Shiv-Puran

(Gujrati)

॥ શ્રીહરિઃ ॥

વિષય—સૂચી

વિષય ... પૃષ્ઠ-સંખ્યા

શ્રીશિવપુરાણ-માહાત્મ્ય

૧—શૌનકજીના સાધનવિષયક પ્રશ્ન કરવા પર સૂતજીએ એમને શિવપુરાણના ઉત્કૃષ્ટ મહિમાનું શ્રવણ કરાવ્યું ૧

૨—શિવપુરાણના શ્રવણથી દેવરાજને શિવલોકની પ્રાપ્તિ અને ચંચુલાને પાપનો ભય તથા સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય ૨

૩—ચંચુલાની પ્રાર્થનાથી બ્રાહ્મણનું એને પૂરું શિવપુરાણ સંભળાવવું અને સમયાનુસાર શરીર છૂટ્યા પછી શિવલોકમાં જઈને ચંચુલાનું પાર્વતીજીની સખી થવું અને સુખી થવું ૬

૪—ચંચુલાના પ્રયત્નથી પાર્વતીજીની આજ્ઞા મેળવીને તુમ્બુરુની વિંધ્યપર્વત પર શિવપુરાણની કથા સંભળાવવી અને બિન્દુગનો પિશાચ યોનિથી ઉદ્ધાર પામવો તથા એ બંને દંપતીઓનું શિવધામમાં સુખી થવું ૯

૫—શિવપુરાણના શ્રવણની વિધિ તથા શ્રોતાઓએ પાલન કરવાના નિયમોનું વર્ણન ૧૨

શ્રી શિવમહાપુરાણ (વિદ્યેશ્વરસંહિતા)

૧—પ્રયાગમાં સૂતજીને મુનિઓ દ્વારા તરત પાપનાશ કરનાર સાધન વિષયક પ્રશ્ન ૧૬

૨—શિવપુરાણનો પરિચય ૧૮

૩—સાધ્ય-સાધન વગેરેનો વિચાર તથા શ્રવણ, કીર્તન અને મનન - આ ત્રણ સાધનોની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રતિપાદન ૧૯

૪—ભગવાન શિવના લિંગ અને સાકાર વિગ્રહની પૂજાનું રહસ્ય અને મહત્ત્વનું વર્ણન ૨૧

૫—મહેશ્વરનું બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને પોતાનું નિષ્કલ અને સકલ સ્વરૂપનો પરિચય આપવાનું અને લિંગપૂજનનું મહત્ત્વ બતાવવું ૨૩

૬—પાંચ કૃત્યોનું પ્રતિપાદન, પ્રણવ અને પંચાક્ષર-મંત્રની મહત્તા, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ દ્વારા ભગવાન શિવની સ્તુતિ તથા તેમનું અંતર્ધાન થવું ૨૫

૭—શિવલિંગની સ્થાપના, એનાં લક્ષણો અને પૂજનની વિધિનું વર્ણન તથા શિવપદની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં સત્કર્મોનું વિવેચન ૨૮

૮—મોક્ષદાયક પુણ્યક્ષેત્રોનું વર્ણન, કાલવિશેષમાં વિભિન્ન નદીઓમાં સ્નાનના ઉત્તમ ફળનો નિર્દેશ અને તીર્થોમાં પાપ ન કરવાની ચેતવણી ૩૨

૯—સદાચાર, શૌચાચાર, સ્નાન, ભસ્મધારણ, સંધ્યાવંદન, પ્રણવ-જપ ગાયત્રી-જપ, દાન, ન્યાયપૂર્વક ધનોપાર્જન અને અગ્નિહોત્ર વગેરેની વિધિ તથા મહિમાનું વર્ણન ૩૫

૧૦—અગ્નિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ અને બ્રહ્મયજ્ઞ વગેરેનું વર્ણન, ભગવાન શિવ દ્વારા સાતેય વારનું નિર્માણ તથા તેમાં દેવ-આરાધનાથી વિભિન્ન પ્રકારનાં ફળની પ્રાપ્તિનું કથન ૪૧

૧૧—દેશ, કાળ, પાત્ર અને દાન અંગે વિચાર ૪૪

૧૨—પૃથ્વી વગેરેથી નિર્મિત દેવ પ્રતિમાઓની પૂજન-વિધિ, નૈવેદ્યનો વિચાર, પૂજનના વિવિધ ઉપચારોનું ફળ, વિશેષ માસ, વાર, તિથિ અને નક્ષત્રોના યોગમાં પૂજનનું વિશેષ ફળ તથા લિંગનું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપનું વિવેચન ૪૭

૧૩—ષડ્લિંગ સ્વરૂપ પ્રણવનું માહાત્મ્ય, એનું સૂક્ષ્મરૂપ (ૐકાર) અને સ્થૂલરૂપ (પંચાક્ષર મંત્ર)નું વિવેચન, એના જપની વિધિ અને મહિમા, કાર્ય બ્રહ્મના લોકોથી લઈને કારણ રુદ્રના લોકો સુધીનું વિવેચન કરીને કાલાતીત, પંચાવરણ વિશિષ્ટ શિવલોકના અનિર્વચનીય વૈભવનું નિરૂપણ તથા શિવભક્તોના સત્કારની મહત્તા ૫૩

૧૪—બંધન અને મોક્ષનું વિવેચન, શિવપૂજાનો ઉપદેશ, લિંગ વગેરેમાં શિવ-પૂજનનું વિધાન, ભસ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અને મહત્ત્વ, શિવ અને ગુરુ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા શિવજી ભસ્મ ધારણ કરે છે તેનું રહસ્ય ૬૦

૧૫—પાર્થિવલિંગના નિર્માણની રીતિ તથા વેદ-મંત્રો દ્વારા એના પૂજનની વિસ્તૃત અને સંક્ષિપ્ત વિધિનું વર્ણન ૬૬

૧૬—પાર્થિવપૂજાનો મહિમા, શિવનૈવેદ્યભક્ષણ અંગે નિર્ણય અને બિલ્વનું માહાત્મ્ય ૭૩

૧૭—શિવનામ-જપ તથા ભસ્મ ધારણ કરવાનો મહિમા, ત્રિપુંડ્રના દેવતા અને સ્થાન વગેરેનું પ્રતિપાદન ૭૬

૧૮—રુદ્રાક્ષ ધારણનો મહિમા અને એના વિવિધ ભેદોનું વર્ણન ૮૧

રુદ્રસંહિતા, પ્રથમ (સૃષ્ટિ) ખંડ

૧—ઋષિઓના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નારદ-બ્રહ્મ સંવાદની અવતારણા કરતાં સૂતજીનો એમને નારદમોહનો પ્રસંગ સંભળાવવો; કામવિજયના ગર્વથી યુક્ત નારદનું શિવ, બ્રહ્મા તથા વિષ્ણુ પાસે જઈને પોતાના તપનો પ્રભાવ બતાવવો ૮૫

૨—માયાનિર્મિત નગરમાં શીલનિધિની કન્યા પર

વિષય	પૃષ્ઠ-સંખ્યા
૧૧—બ્રહ્માજી પાસેથી દક્ષની અનુમતિ મેળવીને દેવતાઓ અને મુનિઓ સહિત ભગવાન શિવનું દક્ષને ઘેર જવું, દક્ષ દ્વારા સર્વનો સત્કાર તથા સતી અને શિવનો વિવાહ	૧૬૮
૧૨—સતી અને શિવ દ્વારા અગ્નિની પરિક્રમા, શ્રીહરિ દ્વારા શિવતત્ત્વનું વર્ણન, શિવનું બ્રહ્માજીને આપેલા વરદાન અનુસાર વેદી પર સદાને માટે અવસ્થાન તથા શિવ અને સતીનું વિદાય થવું અને કૈલાસ પર જવું	૧૭૦
૧૩—સતીનો પ્રશ્ન તથા તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શિવ દ્વારા જ્ઞાન અને નવધા ભક્તિના સ્વરૂપનું વિવેચન	૧૭૨
૧૪—દંડકારણ્યમાં શિવને શ્રીરામ પ્રતિ મસ્તક નમાવતાં જોઈને સતીનો મોહ તથા શિવની આજ્ઞાથી એમના દ્વારા શ્રીરામની પરીક્ષા	૧૭૬
૧૫—શ્રીશિવ દ્વારા ગોકુલધામમાં શ્રીવિષ્ણુનો ગોપેશ પદ પર અભિષેક અને એમને પ્રણામ કર્યા તે પ્રસંગ સાંભળીને શ્રીરામનો સતીના મનનો સંદેહ દૂર કરવો, સતીનો શિવ દ્વારા માનસિક ત્યાગ......	૧૭૯
૧૬—પ્રયાગમાં સમસ્ત મહાત્મા મુનિઓ દ્વારા કરેલા યજ્ઞમાં દક્ષનો ભગવાન શિવને તિરસ્કારપૂર્વક શાપ દેવો તથા નંદી દ્વારા બ્રાહ્મણકુલને શાપ-પ્રદાન, ભગવાન શિવનું નંદીને શાંત કરવા અંગે આશ્વાસન	૧૮૩
૧૭—દક્ષ દ્વારા મહાન યજ્ઞનું આયોજન, એમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, દેવતાઓ અને ઋષિઓનું આગમન, દક્ષ દ્વારા સૌનો સત્કાર, યજ્ઞનો આરંભ, દધીચ દ્વારા ભગવાન શિવને બોલાવવાનો અનુરોધ અને દક્ષે વિરોધ કરવાથી શિવભક્તોનું ત્યાંથી નીકળી જવું	૧૮૬
૧૮—દક્ષયજ્ઞના સમાચાર જાણીને સતીનો શિવજીને ત્યાં જવાનો અનુરોધ, દક્ષના શિવદ્રોહને જાણીને ભગવાન શિવની આજ્ઞાથી દેવી સતીનું પિતાના યજ્ઞમંડપ તરફ અને શિવગણોની સાથે પ્રસ્થાન	૧૮૯
૧૯—યજ્ઞશાળામાં શિવનો ભાગ ન જોતાં સતીનાં રોષપૂર્ણ વચન, દક્ષ દ્વારા શિવ-નિંદાનું શ્રવણ તથા દેવતાઓને ધિક્કાર-ફિટકાર દ્વારા ઠપકો અને સતી દ્વારા પોતાના પ્રાણત્યાગનો નિશ્ચય	૧૯૧
૨૦—સતીનું યોગાગ્નિથી પોતાના શરીરને ભસ્મ કરી દેવું, દર્શકોનો હાહાકાર, શિવપાર્ષદોનો પ્રાણત્યાગ તથા દક્ષ પર આક્રમણ, ઋભુઓ દ્વારા એમનું ભાગી જવું તથા દેવતાઓની ચિંતા	૧૯૪
૨૧—આકાશવાણી દ્વારા દક્ષની ભર્ત્સના, એમના વિનાશની સૂચના તથા સમસ્ત દેવતાઓને યજ્ઞમંડપમાંથી નીકળી જવાની પ્રેરણા	૧૯૬
૨૨—ગણોના મુખથી અને નારદથી પણ સતીના ભસ્મ થઈ જવાની વાત સાંભળીને દક્ષ પર કુપિત થવું અને શિવની જટામાંથી વીરભદ્ર અને મહાકાલીને પ્રગટ કરીને એમને યજ્ઞ-વિધ્વંસ કરવા અને વિરોધીઓને સળગાવી દેવાની આજ્ઞા આપવી	૧૯૮
૨૩—પ્રમથગણો સહિત વીરભદ્ર અને મહાકાલીનું દક્ષયજ્ઞ-વિધ્વંસને માટે પ્રસ્થાન, દક્ષ તથા દેવતાઓને અપશુકન અને ઉત્પાતસૂચક લક્ષણોનું દર્શન અને ભય થવો	૨૦૧
૨૪—દક્ષની યજ્ઞ રક્ષા માટે શ્રીવિષ્ણુને પ્રાર્થના, ભગવાનની શિવદ્રોહજનિત સંકટને ટાળવામાં પોતાની અસમર્થતા બતાવતાં દક્ષને સમજાવવું અને સેનાસહિત વીરભદ્રનું આગમન	૨૦૨
૨૫—દેવતાઓનું પલાયન થવું, ઇન્દ્ર વગેરેના પૂછવા પર બૃહસ્પતિનું રુદ્રદેવ અજેય હોવાનું કહેવું, વીરભદ્ર દેવતાઓને યુદ્ધ માટે લલકારે છે, શ્રીવિષ્ણુ અને વીરભદ્રની વાતચીત અને વિષ્ણુ વગેરેનું પોતપોતાના લોકમાં જવું અને દક્ષ તથા યજ્ઞનો વિનાશ કરીને વીરભદ્રનું કૈલાસમાં પાછા ફરવું	૨૦૫
૨૬—શ્રીવિષ્ણુના પરાજયમાં દધીચ મુનિના શાપને કારણ બનાવતાં દધીચ અને ક્ષુવના વિવાદનો ઇતિહાસ, મૃત્યુંજય-મંત્રના અનુષ્ઠાનથી દધીચની અવધ્યતા અને શ્રીહરિનો ક્ષુવને દધીચના પરાજય માટે યત્ન કરવાનું આશ્વાસન	૨૦૮
૨૭—શ્રીવિષ્ણુ અને દેવતાઓથી અપરાજિત દધીચનો એમને માટે શાપ અને ક્ષુવ પર અનુગ્રહ	૨૧૨
૨૮—દેવતાઓ સહિત બ્રહ્માનું વિષ્ણુલોકમાં જઈને પોતાના દુઃખનું નિવેદન કરવું, શ્રીવિષ્ણુ દ્વારા એમને શિવની ક્ષમા માગવાની અનુમતિ આપવી અને એમને સાથે લઈને કૈલાસ પર જવું તથા ભગવાન શિવને મળવું	૨૧૪
૨૯—દેવતાઓ દ્વારા ભગવાન શિવની સ્તુતિ, ભગવાન શિવનું દેવતા વગેરેનાં અંગોનું ઠીક થવું અને દક્ષના જીવિત હોવાનું વરદાન આપવું, શ્રીહરિ વગેરેની સાથે યજ્ઞમંડપમાં પધારીને શિવજી દ્વારા દક્ષનું જીવિત થવું તથા દક્ષ અને વિષ્ણુ વગેરે દ્વારા એમની સ્તુતિ	૨૧૬
૩૦—ભગવાન શિવની દક્ષને પોતાની ભક્તવત્સલતા, જ્ઞાની ભક્તની શ્રેષ્ઠતા અને ત્રણે દેવોની એકતા બતાવવી, દક્ષે પોતાનો યજ્ઞ પૂર્ણ કર્યો, સર્વ દેવતા વગેરે પોતપોતાને સ્થાને ગયા, અને સતીખંડનો ઉપસંહાર અને માહાત્મ્ય કથન	૨૨૦

વિષય	પૃષ્ઠ-સંખ્યા
રુદ્રસંહિતા, તૃતીય (પાર્વતી) ખંડ	
૧—હિમાલયનાં સ્થાવર-જંગમ દ્વિવિધ સ્વરૂપ અને દિવ્યત્વનું વર્ણન, મેનાની સાથે એમનો વિવાહ તથા મેના વગેરેને પૂર્વજન્મમાં પ્રાપ્ત થયેલ સનકાદિનો શાપ અને વરદાનનું કથન	૨૨૩
૨—દેવતાઓનું હિમાલય પાસે જવું, એમનાથી સત્કૃત થઈને એમને ઉમા આરાધનની વિધિ બતાવીને સ્વયં પણ એક સુંદર સ્થાનમાં જઈને એમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા	૨૨૫
૩—ઉમાદેવીનું દિવ્યરૂપે દેવતાઓને દર્શન દેવું, દેવતાઓનાં એમના અભિપ્રાયનું નિવેદન કરવું અને દેવીએ અવતાર લેવાની સ્વીકૃતિ આપીને દેવતાઓને આશ્વાસન આપવું	૨૨૭
૪—મેનાને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને શિવાદેવીનું એમને ઇચ્છિત વરદાનથી સંતોષ આપવો અને મેનાથી મૈનાકનો જન્મ	૨૨૯
૫—દેવી ઉમાનું હિમવાનના હૃદય તથા મેનાના ગર્ભમાં આવવું, ગર્ભસ્થા દેવીનું દેવતાઓ દ્વારા સ્તવન, એમનો દિવ્યરૂપે પ્રાદુર્ભાવ, માતા મેના સાથે વાતચીત તથા નવજાત કન્યાના રૂપે પરિવર્તિત થઈ જવું	૨૩૨
૬—પાર્વતીનું નામકરણ અને વિદ્યાધ્યયન, નારદનું હિમવાનને ત્યાં જવું, પાર્વતીનો હાથ જોઈ ભાવિ ફળ બતાવવું, ચિંતિત થયેલા હિમવાનને આશ્વાસન આપીને પાર્વતીનો વિવાહ શિવજી સાથે કરવા કહેવું અને એમના સંદેહનું નિવારણ કરવું	૨૩૩
૭—મેના અને હિમાલયની વાતચીત, પાર્વતી તથા હિમવાનનાં સ્વપ્ન તથા ભગવાન શિવથી 'મંગલ' ગ્રહની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ	૨૩૭
૮—ભગવાન શિવનું ગંગાવતરણ તીર્થમાં તપસ્યા માટે આવવું, હિમવાન દ્વારા એમનું સ્વાગત, પૂજન અને સ્તવન તથા ભગવાન શિવની આજ્ઞા અનુસાર એમના એ સ્થાન પર બીજાઓને ન જવા દેવાની વ્યવસ્થા કરવી	૨૪૦
૯—હિમવાનનો પાર્વતીને શિવની સેવામાં રાખવા માટે એમની પાસે આજ્ઞા માગવી અને શિવે કારણ બતાવતાં એ પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કરવો	૨૪૨
૧૦—પાર્વતી અને શિવનો દાર્શનિક સંવાદ, શિવની પાર્વતીને પોતાની સેવામાં રહેવા આજ્ઞા આપવી અને પાર્વતી દ્વારા ભગવાન શિવની પ્રતિદિન સેવા	૨૪૪
૧૧—તારકાસુરના સતાવેલા દેવતાઓ દ્વારા બ્રહ્માજીને પોતાની કષ્ટકથા સંભળાવવી, બ્રહ્માજીનો એમને પાર્વતીની સાથે શિવનો વિવાહ થાય તે માટે ઉદ્યોગ કરવાનો આદેશ આપવો, બ્રહ્માજીના સમજાવવાથી તારકાસુરનું સ્વર્ગ છોડવું અને દેવતાઓનું ત્યાં રહીને લક્ષ્યસિદ્ધિ માટે પ્રયત્નશીલ થવું	૨૪૬
૧૨—ઇન્દ્ર દ્વારા કામનું સ્મરણ, એની સાથે એમની વાતચીત તથા એમના કહેવાથી કામે શિવજીને મોહ પમાડવા માટે કરેલું પ્રસ્થાન	૨૪૮
૧૩—રુદ્રના નેત્રાગ્નિથી કામનું ભસ્મ થવું, રતિનો વિલાપ, દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી શિવના કામને દ્વાપરમાં પ્રદ્યુમ્નરૂપે નૂતન શરીરની પ્રાપ્તિ માટે વરદાન આપવું અને રતિનું શંબર નગરમાં જવું	૨૫૦
૧૪—બ્રહ્માજીની શિવના ક્રોધ-અગ્નિને વડવાનલની સંજ્ઞા આપીને સમુદ્રમાં સ્થાપના કરીને સંસારનો ભય દૂર કરવો, શિવના વિરહથી પાર્વતીનો શોક તથા નારદજી દ્વારા એમને તપસ્યા માટે ઉપદેશપૂર્વક પંચાક્ષર-મંત્રની પ્રાપ્તિ	૨૫૩
૧૫—શ્રીશિવની આરાધના માટે પાર્વતીજીની દુષ્કર તપસ્યા	૨૫૭
૧૬—પાર્વતીની તપસ્યા બાબતે દૃઢતા, પ્રથમ કરતાં પણ વધારે એમનું ઉગ્ર તપ, એથી ત્રિલોકીનું સંતપ્ત થવું અને સમસ્ત દેવતાઓની સાથે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ ભગવાનનું શિવને સ્થાને જવું	૨૫૯
૧૭—દેવતાઓનો ભગવાન શિવને પાર્વતી સાથે વિવાહ કરવાનો અનુરોધ, ભગવાને વિવાહના દોષો બતાવીને, અસ્વીકાર કર્યો, અને પુનઃ પ્રાર્થના કરવાથી સ્વીકાર કરી લેવો	૨૬૧
૧૮—ભગવાન શિવની આજ્ઞાથી સપ્તર્ષિઓનું પાર્વતીના આશ્રમે જઈને શિવવિષયક અનુરાગની પરીક્ષા કરવી અને ભગવાનને બધો વૃત્તાંત બતાવી સ્વર્ગ તરફ જવું	૨૬૫
૧૯—ભગવાન શંકરનું જટિલ તપસ્વી બ્રાહ્મણના રૂપમાં પાર્વતીના આશ્રમે જવું, એમનાથી સત્કૃત થયા પછી એમની તપસ્યાનું કારણ પૂછવું અને પાર્વતીજી દ્વારા પોતાની સખી વિજયા દ્વારા સર્વ કાંઈ સંભળાવવું	૨૬૮
૨૦—પાર્વતીની વાત સાંભળીને જટાધારી બ્રાહ્મણ શિવની નિંદા કરતાં કરતાં એમના તરફથી મન પાછું વાળવાનો આદેશ આપવો	૨૭૧
૨૧—પાર્વતી દ્વારા શિવની મહત્તાનું પ્રતિપાદન, રોષપૂર્વક જટિલ બ્રાહ્મણને ફટકારવો, સખી દ્વારા પુનઃ બોલવાથી રોકવું તથા ભગવાનનું એમને પ્રત્યક્ષ દર્શન થવું અને સાથે ચાલવાને માટે કહેવું	૨૭૩
૨૨—શિવ અને પાર્વતીની વાતચીત, શિવનો પાર્વતીના અનુરોધનો સ્વીકાર કરવો	૨૭૬

વિષય	પૃષ્ઠ-સંખ્યા
૨૩—પાર્વતીનો પિતાના ઘરમાં સત્કાર, મહાદેવજીની નટલીલાનો ચમત્કાર, એમની મેના વગેરે પાસે પાર્વતીની યાચના અને માતાપિતાની અસ્વીકૃતિ હોવાથી અંતર્ધાન થઈ જવું	૨૭૮
૨૪—દેવતાઓના અનુરોધથી વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણના વેશમાં શિવજીનું હિમવાનને ઘેર જવું અને શિવની નિંદા કરીને પાર્વતીનું લગ્ન એમની સાથે ન કરવાનું કહેવું	૨૮૧
૨૫—મેનાનો કોપભવનમાં પ્રવેશ, ભગવાન શિવ દ્વારા હિમવાનની પાસે સપ્તર્ષિઓનું જવું તથા હિમવાન દ્વારા એમનો સત્કાર, સપ્તર્ષિ તથા અરુન્ધતીનું અને મહર્ષિ વસિષ્ઠનો મેના તથા હિમવાનને સમજાવવાનો પ્રયત્ન અને પાર્વતીનો વિવાહ ભગવાન શિવ સાથે કરવા માટે કહેવું	૨૮૩
૨૬—સપ્તર્ષિઓ દ્વારા સમજાવવાથી તથા મેરુ વગેરેના કહેવાથી પત્ની સહિત હિમવાન દ્વારા શિવની સાથે પોતાની પુત્રીનું લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કરવો તથા સપ્તર્ષિઓનું શિવ પાસે જઈને એમને સર્વ વાતો જણાવીને પોતાના ધામમાં જવું	૨૮૭
૨૭—હિમવાન ભગવાન શિવને લગ્ન-પત્રિકા મોકલે છે, વિવાહ-લગ્ન માટે જરૂરી સામાન ભેગો કરવો, મંગલાચારનો આરંભ કરવો, એમનું નિમંત્રણ મેળવીને પર્વતો અને નદીઓનું દિવ્યરૂપમાં આગમન, નગરની સજાવટ અને વિશ્વકર્મા દ્વારા દિવ્ય-મંડપ અને દેવતાઓના નિવાસને માટે દિવ્ય-લોકોનું નિર્માણ કરાવવું	૨૯૦
૨૮—ભગવાન શિવ દ્વારા, નારદજી દ્વારા સર્વ દેવતાઓને આમંત્રણ નિમંત્રણ પાઠવવું, સર્વનું આગમન, શિવનો મંગલાચાર અને ગ્રહપૂજન વગેરે કરીને કૈલાસથી બહાર પ્રસ્થાન કરવું	૨૯૪
૨૯—ભગવાન શિવનું જાન લઈને હિમાલયપુરી તરફ પ્રસ્થાન	૨૯૬
૩૦—હિમવાન દ્વારા જાનનું સામૈયું તથા સર્વને અભિનંદન અને વંદન, મેના દ્વારા નારદજીને બોલાવવા અને જાનૈયાનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો તથા શિવ અને એમના ગણોને જોઈ ભયથી મૂર્ચ્છિત થઈ જવું	૨૯૮
૩૧—મેનાનો વિલાપ, શિવની સાથે કન્યાનું લગ્ન ન કરવાની હઠ, દેવતાઓ તથા શ્રીવિષ્ણુ એમને સમજાવે છે તથા એમનું સુંદર રૂપ ધારણ કર્યાથી જ શિવને કન્યાદાન કરવાનો વિચાર પ્રગટ કરવો	૩૦૨
૩૨—ભગવાન શિવનું પોતાનું પરમ સુંદર દિવ્યરૂપ પ્રગટ કરવું, મેનાની પ્રસન્નતા અને ક્ષમા-પ્રાર્થના તથા પુરવાસિની સ્રીઓને શિવરૂપનું દર્શન થવું તથા જન્મ અને જીવનને સફળ માનવાં	૩૦૬
૩૩—મેના દ્વારા ભગવાન શિવનું નિરીક્ષણ, એમના રૂપને જોઈને સંતોષનો અનુભવ, અન્યાન્ય યુવતીઓ દ્વારા વરની પ્રશંસા, પાર્વતીનું અંબિકાપૂજન માટે બહાર જવું તથા દેવતાઓ અને ભગવાન શિવનું એમનું સુંદર રૂપ જોઈને પ્રસન્ન થવું	૩૦૮
૩૪—વરપક્ષનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત શિવાની નીરાજના, કન્યાદાનના સમયે બધા દેવતાઓનું હિમાચલના ઘરના આંગણામાં બિરાજવું અને વરવધૂ દ્વારા એકબીજાનું પૂજન	૩૧૦
૩૫—શિવ-પાર્વતીના વિવાહનો આરંભ, હિમાલય દ્વારા શિવના ગોત્ર અંગે પ્રશ્ન થવાથી નારદજી દ્વારા ઉત્તર, હિમાલયનું કન્યાદાન કરવું અને શિવને દહેજ આપવું તથા શિવાનો અભિષેક	૩૧૨
૩૬—શિવના વિવાહનો ઉપસંહાર, એમના દ્વારા દક્ષિણા-વિતરણ, વરવધૂનું કુળદેવતાના પૂજન માટે જવું અને વાસભવનમાં જવું, ત્યાં સ્રીઓ દ્વારા એમની પાસે લોકાચારનું પાલન કરાવવું, રતિની પ્રાર્થનાથી શિવ દ્વારા કામને જીવનદાન અને વરદાન આપવું, વરવધૂનું એકબીજાને મિષ્ટાનભોજન કરાવવું અને શિવનું જાનીવાસે પરત આવવું	૩૧૫
૩૭—રાત્રે પરમ સુંદર રીતે સજાવેલા વાસગૃહમાં શયન કરીને પ્રાતઃકાલ ભગવાન શિવનું જાનીવાસમાં આગમન	૩૧૮
૩૮—ચતુર્થીકર્મ, જાન ઘણા દિવસ રહી, સપ્તર્ષિઓએ સમજાવ્યું ત્યારે હિમાલય જાનને વિદાય આપવા રાજી થયા, મેના શિવને પોતાની કન્યા સોંપે છે અને જાનનું પુરી બહાર જઈને રોકાઈ જવું	૩૨૦
૩૯—મેનાની ઇચ્છા અનુસાર એક બ્રાહ્મણ પત્નીનો પાર્વતીને પતિવ્રત ધર્મનો ઉપદેશ દેવો	૩૨૧
૪૦—શિવ-પાર્વતીની તથા એમની જાનની વિદાય, ભગવાન શિવનું સમસ્ત દેવતાઓને વિદાય કરીને કૈલાસ પર રહેવું અને પાર્વતી ખંડના શ્રવણનું માહાત્મ્ય	૩૨૬
રુદ્રસંહિતા, ચતુર્થ (કુમાર) ખંડ	
૧—દેવતાઓ દ્વારા સ્કન્દને શિવ-પાર્વતી પાસે આણવો, એમનો લાડ પ્યાર, દેવોની માગણી હોવાથી શિવજીનું એનું તારક-વધ માટે સ્વામી કાર્તિકનું પ્રદાન, કુમારની અધ્યક્ષતામાં દેવસેનાનું પ્રસ્થાન, મહીસાગર સંગમ પર તારકાસુરનું આવવું, અને બંને સેનાઓમાં અથડામણ, વીરભદ્રનો તારકાસુર સાથે ઘોર-સંગ્રામ, પુનઃ શ્રીહરિ અને તારકનું ભયાનક યુદ્ધ	૩૨૯

વિષય	પૃષ્ઠ-સંખ્યા
૨—બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી કુમારનું યુદ્ધ માટે જવું, તારકની સાથે એમનો ભીષણ-સંગ્રામ અને એમના દ્વારા તારકનો વધ, ત્યાર પછી દેવતાઓ દ્વારા કુમારને અભિનંદન અને સ્તવન, કુમારનું એમને વરદાન આપીને કૈલાસ પર જઈને શિવ પાર્વતી પાસે તેમનો નિવાસ	૩૩૨
૩—શિવાએ પોતાના મેલથી ગણેશને ઉત્પન્ન કરીને દ્વારપાલ-પદ પર નિયુક્ત કર્યા, ગણેશ દ્વારા શિવજીને રોકવાથી એમનો શિવગણો સાથે ભયંકર સંગ્રામ, શિવજી દ્વારા ગણેશનો શિરચ્છેદ, કુપિત થયેલાં શિવા શક્તિઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને એમના દ્વારા પ્રલયનું સર્જન, દેવતાઓ અને ઋષિઓના સ્તવન દ્વારા પાર્વતીને પ્રસન્ન કરવાં, એમના દ્વારા પુત્રને જીવિત કરવાની વાત કહેવા પર શિવજીની આજ્ઞા અનુસાર હાથીનું માથું લવાયું અને એને ગણેશજીના ધડ સાથે જોડીને એમને જીવિત કરવા	૩૩૫
૪—પાર્વતી દ્વારા ગણેશજીને વરદાન, દેવો દ્વારા એમને અગ્રપૂજ્ય મનાયા, શિવજી દ્વારા ગણેશને સર્વાધ્યક્ષપદ પ્રદાન અને ગણેશ - ચતુર્થીવ્રતનું વર્ણન, તે પછી સર્વ દેવોએ એમની સ્તુતિ કરી અને હર્ષપૂર્વક સૌનું પોતપોતાને સ્થાને પરત જવું	૩૪૦
૫—સ્વામિકાર્તિક અને ગણેશની બાળ-લીલા, બંનેનો પરસ્પર વિવાહ બાબત વિવાદ, શિવજી દ્વારા પૃથ્વી-પરિક્રમાનો આદેશ, કાર્તિકેયનું પ્રસ્થાન, ગણેશે માતા-પિતાની પરિક્રમા કરીને એમની પાસે પૃથ્વી - પરિક્રમા કરી હોવાનું સ્વીકૃત કરાવવું, વિશ્વરૂપની સિદ્ધિ અને બુદ્ધિ નામની બંને કન્યાઓનો વિવાહ ગણેશ સાથે અને એમનાથી ક્ષેમ અને લાભ એમ બે પુત્રોની ઉત્પત્તિ, કુમારનું પૃથ્વી પરિક્રમા કરીને પરત આવવું અને ક્ષુબ્ધ થઈને તેમનું ક્રૌંચપર્વત પર ચાલ્યા જવું, કુમારખંડના શ્રવણનો મહિમા	૩૪૪
રુદ્રસંહિતા, પંચમ (યુદ્ધ) ખંડ	
૧—તારકપુત્ર તારકાક્ષ, વિદ્યુન્માલી અને કમલાક્ષની તપસ્યા, બ્રહ્મા દ્વારા એમને વરદાન પ્રદાન, મયદ્વારા એમને માટે ત્રણ પુરોનું નિર્માણ અને એમની સજાવટ - શોભાનું વર્ણન	૩૪૯
૨—તારક-પુત્રોના પ્રભાવથી સંતપ્ત થયેલા દેવોનું બ્રહ્માની પાસે કરુણ પુકાર, બ્રહ્માનું એ સૌલોકોને શિવની પાસે મોકલવા, શિવની આજ્ઞાથી દેવોનું વિષ્ણુને શરણે જવું અને વિષ્ણુ દ્વારા એ દૈત્યો મોહિત થયા અને એમને આચાર-ભ્રષ્ટ કરવા	૩૫૨
૩—દેવોનું શિવજી પાસે જવું, સ્તવન કરવું, શિવજી ત્રિપુરવધ માટે તૈયાર ન થયા, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને સમજાવવું વિષ્ણુ દ્વારા નિર્દિષ્ટ શિવમંત્રનો દેવો દ્વારા તથા વિષ્ણુ દ્વારા જપ, શિવજીની પ્રસન્નતા અને એમને માટે વિશ્વકર્મા દ્વારા સર્વદેવમય રથનું નિર્માણ	૩૫૪
૪—સર્વદેવમય રથનું વર્ણન, શિવજીનું એ રથ પર ચઢીને યુદ્ધને માટે પ્રસ્થાન, એમનું પશુપતિ નામ પડવાનું કારણ, શિવજી દ્વારા ગણેશ પૂજન, મયદાનવનું ત્રિપુરથી જીવિત બચી જવું	૩૫૮
૫—દેવોના સ્તવનથી શિવજીનો કોપ શાંત થયો, અને શિવજી એમને વરદાન આપે છે, મય દાનવનું શિવજી પાસે આવવું અને એમની પાસે વરદાન - યાચના કરવી, શિવજી પાસેથી વરદાન પામીને મયનું વિતલલોકમાં જતાં રહેવું	૩૬૩
૬—દંભની તપસ્યા અને વિષ્ણુ દ્વારા એને પુત્ર-પ્રાપ્તિનું વરદાન, શંખચૂડનો જન્મ અને તપ તથા એને વરદાનની પ્રાપ્તિ, બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી એનું પુષ્કરમાં તુલસી પાસે આવવું અને એની સાથે વાર્તાલાપ, બ્રહ્માનું પુનઃ તથા પ્રાગટ્ય, બંનેને આશીર્વાદ આપવા, શંખચૂડનું ગાંધર્વ-વિધિથી તુલસીનું પાણિગ્રહણ	૩૬૬
૭—અસુર રાજ્ય પર શંખચૂડનો અભિષેક અને એના દ્વારા દેવોના અધિકારો છીનવાઈ જવા, દેવોનું બ્રહ્માના શરણમાં જવું, બ્રહ્માનું એમને સાથે લઈને વિષ્ણુ પાસે જવું, વિષ્ણુ દ્વારા શંખચૂડના જન્મનારહસ્યનું ઉદ્‌ઘાટન અને પછી બધાંનું શિવ પાસે જવું અને શિવસભામાં એની ઝાંકી તથા પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરવો	૩૭૦
૮—દેવતાઓનું રુદ્ર પાસે જઈ પોતાના દુઃખનું નિવેદન કરવું, રુદ્ર દ્વારા એમને આશ્વાસન અને ચિત્રરથને શંખચૂડ પાસે મોકલવો, ચિત્રરથનું પાછું આવવું, રુદ્રના ગણો, પુત્રો અને ભદ્રકાલીસહિત યુદ્ધ માટે પ્રસ્થાન, પેલી બાજુ શંખચૂડનું સેનાસહિત પુષ્પભદ્રાના તટ પર પડાવ અને દાનવરાજના દૂત અને શિવની વાતચીત	૩૭૩
૯—દેવતાઓ અને દાનવોનું યુદ્ધ, શંખચૂડ સાથે વીરભદ્રનો સંગ્રામ, પુનઃ એની સાથે ભદ્રકાળીનું ભયંકર યુદ્ધ અને આકાશવાણી સાંભળીને નિવૃત્ત થવું, શિવજીનું શંખચૂડ સાથે યુદ્ધ અને આકાશવાણી સાંભળીને યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થવું અને વિષ્ણુને પ્રેરિત કરવા, વિષ્ણુ દ્વારા કવચ અને તુલસીના શીલનું અપહરણ, પછી રુદ્રના હાથે ત્રિશૂળ દ્વારા શંખચૂડનો વધ, શંખની ઉત્પત્તિનું કથન	૩૭૭
૧૦—વિષ્ણુ દ્વારા તુલસીના શીલ-હરણનું વર્ણન, કુપિત	

વિષય	પૃષ્ઠ-સંખ્યા
થયેલી તુલસી દ્વારા વિષ્ણુને શાપ, શંભુ દ્વારા તુલસી અને શાલગ્રામ - શિલાના માહાત્મ્યનું વર્ણન	૩૮૨
૧૧— ઉમા દ્વારા શંભુનાં નેત્ર ઢંકાઈ જવાથી અંધકારમાં શંભુના પરસેવાથી અંધકાસુરની ઉત્પત્તિ, હિરણ્યાક્ષની પુત્રપ્રાપ્તિ અર્થે તપસ્યા અને શિવનું એને પુત્રરૂપે અંધકનું આપવું, હિરણ્યાક્ષ ત્રિલોકીને જીતીને પૃથ્વીને રસાતલમાં લઈ જાય છે અને વરાહરૂપ ધારી વિષ્ણુ દ્વારા એનો વધ	૩૮૪
૧૨— હિરણ્યકશિપુની તપસ્યા અને બ્રહ્માજી પાસેથી વરદાન મેળવીને એનો અત્યાચાર, નૃસિંહ દ્વારા એનો વધ અને પ્રહ્લાદને રાજ્યપ્રાપ્તિ	૩૮૭
૧૩— ભાઈઓના ઠપકાથી અંધકનું તપ કરવું અને વરદાન મેળવીને ત્રિલોકીને જીતીને સ્વેચ્છાચારમાં પ્રવૃત્ત થવું, એના મંત્રીઓ દ્વારા શિવ-પરિવારનું વર્ણન, પાર્વતીના સૌંદર્ય પર મોહિત થઈને અંધકનું ત્યાં જવું અને નંદીશ્વર સાથે યુદ્ધ, અંધકના પ્રહારથી નંદીશ્વરની મૂર્છા, પાર્વતીના આહ્વાનથી દેવીઓનું પ્રગટ થઈને યુદ્ધ કરવું, શિવનું આગમન અને યુદ્ધ, શિવજી દ્વારા શુક્રાચાર્યનું ગળાઈ જવું, શિવની પ્રેરણાથી વિષ્ણુનું કાલીરૂપ ધારણ કરીને દાનવોના રક્તનું પાન કરવું, શિવે અંધકને પોતાના ત્રિશૂળમાં પરોવ્યો અને યુદ્ધની સમાપ્તિ	૩૮૯
૧૪— નન્દીશ્વર દ્વારા શુક્રાચાર્યનું અપહરણ અને શિવ દ્વારા એમને ગળી જવું, સો વર્ષ બાદ શુક્રનું શિવલિંગને રસ્તે બહાર આવવું, શિવ દ્વારા એમનું નામ 'શુક્ર' પાડવામાં આવ્યું, શુક્ર દ્વારા જપેલા મૃત્યુંજય-મંત્ર અને શિવઅષ્ટોત્તરશતનામ-સ્તોત્રનું વર્ણન, શિવ દ્વારા અંધકને વરદાન મળવું	૩૯૫
૧૫— શુક્રાચાર્યની ઘોર તપસ્યા, શિવજીને પોતાનું ચિત્તરત્ન અર્પણ કરવું તથા અષ્ટમૂર્ત્યષ્ટક-સ્તોત્ર દ્વારા એમનું સ્તવન કરવું, શિવજીનું પ્રસન્ન થવું અને એમને મૃતસંજીવની વિદ્યા તથા અન્યાન્ય વરદાન આપવાં	૪૦૨
૧૬— બાણાસુરની તપસ્યા, શિવદ્વારા વરદાન પ્રાપ્તિ, શિવગણો અને પુત્રોસહિત એનો નગરમાં નિવાસ, બાણની પુત્રી ઉષાને સ્વપ્ન સમયમાં અનિરુદ્ધ સાથેનું મિલન, ચિત્રલેખા દ્વારા અનિરુદ્ધનું દ્વારકાથી અપહરણ, બાણનું અનિરુદ્ધને નાગપાશમાં બંધન, દુર્ગાના સ્તવનથી અનિરુદ્ધનું બંધનમુક્ત થવું, નારદ દ્વારા સમાચાર મેળવીને શ્રીકૃષ્ણની શોણિતપુર પર ચઢાઈ, શિવની સાથે એમનું ઘોર યુદ્ધ. શિવની આજ્ઞાથી શ્રીકૃષ્ણનું એમને જૃંભણાસ્ત્રથી મોહિત કરીને બાણની સેનાનો સંહાર કરવો	૪૦૬
૧૭— શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા બાણની ભુજાઓનું છેદાઈ જવું, માથું કાપવા માટે તૈયાર થયેલા શ્રીકૃષ્ણને શિવજી રોકે છે, અને એમને સમજાવે છે, શ્રીકૃષ્ણનું પરિવાર સહિત દ્વારકા પરત જવું, બાણ તાંડવનૃત્ય દ્વારા શિવને પ્રસન્ન કરે છે, શિવ દ્વારા એને અન્યાન્ય વરદાનોની સાથે મહાકાલત્વની પ્રાપ્તિ	૪૧૨
૧૮— ગજાસુરની તપસ્યા, વરદાન-પ્રાપ્તિ અને એનો અત્યાચાર, શિવ દ્વારા એનો વધ, એની પ્રાર્થનાથી શિવનું એના ચર્મનું ધારણ કરવું અને 'કૃત્તિવાસા' નામથી વિખ્યાત થવું તથા કૃત્તિવાસેશ્વર-લિંગની સ્થાપના કરવી	૪૧૪
૧૯— દુન્દુભિનિર્હ્રાદ નામના દૈત્યનું વાઘરૂપે શિવ-ભક્ત પર આક્રમણ કરવાનો વિચાર અને શિવ દ્વારા એનો વધ	૪૧૬
૨૦— વિદલ અને ઉત્પલ નામના દૈત્યોનું પાર્વતી પર મોહિત થવું અને પાર્વતીના કન્દુક - પ્રહાર દ્વારા એમને મરણને શરણ પહોંચાડવા, કન્દુકેશ્વરની સ્થાપના અને એનો મહિમા	૪૧૭
શતરુદ્રસંહિતા	
૧— શિવજીના સદ્યોજાત, વામદેવ, તત્પુરુષ, અઘોર અને ઈશાન નામના પાંચ અવતારોનું વર્ણન	૪૧૯
૨— શિવજીની અષ્ટમૂર્તિઓનું તથા અર્ધનારીનરરૂપનું સવિસ્તર વર્ણન	૪૨૧
૩— વારાહ કલ્પમાં થનાર શિવજીના પ્રથમ અવતારથી લઈને નવમ ઋષભ અવતાર સુધીનું વર્ણન	૪૨૪
૪— શિવજી દ્વારા દશમાથી લઈને અઠ્ઠાવીશમા યોગેશ્વર અવતારોનું વર્ણન	૪૨૬
૫— નન્દીશ્વરાવતારનું વર્ણન	૪૨૮
૬— નંદીશ્વરનો જન્મ, વરદાન પ્રાપ્તિ, અભિષેક અને વિવાહનું વર્ણન	૪૩૦
૭— કાલભૈરવનું માહાત્મ્ય, વૈશ્વાનરની તપસ્યા અને શિવજીનું પ્રસન્ન થઈને એમની પત્ની શુચિષ્મતીના ગર્ભથી એમના પુત્રરૂપે પ્રગટ થવું અને એમને વરદાન આપવું	૪૩૩
૮— શિવજીનું શુચિષ્મતીના ગર્ભથી પ્રાગટ્ય બ્રહ્મા દ્વારા બાળકના સંસ્કાર કરાવી 'ગૃહપતિ' નામ રાખવું, નારદજી દ્વારા એનું ભવિષ્ય-કથન, પિતાની આજ્ઞાથી ગૃહપતિનું કાશીમાં જઈને તપ કરવું, ઇન્દ્રનું વરદાન આપવા માટે પ્રગટ થવું, ગૃહપતિની એની અસ્વીકૃતિ, ઠોકર મારવી, શિવજીનું પ્રગટ થઈ જવું અને એમને વરદાન આપીને દિક્પાલપદ પ્રદાન કરવું તથા અગ્નિ ઈશ્વરલિંગ અને અગ્નિનું માહાત્મ્ય	૪૩૬

વિષય	પૃષ્ઠ-સંખ્યા
૯– શિવજીના મહાકાલ વગેરે દસ અવતારોનું તથા એકાદશ રુદ્ર-અવતારોનું વર્ણન	૪૪૧
૧૦– શિવજીનાં 'દુર્વાસા-અવતાર' અને હનુમદ્ અવતારનું વર્ણન	૪૪૩
૧૧– શિવજીના પિપ્પલાદ-અવતારના પ્રસંગમાં દેવતાઓની દધીચિ મુનિ પાસેથી અસ્થિ-યાચના, દધીચિનો શરીરત્યાગ, વજ્રનિર્માણ તથા તે દ્વારા વૃત્રાસુરનો વધ, સુવર્ચાનો દેવતાઓને શાપ, પિપ્પલાદનો જન્મ અને એમનો વિસ્તૃત વૃત્તાંત	૪૪૫
૧૨– ભગવાન શિવની દ્વિજેશ્વરાવતારની કથા - રાજા ભદ્રાયુ તથા રાણી કીર્તિમાલિનીની ધાર્મિક દૃઢતાની પરીક્ષા	૪૪૮
૧૩– ભગવાન શિવનો યતિનાથ અને હંસ નામનો અવતાર	૪૫૧
૧૪– ભગવાન શિવના કૃષ્ણદર્શન નામના અવતારની કથા	૪૫૨
૧૫– ભગવાન શિવના અવધૂતેશ્વરાવતારની કથા અને એના મહિમાનું વર્ણન	૪૫૫
૧૬– ભગવાન શિવના ભિક્ષુવર્ય-અવતારની કથા, રાજકુમાર અને દ્વિજકુમાર પર કૃપા	૪૫૭
૧૭– શિવના સુરેશ્વરાવતારની કથા, ઉપમન્યુની તપસ્યા અને એમને ઉત્તમ વરદાનની પ્રાપ્તિ	૪૬૦
૧૮– શિવજીના કિરાત-અવતારના પ્રસંગમાં શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા દ્વૈતવનમાં દુર્વાસાના શાપથી પાંડવોની રક્ષા, વ્યાસજીની અર્જુનને શક્રવિદ્યા અને પાર્થિવ પૂજનની વિધિ બતાવીને તપને માટે સંમતિ આપવી, અર્જુનનું ઇન્દ્રકીલ પર્વત પર તપ, ઇન્દ્રનું આગમન અને અર્જુનને વરદાન, અર્જુનનું શિવજીના ઉદ્દેશ્યથી પુનઃ તપમાં પ્રવૃત્ત થવું	૪૬૨
૧૯– કિરાત અવતારના પ્રસંગમાં મૂક નામના દૈત્યે શૂકરરૂપે અર્જુન પાસે આવવું, શિવજીનું કિરાતવેશે પ્રગટ થવું અર્જુન તથા કિરાત વેશધારી શિવદ્વારા એ દૈત્યનો વધ	૪૬૫
૨૦– અર્જુન અને શિવદૂતનો વાર્તાલાપ, કિરાત વેશધારી શિવજીની સાથે અર્જુનનું યુદ્ધ, ઓળખવા પર અર્જુન દ્વારા શિવ-સ્તુતિ, શિવજીનું અર્જુનને વરદાન આપીને અંતર્ધાન થવું, અર્જુનનું આશ્રમમાં પાછા ફરવું અને ભાઈઓને મળવું, શ્રીકૃષ્ણનું અર્જુનને મળવા ત્યાં પધારવું	૪૬૭
૨૧– શિવજીના દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગાવતારોનું સવિસ્તર વર્ણન	૪૭૩
કોટિરુદ્રસંહિતા	
૧– દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ તથા એમનાં ઉપલિંગોનું વર્ણન અને એમનાં દર્શન-પૂજનનો મહિમા	૪૭૭
૨– કાશી વગેરે વિભિન્ન લિંગોનું વર્ણન તથા અત્રીશ્વરની ઉત્પત્તિના પ્રસંગમાં ગંગા અને શિવની અત્રિના તપોવનમાં નિત્ય નિવાસ કરવાની કથા	૪૮૦
૩– ઋષિકા પર ભગવાન શિવની કૃપા એક અસુરથી એના ધર્મની રક્ષા કરીને એના આશ્રમમાં 'નન્દિકેશ' નામે નિવાસ કરવો અને વર્ષમાં એક દિવસ ગંગાનું પણ ત્યાં આવવું	૪૮૧
૪– પ્રથમ જ્યોતિર્લિંગ સોમનાથના પ્રાદુર્ભાવની કથા અને એનો મહિમા	૪૮૩
૫– મલ્લિકાર્જુન અને મહાકાલનામનાં જ્યોતિર્લિંગના આવિર્ભાવની કથા તથા એમનો મહિમા	૪૮૫
૬– મહાકાલના માહાત્મ્યના પ્રસંગમાં શિવભક્ત રાજા ચંદ્રસેન તથા ગોપ-બાળક શ્રીકરની કથા	૪૮૭
૭– વિન્ધ્યની તપસ્યા, ઓંકારમાં પરમેશ્વરલિંગનો પ્રાદુર્ભાવ અને એના મહિમાનું વર્ણન	૪૯૧
૮– કેદારેશ્વર તથા ભીમશંકર નામનાં જ્યોતિર્લિંગોના આવિર્ભાવની કથા તથા એમના માહાત્મ્યનું વર્ણન	૪૯૩
૯– વિશ્વેશ્વર જ્યોતિર્લિંગ અને એમના મહિમાના પ્રસંગમાં પંચક્રોશીની મહત્તાનું પ્રતિપાદન	૪૯૭
૧૦– વારાણસી તથા વિશ્વેશ્વરનું માહાત્મ્ય	૫૦૦
૧૧– ત્ર્યમ્બક જ્યોતિર્લિંગના પ્રસંગમાં ગૌતમ દ્વારા થયેલા પરોપકારની કથા, એમના તપના પ્રભાવથી અક્ષય જલ પ્રાપ્ત કરીને ઋષિઓની અનાવૃષ્ટિના કષ્ટથી રક્ષા કરવી; ઋષિઓનું છલપૂર્વક એમને ગોહત્યામાં ફસાવીને આશ્રમથી કાઢી મૂકવા અને શુદ્ધિનો ઉપાય બતાવવો	૫૦૨
૧૨– પત્નીસહિત ગૌતમની આરાધનાથી સંતુષ્ટ થઈ ભગવાન શિવે એમને દર્શન આપ્યાં, ગંગાને ત્યાં સ્થાપિત કરીને સ્વયં શિવ પણ ત્યાં સ્થિર થઈ ગયા, દેવતાઓનું જ્યારે બૃહસ્પતિ સિંહ રાશિ પર આવે, ત્યાં આવવું, ગંગાજીના વિશેષ માહાત્મ્યનો સ્વીકાર કરવો, ગંગાનું ગૌતમી (અથવા ગોદાવરી) નામે અને શિવનું ત્ર્યંબક જ્યોતિર્લિંગ નામે વિખ્યાત થવું તથા એ બંનેનો મહિમા	૫૦૫
૧૩– વૈદ્યનાથેશ્વર જ્યોતિર્લિંગના પ્રાગટ્યની કથા તથા મહિમા	૫૦૮
૧૪– નાગેશ્વર નામના જ્યોતિર્લિંગનો આદુર્ભાવ અને એનો મહિમા	૫૧૦
૧૫– રામેશ્વર નામના જ્યોતિર્લિંગના આવિર્ભાવ તથા માહાત્મ્યનું વર્ણન	૫૧૨
૧૬– ઘુશ્માની શિવભક્તિથી એના મરેલા પુત્રનું જીવિત થવું, ઘુશ્મેશ્વર શિવનો પ્રાદુર્ભાવ તથા એમના મહિમાનું વર્ણન	૫૧૪

વિષય	પૃષ્ઠ-સંખ્યા
કથન	૭૦૯
૬—શિવના શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સર્વમય, સર્વવ્યાપક અને સર્વાતીત સ્વરૂપનું અને એમની પ્રણવરૂપતાનું પ્રતિપાદન	૭૧૧
૭—પરમેશ્વરની શક્તિનો ઋષિઓ દ્વારા સાક્ષાત્કાર, શિવના પ્રસાદથી પ્રાણીઓની મુક્તિ, શિવની સેવા-ભક્તિ તથા પાંચ પ્રકારના શિવ-ધર્મનું વર્ણન	૭૧૩
૮—શિવ-જ્ઞાન, શિવની ઉપાસનાથી દેવતાઓને એમનાં દર્શન, સૂર્યદેવમાં શિવની પૂજા કરીને અર્ધ્યદાનની વિધિ તથા વ્યાસાવતારોનું વર્ણન	૭૧૫
૯—શિવના અવતાર, યોગાચાર્યો તથા એમના શિષ્યોની નામાવલી	૭૧૮
૧૦—ભગવાન શિવ પ્રત્યે શ્રદ્ધા-ભક્તિની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન, શિવધર્મના ચાર પાદનું વર્ણન અને જ્ઞાનયોગનાં સાધનો તથા શિવધર્મના અધિકારીઓનું નિરૂપણ, શિવપૂજનના અનેક પ્રકાર અને અનન્યચિત્તથી ભજનનો મહિમા	૭૧૯
૧૧—વર્ણાશ્રમ-ધર્મ તથા નારી-ધર્મનું વર્ણન; શિવનાં ભજન, ચિંતન અને જ્ઞાનની મહત્તાનું પ્રતિપાદન	૭૨૨
૧૨—પંચાક્ષર-મંત્રના માહાત્મ્યનું વર્ણન	૭૨૬
૧૩—પંચાક્ષર-મંત્રનો મહિમા, એમાં સમસ્ત વાઙ્મયની સ્થિતિ, એની ઉપદેશ પરંપરા, દેવીરૂપા પંચાક્ષર-વિદ્યાનું ધ્યાન, એના સમસ્ત અને વ્યસ્ત અક્ષરોના ઋષિ, છંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ તથા અંગન્યાસ વગેરેનો વિચાર	૭૨૮
૧૪—ગુરુ પાસેથી મંત્ર લેવાની તથા એના જપની વિધિ, પાંચ પ્રકારના જપ તથા એનો મહિમા, મંત્રની ગણના માટે વિભિન્ન પ્રકારની માળાઓનું મહત્ત્વ તથા આંગળીઓના ઉપયોગનું વર્ણન, જપ માટે ઉપયોગી સ્થાન તથા દિશા જપમાં વર્જનીય વાતો, સદાચારનું મહત્ત્વ, આસ્તિકતાની પ્રશંસા તથા પંચાક્ષર-મંત્રની વિશેષતાનું વર્ણન	૭૩૨
૧૫—ત્રિવિધ દીક્ષાનું નિરૂપણ, શક્તિપાતની, આવશ્યકતા તથા એનાં લક્ષણોનું વર્ણન, ગુરુનું મહત્ત્વ, જ્ઞાની ગુરુથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ તથા ગુરુ દ્વારા શિષ્યની પરીક્ષા	૭૩૬
૧૬—સમય-સંસ્કાર અથવા સમયાચાર દીક્ષાની વિધિ	૭૩૯
૧૭—ષડ્ધ્વશોધનની વિધિ	૭૪૩
૧૮—ષડ્ધ્વશોધનની વિધિ	૭૪૫
૧૯—સાધક-સંસ્કાર અને મંત્ર-માહાત્મ્યનું વર્ણન	૭૪૯
૨૦—યોગ્ય શિષ્યની આચાર્યપદ પર અભિષેકનું વર્ણન તથા સંસ્કારના વિવિધ પ્રકારોનો નિર્દેશ	૭૫૦
૨૧—અન્તર્યાગ અથવા માનસિક પૂજાવિધિનું વર્ણન	૭૫૨
૨૨—શિવપૂજનની વિધિ	૭૫૩
૨૩—શિવપૂજાની વિશેષ વિધિ તથા શિવભક્તિનો મહિમા	૭૫૭
૨૪—પંચાક્ષર-મંત્રના જપ તથા ભગવાન શિવનાં ભજન-પૂજનનો મહિમા, અગ્નિકાર્ય માટે કુંડ અને વેદી આદિના સંસ્કાર, શિવાગ્નિની સ્થાપના અને એના સંસ્કાર, હોમ, પૂર્ણાહુતિ, ભસ્મનો સંગ્રહ અને રક્ષણની વિધિ તથા હવનાન્તમાં થનારાં કૃત્યોનું વર્ણન	૭૬૦
૨૫—કામ્ય કર્મના પ્રસંગમાં શક્તિ સહિત પંચમુખ મહાદેવની પૂજાના વિધાનનું વર્ણન	૭૬૫
૨૬—આવરણપૂજાની વિસ્તૃત વિધિ તથા ઉક્ત વિધિથી પૂજનના મહિમાનું વર્ણન	૭૬૮
૨૭—શિવનાં પાંચ આવરણોમાં સ્થિત બધા દેવતાઓની સ્તુતિ તથા એમની પાસેથી અભીષ્ટપૂર્તિ અને મંગલની કામના	૭૭૩
૨૮—ઐહિક ફળ દેનાર કર્મો અને એમની વિધિનું વર્ણન, શિવપૂજનની વિધિ, શાંતિ-પુષ્ટિ વગેરે વિવિધ કામ્ય કર્મોમાં વિભિન્ન હવનીય પદાર્થોના ઉપયોગનું વિધાન	૭૮૯
૨૯—પારલૌકિક ફળ દેનારાં કર્મ-શિવલિંગ-મહાવ્રતની વિધિ અને મહિમાનું વર્ણન	૭૯૩
૩૦—યોગના અનેક ભેદ, એનાં આઠ અને છ અંગોનું વિવેચન યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, દશવિધ પ્રાણોને જીતવાનો મહિમા, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનું નિરૂપણ	૭૯૪
૩૧—યોગમાર્ગનાં વિઘ્ન, સિદ્ધિ-સૂચક ઉપસર્ગ તથા પૃથ્વીથી લઈને બુદ્ધિતત્ત્વપર્યંત ઐશ્વર્યગુણોનું વર્ણન, શિવ-શિવાના ધ્યાનનો મહિમા	૭૯૮
૩૨—ધ્યાન અને એનો મહિમા, યોગધર્મ તથા શિવયોગીનું મહત્ત્વ, શિવભક્ત અથવા શિવને માટે પ્રાણ આપવા અથવા શિવક્ષેત્રમાં મરણથી તત્કાલ મોક્ષ-લાભનું કથન	૮૦૩
૩૩—વાયુદેવનું અંતર્ધાન થવું, ઋષિઓનું સરસ્વતીમાં અવભૃથ-સ્નાન અને કાશીમાં દિવ્ય તેજનાં દર્શન કરીને બ્રહ્માજી પાસે જવું, બ્રહ્માજીએ એમને સિદ્ધિ-પ્રાપ્તિની સૂચના આપીને મેરુના કુમારશિખર પર મોકલવા	૮૦૭
૩૪—મેરુગિરિના સ્કંદ-સરોવરના તટ પર મુનિઓનું સનત્કુમારજીને મળવું, ભગવાન નંદીનું ત્યાં પહોંચવું અને દૃષ્ટિપાતમાત્રથી પાશ છેદન અને જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કરીને ચાલ્યા જવું, શિવપુરાણનો મહિમા તથા ગ્રંથનો ઉપસંહાર	૮૧૦

ચિત્ર-સૂચી

વિષય — પૃષ્ઠ-સંખ્યા

રેખા-ચિત્ર

૧. લિંગસ્થિત ભગવાન્ શિવ .... મુખપૃષ્ઠ

૨. શૌનકજીને સૂતજી દ્વારા શિવપુરાણનો ઉત્કૃષ્ટ મહિમા સંભળાવવો ૧

૩. યમપુરીમાં ગયેલા દેવરાજ બ્રાહ્મણને વિમાનમાં બેસાડીને શિવદૂતોનું કૈલાસ જવા માટે ઉદ્યત થવું તથા ધર્મરાજનું પોતાના ભવનથી બહાર નીકળીને તે બધાની પૂજા અને પ્રાર્થના કરવી. ૩

૪. વાષ્કલનગર-નીવાસિની ચંચુલાએ ગોકર્ણક્ષેત્રમાં શિવકથા વાંચવાવાળા એક પૌરાણિક બ્રાહ્મણને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની વાત કરવી ૫

૫. શિવપુરાણ સાંભળવાના પરિણામ-સ્વરૂપે શિવ દ્વારા મોકલેલ વિમાનમાં બેસીને ચંચુલાનું શિવલોકમાં આગમન તથા પાર્વતીએ તેને પોતાની સખી સ્વીકારી ૮

૬. ચંચુલાની સાથે જઈને તેના પતિ પિશાચ યોનિવાળા બિન્દુગને શિવપુરાણની કથા સંભળાવવા પાર્વતીદેવીનો ગંધર્વરાજ તુમ્બરુને આદેશ ૧૦

૭. ચંચુલાની સાથે વિન્ધ્ય પર્વત પર જઈને ગંધર્વરાજ તુમ્બરુનું બિન્દુગ પિશાચને પાશો દ્વારા બાંધવું તથા હાથમાં વીણા લઈને ગૌરી-પતિની કથાનું ગાન આરંભ કરવું ૧૧

૮. સરસ્વતી નદીના તટ પર તપસ્યારત વ્યાસદેવને સનત્કુમારે સત્યવસ્તુ—ભગવાન શિવના ચિંતનનો આદેશ કરવો. ૨૧

૯. મહેશ્વરનો બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને પોતાના નિષ્કલ અને સકલ સ્વરૂપનો પરિચય આપવો તથા બંનેની મધ્યમાં ભીષણ અગ્નિસ્તમ્ભના રૂપમાં તેમનો આવિર્ભાવ ૨૪

૧૦. હિમાલયપર્વતની એક ગુફામાં નારદજીની તપસ્યા ૮૬

૧૧. પોતાના કામ-વિજયનો વૃત્તાંત વિષ્ણુને કહેવા નારદજીનું માટે વિષ્ણુલોકમાં આગમન ૮૮

૧૨. વિષ્ણુ દ્વારા માયાનિર્મિત નગરમાં રાજા નારદને રત્નસિંહાસન પર બેસાડીને શીલનિધિએ પૂજન કરવું તથા પોતાની કન્યા શ્રીમતીને તેમને પ્રણામ કરવાનો આદેશ આપવો ૯૦

૧૩. રાજપુત્રોથી સમલંકૃત રાજા શીલનિધિની સ્વયંવરસભામાં બેઠેલા કદરૂપા મોંઢાવાળા નારદજીને જોઈને બ્રાહ્મણ-વેષમાં આવીને બેઠેલા બે રુદ્ર-પાર્ષદોનો વિનોદ કરવો ૯૨

૧૪. નારદે અરીસામાં પોતાનું વાનર સમાન મોંઢુ જોવું અને ઉપહાસ કરવાવાળા બંને રુદ્ર-ગણોને શાપ આપવો ૯૩

૧૫. નારદજીએ માયા દૂર થઈ જવાથી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ભગવાન વિષ્ણુના ચરણોમાં પડીને પોતાની શુદ્ધિનો ઉપાય પૂછ્યો ૯૪

૧૬. નારદજીએ બ્રહ્મલોકમાં જઈને બ્રહ્માજીને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરવા અને અનેક પ્રકારના સ્તોત્રો દ્વારા તેમની સ્તુતિ કરીને તેમને શિવતત્ત્વના વિષયમાં પૂછવું ૯૭

૧૭. સદાશિવ દ્વારા સ્વરૂપભૂતા શક્તિ-(અમ્બિકા)નું પ્રગટીકરણ ૯૯

૧૮. અવિમુક્તક્ષેત્ર (કાશી)—આનન્દવનમાં પાર્વતીની સાથે વિચરણ કરતા ભગવાન શિવ દ્વારા પોતાના વામભાગના દસમા અંગથી વિષ્ણુને પ્રગટ કરવા. ૧૦૧

૧૯. શિવે બ્રહ્માનો હાથ પકડીને વિષ્ણુને તેમને સોંપીને સંકટના સમયે સદાય તેમની સહાયતા કરતા રહેવા માટે કહેવું ૧૧૦

૨૦. બ્રહ્માજીનું ઋષિઓ અને દેવતાઓની સાથે ક્ષીર-સાગરના તટ પર વિષ્ણુની પાસે આગમન ૧૧૬

૨૧. કૈલાસના શિખર પર નિવાસ કરનારા સામ્બ શિવનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય પંચમુખ-રૂપ ૧૨૨

૨૨. બ્રહ્મા દ્વારા ઘોર અને ઉત્કૃષ્ટ તપ કરવાથી તેમની બંને ભ્રમર અને નાકના મધ્યભાગથી શિવનું અર્ધનારીશ્વરરૂપમાં પ્રાગટ્ય ૧૨૮

૨૩. બ્રહ્મા દ્વારા પ્રાર્થના કરવાથી શિવનું પોતાના જ સમાન ઘણા રુદ્ર-ગણોનું સર્જન કરવું ૧૨૯

૨૪. બ્રહ્માએ પોતાના શરીરનું બે ભાગોમાં વિભક્ત કરીને બે રૂપવાળા થઈ જવું તથા એકથી મનુ અને બીજાથી શતરૂપાને ઉત્પન્ન કરવાં. ૧૩૦

૨૫. કામ્પિલ્ય-નગરમાં નિવાસ કરનારા યજ્ઞદત્ત બ્રાહ્મણના દુરાચારી પુત્ર ગુણનિધિનો શિવમંદિરમાં નૈવેદ્ય ચોરવાની ઇચ્છાથી પ્રવેશ ૧૩૨

૨૬. કલિંગરાજ દમનો ગ્રામાધ્યક્ષોને બોલાવીને પોતપોતાનાં ગામોનાં શિવાલયોમાં હંમેશાં દીપ પ્રગટાવવાનો આદેશ આપવો ૧૩૨

વિષય	પૃષ્ઠ-સંખ્યા
૨૭. બ્રહ્માજીને સમસ્ત શુભ-શિવ-ચરિત્ર સંભળાવવા માટે નારદની પ્રાર્થના	૧૩૭
૨૮. બ્રહ્માના હૃદયથી મનોહર રૂપવાળી સુંદરી નારી સંધ્યાનું ઉત્પન્ન થવું	૧૩૭
૨૯. મરીચિ આદિ ઋષિઓ દ્વારા મનોભવ કામદેવના મદન, મન્મથ, દર્પક, કંદર્પ આદિ અનેક નામ રાખવાં.	૧૩૯
૩૦. દક્ષ દ્વારા પોતાના જ શરીરથી પ્રગટેલ 'રતિ' નામની કન્યા કંદર્પને સંકલ્પપૂર્વક સોંપવી	૧૪૦
૩૧. બ્રહ્માની પ્રેરણાથી વસિષ્ઠનું એક તેજસ્વી બ્રહ્મચારીના રૂપમાં ચન્દ્રભાગ પર્વત પર તપસ્યા કરવાવાળી સંધ્યા પાસે જઈને તેમના નિર્જન પર્વત ઉપર આવવાનું પ્રયોજન પૂછવું તથા તપસ્યા કરવાની વિધિ બતાવવી	૧૪૧
૩૨. તપસ્યામાં મગ્ન સંધ્યાને શિવજીએ તેના જ આરાધ્યરૂપમાં પ્રત્યક્ષ દર્શન આપવાં	૧૪૩
૩૩. સંધ્યા દ્વારા મેધાતિથિ મુનિના યજ્ઞની અગ્નિમાં આત્માહુતિ તથા તેના પુરોડાશમય શરીરનું તત્કાળ દગ્ધ થવાથી યજ્ઞની સમાપ્તિ સમયે અગ્નિની જ્વાળામાં મહર્ષિ મેધાતિથિએ તપાવેલા સુવર્ણ સમાન કાન્તિવાળી પુત્રીના રૂપમાં તેને પ્રાપ્ત કરવી	૧૪૮
૩૪. મહાપ્રજાપતિ દક્ષની તપસ્યાથી પ્રસન્ન થઈને સિંહવાહિની જગદમ્બાનું ચતુર્ભુજરૂપમાં તેમને દર્શન આપવું	૧૫૨
૩૫. નારદની જ શિક્ષાથી પોતાના હર્યશ્વ તથા શબલાશ્વ વગેરે પુત્રો ઊર્ધ્વગામી થવાથી દક્ષ પ્રજાપતિને કષ્ટનો અનુભવ થવો તથા દૈવવશ અનુગ્રહ કરવા માટે આવેલા નારદને તેમનું ક્રોધપૂર્વક ધિક્કારવું	૧૫૬
૩૬. પોતાની પત્ની વીરિણી સહિત પ્રજાપતિ દક્ષ દ્વારા જગદમ્બાનું ધ્યાન અને પ્રેમપૂર્વક સ્તવન કરવું	૧૫૭
૩૭. બધા દેવતાઓની સાથે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ વગેરેનું ગિરિશ્રેષ્ઠ કૈલાસ પર મહાદેવ પાસે આગમન	૧૬૦
૩૮. સતીએ તપસ્યા કરીને મનોવાંછિત વર પામીને ઘરે આવીને માતા (વીરિણી) અને પિતા (પ્રજાપતિ દક્ષ)ને પ્રણામ કરવા તથા પોતાની સખી દ્વારા તેમને પોતાની તપસ્યાસંબંધી બધા સમાચાર કહેડાવવા	૧૬૭
૩૯. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, નારદ, દેવતાઓ અને મુનિઓ વગેરેની સાથે શિવની દક્ષના ઘેર સુધીની વિવાહયાત્રા	૧૬૮
૪૦. વિવાહકૃત્ય સકુશળ સમાપ્ત થઈ જવાથી દક્ષની આજ્ઞાથી શિવનું પ્રસન્નતાપૂર્વક સતીને વૃષભની પીઠે બેસાડીને વિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓ અને મુનિઓની સાથે હિમાલય પર્વત તરફ પ્રસ્થાન કરવું	૧૭૧
૪૧. શિવને પોતાના સ્વરૂપનું ધ્યાન તોડેલા જાણીને જગદમ્બા સતીનું કૈલાસ પર આવવું તથા ઉદારચેતા શમ્ભુ દ્વારા તેમને પોતાની સમક્ષ બેસવા માટે આસન આપવું	૧૮૨
૪૨. દક્ષ દ્વારા યજ્ઞમાં રુદ્રગણોને શાપ આપવો તથા શિવના પ્રિયભક્ત નન્દીનો દક્ષને પ્રત્યુત્તર	૧૮૪
૪૩. બ્રાહ્મણકુળ અને વેદોને શાપ આપવાવાળા નન્દીને શિવનું સમજાવવું	૧૮૫
૪૪. વૃષભ પર સવાર થઈને બહુસંખ્યક પ્રમથગણોની સાથે પોતાના પિતા દક્ષના યજ્ઞ તરફ સતીનું પ્રસ્થાન	૧૯૧
૪૫. દક્ષના યજ્ઞમાં ઉપસ્થિત સતીના શરીરનું યોગાગ્નિથી બળીને તે જ ક્ષણે ભસ્મ થઈ જવું, શિવના પાર્ષદોનું દક્ષના પ્રાણ લેવા માટે આક્રમણ તથા ભૃગુ દ્વારા યજ્ઞમાં વિઘ્ન નાખનારાઓના વિનાશ માટે યજ્ઞકુંડમાંથી ઋભુ નામક હજારો દેવતાઓને પ્રગટ કરવા અને શિવના પ્રમથગણોનું નાસી જવું	૧૯૫
૪૬. નારદના મુખેથી દક્ષયજ્ઞમાં સતીના યોગાગ્નિથી ભસ્મ થવા અને અસંખ્ય પ્રમથગણોનો વિનાશ થઈ જવાના સમાચાર સાંભળીને શિવ દ્વારા ક્રોધપૂર્વક માથાની એક જટા ઉખાડીને પર્વત પર ફેંકવી તથા જટાના બે ભાગ થવાથી પૂર્વભાગમાંથી વીરભદ્ર અને બીજા ભાગમાંથી મહાકાળીનું ઉત્પન્ન થવું	૧૯૯
૪૭. દક્ષે ભગવાન વિષ્ણુની શરણમાં જઈને તેમના ચરણોમાં પડવું તથા યજ્ઞનો વિનાશ રોકવા માટે પ્રાર્થના કરવી	૨૦૩
૪૮. શુક્રાચાર્યના આદેશથી દધીચ દ્વારા મહામૃત્યુંજયના કઠોર તપસ્યાપૂર્વક જપ તથા શિવનાં તેમની સામે પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થઈને દર્શન આપવાં, દધીચ દ્વારા શિવની સ્તુતિ અને વરની યાચના	૨૧૧
૪૯. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને દેવતાઓ સાથે શિવનું કનખલમાં સ્થિત દક્ષની યજ્ઞશાળામાં પધારવું તથા વીરભદ્ર દ્વારા વિધ્વંસ થઈ ગયેલ યજ્ઞસ્થળ નિહાળવું.	૨૧૮
૫૦. દેવતાઓ દ્વારા સ્તુતિ કરવાથી પરમ અદ્‌ભુત દિવ્ય રત્નમય રથ પર બિરાજમાન જગજ્જનની દેવી ઉમાનું તેમની સામે પ્રગટ થવું	૨૨૭

વિષય	પૃષ્ઠ-સંખ્યા
૫૧. મનમાં સંતાનની ઇચ્છા લઈને તપ કરનારી હિમવાનની પત્ની મેનાની સામે પ્રસન્નતાપૂર્વક જગદમ્બાનું પ્રગટ થઈને તેમની પર અનુગ્રહ કરવો	૨૩૦
૫૨. ગિરિરાજ હિમાલયની પ્રાર્થનાથી નારદજી દ્વારા ઉમાની જન્મકુંડલી પર વિચાર કરવા માટે તેમનો હાથ જોવો	૨૩૪
૫૩. પોતાની પુત્રી ઉમાના વિવાહ કોઈ સુન્દર વરની સાથે કરવા માટે મેનાને પોતાના પતિ હિમવાનની પાસે જઈને વિનંતી કરવી તથા હિમવાનનું તેમને સમજાવવું	૨૩૭
૫૪. શિવનું ગંગાવતરણતીર્થમાં જઈને આત્મભૂત પરમાત્માનું ચિંતન કરવું તથા સેવકો સહિત ગિરિરાજ હિમવાનનું આવીને તેમને સ્તવનપૂર્વક પ્રણામ કરવું	૨૪૦
૫૫. શિવનું દર્શન કરવા માટે પોતાની પુત્રી ઉમાની સાથે નિત્ય આવવા હિમવાને તેમની આજ્ઞા માગવી અને શિવ દ્વારા તેમને એકલા જ આવવાની આજ્ઞા આપવી	૨૪૩
૫૬. ઈન્દ્ર દ્વારા પોતાનું સ્મરણ કરવાથી કામદેવનું તત્કાળ જ તેમની સામે આવી જવું	૨૪૯
૫૭. રુદ્રની નેત્રાગ્નિથી કામદેવનું ભસ્મ થઈ જવું....	૨૫૧
૫૮. શિવની ક્રોધાગ્નિને વડવાનલની સંજ્ઞા આપીને ઘોડાના રૂપમાં પરિવર્તિત કરીને તેમને સ્થાપિત કરવા માટે બ્રહ્માએ સમુદ્ર કિનારે જવું તથા સમુદ્રએ સાક્ષાત્ પ્રગટ થઈને તેમની સ્તુતિ કરવાનું કારણ પૂછવું	૨૫૪
૫૯. શિવની આરાધના માટે પાર્વતીની દુષ્કર તપસ્યા તથા તેમના તપના પ્રભાવથી તે સ્થળ પર વિચરણ કરનારા એકબીજાના વિરોધી સિંહ, ગાય, ઉંદર, બિલાડી વગેરેએ પરસ્પરના વિરોધનો ત્યાગ કરવો તથા વૃક્ષોનું સદા ફળથી પરિપૂર્ણ રહેવું	૨૫૮
૬૦. ભગવાન શિવની આજ્ઞાથી સપ્તર્ષિઓએ તપસ્યામાં મગ્ન પાર્વતીના આશ્રમ પર જઈને તેમની શિવમાં અનુરાગની પરીક્ષા કરવી	૨૬૭
૬૧. પરીક્ષાના બહાને જટિલ તપસ્વી બ્રાહ્મણના રૂપે પધારેલ શંકર સમક્ષ જ પાર્વતીનું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવું તથા તેમની તપસ્યાના પ્રભાવથી આગનું તે જ ક્ષણે ચંદન-પંક સમાન શીતળ થઈ જવું અને પાર્વતીનું આકાશમાં ઉપર તરફ જવા માંડવું	૨૭૦
૬૨. ડાબા હાથમાં શિંગડું અને જમણા હાથમાં ડમરૂ લઈને પીઠ ઉપર કથરી રાખીને તથા લાલ વસ્ત્ર પહેરીને શિવજીનું નટના રૂપમાં મેનકાની પાસે જવું તથા મેનકાની પાસે બેઠેલી સ્ત્રીઓના ટોળા નજીક તેમનું સુંદર નૃત્ય કરવું	૨૭૯
૬૩. દેવતાઓના આગ્રહથી વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણના રૂપમાં શિવજીનું હિમવાનના ઘરે જવું અને શિવની નિંદા કરીને પાર્વતીના લગ્ન તેમની સાથે ન કરવા માટે કહેવું	૨૮૨
૬૪. વસિષ્ઠ વગેરે સપ્તર્ષિઓ તથા મેરુ વગેરે પર્વતોના સમજાવવાથી મેના અને હિમાવાને પ્રસન્નતાપૂર્વક શિવની સાથે પાર્વતીના લગ્નનો નિશ્ચય કરવો	૨૮૭
૬૫. મેનાનો વિલાપ કરવો તથા પોતાની પુત્રી પાર્વતી અને નારદને કટુવચન સંભળાવવા અને ધિક્કારવું	૩૦૩
૬૬. સપ્તર્ષિઓના સમજાવવાથી પણ મેનાનો શિવની સાથે પાર્વતીના લગ્ન ન કરવાની હઠ કરવી તથા હિમવાનનું તેમને સમજાવવું અને શિવના પૂજનીય સ્વરૂપનું વર્ણન કરવું	૩૦૪
૬૭. ભગવાન શિવનું પોતાના પરમ સુંદર દિવ્ય રૂપને પ્રકટ કરવું, ગંગા-યમુનાએ તેમણે સુંદર ચામર વીંઝવા, આઠેય સિદ્ધિઓનું તેમની આગળ નાચવું તથા સિદ્ધ, ઉપદેવતા, બધા જ મુનિઓએ વરરૂપમાં શોભિત શિવની સાથે પ્રસન્નતાપૂર્વક યાત્રા કરવી	૩૦૭
૬૮. કેલિગૃહમાં નૂતન દમ્પતી શિવ-પાર્વતીને જોવા માટે સોળ દિવ્ય નારીઓ—સરસ્વતી વગેરેનો પ્રવેશ તથા રત્નમય સિંહાસન ઉપર નવદમ્પતીના બિરાજમાન થવાથી ભગવાન શિવની સમક્ષ રતિએ હાથ જોડીને પોતાના પતિ (કામદેવ)ને જીવિત કરવા માટે પ્રાર્થના કરવી	૩૧૬
૬૯. મેનાના મનોભાવને જાણીને એક સતી-સાધ્વી બ્રાહ્મણપત્ની દ્વારા ગિરિજાને શ્રેષ્ઠ પાતિવ્રત્યની શિક્ષાનો ઉપદેશ	૩૨૫
૭૦. બ્રહ્માજીની સત્પ્રેરણાથી સ્વામી કાર્તિકનું વિમાનથી ઊતરીને હાથમાં પોતાની તેજોમય શક્તિને લઈને તારક-અસુર સામે પગપાળા દોડવું	૩૩૨
૭૧. તારક-અસુરને મારનારા કુમાર સ્કન્દ (કાર્તિક)નું દેવતાઓની સાથે વિમાનમાં બેસીને શિવજી પાસે કૈલાસ પહોંચવું	૩૩૪
૭૨. સખીઓના સમજાવવાથી પાર્વતી દ્વારા પોતાની જ આજ્ઞામાં તત્પર રહેવાવાળા ચેતન પુરુષ (ગણેશ)નું પોતાના શરીરના મેલથી નિર્માણ	

વિષય		પૃષ્ઠ-સંખ્યા
	કરવું તથા તેમને પોતાના પુત્ર કહીને દ્વારપાળ તરીકે નિયુક્ત કરવા	૩૩૭
૭૩.	દ્વારપાળના પદ ઉપર નિયુક્ત ગણેશ સાથે શિવજીનું લીલાપૂર્વક પોતાના ગણો અને દેવતાઓનું યુદ્ધ કરવું તથા તેમના પરાજિત ન થવાથી શૂલપાણીનું સ્વયં આવીને ઘોર યુદ્ધ પછી ત્રિશૂલ વડે તેમનું (ગણેશનું) મસ્તક કાપી નાખવું તથા સમાચાર પામીને સ્નાનમાં સખીઓ સહિત તત્પર પાર્વતીનું ઘટનાસ્થળે આવીને ઘણી જ શક્તિઓ ઉત્પન્ન કરીને તેમને પ્રલય કરવાની આજ્ઞા આપવી તથા શિવગણોનું ભયભીત થઈને દૂર ભાગી જવું	૩૩૮
૭૪.	દેવતાઓ દ્વારા શિવના સ્મરણપૂર્વક વેદમંત્રોથી જળને અભિમંત્રિત કરીને બાળક(ગણેશ)ના શરીર પર છાંટવું તથા જળના સ્પર્શથી બાળકનું શિવેચ્છાથી ચેતનાયુક્ત થઈને જીવિત થઈ જવું તથા સૂતેલાની જેમ ઊઠવું	૩૪૦
૭૫.	બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકર વગેરે દેવતાઓનું પાર્વતીજીને પ્રસન્ન કરવા માટે ગણેશને સર્વાધ્યક્ષ ઘોષિત કરવા તથા શંકર દ્વારા તેમને સમસ્ત ગણોના અધ્યક્ષ બનાવવા	૩૪૧
૭૬.	પૃથ્વીની પરિક્રમા કરવામાં સ્વયં પોતાને અસમર્થ જાણીને ગણેશજી દ્વારા પોતાનાં માતાપિતાને બે આસનો પર બેસાડીને તેમની સાત વાર પ્રદક્ષિણા કરી પોતાના વિવાહની પ્રાર્થના કરવી	૩૪૫
૭૭.	પ્રજાપતિ વિશ્વરૂપની સુંદર કન્યાઓ–સિદ્ધિ અને બુદ્ધિની સાથે વિશ્વકર્મા દ્વારા ગણેશજીનો વિવાહ-સંસ્કાર સંપન્ન કરાવવો	૩૪૭
૭૮.	તારકના ત્રણેય પુત્રો–તારકાક્ષ, વિદ્યુન્માલી અને કમલાક્ષની તપસ્યાથી અત્યંત સંતોષ પામીને મહાયશસ્વી બ્રહ્માજીનું વર આપવા માટે તેમની સમક્ષ પ્રગટ થવું અને તે ત્રણેયનું અંજલિ બાંધીને પિતામહના ચરણોમાં પ્રણિપાત કરવો	૩૪૯
૭૯.	દેવરાજ ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ વગેરે સહિત દેવગણોની ત્રિપુરવાસી દૈત્યોના વિનાશ માટે ભગવાન શિવની સ્તુતિ તથા શિવનું વૃષભ પર સવાર થઈને પ્રગટ થઈ જવું અને નન્દીશ્વરની પીઠેથી ઊતરીને વિષ્ણુને આલિંગન કરીને નન્દી પર હાથ ટેકવીને ઊભા રહેવું	૩૫૫
૮૦.	શિવજીએ ધનુષ્યની દોરી ચઢાવીને તેની પર પાશુપતાસ્ત્ર નામના બાણનું સંધાન કરીને તેને ત્રિપુર પર છોડવાનો વિચાર કરવો	૩૬૨
૮૧.	બ્રહ્માજીના આદેશથી શંખચૂડનો બદરિકાશ્રમમાં જઈને તપસ્યામાં મગ્ન તુલસીને મધુર તથા સકામ સંલાપ કરવો	૩૬૮
૮૨.	શિવજીની ઇચ્છાથી વિષ્ણુએ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરીને શંખચૂડ પાસે ઉગ્ર કવચની યાચના કરવી અને શંખચૂડ દ્વારા કવચનું દાન કરી દેવું	૩૮૦
૮૩.	હિરણ્યાક્ષ દ્વારા પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ઘોર તપનું અનુષ્ઠાન તથા ગૌરીની સાથે બિરાજમાન શંકરે આનંદપૂર્વક તેને પુત્રરૂપે અન્ધકાસુરને પ્રદાન કરવો	૩૮૬
૮૪.	યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા દૈત્યરાજ બાણાસુરની ઘણીખરી ભુજાઓનું સુદર્શન ચક્ર વડે કાપી નાખવી તથા તેનું માથું કાપી નાખવા માટે ઉદ્યત થવાથી તેને શંકરજીએ સમજાવવો	૪૧૩
૮૫.	શિવનું આનંદપૂર્વક પૂર્ણસચ્ચિદાનંદની કામદામૂર્તિમાં પ્રવેશીને અર્ધનારી-નરના રૂપમાં બ્રહ્માની સમીપ પ્રગટ થવું તથા બ્રહ્માજીના તેમને દંડવત પ્રણામ કરવા	૪૨૩
૮૬.	ઉગ્ર તપસ્યામાં મગ્ન નન્દીને વૃષભધ્વજ શિવનું વર આપવું તથા કમળોની બનેલી પોતાની શિરોમાળાને ઉતારીને તેના ગળામાં કૃપાપૂર્વક નાખી દેવી	૪૩૧
૮૭.	શિવજીએ પ્રગટ થઈને બાળક ગૃહપતિને અભયદાન આપ્યું તથા અગ્નિપદનો ભાગી બનાવ્યો	૪૪૦
૮૮.	રુદ્રના અંશભૂત કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાનનું સૂર્યની નજીક જઈને તેમની બધી જ વિદ્યાઓ શીખવી	૪૪૪
૮૯.	ભગવાન શિવે યતિરૂપ ધારણ કરીને ભીલ આહુક અને તેની પત્ની આહુકાની પરીક્ષા લેવી તથા હિંસક પશુઓ દ્વારા રાત્રે પતિનું ભક્ષણ થઈ જવાથી પ્રાતઃકાળે યતિ દ્વારા ચિતા સળગાવીને ભીલડીનો તેમાં પ્રવેશ કરવાથી પર શિવે પોતાના સાક્ષાત્ રૂપમાં પ્રગટ થઈને વરદાન આપવું	૪૫૨
૯૦.	દેવતાઓ તથા બૃહસ્પતિને સાથે લઈને શિવનું દર્શન કરવા માટે ઇન્દ્રે કૈલાસ પર્વત પર જવું તથા વચ્ચે જ અવધૂત વેષ ધારણ કરીને શિવ દ્વારા પરીક્ષા લેવાથી ઇન્દ્રએ તેમના ઉપર વજ્રથી પ્રહાર કરવો, શિવના નેત્રમાંથી રોષવશ અગ્નિનું નિકળવું અને બૃહસ્પતિની પ્રાર્થનાથી શિવદ્વારા તે તેજનું ક્ષારસમુદ્રમાં ફેંકવું અને તેનું બાળક–સિન્ધુપુત્ર જલન્ધરના રૂપમાં પરિણત થઈ જવું	૪૫૬
૯૧.	બ્રાહ્મણપત્નીના સમક્ષ ભિક્ષુકના રૂપમાં શિવનું	

વિષય	પૃષ્ઠ-સંખ્યા
પ્રગટ થઈને તેને વિદર્ભદેશના સત્યરથ રાજા, તેમની પત્ની તથા તેમના નવજાત શિશુના પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત સંભળાવીને બાળકના પાલન-પોષણનો આદેશ આપવો તથા બ્રાહ્મણીને પોતાના ઉત્તમ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવું	૪૫૯
૯૨. વ્યાસજીએ અર્જુનને શુકવિદ્યાનો ઉપદેશ આપવો તથા પાર્થિવ લિંગના પૂજનનું વિધાન બતાવીને તેને ઇન્દ્રકીલ પર્વત પર જઈને જાહ્નવીના કિનારે બેસીને તપ કરવાની પ્રેરણા આપવી	૪૬૩
૯૩. ઇન્દ્રકીલ પર્વત પર ગંગાજીની નજીક એક મનોહર સ્થાન પર અર્જુન દ્વારા તેજોરાશિ શંકરજીનું ધ્યાન કરવું તથા પરીક્ષા કરવા માટે બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણના રૂપમાં આવેલા ઇન્દ્રે પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થવું અને તેને શંકરનો મંત્ર બતાવીને જપ કરવાની આજ્ઞા આપવી	૪૬૪
૯૪. મૂક નામના દૈત્યનું શુકરરૂપ ધારણ કરીને અર્જુનની પાસે આવવું તથા કિરાત વેષમાં શિવજીનું અર્જુનની રક્ષા માટે આગળ જવું અને શિવ તથા અર્જુનનાં બાણોથી મરીને શુકરનું ભૂતલ પર પડી જવું તથા દેવતાઓ દ્વારા જય-જયકારપૂર્વક પુષ્પવૃષ્ટિ અને સ્તુતિ થવી	૪૬૭
૯૫. અર્જુને બાણ પાછા ન આપવાથી કિરાતવેષધારી શિવ દ્વારા ભીષણ સંગ્રામ	૪૬૯
૯૬. શિવજીએ અર્જુન પર પ્રસન્ન થઈને તેને પાશુપત નામનું અસ્ત્ર પ્રદાન કરવું	૪૭૨
૯૭. અત્રિપત્ની અનસૂયા પર ગંગાજીની કૃપા તથા તેમના દ્વારા ગંગાજીને પોતાના આખા વર્ષમાં કરેલું પુણ્ય અર્પણ કરવું તથા ગંગાજીએ તેના ફળસ્વરૂપ કાશીમાં સ્થિરરૂપથી નિવાસ કરવાનું આશ્વાસન આપવું	૪૮૦
૯૮. બાળવિધવા બ્રાહ્મણપત્ની પર મૂઢ નામના માયાવી દુષ્ટ રાક્ષસની કુદૃષ્ટિ અને સંયોગ-યાચના તથા શિવ દ્વારા પ્રગટ થઈને દૈત્યરાજને તત્કાળ ભસ્મ કરવો અને બ્રાહ્મણી દ્વારા શિવની સ્તુતિ	૪૮૨
૯૯. રોહિણીમાં જ વધુ આસક્ત થઈ જવાને કારણે ચન્દ્રમાને ક્ષયરોગથી ગ્રસ્ત થઈ જવાનો દક્ષ દ્વારા શાપ તથા રોગના શમનાર્થ ચન્દ્રમાનું શિવલિંગની સ્થાપના કરીને પ્રભાસક્ષેત્રમાં નિરંતર ઊભા રહીને મૃત્યુંજયમંત્રથી ભગવાન વૃષભધ્વજની પૂજા તથા શિવે પ્રસન્ન થઈને ચન્દ્રમાને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપવાં અને ચન્દ્રમા દ્વારા ક્ષય રોગના નિવારણની પ્રાર્થના	૪૮૪
૧૦૦. અવન્તિ પર દૂષણ રાક્ષસનો હુમલો કરવો, ક્ષુબ્ધ બ્રાહ્મણોને શિવ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનું કહેવાથી શિવલિંગના પૂજનમાં ધ્યાનમગ્ન વેદપ્રિયના ચારેય પુત્રો–દેવપ્રિય વગેરેને મારી નાખવા રાક્ષસનો પોતાની સેનાને આદેશ અને શિવલિંગના સ્થાનના ખાડામાંથી જ મહાકાળ શિવનું પ્રગટ થઈને રાક્ષસને ભસ્મ કરી નાંખવો	૪૮૭
૧૦૧. વાનરરાજ હનુમાનજીએ પ્રગટ થઈને ગોપકુમાર શ્રીકર, રાજા ચન્દ્રસેન અને અન્ય રાજાઓને કૃપાદૃષ્ટિથી જોવું	૪૯૦
૧૦૨. વિંધ્યાચલની તપસ્યાથી પ્રસન્ન થઈને શિવજીએ યોગીઓ માટે પણ દુર્લભ રૂપમાં પ્રગટ થવું તથા દેવતા અને નિર્મળ અંતઃકરણવાળા ઋષિઓનું ત્યાં આવીને તેમની પૂજા કરીને સ્થિરરૂપમાં ત્યાં જ નિવાસ કરવાની પ્રાર્થના કરવી	૪૯૨
૧૦૩. નર-નારાયણની પાર્થિવલિંગ-પૂજાથી પ્રસન્ન થઈને શિવનું પ્રગટ થવું તથા બંનેને તેમના હિમાલયના કેદારતીર્થમાં સ્વયં જ્યોતિર્લિંગના રૂપમાં સ્થિર રહેવાનો અનુરોધ	૪૯૩
૧૦૪. કામરૂપ દેશના રાજા સુદક્ષિણના પાર્થિવલિંગ-પૂજનમાં રાક્ષસ ભીમનું વિઘ્ન નાખવું તથા શિવનું તે લિંગથી ભીમેશ્વરરૂપમાં પ્રગટ થઈને રાક્ષસોથી યુદ્ધ કરવું અને નારદજીની પ્રાર્થનાથી બધા જ રાક્ષસો અને ભીમને ગર્જના માત્રથી જ ભસ્મ કરી નાખવા	૪૯૩
૧૦૫. રુદ્ર દ્વારા ભગવાન શિવને કાશીપુરીમાં પોતાની રાજધાની બનાવીને ઉમા સહિત ત્યાં બિરાજમાન થવા માટે પ્રાર્થના	૪૯૮
૧૦૬. પત્ની સહિત મહર્ષિ ગૌતમની આરાધનાથી સંતુષ્ટ થઈને ભગવાન શિવનું શિવા અને પ્રમથગણોની સાથે પ્રગટ થવું અને ગૌતમ દ્વારા તેમનું સ્તવન	૫૦૬
૧૦૭. ભગવાન શિવને મહર્ષિ ગૌતમની ગંગા-યાચના તથા શિવદત્તે ગંગા-જળનું સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરીને ઊભા રહેવું, દેવતા વગેરેએ આવીને ગંગાજીને તથા શિવને ત્યાંજ નિવાસ કરવાની પ્રાર્થના કરવી અને ગંગા તથા શિવનો ક્રમશઃ ગૌતમી અને ત્ર્યમ્બકેશ્વરના રૂપમાં ત્યાં નિવાસ	૫૦૭
૧૦૮. દેવતાઓ, ઋષિઓના સાંનિધ્યમાં રાવણે પોતાની પત્ની મન્દોદરી સહિત વૈદ્યનાથ શિવલિંગની પૂજા	૫૦૯
૧૦૯. રાક્ષસી દારુકાની સ્તુતિથી દેવી પાર્વતીનું પ્રસન્ન થઈ જવું તથા તેના દ્વારા વંશના રક્ષણ માટેનું વરદાન માગવાથી તેમનો શિવને અનુરોધ કરવો	

વિષય	પૃષ્ઠ-સંખ્યા
કે અહીંયાં જ રાક્ષસોના રાજ્યનું શાસન કરો	૫૧૨
૧૧૦. શ્રીરામની પૂજાથી પ્રસન્ન થઈને શિવનું વામાંગભૂતા પાર્વતી સહિત પ્રગટ થઈને વિજયસૂચક વરદાન આપવું તથા તેમના જ્યોતિર્લિંગ(રામેશ્વર-)ના રૂપમાં સ્થિત થવા માટે શ્રીરામની પ્રાર્થના	૫૧૩
૧૧૧. ઘુશ્માની સમક્ષ જ્યોતિઃસ્વરૂપ મહેશ્વર શિવનું પ્રગટ થવું અને ઘુશ્માએ પોતાની શોક્ય સુદેહાની પ્રાણરક્ષા માટે તેમને કરેલી પ્રાર્થના	૫૧૬
૧૧૨. બિલ્વના વૃક્ષ પર બેઠેલા ગુરુદ્રુહ ભીલનું હરણી પર બાણ સંધાન કરવું તથા અજાણતા જ તેના હાથના ધક્કાથી વૃક્ષના નીચે શિવલિંગ પર થોડાક જળ અને બિલ્વપત્રનું પડવું	૫૪૯
૧૧૩. પોતાની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર હરણ અને બંને હરણીઓનું ગુરુદ્રુહ ભીલ પાસે આવવું તથા શિવપૂજાના પ્રભાવે દુર્લભ જ્ઞાનથી સંપન્ન ભીલનું પરોપકારમાં વ્યસ્ત તે પશુઓની દશા જોઈને સ્વયં પોતાની જાતને ધિક્કારવું અને તેમને જવાની આજ્ઞા આપવી	૫૫૨
૧૧૪. પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે શ્રીકૃષ્ણનું તપ કરવું અને તેમના તપથી પ્રસન્ન થઈને પાર્વતી, કાર્તિકેય તથા ગણેશ સહિત શિવનું પ્રગટ થવું અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્તુતિપૂર્વક વરદાન માગવું	૫૬૧
૧૧૫. શુભ કર્મ કરનારા પ્રાણીને યમપુરીમાં જવાથી યમરાજ દ્વારા તેને સ્વાગતપૂર્વક આસન આપીને પાદ્ય અને અર્ઘ્ય આપવાં.	૫૬૫
૧૧૬. ક્રૂર કર્મ કરનારાઓએ યમરાજને ભયંકર રૂપમાં જોવાં	૫૬૫
૧૧૭. શિવને કાળચક્રના સંબંધમાં પાર્વતીએ પ્રશ્ન પૂછવો	૫૭૭
૧૧૮. રાજા સુરથનું પોતાના આશ્રમે આવવાથી મુનીશ્વર મેધાએ મીઠાં વચન, ભોજન અને આસન દ્વારા તેમનો આદર-સત્કાર કરવો....	૫૮૫
૧૧૯. રાજા સુરથનું વૈશ્ય સમાધિને સાથે લઈને મેધા મુનિની પાસે આવવું તથા તેમનાથી પોતાના અને વૈશ્યના મોહપાશને કાપવાની પ્રાર્થના	૫૮૬
૧૨૦. જગજ્જનની મહાવિદ્યાનું ત્રૈલોક્ય-મોહિની શક્તિના રૂપમાં પ્રાગટ્ય	૫૮૬
૧૨૧. દૈત્ય શુંભાસુરના દૂત દાનવ શિરોમણિ સુગ્રીવનો હિમાલય પર દેવીની પાસે આવીને શુંભનો સંદેશ-નિવેદન	૫૯૨
૧૨૨. સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપિણી શિવપ્રિયા ઉમાનું વર, પાશ, અંકુશ અને અભય ધારણ કરીને પ્રગટ થવું તથા દેવતાઓ દ્વારા ભક્તિભાવથી તેમની સ્તુતિ કરવી	૫૯૩
૧૨૩. દેવતાઓની વ્યાકુળ પ્રાર્થના સાંભળીને કૃપામયી દેવીનું ચારે હાથમાં ક્રમશઃ ધનુષ-બાણ, કમળ તથા અનેક પ્રકારનાં ફળ-મૂલ લઈને પ્રગટ થવું અને પ્રજાજનોને દુઃખી જોઈને નવ દિવસ અને નવ રાત રડ્યા કરવું	૫૯૯
૧૨૪. મેરુના દક્ષિણ શિખર-કુમારશૃંગમાં કુમાર સ્કન્દનાં દર્શન અને પૂજન કરીને મહામુનિ વામદેવ દ્વારા તેમનું સ્તવન	૬૦૬
૧૨૫. સુંદર રમણીય મેરુ શિખર પર જઈને બ્રહ્માજીનું ઋષિઓ દ્વારા દર્શન અને મસ્તક ઉપર અંજલિ બાંધીને સ્તવન કરવું	૬૪૬
૧૨૬. બ્રહ્મા દ્વારા છોડેલા સૂર્ય સમાન તેજસ્વી મનોમય ચક્રનો પીછો કરતા તેના શીર્ણ થવાના સ્થાને (નૈમિષારણ્ય) મુનિઓનું જવું	૬૫૦
૧૨૭. નૈમિષારણ્યમાં દીર્ઘસત્રના અંતમાં મુનિઓની પાસે વાયુદેવતાનું આગમન અને મહાયજ્ઞના સમાપ્ત થયેથી તેઓ શું કરવા ઇચ્છે છે—આ સંબંધમાં મુનિઓને તેમનો પ્રશ્ન	૬૫૧
૧૨૮. બ્રહ્માજી દ્વારા શિવના અર્દ્ધનારીશ્વરરૂપની સ્તુતિ	૬૬૨
૧૨૯. બ્રહ્માજીની તપસ્યાથી પ્રસન્ન થઈને મહાદેવજીએ પોતાના શરીરના વામભાગથી દેવી રુદ્રાણીને પ્રગટ કરવાં અને બ્રહ્મા દ્વારા સર્વલોકમહેશ્વરની સ્તુતિ	૬૬૬
૧૩૦. મહાદેવજી અને પાર્વતીજીની પરસ્પર વાતચીતની વચ્ચે જ દેવી દ્વારા આજ્ઞા પામીને એક સખીનું દેવી દ્વારા જ શંકર માટે ભેટસ્વરૂપ લાવવામાં આવેલ વ્યાઘ્રને લાવીને તેમની સમક્ષ ઊભો કરી દેવો	૬૭૩
૧૩૧. ભગવાન વિષ્ણુના અનુરોધથી શિવનું ઉમા સહિત ઇન્દ્રના રૂપમાં ઐરાવત પર આરૂઢ થઈને ઉપમન્યુ મુનિના તપોવનમાં જવું તથા મુનિએ માથું નમાવીને તેમને પ્રણામ કરવું	૬૯૧
૧૩૨. દેવી પાર્વતી સાથે વૃષભ પર આરૂઢ થયેલા મહાદેવજીનાં દર્શન કરીને ઉપમન્યુનું ભક્તિવિનમ્ર ચિત્તથી પૃથ્વી પર દંડની માફક પડી જવું	૬૯૩
૧૩૩. નૈમિષારણ્યનિવાસી ઋષિઓનું વાયુદેવ દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ અને ઉપમન્યુના મિલન તથા શ્રીકૃષ્ણના પાશુપતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ પૂછવો અને વાયુદેવનો તે સંભળાવવો	૬૯૯
૧૩૪. ઉપમન્યુ દ્વારા શ્રીકૃષ્ણને પાશુપતજ્ઞાનનો ઉપદેશ	૭૦૧

॥ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

શ્રીશિવપુરાણ-માહાત્મ્ય

ભવાબ્ધિમગ્નં દીનં માં સમુદ્ધર ભવાર્ણવાત્।
કર્મગ્રાહગૃહીતાંગં દાસોઽહં તવ શંકર ॥

શૌનકજીના સાધનવિષયક પ્રશ્ન કરવા પર સૂતજીએ એમને શિવપુરાણના ઉત્કૃષ્ટ મહિમાનું શ્રવણ કરાવ્યું

શ્રી શૌનકજીએ પૂછ્યું—મહાજ્ઞાની સૂતજી! આપ સંપૂર્ણ સિદ્ધાંતોના જ્ઞાતા છો. પ્રભો! મને પુરાણની કથાઓના સારતત્ત્વનું વિશેષરૂપે વર્ણન કરવા કૃપા કરશો. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય-સહિત ભક્તિથી પ્રાપ્ત થનાર વિવેકની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે? અને સાધુપુરુષ કેવી રીતે પોતાના કામ, ક્રોધ વગેરે માનસિક વિકારોનું નિવારણ કરે છે? આ ઘોર કળિયુગમાં જીવ ઘણુંકરીને આસુરી સ્વભાવના થઈ ગયા છે, એ જીવસમુદાયને શુદ્ધ એટલે કે દૈવી સંપત્તિથી યુક્ત કરાવવા માટે સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય કયો છે? આપ આ સમયે મને એવું કોઈ શાશ્વત સાધન બતાવો, જે કલ્યાણકારી વસ્તુઓમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ અને પરમ મંગલકારી હોય

તથા પવિત્ર કરનારા ઉપાયોમાં પણ સર્વોત્તમ પવિત્રકારક ઉપાય હોય. તાત! એ સાધન એવું હોય, જેના અનુષ્ઠાનથી તરત જ અંતઃકરણની વિશેષ શુદ્ધિ થઈ જાય અને તેથી નિર્મળ ચિત્તવાળા પુરુષને સદાને માટે શિવની પ્રાપ્તિ જાય.

શ્રીસૂતજી બોલ્યા—મુનિશ્રેષ્ઠ શૌનક! તમે ધન્ય છો, કેમકે, તમારા હૃદયમાં પુરાણ-કથા સાંભળવા માટે વિશેષ પ્રેમ અને લાલસા છે. એટલા માટે હું શુદ્ધબુદ્ધિથી વિચાર કરીને તમને પરમ ઉત્તમ શાસ્ત્રનું વર્ણન કરી રહ્યો છું. વત્સ! તે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતથી સંપન્ન, ભક્તિ વગેરેને વધારનારું અને ભગવાન શિવને સંતોષ પમાડનારું છે. કાન માટે રસાયણ, અમૃતસ્વરૂપ અને દિવ્ય છે, તમે એનું શ્રવણ કરો. હે મુને! તે પરમ ઉત્તમ શાસ્ત્ર છે - શિવપુરાણ, જેનું પહેલાં પૂર્વકાળમાં ભગવાન શિવે જ પ્રવચન કર્યું હતું. આ કાલરૂપી સાપથી પ્રાપ્ત થનાર મહાન ત્રાસનો વિનાશ કરનારું ઉત્તમ સાધન છે. ગુરુદેવ વ્યાસે સનતકુમાર મુનિનો આદેશ મેળવીને સંક્ષેપમાં આ પુરાણનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ પુરાણની રચના પાછળ હેતુ એ છે કે કળિયુગમાં પેદા થનારા મનુષ્યોના પરમ હિતનું આ સાધન છે.

આ શિવપુરાણ પરમ ઉત્તમ શાસ્ત્ર છે. એને

આ ધરતી પર ભગવાન શિવજીનો સાક્ષાત્ વાઙ્મય વિગ્રહ - શિવસ્વરૂપ - સમજાવો જોઈએ અને બધી રીતે એનું સેવન કરવું જોઈએ. આનું પઠન અને શ્રવણ સર્વસાધનરૂપ છે. આ સાધનથી શિવભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને શ્રેષ્ઠતમ સ્થિતિમાં પહોંચેલો માનવ તરત જ શિવપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે. એટલા માટે જ સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કરીને માનવોએ આ શિવપુરાણ વાંચવા - સાંભળવાની ઈચ્છા કરી છે અથવા આ પુરાણના અધ્યયનને અભીષ્ટ - ઈચ્છિત સાધન માન્યું છે. આ રીતે આનું પ્રેમપૂર્વક શ્રવણ પણ સંપૂર્ણ મનોવાંછિત ફળ પ્રદાન કરનારું છે. ભગવાન શિવના આ પુરાણને સાંભળીને મનુષ્ય બધાં પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે અને આ જીવનમાં મોટા-મોટા ઉત્કૃષ્ટ ભોગ ભોગવીને અંતે શિવલોકને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આ શિવપુરાણ નામનો ગ્રંથ ચોવીશ હજાર શ્લોકોવાળો છે. એની સાત સંહિતાઓ છે. મનુષ્યને માટે એ જરૂરી છે કે તે ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સંપન્ન થઈને બહુ જ આદરથી આનું શ્રવણ કરે. સાત સંહિતાઓથી યુક્ત આ દિવ્ય શિવપુરાણ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની જેમ જ બિરાજમાન છે અને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ ગતિ પ્રદાન કરવાવાળું છે.

જે કોઈ નિરંતર અનુસંધાનપૂર્વક આ શિવપુરાણને વાંચે છે અથવા નિત્ય પ્રેમપૂર્વક આનો પાઠ માત્ર કરે છે તે પુણ્યાત્મા છે એમાં કોઈ સંશય નથી. જો ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો પુરુષ અંતકાળમાં ભક્તિપૂર્વક આ પુરાણને સાંભળે છે, એના પર અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન મહેશ્વર એને પોતાનું શિવપદ-ધામ-પ્રદાન કરે છે. જે દરરોજ આદરપૂર્વક આ શિવપુરાણનું પૂજન કરે છે, તે આ સંસારનાં સંપૂર્ણ સુખો ભોગવીને અંતે ભગવાન શિવના પદને પ્રાપ્ત કરી લે છે. જે પ્રતિદિન આળસ ખંખેરી નાખીને રેશમી વસ્ત્રથી વીંટીને આ શિવપુરાણનો સત્કાર કરે છે તે સદા સુખી રહે છે. આ શિવપુરાણ નિર્મલ અને ભગવાન શિવનું સર્વસ્વ છે, જે ઈહલોકમાં અને પરલોકમાં પણ સુખ ચાહતો હોય એણે આદરપૂર્વક, પ્રયત્નપૂર્વક આનું સેવન કરવું જોઈએ. આ નિર્મળ તથા ઉત્તમ શિવપુરાણ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ ચારે પુરુષાર્થોને આપવાવાળું છે. માટે, સદા પ્રેમપૂર્વક આનું શ્રવણ કરવું જોઈએ અને વિશેષ પાઠ કરવો જોઈએ. (અધ્યાય-૧)

*

શિવપુરાણના શ્રવણથી દેવરાજને શિવલોકની પ્રાપ્તિ અને ચંચુલાને પાપનો ભય તથા સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય

શ્રીશૌનકજીએ કહ્યું—મહાભાગ સૂતજી!. તમે ધન્ય છો, પરમાર્થ તત્ત્વના જ્ઞાતા છો. તમે કૃપા કરીને અમને આ બહુ અદ્ભુત અને દિવ્ય કથા સંભળાવી છે. ધરતી પર આ કથા સમાન કલ્યાણનું સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન બીજું કોઈ નથી, એ વાત અમે આજે તમારી કૃપાથી નિશ્ચયપૂર્વક સમજી લીધી છે. સૂતજી! કળિયુગમાં આ કથાના શ્રવણ દ્વારા કયા કયા પાપી શુદ્ધ થાય છે? તે અમને કૃપાપૂર્વક બતાવો અને આ જગતને કૃતાર્થ કરો.

સૂતજી બોલ્યા—મુને! જે મનુષ્ય પાપી, દુરાચારી, ખલ અને કામ-ક્રોધ વગેરેમાં નિરંતર ડૂબેલા છે, તે પણ આ પુરાણના શ્રવણ-પઠનથી અવશ્ય જ શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ વિષયમાં

જાણકાર મુનિ આ પ્રાચીન ઈતિહાસનું ઉદાહરણ આપ્યા કરે છે, જેના શ્રવણ માત્રથી પાપોનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ જાય છે.

ઘણા સમય પહેલાંની વાત છે કે કોઈ જગાએ કિરાતોના નગરમાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે જ્ઞાનમાં અત્યંત દુર્બળ અને દરિદ્ર હતો. રસ વેચનારો હતો અને વૈદિક ધર્મથી વિમુખ હતો. તે સ્નાન-સંધ્યા વગેરે કર્મોથી ભ્રષ્ટ થઈ ગયો હતો અને વૈશ્યવૃત્તિમાં તત્પર રહેતો હતો. એનું નામ હતું દેવરાજ. તે એવા લોકોને ઠગી લેતો જે એના ઉપર વિશ્વાસ રાખતા હતા. એણે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો તથા બીજા ઘણાઓને પણ અનેક બહાનાં બનાવીને એમનું ધન હડપી લીધું હતું. પરંતુ એ પાપીનું થોડું પણ ધન ધાર્મિક કાર્યોમાં વપરાતું ન હતું. તે વેશ્યાગામી વ્યભિચારી જીવન જીવતો હતો અને બધી જ રીતે આચારભ્રષ્ટ હતો.

એક દિવસ ફરતાં ફરતાં તે દૈવયોગથી પ્રતિષ્ઠાનપુર (ઝૂસી-પ્રયાગ) જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે એક શિવાલય જોયું. એમાં ઘણા સંત મહાત્માઓ એકત્ર થયા હતા. દેવરાજે તે શિવાલયમાં ધામા નાખ્યા, પરંતુ તે જ અરસામાં તેને તાવ આવી ગયો. એ તાવથી એને ખૂબ જ વેદના થવા લાગી. ત્યાં તે શિવમંદિરમાં એક બ્રાહ્મણદેવતા - કથાકાર શિવપુરાણની કથા સંભળાવી રહ્યા હતા. તાવમાં પડેલા દેવરાજ બ્રાહ્મણે પેલા કથાકારની કથા - શિવકથાને નિરંતર સાંભળ્યા કરી. એક માસ સુધી તે તાવમાં તરફડ્યો અને મરી ગયો. યમરાજના દૂતો આવ્યા અને એને પાશોથી મુશ્કેટાટ બાંધીને બળપૂર્વક યમનગરીમાં લઈ ગયા. એટલામાં જ શિવલોકથી ભગવાન શિવના પાર્ષદો પણ આવી લાગ્યા. એ પાર્ષદોનાં ગૌર અંગ કપૂરની જેમ ઉજ્જ્વળ હતાં, હાથમાં ત્રિશૂલ શોભી રહ્યાં હતાં, એમનાં બધાં અંગોએ ભસ્મ ચોળેલી હતી અને રુદ્રાક્ષની માળાઓ તેમના ગળામાં શોભાની વૃદ્ધિ કરતી હતી. એ બધા પાર્ષદો એકીસાથે ક્રોધપૂર્વક યમનગરીમાં ગયા અને યમરાજના દૂતોને મારી મારીને, વારંવાર ધમકાવીને તેમણે દેવરાજને એમના ચુંગાલમાંથી છોડાવી લીધો અને અત્યંત

અદ્‌ભુત વિમાન પર બેસાડીને જ્યારે એ શિવપાર્ષદો કૈલાસમાં જવા તૈયાર થયા એ સમયે યમપુરીમાં બહુ મોટો કોલાહલ થયો. આ કોલાહલને સાંભળીને ધર્મરાજ પોતાના ભવનમાંથી બહાર આવ્યા. સાક્ષાત્ જાણે બીજા રુદ્રો જ હોય એવા દેખાય તેવા એ ચાર દૂતોને જોઈને ધર્મજ્ઞ ધર્મરાજાએ એ શિવપાર્ષદોનું વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યું અને જ્ઞાનદષ્ટિથી પામી જઈને સર્વ હકીકત

જાણી લીધી. એમણે ભયને લીધે ભગવાન શિવના મહાત્મા પાર્ષદોને કશી વાત પૂછી નહીં, ઊલટાનું એ બધા પાર્ષદોનું પૂજન કર્યું અને પ્રાર્થના કરી. ત્યાર પછી એ શિવપાર્ષદો કૈલાસ તરફ જતા રહ્યા અને ત્યાં પહોંચીને પેલા દેવરાજ બ્રાહ્મણને દયાસાગર સામ્બ શિવના હાથમાં સોંપી દીધા.

શૌનકજી બોલ્યા—હે મહાભાગ સૂતજી! તમે સર્વજ્ઞ છો. હે મહામતે! આપના કૃપા પ્રસાદથી હું વારંવાર કૃતાર્થ થયો છું. આ ઈતિહાસની કથા સાંભળીને મારું મન અત્યંત આનંદમાં નિમગ્ન થઈ રહ્યું છે. તેથી હવે ભગવાન શિવની ભક્તિ વધે, પ્રેમ વધે તેવી શિવસંબંધી બીજી કથાઓનું પણ શ્રવણ કરાવો.

શ્રી સૂતજી બોલ્યા—શૌનક! સાંભળો, હું તમારી સામે અત્યંત ગોપનીય ગૂઢ કથાવસ્તુનું વર્ણન કરીશ, કેમકે, તમે શિવભક્તોમાં અગ્રગણ્ય છો તથા વેદવેત્તાઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ છો. સમુદ્રની પાસેના પ્રદેશમાં વાષ્કલ નામે ગામ છે. ત્યાં વૈદિક ધર્મથી વિમુખ મહાપાપી બ્રાહ્મણદ્વિજો નિવાસ કરે છે. એ બધા જ દુષ્ટ છે. એમનાં મન દૂષિત વિષય-ભોગોમાં જ લાગ્યાં રહે છે. તેમને દેવતાઓ પર વિશ્વાસ નથી અને ભાગ્ય ઉપર પણ વિશ્વાસ નથી. એ સૌ કુટિલ વૃત્તિવાળા છે. ખેતી કરે છે અને જાતજાતનાં ઘાતક હથિયારો - અસ્ત્રશસ્ત્ર રાખે છે. તેઓ વ્યભિચારી અને ખલ છે. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને સદ્ધર્મનું સેવન જ મનુષ્ય માટે પરમ પુરુષાર્થ છે એ વાતને તેઓ બિલકુલ જાણતા નથી. એ બધા પશુબુદ્ધિવાળા છે (વિચાર કરો કે જ્યાં દ્વિજો આવા હોય, ત્યાંના બીજી વર્ણના લોકો વિશે તો કહેવું જ શું). અન્ય વર્ણના લોકો પણ આ લોકોની જેમ જ કુત્સિત વિચાર ધરાવતા હતા, સ્વધર્મ વિરુદ્ધ છે, ખલ છે. તે સદા કુકર્મમાં જ લાગ્યા રહેતા હતા. નિત્ય વિષયભોગમાં જ ગળા સુધી ડૂબેલા હતા. ત્યાંની સ્ત્રીઓ પણ કુટિલ સ્વભાવની હતી. સ્વેચ્છાચારિણી, પાપાસક્ત, કુત્સિત વિચારોવાળી અને વ્યભિચાર કરવાવાળી એમનામાં સદ્વ્યવહાર અને સદાચારનો લેશમાત્ર છાંટોય નથી. સદાચારથી સર્વથા શૂન્ય છે. આ રીતે તે વાષ્કલ ગામમાં દુષ્ટો જ નિવાસ કરે છે.

એ વાષ્કલ નામના ગામમાં કોઈ એક સમયે બિન્દુગ નામનો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો, તે તદ્દન અધમ હતો, દુરાત્મા અને મહાપાપી હતો. જોકે એની પત્ની ખૂબ સુંદર હતી. તો પણ આ બિન્દુગ બ્રાહ્મણ કુમાર્ગે જ જતો હતો. એની પત્નીનું નામ હતું ચંચુલા. એ ચંચુલા સદા ઉત્તમ ધર્મપાલનમાં તત્પર રહેતી હતી તેમ છતાં એને છોડીને આ બિન્દુગ બ્રાહ્મણ - દુષ્ટ બ્રાહ્મણ - વેશ્યાગામી થઈ ગયો હતો. આ રીતે આવા કુકર્મમાં પડેલા બ્રાહ્મણને બહુ વર્ષો થઈ ગયાં. એની પત્ની ચંચુલાને કામ વ્યાપે તો પણ સ્વધર્મનો નાશ થશે એ ભયથી કલેશ સહન કરીને પણ લાંબા સમય સુધી ધર્મભ્રષ્ટ ન થઈ. પરંતુ દુરાચારી પતિના આચરણથી પ્રભાવિત થઈને આગળ જતાં તે ચંચુલા પણ દુરાચારિણી બની ગઈ.

આ રીતે, દુરાચારમાં ગળાડૂબ એ મૂઢ ચિત્તવાળાં પતિ-પત્નીનો ઘણો બધો સમય વ્યર્થમાં વહ્યો ગયો. ત્યાર પછી શૂદ્ર જાતીય વેશ્યાનો પતિ બનેલો પેલો દૂષિત બુદ્ધિવાળો દુષ્ટ બિન્દુગ બ્રાહ્મણ સમય થતાં મરણને શરણ થયો અને નરકમાં પડ્યો. ઘણા દિવસો સુધી નરકનાં દુઃખો ભોગવીને તે મૂઢબુદ્ધિ પાપી વિંધ્યપર્વત પર ભયંકર પિશાચ થયો. આ બાજુ, પેલા દુરાચારી બ્રાહ્મણ પતિ બિન્દુગના મરણ પછી પેલી મૂઢહૃદયા ચંચુલા ઘણો સમય પોતાના પુત્રોની

સાથે ઘરમાં રહેવા લાગી.

એક દિવસ દૈવયોગે કોઈ પુણ્ય પર્વ આવ્યું ત્યારે તે ચંચુલા ભાઈ-બંધુઓ સાથે ગોકર્ણ-ક્ષેત્રમાં ગઈ. તીર્થયાત્રીઓના સંગથી એણે પણ એ સમયે જઈને કોઈ પવિત્ર તીર્થના જલમાં સ્નાન કર્યું. પછી તે સામાન્ય રીતે (મેળો જોવાની વૃત્તિથી) બન્ધુજનો સાથે અહીં - તહીં ફરવા માંડી. ફરતાં ફરતાં તે દેવ-મંદિરમાં ગઈ ત્યાં તેણે એક દૈવજ્ઞ બ્રાહ્મણના મુખે ભગવાન શિવની પરમ પવિત્ર અને મંગલકારિણી ઉત્તમ પૌરાણિક કથા સાંભળી. કથા-વાચક બ્રાહ્મણ કહી રહ્યા હતા કે, "જે સ્ત્રીઓ પરપુરુષો જોડે વ્યભિચાર કરે છે તે મરણ પછી જ્યારે યમલોકમાં જાય છે, ત્યારે યમના દૂત એમનાં ગુપ્તાંગોમાં - યોનિમાં - તપેલા લોખંડના ગોળા ઘુસાડી દે છે." પૌરાણિક બ્રાહ્મણના મુખથી આ વૈરાગ્ય-વધારનાર કથા સાંભળીને ચંચુલા ભયથી વ્યાકુળ

થઈ ગઈ અને ધ્રુજવા માંડી. જ્યારે કથા પૂરી થઈ અને અન્ય શ્રોતાઓ ત્યાંથી બહાર જતા રહ્યા ત્યારે તે ભયભીત ચંચુલા નારી એકાંતમાં શિવપુરાણની કથા વાંચનાર બ્રાહ્મણ દેવતાને કહેવા લાગી -

ચંચુલા બોલી—બ્રહ્મન્! હું મારો ધર્મ જાણતી નથી. તેથી મારાથી ઘણો દુરાચાર થયો છે. સ્વામિન્! મારા ઉપર અનુપમ કૃપા કરીને તમે મારો ઉદ્ધાર કરો. આજે તમારો વૈરાગ્ય-રસથી ઓતપ્રોત ઉપદેશ સાંભળીને મને બહુ ભય લાગવા માંડ્યો છે. હું ધ્રુજી ઊઠી છું. હવે મને સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય થયો છે. હું મૂઢ ચિત્તવાળી પાપિણી સ્વયંને ધિક્કારું છું. હું સર્વથા નિંદાને યોગ્ય છું. કુત્સિત વિષયોમાં ફસાઈ ગયેલી છું અને સ્વયંના ધર્મથી વિમુખ થઈ ગઈ છું. હાય! કોને ખબર મારે ક્યાં ક્યાં ઘોર કષ્ટદાયક દુર્ગતિમાં પડવું પડશે અને ત્યાં કોણ બુદ્ધિશાળી પુરુષ કુમાર્ગે ચઢેલી મને પાપિણીને સાથ આપશે. મૃત્યુવેળાએ એ ભયંકર યમદૂતોને હું કેવી રીતે જોઈ શકીશ? જ્યારે બળપૂર્વક તે મારા ગળામાં ફાંસો નાખીને મને બાંધશે ત્યારે મારાથી ધીરજ કેવી રીતે ધારણ થશે? નરકમાં જ્યારે મારા શરીરના ટુકડે-ટુકડા થવા માંડશે એ વિશેષ સમયમાં દુઃખદાયક એ મહાયાતના હું ત્યાં કેવી રીતે સહન કરી શકીશ? હાય! હું મરી ગઈ! હું સળગી ગઈ! મારું હૈયું વિદીર્ણ થઈ ગયું છે. હું સર્વપ્રકારે નષ્ટ થવા લાગી છું, કેમકે હું દરેક પ્રકારનાં પાપમાં ડૂબી રહી છું. બ્રહ્મન્! તમે જ મારા ગુરુ. તમે જ માતા અને તમે જ પિતા છો. તમારા શરણે આવેલી મને દીન અબળા જાણીને તમે જ મારો ઉદ્ધાર કરો, તમે જ મારો ઉદ્ધાર કરો.

સૂતજી કહે છે—શૌનક, આ રીતે ખેદ અને

વૈરાગ્યથી યુક્ત થઈ ગયેલી ચંચુલા બ્રાહ્મણ દેવતાના ચરણોમાં આળોટી પડી. ત્યારે તે બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણે કૃપાપૂર્વક એને ઉઠાડી અને આ પ્રકારે કહેવા લાગ્યા - (અધ્યાય ૨-૩)

*

ચંચુલાની પ્રાર્થનાથી બ્રાહ્મણનું એને પૂરું શિવપુરાણ સંભળાવવું અને સમયાનુસાર શરીર છૂટ્યા પછી શિવલોકમાં જઈને ચંચુલાનું પાર્વતીજીની સખી થવું અને સુખી થવું

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—નારી! સૌભાગ્યની વાત છે કે ભગવાન શંકરની કૃપાથી શિવપુરાણની આ વૈરાગ્યયુક્ત કથા સાંભળીને તને સમયસર ચેતવણી મળી. બ્રાહ્મણપત્ની! તું ડર નહીં. ભગવાન શિવના ચરણ-શરણમાં જા. શિવની કૃપાથી બધાં પાપ તત્કાળ નષ્ટ થઈ જાય છે. હું તને ભગવાન શિવની કીર્તિકથાથી યુક્ત એ પરમ વસ્તુનું વર્ણન કરીશ જેથી તને સુખદેનારી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થશે. શિવની ઉત્તમ કથાના શ્રવણમાત્રથી જ તારી બુદ્ધિ એવી રીતે પશ્ચાત્તાપથી તપ્ત થઈને શુદ્ધ થઈ ગઈ છે. એની સાથે સાથે તારા મનમાં વિષયો તરફ વૈરાગ્ય થઈ ગયો છે. **પશ્ચાત્તાપ પાપ કરનાર પાપીઓ માટે સૌથી મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત છે.** સત્પુરુષોએ બધાંને માટે પસ્તાવાને જ સમસ્ત પાપોના શોધક તરીકે વર્ણવ્યો છે, પશ્ચાત્તાપથી જ પાપોની શુદ્ધિ થાય છે. જે પસ્તાવો કરે છે તે જ ખરેખર પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે, કેમકે સત્પુરુષોએ બધાં પાપોની શુદ્ધિ માટે જેમ પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે સર્વ પસ્તાવાથી સંપન્ન થઈ જાય છે* જે માણસ વિધિપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને નિર્ભય થઈ જાય છે, પરંતુ પોતાનાં કુકર્મોને માટે પસ્તાવો નથી કરતો, એને પ્રાયઃ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. **પરંતુ જેને પોતાનાં કુકૃત્યો પર હાર્દિક પસ્તાવો થાય છે તે અવશ્ય ઉત્તમ ગતિનો ભાગી થાય છે, અધિકારી થાય છે, એમાં શંકા નથી.** આ શિવપુરાણની કથા સાંભળવાથી જેવી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે એવી બીજા ઉપાયોથી થતી નથી. જેવી રીતે તકતાને સાફ કરવાથી ચોખ્ખો, નિર્મલ થઈ જાય છે, એવી જ રીતે, આ શિવપુરાણની કથાથી ચિત્ત અત્યંત શુદ્ધ થઈ જાય છે, એમાં પણ સંશય નથી. માનવોના શુદ્ધચિત્તમાં જગદંબા પાર્વતીસહિત ભગવાન શિવ બિરાજમાન રહે છે. તેથી તે વિશુદ્ધાત્મા પુરુષ શ્રીસામ્બ સદાશિવના પદને ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે. આ ઉત્તમ કથાનું શ્રવણ સમસ્ત માનવજાત માટે કલ્યાણનું બીજ છે. તેથી યથોચિત (શાસ્ત્રોક્ત) માર્ગથી એની આરાધના અથવા સેવા કરવી જોઈએ. આ ભવબંધરૂપી રોગનો નાશ કરનારી છે. ભગવાન શિવની કથાનું શ્રવણ કરીને પછી સ્વયંના હૃદયમાં એનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. આથી પૂર્ણ રીતે ચિત્તશુદ્ધિ થઈ જાય છે. ચિત્ત-શુદ્ધિ થવાથી મહેશ્વરની ભક્તિ પોતાના બંને પુત્રો

* પશ્ચાત્તાપ : પાપકૃતાં પાપાનાં નિષ્કૃતિઃ પરા । સર્વેષાં વર્ણિતં સદ્ભિઃ સર્વપાપ વિશોધનમ્ ॥
પશ્ચાત્તાપેનેવ શુદ્ધિઃ પ્રાયશ્ચિત્તં કરોતિ સઃ । યથોપદિષ્ટં સદ્ભિર્હિ સર્વપાપવિશોધનમ્ ॥
શિવપુરાણ-માહાત્મ્ય અ-૩ શ્લોક ૫-૬

(જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય) સાથે નિશ્ચય જ પ્રગટ થાય છે. ત્યાર પછી મહેશ્વરની કૃપાથી, અનુગ્રહથી દિવ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. જે મુક્તિથી વંચિત છે એને પશુ જ સમજવો જોઈએ કેમકે, એનું ચિત્ત માયાના બંધનમાં આસક્ત છે. તે ખરેખર, સંસારનાં બંધનોથી મુક્ત થઈ જ શકતો નથી.

બ્રાહ્મણ પત્ની! માટે તું તારા મનને વિષયોમાંથી ખેંચી-ખસેડી લે અને ભક્તિભાવથી ભગવાન શંકરની આ પરમ પાવન કથાનું શ્રવણ કર. પરમાત્મા શંકરની આ કથાનું શ્રવણ કરવાથી તારા ચિત્તની શુદ્ધિ થશે અને આનાથી જ તને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. જે નિર્મલ ચિત્તથી ભગવાન શિવનાં ચરણારવિંદોનું ચિંતન કરે છે, એની એક જ જન્મમાં મુક્તિ થઈ જાય છે - આ હું તને તદન સત્ય સત્ય જ કહું છું.

સૂતજી કહે છે—શૌનક! આટલું કહીને તે શ્રેષ્ઠ શિવભક્ત બ્રાહ્મણ ચૂપ થઈ ગયો. એનું હૃદય કરુણા-દયાથી આર્દ્ર-ભીનું થઈ ગયું. તે શુદ્ધચિત્ત મહાત્મા ભગવાન શિવના ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ ગયા. ત્યાર પછી બિન્દુગ બ્રાહ્મણની પત્ની ચંચુલા મનમાં ને મનમાં પ્રસન્ન થઈ ગઈ. બ્રાહ્મણનો ઉક્ત ઉપદેશ સાંભળીને એનાં નેત્રોમાં આનંદ-અશ્રુ છલકાઈ આવ્યાં. તે બ્રાહ્મણ-પત્ની ચંચુલા હર્ષભેર હૃદયપૂર્વક તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણના બંને પગમાં પડી અને હાથ જોડીને બોલી - "હું કૃતાર્થ થઈ ગઈ છું." ત્યાર પછી ઊઠીને વૈરાગ્યયુક્ત ઉત્તમ બુદ્ધિવાળી તે સ્ત્રી, જે પોતાનાં પાપને કારણે ભયભીત હતી ને શિવભક્ત બ્રાહ્મણને હાથ જોડીને ગદ્ગદ વાણીમાં બોલવા લાગી-

ચંચુલા બોલવા લાગી—બ્રહ્મન્! શિવભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ! સ્વામિન! આપ ધન્ય છો, પરમાર્થદર્શી છો અને સદા પરોપકારમાં લાગ્યા રહો છો તેથી શ્રેષ્ઠ સાધુપુરુષોમાં પ્રશંસાને યોગ્ય છો. સાધો! હું નરકના સમુદ્રમાં પડી રહી છું. આપ મારો ઉદ્ધાર કરો, ઉદ્ધાર કરો. પૌરાણિક અર્થતત્ત્વથી સભર જે સુંદર શિવપુરાણની કથાને સાંભળીને મારા મનમાં સંપૂર્ણ વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ ગયો એ જ આ શિવપુરાણ સાંભળવા આ સમયે મારા મનમાં બહુ શ્રદ્ધા પ્રગટી રહી છે.

સૂતજી કહે છે—આવું કહીને હાથ જોડીને બ્રાહ્મણ દેવતાનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરીને ચંચુલા એ શિવપુરાણની કથાનું શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા મનમાં રાખીને તે બ્રાહ્મણ દેવતાની સેવામાં તત્પર થઈને ત્યાં જ રહેવા લાગી. તે પછી, શિવભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ અને શુદ્ધવાળા તે બ્રાહ્મણદેવે એ જ સ્થાન પર એ સ્ત્રીને શિવપુરાણની ઉત્તમ કથા સંભળાવી. આ રીતે, તે ગોકર્ણ નામના મહાક્ષેત્રમાં તે જ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ પાસે તેણે શિવપુરાણની પરમ ઉત્તમ કથા સાંભળી. આ કથા ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યને વધારનારી તથા મુક્તિ અપાવનારી છે. એ પરમ ઉત્તમ કથાનું શ્રવણ કરીને તે બ્રાહ્મણ પત્ની ચંચુલા અત્યંત કૃતાર્થ થઈ ગઈ. એનું ચિત્ત શીઘ્ર જ શુદ્ધ થઈ ગયું. પછી ભગવાન શિવના અનુગ્રહથી એના હૃદયમાં શિવના સગુણરૂપનું ચિંતન થવા લાગ્યું. આ રીતે એણે ભગવાન શિવમાં નિરંતર-રાચનારી ઉત્તમ બુદ્ધિ મેળવીને શિવનું સચ્ચિદાનંદમય સ્વરૂપનું વારંવાર ચિંતન આરંભ કર્યું. સમય જતાં, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યયુક્ત થયેલી ચંચુલાએ કોઈ પણ પ્રકારના કષ્ટ વિના શરીરનો ત્યાગ કર્યો. એટલામાં જ ત્રિપુરશત્રુ ભગવાન શિવનું મોકલેલું એક દિવ્ય વિમાન

ઝડપી ગતિથી ત્યાં પહોંચ્યું. એ વિમાનમાં શિવના અનેક ગણો બેઠેલા હતા અને વિમાન જાતજાતનાં શોભા-સાધનોથી શણગારેલું હતું. ચંચુલા એ વિમાન પર બેઠી અને ભગવાન શિવના શ્રેષ્ઠ પાર્ષદોએ એને તત્કાળ શિવપુરીમાં પહોંચાડી દીધું. ચંચુલાના સઘળા અંતર-મેલ ધોવાઈ ગયા હતા. તેનું અંતઃકરણ અત્યંત શુદ્ધ બની ગયું હતું. તે દિવ્યરૂપધારિણી દિવ્યાંગના થઈ ગઈ હતી, એનાં દિવ્ય અંગો એની શોભામાં ઓર વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં. માથા પર અર્ધચંદ્રનો મુગટ ધારણ કરેલ તે ગૌરાંગી દેવી શોભાશાળી દિવ્ય ઘરેણાંથી વિભૂષિત હતી. શિવપુરીમાં પહોંચીને એણે સનાતન દેવતા ત્રિનેત્રધારી મહાદેવજીને જોયા. પ્રેમપૂર્વક દર્શન કર્યાં. બધા જ મુખ્ય મુખ્ય દેવતા શિવજીની સેવામાં તત્પર હતા. ગણેશજી, ભૃંગી, નન્દીશ્વર તથા વીરભદ્રેશ્વર વગેરે પણ શિવજીની સેવામાં ઉત્તમ ભક્તિભાવથી ખડે પગે સેવા કરી રહ્યા હતા. શિવજીની અંગકાંતિ કરોડો સૂર્યની જેમ પ્રકાશિત થઈ રહી હતી. એમના કંઠમાં નીલ ચિહ્ન શોભી રહ્યું હતું. એમને પાંચ મુખ હતાં અને દરેક મુખને ત્રણ - ત્રણ નેત્ર હતાં. મસ્તક પર અર્ધચંદ્રાકાર મુગટની શોભા અનેરી હતી. એમણે એમના ડાબા અંગમાં - ડાબી બાજુએ - ગૌરી દેવીને બેસાડ્યાં હતાં. ગૌરી દેવી વીજળીનો જાણે ઢગલો હોય તેવી રીતે પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. ગૌરીપતિ મહાદેવજીની કાંતિ કપૂરની જેમ ગૌર હતી. એમનું આખું શરીર શ્વેત ભસ્મથી લેપાયમાન હતું. શરીર પર શ્વેત વસ્ત્ર શોભી રહ્યું હતું. આ પ્રકારે, પરમ ઉજ્જવળ ભગવાન શંકરનાં દર્શન કરીને તે બ્રાહ્મણપત્ની ચંચુલા બહુ પ્રસન્ન થઈ ગઈ. અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક એણે ખૂબ જ ઉતાવળે ઉતાવળે ભગવાન શંકરને વારંવાર પ્રણામ કરવા માંડ્યા. પછી હાથ જોડીને તે ખૂબ જ પ્રેમ, આનંદ અને સંતોષયુક્ત થઈને

અત્યંત વિનીતભાવથી ઊભી રહી. એનાં નેત્રોમાંથી આનંદ-અશ્રુઓની અવિરલ ધારા વહેવા લાગી તથા સંપૂર્ણ શરીર રોમાંચિત થઈ ગયું. એ વખતે ભગવતી પાર્વતી અને ભગવાન શંકરે એને ખૂબ જ કરુણાપૂર્વક પોતાની પાસે બોલાવી અને સૌમ્ય દૃષ્ટિથી એની તરફ જોયું. પાર્વતીજીએ તો દિવ્યરૂપધારિણી બિન્દુગપ્રિયા ચંચુલાને પ્રેમપૂર્વક પોતાની સખી બનાવી દીધી. તે એ પરમાનંદઘન જ્યોતિઃ સ્વરૂપ સનાતન ધામમાં અવિચલ નિવાસ પામીને દિવ્ય સૌખ્યભાવ પામીને અક્ષય સુખનો અનુભવ કરવા લાગી.

(અધ્યાય ૪)

*

ચંચુલાના પ્રયત્નથી પાર્વતીજીની આજ્ઞા મેળવીને તુમ્બુરુની વિંધ્યપર્વત પર શિવપુરાણની કથા સંભળાવવી અને બિન્દુગનો પિશાચ યોનિથી ઉદ્ધાર પામવો તથા એ બંને દંપતીઓનું શિવધામમાં સુખી થવું

સૂતજી બોલ્યા—શૌનક! એક દિવસ પરમાનંદમાં નિમગ્ન થયેલી ચંચુલાએ ઉમાદેવી પાસે જઈને પ્રણામ કર્યા અને હાથ જોડીને સ્તુતિ કરવા લાગી.

ચંચુલા બોલી—ગિરિરાજનન્દિની! સ્કન્દ-માતા ઉમે! માનવોએ સદા આપની સેવા કરી છે. સમસ્ત સુખોનું પ્રદાન કરનાર શંભુપ્રિયે! આપ બ્રહ્મસ્વરૂપિણી છો. બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓનાં આપ આરાધ્ય છો. તમે સ્વયં સગુણ અને નિર્ગુણ છો. તમે જ સૂક્ષ્મ સચ્ચિદાનંદરૂપિણી આદ્યા પ્રકૃતિ છો. તમે જ સંસારની સૃષ્ટિ કરો છો, પાલન કરો છો અને સંહાર પણ કરો છો. ત્રણે ગુણોનો આશ્રય પણ તમે જ છો. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર - એ ત્રણે દેવતાઓનું આવાસસ્થાન છો અને એમની ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા કરનારાં પરાશક્તિ પણ આપ જ છો.

સૂતજી કહે છે—શૌનક, જેને સદ્‌ગતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી તે ચંચુલા આ રીતે મહેશ્વરપત્ની ઉમાની સ્તુતિ કરીને નતમસ્તકે ઊભી રહી, ચૂપ થઈ ગઈ. એનાં નેત્રોમાં પ્રેમનાં અશ્રુબિંદુઓની ઝડી લાગી ગઈ, હેલી જામી ગઈ. ત્યારે કરુણામયી શંકરપ્રિયા ભક્તવત્સલા પાર્વતીદેવીએ ચંચુલાને સંબોધિત કરીને ખૂબ જ પ્રેમપૂર્વક આ રીતે કહેવા લાગ્યાં -

પાર્વતીજી બોલ્યાં—સખી ચંચુલે! સુન્દરી! હું તારી સ્તુતિથી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગઈ છું. બોલ, કયું વરદાન જોઈએ છે? તારે માટે હું સર્વ કાંઈ આપી શકું છું. કશુંય અદેય નથી.

ચંચુલા બોલી—નિષ્પાપ ગિરિરાજકુમારી! મારા પતિ બિન્દુગ આ વખતે ક્યાં હશે, એમની કેવી ગતિ થઈ હશે, એ હું જાણતી નથી! કલ્યાણમયી દીનવત્સલે! હું મારા એ પતિદેવને જે રીતે મળી શકું એવો ઉપાય આપ કરો. મહેશ્વરી! મહાદેવી! મારા પતિ એક શૂદ્રજાતની વેશ્યા તરફ આસક્ત હતા, અને પાપમાં પડેલા હતા. એ મારા પહેલાં જ મૃત્યુ પામ્યા હતા. કોણ જાણે એમની શીય ગતિ થઈ હશે.

ગિરિજા બોલ્યાં—બેટી! તમારો બિન્દુગ નામનો પતિ બહુ મોટો પાપી હતો. એનું અંતઃકરણ જ દૂષિત હતું. વેશ્યાનો સંગ કરનારને મહામૂઢ મૃત્યુ પછી નરકમાં પડ્યો અને અગણિત વર્ષો સુધી નરકમાં વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવીને તે પાપાત્મા પોતાનાં બાકી રહેલાં પાપને ભોગવવા માટે વિંધ્યપર્વત પર પિશાચ થયો છે. આ વખતે પણ તે પિશાચ અવસ્થામાં જ છે અને વિવિધ પ્રકારના ક્લેશો સહન કરી રહ્યો છે. એ દુષ્ટ ત્યાં જ વાયુ-પાન કરીને રહે છે અને સદા સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટો સહન કરે છે.

સૂતજી કહે છે—શૌનક! ગૌરીદેવીની આ વાત સાંભળીને ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનારી ચંચુલા એ વખતે પતિના મહાન દુઃખે દુઃખી થઈ ગઈ. પછી મનને સ્થિર કરીને તે બ્રાહ્મણપત્નીએ વ્યથિત હૃદયથી મહેશ્વરીને પ્રણામ કરીને ફરીથી પૂછ્યું.

ચંચુલા બોલી—મહેશ્વરી! મહાદેવી! મારા પર કૃપા કરો અને દૂષિત કર્મ કરનાર મારા એ દુષ્ટ પતિનો હવે ઉદ્ધાર કરો. દેવી! કુત્સિત બુદ્ધિવાળા મારા એ પાપાત્મા પતિની કયા

ઉપાયથી ઉત્તમ ગતિ થાય તે શીઘ્ર જણાવો. આપને મારા નમસ્કાર હો.

પાર્વતીજીએ કહ્યું—તારો પતિ જો શિવપુરાણની પુણ્યમયી ઉત્તમ કથા સાંભળે તો બધી દુર્ગતિમાંથી મુક્ત થઈને ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અમૃતસમા મધુર અક્ષરોથી યુક્ત ગૌરીદેવીનાં આ વચન આદરપૂર્વક સાંભળીને હાથ જોડીને, મસ્તક નમાવીને વારંવાર પાર્વતીજીને પ્રણામ કર્યા અને પોતાના પતિનાં સમસ્ત પાપોની શુદ્ધિ તથા ઉત્તમ ગતિની પ્રાપ્તિ માટે પાર્વતીજીને આવી પ્રાર્થના કરી કે "મારા પતિને શિવપુરાણનું શ્રવણ કરાવવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ." એ બ્રાહ્મણપત્નીની વારંવારની પ્રાર્થનાથી શિવપ્રિયા ગૌરીદેવીને બહુ દયા આવી. એ ભક્તવત્સલા મહેશ્વરી ગિરિરાજકુમારીએ ભગવાન શિવની ઉત્તમ કીર્તિનું ગાન કરનાર ગંધર્વરાજ તુમ્બુરુને બોલાવીને પ્રસન્નતાપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું - તુમ્બુરો! તમારી પ્રીતિ ભગવાન શિવજીમાં છે. તમે મારા મનની વાત જાણીને મારા ઈચ્છિત કાર્યને સિદ્ધ કરવાવાળા છો. એટલે હું તમને એક વાત કહું છું. તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમે મારી આ સખી સાથે તરત જ વિંધ્યપર્વત પર જાઓ. ત્યાં એક મહાઘોર અને ભયંકર પિશાચ રહે છે. એનું વૃત્તાંત તમે આરંભથી જ સાંભળો. હું તમને પ્રસન્નતાપૂર્વક બધું જ જણાવું છું. પૂર્વજન્મમાં તે પિશાચ બિન્દુગ નામનો બ્રાહ્મણ હતો. મારી આ સખી ચંચુલાનો પતિ હતો, પરંતુ તે દુષ્ટ વેશ્યાગામી થઈ ગયો. સ્નાન-સંધ્યા વગેરે નિત્ય કર્મો છોડીને અપવિત્ર રહેવા લાગ્યો. ક્રોધને લીધે એની બુદ્ધિ પર મૂઢતા છવાઈ ગઈ હતી - તેને કર્તવ્યપાલનનો વિવેક રહ્યો ન હતો. અભક્ષ્યાભક્ષ

કરતો, સજ્જનોનો દ્વેષ અને દૂષિત વસ્તુઓનું દાન લેતો હતો. આ જ એનું સ્વાભાવિક કર્મ બની ગયું હતું ને અસ્ત્ર-શસ્ત્ર લઈને ફરતો અને હિંસા કરતો હતો. ડાબે હાથે ખાવાનું ખાતો હતો. દીનજનોને પીડા આપતો હતો. ક્રૂરતાપૂર્વક અન્યોનાં ઘરમાં આગ ચાંપી દેતો હતો. ચાંડાલો સાથે એને પ્રેમ હતો. દરરોજ વેશ્યાના સંપર્કમાં રહેતો હતો. બહુ દુષ્ટ હતો. તે પાપી પોતાની પત્નીનો ત્યાગ કરીને દુષ્ટોના સંગમાં જ આનંદ માનતો હતો ને મરણ સુધી દુરાચારમાં જ ફસાયેલો રહ્યો. અંતઃકાળ આવતાં તે મરણને શરણ થયો ને પાપીઓનું જે ભોગસ્થાન એવું ઘોર યમનગરમાં ગયો ત્યાં ઘણાં નરકો ભોગવીને તે દુષ્ટાત્મા જીવ આ સમયે વિંધ્યપર્વત ઉપર પિશાચ બનેલો છે. ત્યાં જ એ દુષ્ટ પિશાચ પોતાનાં પાપોનું ફળ ભોગવી રહ્યો છે. હે તુમ્બરો! તમે એની સામે પ્રયત્નપૂર્વક શિવપુરાણની એ દિવ્ય કથાનું પ્રવચન કરો. એ

દિવ્ય કથા પરમ પુણ્યમયી તથા સમસ્ત પાપોનો નાશ કરનારી છે. શિવપુરાણની કથાનું શ્રવણ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યકર્મ છે. એનાથી એનું હૃદય શીઘ્ર જ સમસ્ત પાપોથી શુદ્ધ થઈ જશે અને પ્રેતયોનિમાંથી મુક્ત થઈ જશે. એ દુર્ગતિમાંથી મુક્ત થવાથી બિન્દુગ નામના પિશાચને મારી આજ્ઞાથી વિમાન પર બેસાડીને તમે ભગવાન શિવજીની સમીપે લઈ આવો."

સૂતજી કહે છે—શૌનક! મહેશ્વરી ઉમાના આ પ્રકારના આદેશ પર ગંધર્વરાજ તુમ્બુરુ મનમાં ને મનમાં બહુ પ્રસન્ન થયા. એમણે સ્વયંના ભાગ્યની સરાહના - પ્રશંસા કરી. ત્યાર પછી એ પિશાચની સતી-સાધ્વી પત્ની ચંચુલાની સાથે વિમાન પર બેસીને નારદના પ્રિય મિત્ર તુમ્બુરુ ઝડપથી વિંધ્યાચલ પર્વત પર ગયા, જ્યાં પેલો પિશાચ રહેતો હતો. ત્યાં જઈને તેમણે પિશાચને જોયો. એનું શરીર વિશાળ હતું. મુખનો દાઢીનો ભાગ બહુ મોટો હતો. એ ઘડીકમાં હસે, ઘડીકમાં રડે અને ઘડીકમાં ઊછળકૂદ કરી લેતો. એની આકૃતિ ખૂબ જ વિકરાળ હતી. ભગવાન શિવજીની ઉત્તમ કીર્તિનું ગાન કરનાર મહાબલી તુમ્બુરુએ એ અત્યંત ભયંકર પિશાચને પાશોથી જકડી-બાંધી લીધો. ત્યાર પછી, તુમ્બુરુએ શિવપુરાણની કથા વાંચવાનો નિશ્ચય કરીને મહોત્સવયુક્ત સ્થાન અને મંડપ વગેરેની રચના કરી. એટલામાં જ, સંપૂર્ણ લોકમાં ખૂબ જ ઝડપથી એવો પ્રચાર થઈ ગયો કે દેવી પાર્વતીજીની આજ્ઞાથી એક પિશાચના ઉદ્ધાર કરવાના હેતુથી શિવપુરાણની ઉત્તમ કથાનું શ્રવણ કરાવવા માટે તુમ્બુરુ વિંધ્યપર્વત પર ગયા છે. પછી તો આ કથા સાંભળવાના લોભે કરીને ઘણા બધા દેવર્ષિ પણ તરત જ ત્યાં પહોંચી ગયા. આદરપૂર્વક શિવપુરાણ સાંભળવા માટે આવેલા શ્રોતાજનોનો એ પર્વત પર ખાસ્સો બહુ મોટો અદ્ભુત કલ્યાણકારી સમાજ એકત્ર થઈ ગયો. પછી તુમ્બુરુએ એ પિશાચને પાશોથી બાંધીને આસન પર બેસાડ્યો અને હાથમાં વીણા લઈને ગૌરીપતિની કથાનું ગાન શરૂ કર્યું. પ્રથમ અર્થાત્ વિદ્યેશ્વર સંહિતાથી

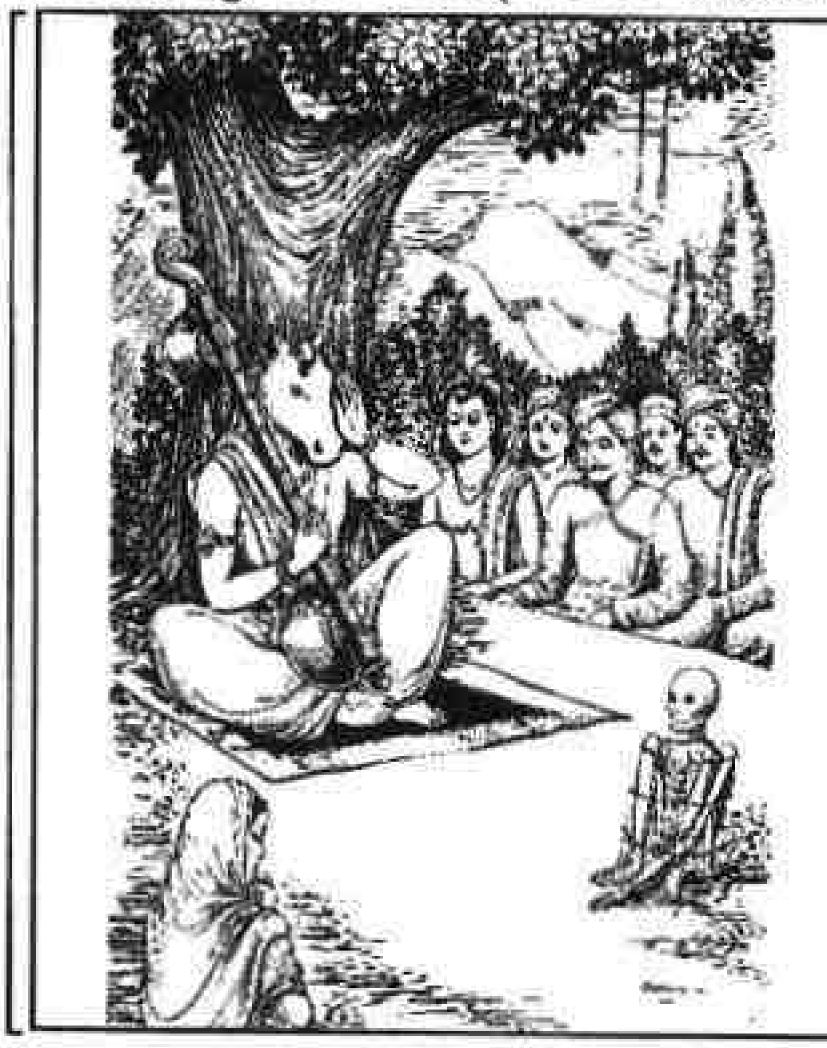

માંડીને સાતમી વાયુસંહિતા સુધી માહાત્મ્યસહિત શિવપુરાણની કથાનું તેમણે સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું. સાતેય સંહિતાઓ સહિત શિવપુરાણનું આદરપૂર્વક શ્રવણ કરીને તે બધા શ્રોતા પૂર્ણતઃ કૃતાર્થ થઈ ગયા. એ પરમ પુણ્યમય શિવપુરાણ સાંભળીને પેલા પિશાચે પોતાનાં બધાં જ પાપો ધોઈ નાખ્યાં અને પૈશાચિક શરીરનો ત્યાગ કરી દીધો. પછી તો તરત જ એનું રૂપ દિવ્ય બની ગયું. અંગકાંતિ ગૌરવર્ણની થઈ ગઈ. શરીર પર શ્વેત વસ્ત્ર તથા સર્વ પ્રકારના પુરુષોચિત આભૂષણ એનાં અંગોને શોભા આપવા લાગ્યાં. તે ત્રિનેત્રધારી ચંદ્રશેખરરૂપ થઈ ગયો. આ રીતે દિવ્ય દેહધારી થઈને શ્રીમાન બિન્દુગ પોતાની પ્રાણવલ્લભા ચંચુલાની સાથે સ્વયં પણ

પાર્વતીવલ્લભ શિવજીનાં ગુણગાન કરવા માંડ્યો. એની સ્ત્રીને આ રીતે દિવ્યરૂપથી સુશોભિત જોઈને પેલા બધા દેવર્ષિ બહુ મોટા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા. એમનું ચિત્ત પરમાનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયું. ભગવાન મહેશ્વરનું તે અદ્ભુત ચરિત્ર સાંભળીને તે બધા શ્રોતા પરમકૃતાર્થ થઈને પ્રેમપૂર્વક શ્રીશિવજીનું યશોગાન કરતાં કરતાં પોતપોતાના ધામે રવાના થઈ ગયા. દિવ્યરૂપધારી શ્રીમાન બિન્દુગ સુંદર વિમાન પર પોતાની પ્રિયતમાની પાસે બેસીને સુખપૂર્વક આકાશમાં સ્થિત થઈને શોભી રહ્યો હતો.

ત્યાર પછી મહેશ્વરના સુંદર અને મનોહર ગુણોનું ગાન કરતાં કરતાં પોતાની પ્રિયતમા ચંચુલા તથા તુમ્બુરુ સાથે બિન્દુગ બ્રાહ્મણ તરત જ શિવધામમાં પહોંચી ગયો. ત્યાં ભગવાન મહેશ્વર અને પાર્વતીદેવીએ પ્રસન્નતાપૂર્વક બિન્દુગનો ખૂબ સત્કાર કર્યો અને પોતાનો પાર્ષદ બનાવી લીધો. એની પત્ની ચંચુલા પાર્વતીજીની સખી થઈ ગઈ. એ ઘનીભૂત જ્યોતિઃસ્વરૂપ પરમાનંદમય સનાતન ધામમાં અવિચલ નિવાસ પામીને એ બંને દંપતી પરમ સુખી થઈ ગયાં.

(અધ્યાય ૫)

*

શિવપુરાણના શ્રવણની વિધિ તથા શ્રોતાઓએ પાલન કરવાના નિયમોનું વર્ણન

શૌનકજી કહે છે—મહાપ્રાજ્ઞ વ્યાસ શિષ્ય સૂતજી! તમને નમસ્કાર હો. તમે ધન્ય છો, શિવભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છો. આપના મહાન ગુણ વર્ણન કરવા યોગ્ય છે. હવે આપ કલ્યાણમય શિવપુરાણના શ્રવણની વિધિ બતાવો, એનાથી સર્વ શ્રોતાઓને સંપૂર્ણ ઉત્તમ ફલની પ્રાપ્તિ થઈ શકે.

સૂતજી કહેવા લાગ્યા—મુને શૌનક! હવે હું તમને સંપૂર્ણ ફલની પ્રાપ્તિ માટે શિવપુરાણના શ્રવણની વિધિ બતાવી રહ્યો છું. સૌપહેલાં કોઈ જ્યોતિષીને બોલાવીને દાન-માન આપીને સંતુષ્ટ કરવો અને તે પછી પોતાના સહયોગી લોકો સાથે બેસીને નિર્વિઘ્ને કથાની સમાપ્તિ થાય એવા ઉદ્દેશ્યથી શુદ્ધ મુહૂર્ત જોવડાવવું અને પ્રયત્નપૂર્વક દેશે દેશમાં આવો સંદેશો પાઠવવો કે, "અમારે ત્યાં શિવપુરાણની કથા થવાની છે. પોતાના કલ્યાણની ઈચ્છા રાખનાર દરેક જણે કથા - શ્રવણ માટે અવશ્ય પધારવું જોઈએ." કેટલાક લોકો ભગવાન શ્રીહરિની કથાથી ઘણા દૂર - નિરુત્સાહ થઈ ગયા છે. ઘણી સ્ત્રીઓ તથા ઘણા શૂદ્ર ભગવાન શંકરનાં કથા-કીર્તનથી સાવ જ વંચિત રહી ગયાં છે. એ સર્વને સૂચના થઈ જાય, એવી વ્યવસ્થા થઈ જવી જોઈએ. દેશેદેશમાં જે શિવભક્તો હોય તથા શિવકથાનું કીર્તન-શ્રવણ માટે ઉત્સુક એ સૌને આદરપૂર્વક નિમંત્રણ આપવું જોઈએ અને પધારેલા શિવભક્તો, શ્રોતાઓનો સર્વ પ્રકારે આદર-સત્કાર કરવો જોઈએ. શિવ મંદિરમાં, તીર્થમાં, વનપ્રાંતમાં અથવા ઘરમાં શિવપુરાણની કથા સાંભળવા માટે ઉત્તમ સ્થાનનું નિર્માણ કરવું જોઈએ. કેળના થાંભલાઓથી એ ઊંચા કથામંડપની રચના કરવી જોઈએ - એને બધી બાજુએથી ફલ-પુષ્પ વગેરેથી તથા સુંદર ચંદરવો બાંધીને અલંકૃત કરવો જોઈએ. ચારે બાજુ ધ્વજા-પતાકા લગાવીને શણગારીને શોભાસંપન્ન કરવો જોઈએ. ભગવાન શિવ પ્રત્યે સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ ભક્તિ કરવી જોઈએ. એ ભક્તિ જ સર્વ

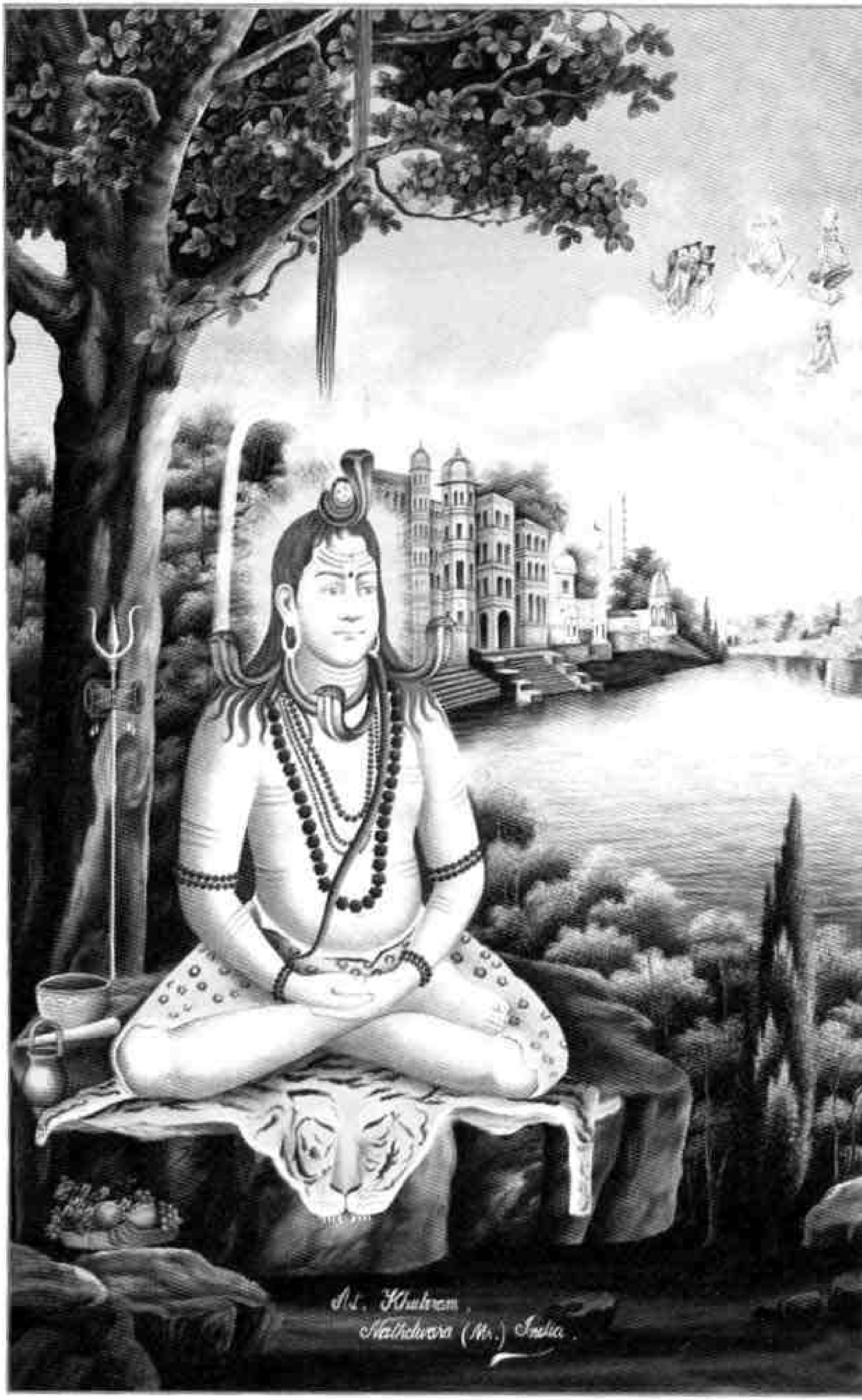

भगवान् शिव ध्यानस्थ

Lord Śiva in Meditating Posture

श्रीशिव-पार्वती Śiva and Pārvatī

तपस्विनी सतीके सामने शिवका प्राकट्य

Śiva Manifests before Penancing Satī

पार्वती और सप्तर्षि

Pārvatī and the Seven Seers

शिवकी विकट बारात

The Hideous Marriage-Procession of Śiva

भगवान् गणेशजी

Lord Gaṇeśa

भगवान् स्कन्द

Lord Skanda

પ્રકારના આનંદનું વિધાન કરનારી છે. પરમાત્મા ભગવાન શંકર માટે દિવ્ય આસન બનાવવું જોઈએ અને કથા-વાચક માટે પણ આવું એક દિવ્ય આસન બનાવવું જોઈએ, જે કથા-વાચકને આરામદાયક હોય. મુને! નિયમપૂર્વક, અનુષ્ઠાનપૂર્વક કથા શ્રવણ કરનાર શ્રોતાઓ માટે પણ યથાયોગ્ય સુંદર સ્થાનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. અન્ય લોકો માટે પણ સાધારણ સ્થાન રાખવાં જોઈએ. જે વિદ્વાન વક્તા કે જેના મુખમાંથી નીકળેલી વાણી દેહધારીઓ માટે કામધેનુ સમાન ઈચ્છિત ફળ આપનારી છે તેવા વક્તા પ્રત્યે ક્યારેય તુચ્છબુદ્ધિ ન કરવી જોઈએ. સંસારમાં જન્મ અને ગુણોને લઈને - ગુણોને કારણે ઘણા ગુરુ મળી રહેતા હોય છે, પરંતુ એમાં પણ પુરાણોનો જ્ઞાતા વિદ્વાન જ પરમ ગુરુ મનાય છે. પુરાણવેત્તા પવિત્ર, દક્ષ, શાંત, ઈર્ષ્યારહિત, સાધુ અને દયાળુ સ્વભાવનો હોવો જોઈએ. આવો પ્રવચન-કુશળ વિદ્વાન આ પુણ્યમયી કથા કરે, કથા કહે - સૂર્યોદયથી માંડીને સાડાત્રણ પ્રહર સુધી ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા વિદ્વાન પુરુષે શિવપુરાણની કથા સારી રીતે વાંચવી જોઈએ. મધ્યાહ્નકાળમાં બેઘડી સુધી કથાને વિરામ આપવો જોઈએ, જેથી કથા-કીર્તનમાંથી અવકાશ મેળવીને લોકો કુદરતી હાજતો પૂરી કરી શકે.

કથાના પ્રારંભ પૂર્વે એક દિવસ પહેલાં જ વ્રત ધારણ કરવા માટે વક્તાએ ક્ષૌર કર્મ (દાઢી-વાળ કઢાવી લેવા) કરાવી લેવું જોઈએ. જે દિવસોમાં કથા ચાલતી હોય તે દિવસોમાં પ્રયત્નપૂર્વક સવારનાં બધાં જ નિત્યકર્મ સંક્ષેપમાં જ કરી લેવાં જોઈએ. વક્તાની સાથે બીજો પણ એક વિદ્વાન સહાયક હોવો જોઈએ. તે વિદ્વાન સહાયક પણ લોકોના સર્વ પ્રકારના સંશયોની નિવૃત્તિ કરવામાં સમર્થ હોવો જોઈએ તથા લોકોને સમજાવી શકવામાં કુશળ હોવો જોઈએ. કથામાં કોઈ પણ પ્રકારનાં આવતાં વિઘ્નો ટાળવા માટે ગણેશજીનું પૂજન પણ કરવું જોઈએ. કથાના સ્વામી ભગવાન શિવજી તથા વિશેષતઃ શિવપુરાણ-પુસ્તકની પણ ભક્તિભાવપૂર્વક પૂજા કરવી ત્યાર પછી જ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા શ્રોતા તન-મનથી શુદ્ધ થઈને તથા પ્રસન્ન ચિત્તે શિવપુરાણની કથા સાંભળો. જો **વક્તા અને શ્રોતા અનેક પ્રકારનાં કર્મોમાં ભટકી રહ્યા હોય, કામ વગેરે છ વિકારોથી ગ્રસ્ત હોય, સ્ત્રીઓમાં આસક્તિ રાખતા હોય અને પાખંડપૂર્ણ મોટી મોટી વાતો કરતા હોય તે ક્યારેય પુણ્યભાગી બની શકતા નથી,** જે લોકો લૌકિક ચિંતા તથા ધન, ઘર અને પુત્ર વગેરેની ચિંતાને છોડીને કથામાં મન લગાડીને રહે છે. એવા શુદ્ધ-બુદ્ધિ પુરુષોને ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે શ્રોતા શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી યુક્ત થઈને, બીજાં કર્મોમાં ધ્યાનને જવા દેતા નથી અને મૌન રાખીને પવિત્ર તથા ઉદ્વેગરહિત બને છે તે જ પુણ્યના ભાગી બને છે.

સૂતજી બોલ્યા—શૌનક! હવે શિવપુરાણની કથા-શ્રવણનું વ્રત લેનારા પુરુષો માટે જે નિયમો છે તે ભક્તિભાવપૂર્વક સાંભળો-નિયમપૂર્વક આ શ્રેષ્ઠ કથાનું શ્રવણ કરવાથી નિર્વિઘ્ને ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે લોકોએ દીક્ષા લીધી નથી. એમનો કથા-શ્રવણમાં અધિકાર નથી. તેથી મુને! કથા-શ્રવણની ઈચ્છાવાળાએ પહેલાં વક્તા પાસેથી દીક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઈએ. જે લોકો નિયમપુરઃ સર કથા સાંભળતા હોય તેમણે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ, ભૂમિ-શયન કરવું જોઈએ, પતરાળામાં ભોજન લેવું જોઈએ અને રોજ કથા-સમાપ્તિ પછી જ અન્ન ગ્રહણ કરવું જોઈએ. જો શરીર શક્તિસંપન્ન હોય તો

અગિયાર બ્રાહ્મણોને મધુમિશ્રિત ખીરનું ભોજન કરાવવું અને એમને દક્ષિણા આપવી. હે મુને! જો શક્તિ હોય તો ત્રણ તોલા સોનાનું એક સુંદર સિંહાસન બનાવડાવવું અને એના ઉપર ઉત્તમ અક્ષરોમાં લખેલી કે લખાવેલી શિવપુરાણની પોથીનું વિધિપૂર્વક સ્થાપન કરવું. તે પછી પુરુષ એની આહ્વાન વગેરે વિવિધ ઉપચારો સહિત પૂજા કરીને દક્ષિણા ચઢાવે. ત્યાર પછી જિતેન્દ્રીય આચાર્યનું વસ્ત્ર, આભૂષણ અને ગંધ વગેરેથી પૂજન કરીને દક્ષિણા સહિત તે પુસ્તક તેમને સમર્પિત કરી દે. ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા શ્રોતા આ પ્રકારે ભગવાન શિવજીના સંતોષ માટે પુસ્તકનું દાનના કરે. હે શૌનકજી! આ પુરાણના આવા દાન પ્રભાવથી ભગવાન શિવજીનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરીને પુરુષ ભવબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. આ રીતે વિધિ-વિધાનનું પાલન કરવાથી શ્રીસંપન્ન શિવપુરાણ સંપૂર્ણ ફળ આપનારું તથા ભોગ અને મોક્ષ આપનારું બની જાય છે.

હે મુને! શિવપુરાણનું આ સર્વ માહાત્મ્ય, જે સંપૂર્ણ ઈચ્છિત ફળને આપનારું છે તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. હવે વધારે શું સાંભળવા ઈચ્છા રાખો છો? શ્રીમાન્ શિવપુરાણ સમસ્ત પુરાણોના ભાલનું તિલક મનાયું છે. આ ભગવાન શિવજીને અત્યંત પ્રિય, રમણીય તથા ભવરોગનું નિવારણ કરનાર છે. જેઓ સદા શિવજીનું ધ્યાન કરે છે, જેમની વાણી શિવજીના ગુણકથનમાં વ્યસ્ત છે અને જેના કાન કથા - શ્રવણ કરે છે એવા જીવોનો આ સંસારમાં જન્મ લેવો સફળ થઈ જાય છે. તે નિશ્ચિત રીતે જ સંસારસાગરથી પાર થઈ જાય છે.* ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સમસ્ત ગુણ જેના સચ્ચિદાનંદમય સ્વરૂપને ક્યારેય સ્પર્શી શકતા નથી, જે સ્વયંના મહિમાથી જગતની બહાર અને અંદર ભાસમાન છે અને જે મનની બહાર અને અંદર વાણી અને મનોવૃત્તિરૂપમાં પ્રકાશિત છે એવા અનંત આનંદઘનરૂપ પરમ શિવનું શરણ હું ગ્રહણ કરું છું.

*

* તે જન્મભાજઃ ખલુ જીવલોકે યે વૈ ધ્યાયન્તિ વિશ્વનાથમ્ ।
વાણી ગુણાન્ સ્તૌતિ કથાંશૃણોતિ શ્રોત્રદ્વયં તે ભવમુત્તરન્તિ ॥
(અધ્યાય ૬-૭)

શ્રી પુરાણપુરુષોત્તમાય નમઃ
શ્રી ગણેશાય નમઃ

શ્રી શિવમહાપુરાણ

વિદ્યેશ્વરસંહિતા

પ્રયાગમાં સૂતજીને મુનિઓ દ્વારા તરત પાપનાશ કરનાર સાધન વિષયક પ્રશ્ન

આદ્યન્તમંગલમજાત સમાનભાવ-
માર્યં તમીશમજરામરમાત્મદેવમ્ ।
પંચાનનં પ્રબલપંચવિનોદશીલં
સમ્ભાવયે મનસિ શંકરમમ્બિકેશમ્॥

જે આદિ અને અંતમાં (તથા મધ્યમાં પણ) નિત્ય મંગલમય છે, જેમની સમાનતા અથવા તુલના ક્યાંય નથી, જે આત્માના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરનારા દેવતા (પરમાત્મા) છે, જેમને પાંચ મુખ છે અને જે રમતાં-રમતાં, ખેલખેલમાં, અનાયાસ જગતની રચના, પાલન અને સંહાર તથા અનુગ્રહ અને તિરોભાવરૂપ પાંચ પ્રબલ કર્મ કરતા રહે છે એવા સર્વશ્રેષ્ઠ અજર-અમર અંબિકાપતિ ભગવાન શંકરનું હું મનોમન - મનમાં ને મનમાં જ ચિંતન કરું છું.

વ્યાસજી કહે છે—જે ધર્મનું મહાન ક્ષેત્ર છે અને જ્યાં ગંગા-યમુનાનો સંગમ થયો છે. એવા પરમ પુણ્યમય પ્રયાગમાં, જે બ્રહ્મલોકનો માર્ગ છે, સત્યવ્રતમાં તત્પર રહેનારા મહાતેજસ્વી મહાભાગ મહાત્મા મુનિઓએ એક વિશાળ જ્ઞાનયજ્ઞનું આયોજન કર્યું. એ જ્ઞાનયજ્ઞના સમાચાર સાંભળીને પૌરાણિક-શિરોમણિ વ્યાસશિષ્ય મહામુનિ સૂતજી મુનિઓનાં દર્શનાર્થે પધાર્યા. સૂતજીને આવતા જોઈને તે બધા મુનિ એ સમયે હર્ષથી હર્યાભર્યા થઈ ગયા, ખિલી ઊઠ્યા અને અત્યંત પ્રસન્ન ચિત્તથી તેમણે સૂતજીનું વિધિવત્ સ્વાગત કર્યું અને સત્કાર કર્યો. ત્યાર પછી એ પ્રસન્ન મહાત્માઓએ એમની વિધિવત્ સ્તુતિ કરી વિનયપૂર્વક હાથ જોડીને આ પ્રકારે બોલ્યા -

"સર્વજ્ઞ વિદ્વાન, રોમહર્ષણજી! આપ બહુ મોટા ભાગ્યશાળી છો અને તે દ્વારા આપે વ્યાસજીના મુખે સ્વયંની પ્રસન્નતા માટે સંપૂર્ણ પુરાણવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી. એટલે જ આપ આશ્ચર્યસ્વરૂપ કથાઓના ભંડાર છો - ઠીક બરાબર એ જ રીતે, જેમ રત્નાકર સમુદ્ર મોટાં મોટાં રત્નોનો આગાર છે તેમ. આ ત્રણે લોકમાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય તથા બીજી પણ કોઈ વસ્તુ છે - એ સર્વથી તમે અજ્ઞાત નથી અમારું પરમ સૌભાગ્ય કે આ યજ્ઞનાં દર્શન કરવા અહીં પધાર્યા અને આ નિમિત્તે અમારું કશુંક કલ્યાણ કરનારા છો. કેમકે આપનું આગમન નિરર્થક હોઈ શકે જ નહીં. આ પહેલાં પણ અમે આપની પાસેથી શુભાશુભ તત્વનું પૂરેપૂરું વર્ણન સાંભળ્યું છે, પરંતુ એમાં હજુ

અમને સંપૂર્ણ તૃપ્તિ થઈ નથી. અમને તો વારંવાર એને સાંભળવાની ઈચ્છા થાય કરે છે.

હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા સૂતજી! આ વખતે અમારે એક જ વાત સાંભળવી છે. જો આપનો અનુગ્રહ હોય તો ગોપનીય, ગુપ્ત હોવા છતાં પણ આપ એ વિષયનું વર્ણન કરો. ઘોર કળિયુગ આવવાથી મનુષ્ય પુણ્યકર્મોથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, દુરાચારમાં ફસાઈ જાય છે અને બધા જ સત્ય-ભાષણથી વિમુખ થઈ જાય છે, અન્યોની નિંદામાં તત્પર રહે છે. પારકું ધન હડપ કરી લેવાની ઈચ્છા કરે છે. એમનાં મન પર-સ્ત્રીમાં આસક્ત થઈ જતાં હોય છે અને બીજાં પ્રાણીઓની હિંસા પણ કર્યા કરશે. પોતાના દેહને, શરીરને જ આત્મા સમજશે. મૂઢ, નાસ્તિક અને પશુબુદ્ધિ રાખનાર થશે, માતા-પિતા સાથે પણ દ્વેષ બુદ્ધિ રાખશે. બ્રાહ્મણો લોભરૂપી મગરનો કોળિયો બની જશે અર્થાત્ લોભી બનશે, વેદ વેચીને પણ જીવિકા ચલાવશે. વિદ્યા પણ માત્ર ધનઉપાર્જન માટે જ ભણશે, મદથી ચકચૂર થઈ જશે. સ્વજાતિના ધર્મનો પરિત્યાગ કરશે. ઘણું કરીને લોકોને છેતરશે. ઠગ વિદ્યાનો આશરો લેશે. ત્રણે કાળની સંધ્યા ઉપાસના કરે નહિ. બ્રહ્મજ્ઞાનથી શૂન્ય બનશે. સમસ્ત ક્ષત્રિયો પણ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરશે. કુસંગી, પાપી અને વ્યભિચારી થઈ જશે. એમનામાં શૌર્યનો અભાવ હશે. તેઓ કુત્સિત ચોરીનું કર્મ કરશે અને એ દ્વારા જીવિકા ચલાવશે. શૂદ્રો જેવો વર્તાવ કરશે. એમનાં ચિત્ત કામવાસનાનાં દાસ બની રહેશે. વૈશ્ય સંસ્કાર-ભ્રષ્ટ, સ્વધર્મ ત્યાગી, કુમાર્ગી, માત્ર ધનોપાર્જનપરાયણ તથા તોલ-માપમાં પણ પોતાની કુત્સિતવૃત્તિનો પરિચય દેનારા થશે. આ જ રીતે શૂદ્રો બ્રાહ્મણોના આચારમાં તત્પર થશે. એમની આકૃતિ ઉજ્જવળ હશે અર્થાત્ તેઓ પોતાનાં કર્મ-ધર્મ છોડીને ઉજ્જવળ ફૂલફટાક થઈને વ્યર્થ જ ફર્યા કરશે. તે સ્વભાવતઃ પોતાનો ધર્મ છોડશે. એમના વિચાર ધર્મ-વિરુદ્ધ હશે. તે કુટિલ અને દ્વિજનિંદક બનશે. જો ધન મળી જશે તો કુકર્મમાં જોતરાઈ જશે. વિદ્વાન થશે તો વાદ-વિવાદમાં ફસાઈ જશે. પોતાની જાતને કુલીન માનીને ચારે વર્ણો સાથે રોટી-બેટી વ્યવહાર કરશે. સમસ્ત વર્ણોને પોતાના કુસંગ-સંપર્કથી ભ્રષ્ટ કરશે. અધિકારની સીમાનું, મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરશે અને દ્વિજોચિત્ત સત્કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનારા થઈ જશે. કળિયુગની સ્ત્રીઓ ઘણું કરીને સદાચારથી ભ્રષ્ટ થશે અને વારંવાર પતિનું અપમાન કરનારી થશે. સાસુ-સસરાનો દ્રોહ કરનારી થશે. એમને કોઈનોય ભય નહીં લાગે. મલિન ભોજન કરશે. કુત્સિત હાવ-ભાવ, ચેનચાળા કરવામાં તત્પર રહેશે. એમના શીલ-સ્વભાવ ખરાબ થઈ જશે અને તેઓ પોતાના પતિની સેવાથી વિમુખ બની જશે. હે સૂતજી! આ રીતે જેમની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ગઈ હશે, જેમણે સ્વધર્મનો ત્યાગ કર્યો હશે આવા લોકોને આલોક અને પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે - આ જ ચિંતાથી અમારાં મન સદા વ્યાકુળ રહે છે. પરોપકાર જેવો બીજો કોઈ ધર્મ નથી. તેથી જે નાના સરખા ઉપાયથી આમનાં સર્વ પાપોનો તત્કાલ નાશ થઈ જાય, એ ઉપાય આ વખતે કૃપાપૂર્વક અમને બતાવો કેમકે તમે સમસ્ત સિદ્ધાંતોના જાણકાર છો, જ્ઞાતા છો.

વ્યાસજી કહે છે—એ ભાવિતાત્મા મુનિઓની આ વાત સાંભળીને સૂતજી મનમાં ને મનમાં ભગવાન શંકરનું સ્મરણ કરીને એમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા -

(અધ્યાય-૧)

*

તે પુરાણની સમાપ્તિ સુધી ઉપવાસ કરીને શુદ્ધતાપૂર્વક ભક્તિભાવથી ઉત્તમ શિવપુરાણ સાંભળે. આ કથાનું વ્રતપૂર્વક શ્રવણ કરનારે દરરોજ એક જ વાર હવિષ્યાન્ન ભોજન કરવું જોઈએ. જે રીતે કથા-શ્રવણનો નિયમ સુખપૂર્વક જળવાઈ શકે એવું જ કરવું જોઈએ - ગરિષ્ઠ અન્ન, પકવાન, દાળ, બળી ગયેલું અન્ન, સેમ=પાપડી કે વાલોળ મસૂર, ભાવદૂષિત તથા વાસી અન્ન ખાઈને **કથા-વ્રતી પુરુષે ક્યારેય કથા-શ્રવણ કરવું નહીં. જેણે કથા-શ્રવણનું વ્રત લીધું હોય તેણે ડુંગળી, લસણ, હીંગ, ગાજર,** માદક વસ્તુ તથા આમિષ કહી શકાય તેવી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો. કથાનું વ્રત લેનારે કામ, ક્રોધ વગેરે છ વિકારો, બ્રાહ્મણોની નિંદા તથા પતિવ્રતા અને સાધુ-સંતોની નિંદાનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. કથાવ્રતી પુરુષે હંમેશાં સત્ય, શૌચ, દયા, મૌન, સરળતા, વિનય તથા હાર્દિક ઉદારતા - આ સદ્ગુણો સદા અપનાવી લેવા - શ્રોતા સકામ હોય કે નિષ્કામ હોય, તે નિયમપૂર્વક કથા-શ્રવણ તો કરે જ. સકામ પુરુષ પોતાની ઈચ્છિત કામનાને પ્રાપ્ત કરે છે અને નિષ્કામ પુરુષ મોક્ષને ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે. દરિદ્ર, ક્ષયરોગી, પાપી, ભાગ્યહીન તથા સંતાનરહિત પુરુષ પણ આ ઉત્તમ કથાનું શ્રવણ કરે. કાક-વંધ્યા વગેરે જે સાત પ્રકારની દુષ્ટ સ્ત્રીઓ છે તેમણે, તથા જેને ગર્ભપાત થતો હોય તેણે શિવપુરાણની ઉત્તમ કથા સાંભળવી જ જોઈએ. હે મુને! સ્ત્રી હોય કે પુરુષ-બધાંએ યત્નપૂર્વક વિધિ-વિધાનથી શિવપુરાણની આ ઉત્તમ કથા સાંભળવી જ જોઈએ.

હે મહર્ષે! આ પ્રમાણે શિવપુરાણની કથાનો પાઠ અને શ્રવણ સંબંધી યજ્ઞ-ઉત્સવની પૂર્ણાહુતિ થાય ત્યારે શ્રોતાઓને ભક્તિ અને પ્રયત્નપૂર્વક ભગવાન શિવજીની પૂજાની જેમ જ પુસ્તક-પુરાણની પણ પૂજા કરવી જોઈએ. ત્યાર પછી વિધિપૂર્વક વક્તાનું પણ પૂજન કરવું આવશ્યક છે. શિવપુરાણના પુસ્તકને આચ્છાદિત કરવા માટે નવીન અને સુંદર પોથી-ઢાંકણ કરવું અને એને બાંધવા માટે દૃઢ અને દિવ્ય દોરી બાંધવી. પછી એનું વિધિવત્ પૂજન કરવું. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ રીતે મહાન ઉત્સવની સાથે પુસ્તક અને વક્તાની વિધિવત્ પૂજા કરવી. વક્તાની સાથે સહાયમાં બેઠેલા સહાયક પંડિતને પણ એ જ પ્રમાણે ધન વગેરે દ્વારા લગાર ઓછો પણ સત્કાર કરવો. ત્યાં આવેલા બ્રાહ્મણોને અન્ન-ધન વગેરેનું દાન કરવું. સાથે જ ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય દ્વારા મહાઉત્સવનું આયોજન કરવું. હે મુને! જો શ્રોતા વિરક્ત સાધુ- મહાત્મા હોય તો એમને માટે કથા સમાપ્તિને દિવસે વિશેષરૂપે ગીતાપાઠ કરાવવો, એવું શ્રીરામચંદ્રજીને ભગવાન શિવજીએ કહ્યું હતું. જો શ્રોતા ગૃહસ્થ-સંસારી હોય તો તે બુદ્ધિમાનને એ શ્રવણ-કર્મની શાંતિ માટે શુદ્ધ હવિષ્ય દ્વારા હોમ કરવો જોઈએ. હે મુને! રુદ્રસંહિતાના પ્રત્યેક શ્લોક દ્વારા હોમ-હવન કરવો ઉચિત છે અથવા ગાયત્રી-મંત્રથી હોમ કરવો જોઈએ, કેમકે વાસ્તવમાં આ પુરાણ ગાયત્રીમય જ છે, અથવા શિવપંચાક્ષર (નમઃ શિવાય) મૂલમંત્રથી હવન કરવો ઉચિત છે. હોમ-હવન કરવાની શક્તિ ન હોય તો વિદ્વાન, પુરુષ યથાશક્તિ હવનીય હવિષ્યનું બ્રાહ્મણને દાન કરે. ઓછા-વત્તા ન્યૂનાતિરિક્તારૂપ - દોષની શાંતિ માટે ભક્તિપૂર્વક શિવસહસ્રનામનો પાઠ અને શ્રવણ કરે. આનાથી સર્વ કાંઈ સફળ થાય છે, એમાં કોઈ સંશય નથી, કેમકે ત્રણે લોકમાં આનાથી વધારે કોઈ વસ્તુ જ નથી. કથા શ્રવણ- સંબંધી વ્રતની પૂર્ણતાની સિદ્ધિ-અર્થે

શિવપુરાણનો પરિચય

સૂતજી કહે છે—સાધુ મહાત્માઓ! તમે બહુ સરસ વાત પૂછી છે. તમારો આ પ્રશ્ન ત્રણે લોકોના હિતનો છે. હિતકારક છે. હું ગુરુદેવ વ્યાસનું સ્મરણ કરીને આપ લોકાના સ્નેહને વશ થઈને આ વિષયનું વર્ણન કરીશ. તમે આદરપૂર્વક સાંભળો. સૌથી ઉત્તમ જે શિવપુરાણ છે તે વેદાંતનું સારસર્વસ્વ છે. વક્તા અને શ્રોતાનાં સમસ્ત પાપસમૂહનો નાશ કરીને ઉદ્ધાર કરવાવાળું છે. એટલું જ નહીં, તે પરલોકમાં પરમાર્થ વસ્તુનું પ્રદાન કરે છે અને કળિયુગની કલ્મષરાશિનો નાશ કરે છે. એમાં ભગવાન શિવના ઉત્તમ યશનું વર્ણન છે. હે બ્રાહ્મણો, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરુષાર્થને આપનાર તે પુરાણ સ્વયંના પ્રભાવની દૃષ્ટિથી વિસ્તાર-વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. વિપ્રવરો, એ સર્વોત્તમ શિવપુરાણના અધ્યયનમાત્રથી તે કળિયુગના પાપાસક્ત જીવ શ્રેષ્ઠતમ ગતિને પ્રાપ્ત થઈ જશે. જ્યાં સુધી શિવપુરાણનો ઉદય નહીં થાય ત્યાં સુધી કળિયુગના મહા ઉત્પાત જગતમાં નિર્ભય થઈને વિચર્યા કરશે. આ પુરાણ વેદ-તુલ્ય મનાય છે. આ વેદકલ્પ પુરાણનું પ્રણયન સૌથી પહેલાં ભગવાન શિવે જ કર્યું હતું. વિદ્યેશ્વરસંહિતા, રુદ્રસંહિતા, વિનાયકસંહિતા, ઉમાસંહિતા, માતૃસંહિતા, એકાદશરુદ્રસંહિતા, કૈલાસસંહિતા, શતરુદ્રસંહિતા, કોટિરુદ્રસંહિતા, સહસ્રકોટિરુદ્રસંહિતા, વાયવીય સંહિતા અને ધર્મસંહિતા - આ રીતે આ પુરાણના બાર ભેદ અથવા ખંડ છે. આ બાર સંહિતાઓ અત્યંત પુણ્યમયી મનાય છે. હે બ્રાહ્મણો! હવે હું એમાં આવતા શ્લોકોની સંખ્યા બનાવી રહ્યો છું. તમે સૌ એ આદરપૂર્વક સાંભળો. વિદ્યેશ્વરસંહિતામાં દશ હજાર શ્લોક છે, રુદ્રસંહિતા, વિનાયકસંહિતા, ઉમાસંહિતા અને માતૃસંહિતા - એમાં દરેકમાં આઠ આઠ હજાર શ્લોક છે. હે બ્રાહ્મણો, એકાદશરુદ્રસંહિતામાં તેર હજાર, કૈલાસસંહિતામાં છ હજાર, શતરુદ્રસંહિતામાં ત્રણ હજાર, કોટિરુદ્રસંહિતામાં નવ હજાર, સહસ્રકોટિરુદ્રસંહિતામાં અગિયાર હજાર, વાયવીયસંહિતામાં ચાર હજાર અને ધર્મસંહિતામાં બાર હજાર શ્લોક છે. આ રીતે મૂળ શિવપુરાણની શ્લોક સંખ્યા એક લાખ છે, પરંતુ વ્યાસજીએ એને ચોવીશ હજાર શ્લોકોમાં સંક્ષેપ કરી આપ્યો. પુરાણોની ક્રમસંખ્યાના વિચારથી આ શિવપુરાણનું સ્થાન ચોથું છે. એમાં સાત સંહિતાઓ છે.

પૂર્વકાળમાં ભગવાન શિવે શ્લોક સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સો કરોડ શ્લોકોનો એક પુરાણગ્રંથ ગ્રથિત કર્યો હતો. સૃષ્ટિના આરંભે નિર્મિત થયેલ એ પુરાણ-સાહિત્ય અત્યંત વિસ્તૃત હતું. પછી દ્વાપર આદિ યુગમાં દ્વૈપાયન (વ્યાસ) વગેરે મહર્ષિઓએ જ્યારે પુરાણોનું અઢાર ભાગમાં વિભાજન કરી દીધું, એ વખતે સંપૂર્ણ પુરાણોનું સંક્ષિપ્ત રૂપ માત્ર ચાર લાખ શ્લોકનું રહી ગયું. એ સમયે એમણે શિવપુરાણનું પ્રતિપાદન ચોવીશ હજાર શ્લોકોમાં કર્યું. આ જ શિવપુરાણની શ્લોકસંખ્યા છે. આ વેદ-તુલ્ય પુરાણ સાત સંહિતાઓમાં વહેંચાયેલું છે. એની પહેલી સંહિતાનું નામ વિદ્યેશ્વરસંહિતા છે, બીજી રુદ્રસંહિતા સમજવી જોઈએ. ત્રીજીનું નામ શતરુદ્રસંહિતા, ચોથીનું નામ કોટિરુદ્રસંહિતા,

પાંચમીનું નામ ઉમાસંહિતા, છઠ્ઠીનું નામ કૈલાસસંહિતા અને સાતમીનું નામ વાયવીયસંહિતા છે. આ રીતે આ સાત સંહિતાઓ માનવામાં આવે છે. આ સાતેય સંહિતાઓથી યુક્ત દિવ્ય શિવપુરાણ વેદ-તુલ્ય પ્રામાણિક અને સૌથી ઉત્કૃષ્ટ ગતિ પ્રદાન કરનારું છે. આ નિર્મલ શિવપુરાણ શિવ દ્વારા જ પ્રતિપાદિત છે. આને શૈવશિરોમણિ ભગવાન વ્યાસે સંક્ષેપમાં સંકલિત કર્યું છે. આ સમસ્ત જીવસમુદાય માટે ઉપકારક, ત્રિવિધ-તાપોને હરનારું, તુલનારહિત અને સત્પુરુષોને કલ્યાણપ્રદ છે. એમાં વેદાંત-વિજ્ઞાનમય, પ્રધાન તથા નિષ્કપટ (નિષ્કામ) ધર્મનું પ્રતિપાદન થયેલું છે. આ પુરાણ ઈર્ષ્યારહિત અંતઃકરણ વિદ્વાનોને માટે જાણવા જેવું છે. એમાં શ્રેષ્ઠ મંત્ર-સમૂહનું સંકલન છે, ધર્મ, અર્થ અને કામ એમ ત્રિવર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનનું પણ વર્ણન છે. આ ઉત્તમ શિવપુરાણ સમસ્ત પુરાણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. વેદ-વેદાંતમાં વેદ્યરૂપથી વિલસિત પરમ વસ્તુ-પરમાત્માનું એમાં ગાન કરવામાં આવ્યું છે. જે ખૂબ આદરથી આ વાંચશે અને સાંભળશે તે ભગવાન શિવનો પ્રિય થઈને પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરી લે છે. (અધ્યાય ૨)

*

સાધ્ય-સાધન વગેરેનો વિચાર તથા શ્રવણ, કીર્તન અને મનન - આ ત્રણ સાધનોની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રતિપાદન

વ્યાસજી કહે છે—સૂતજીનું આ વચન સાંભળીને તે બધા મહર્ષિ બોલ્યા, "હવે આપ અમને વેદાંત સાર-સર્વસ્વરૂપ અદ્ભુત શિવપુરાણની કથા સંભળાવો."

સૂતજી બોલ્યા—આપ સૌ મહર્ષિગણ રોગ-શોકરહિત કલ્યાણમય ભગવાન શિવનું સ્મરણ કરીને પુરાણપ્રવર શિવપુરાણની કથા, જે વેદના સારતત્ત્વથી પ્રગટ થઈ છે, તે કથાનું શ્રવણ કરો. શિવપુરાણમાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય - એ ત્રણેયનું પ્રીતિપૂર્વક ગાન કરવામાં આવ્યું છે અને વેદાન્તવેદ્ય સદ્વસ્તુનું વિશેષરૂપે વર્ણન છે. આ વર્તમાન કલ્પમાં જ્યારે સૃષ્ટિનો આરંભ થયો હતો, એ દિવસોમાં છ કુલના મહર્ષિ પરસ્પર વાદ-વિવાદ કરતાં કરતાં કહેવા લાગ્યા કે, "અમુક વસ્તુ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ છે અને અમુક નથી." એમના આ વિવાદે અત્યંત મહાન રૂપ ધારણ કરી લીધું. ત્યારે એ બધા જ પોતાની શંકાનું સમાધાન થાય એ માટે સૃષ્ટિકર્તા અવિનાશી બ્રહ્માજી પાસે ગયા અને હાથ જોડીને વિનયભરી વાણીમાં બોલ્યા - "પ્રભો! આપ સંપૂર્ણ જગતનું ધારણ-પોષણ કરનારા છો તથા સમસ્ત કારણોનું કારણ છે. અમે એ જાણવા ઈચ્છીએ છીએ કે સંપૂર્ણ તત્ત્વોથી પર પરાત્પર પુરાણપુરુષ કોણ છે?"

બ્રહ્માજી બોલ્યા—જ્યાંથી મન, વાણી પરમ તત્ત્વને ન પામીને પાછી પડે છે અને જેમનાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર અને ઈન્દ્ર વગેરેથી યુક્ત આ સંપૂર્ણ જગત સમસ્ત ભૂતો અને ઈન્દ્રિયોની સાથે પહેલાં પ્રગટ થયું છે, એ જ એ દેવ, મહાદેવ સર્વજ્ઞ તથા સંપૂર્ણ જગતના સ્વામી છે. તે જ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ છે. ભક્તિથી જ એમનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. બીજા કોઈ ઉપાયથી ક્યાંય એમનું દર્શન થતું નથી. રુદ્ર, હરિ, હર તથા અન્ય દેવેશ્વર સદા ઉત્તમ

ભક્તિભાવથી એમનાં દર્શન કરવા ચાહે છે. ભગવાન શિવમાં ભક્તિ થવાથી મનુષ્ય સંસાર-બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. દેવતાના કૃપાપ્રસાદથી એમનામાં ભક્તિ થાય છે અને ભક્તિથી દેવતાનો કૃપાપ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે, અંકુરથી બીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને બીજથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે તેમ. એટલા માટે તમે બધા બ્રહ્મર્ષિ ભગવાન શંકરનો કૃપાપ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવા માટે ભૂતલ પર જઈને હજારો વર્ષ ચાલુ રહે એવા એક વિશાળ યજ્ઞનું આયોજન કરો. આ યજ્ઞપતિ ભગવાન શિવની જ કૃપાથી વેદોક્ત - વિદ્યાનું સારભૂત સાધ્ય-સાધનનું જ્ઞાન થાય છે.

શિવપદની પ્રાપ્તિ જ સાધ્ય છે. એમની સેવા એ જ સાધન છે. એમના પ્રસાદ-કૃપાપ્રસાદથી જે નિત્ય-નૈમિત્તિક ફળથી નિઃસ્પૃહ થાય એ જ સાધક છે. વેદોક્ત કર્મનું અનુષ્ઠાન કરીને એ મહાન ફળને ભગવાન શિવના ચરણોમાં સમર્પિત કરી દેવું એ જ પરમેશ્વરપદની પ્રાપ્તિ છે અને તે જ સાલોક્ય વગેરે ક્રમથી પ્રાપ્ત થનારી મુક્તિ છે. તે તે પુરુષોને પોતાની ભક્તિ અનુસાર એ બધાં ઉત્કૃષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ભક્તિનાં સાધન અનેક પ્રકારનાં છે. સાક્ષાત્ મહેશ્વરે એ સાધનોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, એમાંથી સારભૂત સાધનોનો સંક્ષેપ કરીને હું તમને બતાવી રહ્યો છું. **કાનથી ભગવાનના નામ-ગુણ અને લીલાનું શ્રવણ, વાણી દ્વારા એનું કથન અને મન દ્વારા એનું મનન - આ ત્રણેને મહાન સાધન કહેવામાં આવ્યાં છે.***

તાત્પર્ય એ કે મહેશ્વરનું જ શ્રવણ, કીર્તન અને મનન કરવું જોઈએ - આ શ્રુતિનું વાક્ય આપણા સૌ માટે પ્રમાણભૂત છે. આ સાધનથી જ સંપૂર્ણ મનોરથોની સિદ્ધિમાં સંલગ્ન તમે લોકો પરમ સાધ્યને ઉપલબ્ધ થઈ જાઓ. લોકો પ્રત્યક્ષ વસ્તુને આંખથી જોઈને એમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પરંતુ જે વસ્તુનું ક્યાંય પ્રત્યક્ષ દર્શન થતું નથી, એને શ્રવણ-ઈન્દ્રિય દ્વારા જાણી લઈને, સાંભળી લઈને, મનુષ્ય એની પ્રાપ્તિ માટે ચેષ્ટા, પ્રયત્ન કરે છે, તેથી પ્રથમ સાધન શ્રવણ જ છે. એ દ્વારા ગુરુ-મુખે તત્ત્વ સાંભળીને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળો વિદ્વાન પુરુષ અન્ય સાધન, કીર્તન અને મનનની સિદ્ધિ કરતો હોય છે. ક્રમશઃ મનન સુધી આ સાધનની સારી રીતે સાધના કરી લીધા પછી એ સાલોક્ય વગેરે ક્રમથી ધીરે-ધીરે ભગવાન શિવનો સંયોગ પ્રાપ્ત કરી લે છે. પ્રથમ બધાં અંગોના રોગ નષ્ટ થઈ જાય છે. પછી સર્વ પ્રકારનો લૌકિક આનંદ પણ વિલીન થઈ જાય છે.

ભગવાન શંકરની પૂજા, એમનાં નામોનો જપ, એમના ગુણ, રૂપ, વિલાસ અને નામોનું યુક્તિપરાયણ ચિત્ત દ્વારા નિરંતર પરિશોધન અથવા ચિંતન થાય છે એને જ મનન કહે છે, અને એ મહેશ્વરની કૃપાદષ્ટિથી જ ઉપલબ્ધ થાય છે. એને જ સમસ્ત શ્રેષ્ઠ સાધનોમાં પ્રધાન અથવા મુખ્ય કહેવામાં આવે છે.

સૂતજી કહે છે—મુનિશ્વરો! આ સાધનનું માહાત્મ્ય બતાવવાના પ્રસંગમાં હું આપને માટે એક પ્રાચીન વૃત્તાંતનું વર્ણન કરીશ, એને તમે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. બહુ પહેલાંની વાત છે, પરાશર મુનિના પુત્ર મારા ગુરુ વ્યાસદેવજી સરસ્વતી નદીના સુંદર તટ પર તપસ્યા કરી રહ્યા હતા. એક દિવસ સૂર્ય-સમાન તેજસ્વી વિમાનથી યાત્રા કરતા કરતા ભગવાન સનતકુમાર અચાનક

* શ્રોત્રેણ શ્રવણં તસ્ય વચસા કીર્તનં તથા । મનસા મનનં તસ્ય મહાસાધનમુચ્યતે ॥
(શિ.પુ.વિદ્યે. ૩-૨૧-૨૨)

ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. એમણે મારા ગુરુ વ્યાસદેવજીને ત્યાં જોયા તે તો ધ્યાનમગ્ન હતા. ધ્યાનમાંથી જાગ્યા પછી એમણે બ્રહ્મપુત્ર સનત્કુમારજીને પોતાની સામે ઉપસ્થિત થયેલા જોયા. એમને જોઈને એ ખૂબ જ ઝડપથી ઊઠ્યા અને ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા, અર્ધ્ય આપ્યો, દેવતાઓને બેસવા યોગ્ય એવું આસન આપ્યું. ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન સનત્કુમાર વિનીતભાવથી ઊભા રહેલા વ્યાસજી પ્રત્યે ગંભીર વાણીમાં બોલ્યા -

"હે મુને! તમે સત્ય વસ્તુનું ચિંતન કરો. તે સત્ય પદાર્થ ભગવાન શિવ જ છે, જેનો તમે સાક્ષાત્કાર કરવા ચાહો છો. તમારા સાક્ષાત્કારનો

વિષય સ્વયં ભગવાન શિવ છે, ભગવાન શંકરનું શ્રવણ, કીર્તન અને મનન - આ ત્રણેય મહત્તર સાધન કહેવાયાં છે. આ ત્રણેય વેદ-સમ્મત છે. પૂર્વકાળમાં હું બીજાં-બીજાં સાધનોના સંભ્રમમાં પડીને ફરતો ફરતો મંદરાચલ પર જઈ પહોંચ્યો, અને ત્યાં તપસ્યા કરવા માંડી. ત્યાર પછી મહેશ્વર શિવની આજ્ઞાથી ભગવાન નંદિકેશ્વર ત્યાં આવ્યા. એમની મારા પર બહુ મોટી દયા હતી. તે સૌના સાક્ષી તથા શિવગણોના સ્વામી ભગવાન નંદિકેશ્વર મને સ્નેહપૂર્વક મુક્તિનું ઉત્તમ સાધન બતાવતાં બોલ્યા - "ભગવાન શંકરનું શ્રવણ, કીર્તન અને મનન - આ ત્રણે સાધનો વેદસંમત છે અને મુક્તિનાં સાક્ષાત્કારણ છે. આ વાત સ્વયં ભગવાન શિવે મને કહી છે. માટે હે બ્રહ્મન્! તમે શ્રવણ-આદિ ત્રણે સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરો." વ્યાસજીને વારંવાર આવું કહીને અનુગામીઓ સહિત બ્રહ્મપુત્ર સનત્કુમાર પરમ સુંદર બ્રહ્મધામમાં જતા રહ્યા. આ રીતે પૂર્વકાળના આ ઉત્તમ વૃત્તાંતનું મેં સંક્ષેપમાં વર્ણન કર્યું છે.

ઋષિ બોલ્યા—હે સૂતજી! શ્રવણ - આદિ ત્રણ સાધનોને તમે મુક્તિનો ઉપાય બતાવ્યો છે. પરંતુ જો કોઈ શ્રવણ આદિ ત્રણ સાધન કરવામાં અસમર્થ હોય એ કયા ઉપાયનું અવલંબન લઈને મુક્તિને પામી શકે? કયા સાધનભૂત કર્મ દ્વારા વગર પ્રયત્ને મોક્ષ મળી શકે ખરો?

(અધ્યાય ૩-૪)

*

ભગવાન શિવના લિંગ અને સાકાર વિગ્રહની પૂજાનું રહસ્ય અને મહત્ત્વનું વર્ણન

સૂતજી કહે છે—હે શૌનક, જે શ્રવણ, કીર્તન અને મનન આ ત્રણે સાધનોના અનુષ્ઠાનમાં સમર્થ ન હોય તો તેણે ભગવાન શંકરના લિંગ અને મૂર્તિની સ્થાપના કરીને નિત્ય એની પૂજા કરે તો સંસાર-સાગરથી પાર થઈ શકે છે. વંચના અથવા છલ કર્યા સિવાય પોતાની શક્તિ

અનુસાર ધનરાશિ લઈ જાય અને એને શિવલિંગ અથવા શિવમૂર્તિની સેવામાં અર્પિત કરી દે. સાથે સાથે નિરંતર એ શિવલિંગ અને મૂર્તિની પૂજા પણ કર્યા કરે. એ માટે ભક્તિભાવપૂર્વક મંડપ, ગોપુર, તીર્થ, મઠ અને ક્ષેત્રની સ્થાપના કરે અને ઉત્સવોનું આયોજન કરે. વસ્ત્ર, ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ તથા પૂજા અને પૂડા તથા શાક વગેરે વાનગીયુક્ત જાતજાતનાં ભક્ષ્ય-ભોજન અન્ન નૈવેદ્યરૂપે સમર્પિત કરે. છત્ર, ધ્વજા, પંખો, ચમ્મર અને અંગો સહિત રાજોપચારની જેમ બધો સામાન ભગવાનના શિવલિંગ અને મૂર્તિને ચઢાવી દે. પ્રદક્ષિણા, નમસ્કાર તથા યથાશક્તિ જપ કરે, આહ્વાનથી લઈને વિસર્જન સુધી દરરોજ ભક્તિભાવથી પૂજા સંપન્ન કરે, આ રીતે શિવલિંગ અથવા શિવમૂર્તિમાં ભગવાન શંકરની પૂજા કરનાર પુરુષ શ્રવણ-આદિ સાધનોનું અનુષ્ઠાન ન કરે તો પણ ભગવાન શિવની પ્રસન્નતાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ પહેલાંના સમયમાં પણ ઘણા મહાત્મા પુરુષ લિંગ અને શિવમૂર્તિની પૂજા કરવા માત્રથી ભવબંધનથી મુક્ત થઈ ચૂક્યા છે.

ઋષિઓએ પૂછ્યું—મૂર્તિમાં જ સર્વત્ર દેવતાઓની પૂજા થાય છે (લિંગમાં નહીં), પરંતુ ભગવાન શિવની પૂજા બધી જગાએ મૂર્તિમાં અને લિંગમાં પણ કેમ થાય છે?

સૂતજીએ કહ્યું—હે મુનીશ્વરો, તમારો આ પ્રશ્ન ખૂબ જ પવિત્ર અને અત્યંત અદ્ભુત છે. આ વિષયમાં મહાદેવજી જ વક્તા થઈ શકે છે. બીજા કોઈ પુરુષ ક્યારેય અને ક્યાંય પણ આનું પ્રતિપાદન નથી કરી શકતા. આ પ્રશ્નના સમાધાન માટે ભગવાન શિવે જે કાંઈ કહ્યું અને એને મેં ગુરુ-મુખે જે રીતે સાંભળ્યું છે એવી જ રીતે, ક્રમશઃ હું વર્ણન કરીશ. એકમાત્ર ભગવાન શિવ જ બ્રહ્મરૂપ હોવાને કારણે "નિષ્કલ" (નિરાકાર) કહેવાયા છે. રૂપવાન હોવાને કારણે એમને "સકલ" પણ કહ્યા છે. એટલે શિવ ભગવાન 'સકલ' અને 'નિષ્કલ' બંને છે. શિવ નિષ્કલ-નિરાકાર હોવાને કારણે એમની પૂજાનું આધારભૂત લિંગ પણ નિરાકાર જ પ્રાપ્ત થયું છે. **અર્થાત્ શિવલિંગ શિવના નિરાકાર સ્વરૂપનું પ્રતીક છે.** આ રીતે શિવનું સકલ અથવા સાકાર હોવાનું કારણ એમની પૂજાનો આધારભૂત વિગ્રહ સાકર પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ શિવનો **સાકાર વિગ્રહ એમના સાકાર સ્વરૂપનું પ્રતીક હોય છે.** સકલ અને અકલ (સમસ્ત અંગ-આકાર-સહિત સાકાર અને અંગ-આકારથી સર્વથા રહિત નિરાકાર) રૂપ હોવાથી જ તે 'બ્રહ્મ' શબ્દ દ્વારા કહી શકાય તેવા પરમાત્મા છે. આજ કારણ છે કે બધા લોકો લિંગ (નિરાકાર) અને મૂર્તિ (સાકાર) બંનેમાં સદા ભગવાન શિવની પૂજા કરે છે. શિવથી ભિન્ન જે બીજા બીજા દેવતા છે તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ નથી. એટલા માટે જ ક્યાંય પણ એ દેવોને માટે નિરાકાર લિંગ ઉપલબ્ધ થતું નથી.

પૂર્વકાળમાં બુદ્ધિમાન બ્રહ્મપુત્ર સનત્કુમાર મુનિએ મંદરાચલ પર નંદિકેશ્વરને આવો જ પ્રશ્ન કર્યો હતો.

સનત્કુમાર બોલ્યા—હે ભગવન્! શિવથી ભિન્ન જે દેવતાઓ છે એ સૌની પૂજા માટે સર્વત્ર ઘણું કરીને વેર (મૂર્તિ) માત્ર જ અધિક સંખ્યામાં જોવા-સાંભળવા મળે છે. કેવળ શિવની જ પૂજામાં લિંગ અને વેર (મૂર્તિ) બંનેનો ઉપયોગ જોવામાં આવે છે. તેથી હે કલ્યાણમય નંદિકેશ્વર! આ વિષયમાં જે તત્ત્વની વાત હોય તે મને એવી રીતે સમજાવો જેથી મને બરાબર

સમજ-યથાર્થ સમજ પડે.

નંદિકેશ્વરે કહ્યું—હે નિષ્પાપ બ્રહ્મકુમાર! આપનો આ પ્રકારનો પ્રશ્નનો જવાબ અમારા જેવા કોઈ આપી શકે નહીં, કેમકે આ ગોપનીય વિષય છે અને **લિંગ સાક્ષાત્ બ્રહ્મનું પ્રતીક છે.** તેમ છતાં તમે શિવભક્ત છો. એટલે જ આ વિષયમાં ભગવાન શિવે જે કાંઈ બતાવ્યું છે એ જ હું તમારી સમક્ષ કહું છું. ભગવાન શિવ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને નિષ્કલ (નિરાકાર) છે; એટલે જ એમની પૂજામાં નિષ્કલ લિંગનો ઉપયોગ થાય છે. સંપૂર્ણ વેદોનો આ જ મત છે.

સનત્કુમાર બોલ્યા—હે મહાભાગ યોગીન્દ્ર! તમે ભગવાન શિવ અને બીજા દેવતાઓના પૂજનમાં લિંગ અને વેર (મૂર્તિ)ના પ્રચારનું જે રહસ્ય વિભાગપૂર્વક બતાવ્યું છે તે યથાર્થ છે. એટલે લિંગ અને વેર (મૂર્તિ) આદિની ઉત્પત્તિનું જે ઉત્તમ વૃત્તાંત છે, એને જ હું આ સમયે સાંભળવા ઇચ્છું છું. લિંગના પ્રાગટ્યનું રહસ્ય સૂચિત કરનારો પ્રસંગ મને સંભળાવો.

એના ઉત્તરમાં નંદિકેશ્વરે ભગવાન મહાદેવના 'નિષ્કલ' સ્વરૂપ લિંગના આવિર્ભાવનો પ્રસંગ સંભળાવવાનું શરૂ કર્યું. એમણે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુનો વિવાદ, દેવતાઓની વ્યાકુળતા અને ચિંતા, દેવતાઓનું દિવ્ય કૈલાસ-શિખર પર ગમન, એમના દ્વારા ચંદ્રશેખર મહાદેવનું સ્તવન, દેવતાઓ દ્વારા પ્રેરણા પામેલા મહાદેવજીનું બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના વિવાદ સ્થળમાં આગમન અને બંને વચ્ચે નિષ્કલ આદિ-અંતરહિત ભીષણ અગ્નિના થાંભલાના રૂપમાં એમનો આવિર્ભાવ થવો વગેરે પ્રસંગોની કથા કહી. ત્યાર પછી શ્રીબ્રહ્મા અને શ્રીવિષ્ણુ બંને દ્વારા એ જ્યોતિર્મય સ્તંભની ઊંચાઈ - અને - ઊંડાઈનો તાગ લેવાની ચેષ્ટા અને કેતકી પુષ્પને શાપ અને વરદાન વગેરે પ્રસંગો સંભળાવ્યા. (અધ્યાય ૫ થી ૮)

*

મહેશ્વરનું બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને પોતાનું નિષ્કલ અને સકલ સ્વરૂપનો પરિચય આપવાનું અને લિંગપૂજનનું મહત્ત્વ બતાવવું

નંદિકેશ્વર કહે છે—ત્યાર પછી એ બંને - બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ ભગવાન શંકરને પ્રણામ કરીને હાથ જોડીને ડાબે-જમણે ભાગે ચૂપચાપ ઊભા રહી ગયા. પછી, એ બંનેએ ત્યાં સાક્ષાત્ પ્રગટ પૂજનીય મહાદેવજીને શ્રેષ્ઠ આસન પર બેસાડીને પવિત્ર પુરુષ-વસ્તુ વગેરે વસ્તુઓ દ્વારા એમનું પૂજન કર્યું. લાંબા સમય સુધી અવિકૃત ભાવથી સુસ્થિર રહેનારી વસ્તુને 'પુરુષ-વસ્તુ' કહેવાય છે અને થોડોક સમય સુધી જ ટકે તેવી વસ્તુને ક્ષણભંગુર - વસ્તુ કહેવાય છે. આ રીતે વસ્તુના બે ભેદ જાણવા જોઈએ. (હવે કઈ પુરુષ-વસ્તુઓથી શિવપૂજન કર્યું એ બતાવાય છે). હાર, નૂપુર, કેયૂર, કિરીટ, મણિમય કુંડળ, યજ્ઞોપવીત, ઉત્તરીય વસ્ત્ર, પુષ્પ-માળા, રેશમી-વસ્ત્ર, હાર, મુદ્રિકા, પુષ્પ, તાંબૂલ, કપૂર ચંદન અને અગરુનો અનુલેપ, ધૂપ, દીપ, શ્વેતછત્ર, પંખો, ધ્વજા, ચામર અને અન્યોન્ય દિવ્ય ઉપહારો દ્વારા, જેમનો વૈભવ વાણીમાં અવર્ણનીય તથા મનથી પણ પાર છે, જે કેવળ પશુપતિ (પરમાત્મા)ને જ યોગ્ય હતા અને જેને પશુ (બંધાયેલો જીવ) કદાપિ મેળવી શકે નહિ, એ બંનેએ સ્વયંના સ્વામી મહેશ્વરનું પૂજન કર્યું.

સૌથી પહેલાં ત્યાં બ્રહ્મા અને વિષ્ણુએ ભગવાન શંકરની પૂજા કરી. આ પૂજાથી પ્રસન્ન થઈને ભક્તિપૂર્વક ભગવાન શિવે ત્યાં નમ્રભાવે ઊભેલા બંને દેવતાઓને સ્મિત આપતાં કહ્યું -

મહેશ્વર બોલ્યા—હે પુત્રો! આજનો દિવસ મહાન દિવસ છે. એમાં તમે મારું પૂજન કર્યું તેથી હું તમારા પર બહુ પ્રસન્ન છું. આ જ કારણે આ દિવસ પરમ પવિત્ર અને મહાનથી પણ મહાન ગણાશે. આજની તિથિ 'શિવરાત્રિ'ના નામથી વિખ્યાત થઈને મને પરમ પ્રિય થશે. આ સમયે જે મારા લિંગની (નિષ્કલ - અંગ - આકૃતિથી રહિત નિરાકાર સ્વરૂપનું પ્રતીક) પૂજા કરશે તે પુરુષ જગતની સૃષ્ટિ તથા પાલન કરવાનું કાર્ય પણ કરી શકશે. જે કોઈ 'શિવરાત્રિ' એ દિવસ-રાત નિરાહાર રહીને અને જિતેન્દ્રિય રહીને પોતાની શક્તિઅનુસાર નિશ્ચલભાવથી મારી યથોચિત પૂજા કરશે. એને મળનારાં ફળનું વર્ણન હવે સાંભળો. એક વર્ષ લગતાર મારી પૂજા કરનારને જે ફળ મળે છે, જે સમગ્ર ફળ કેવળ 'શિવરાત્રિ'ને નિમિત્તે મારું પૂજન કરનારને તત્કાળ મળી જશે. જેવી રીતે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર સમુદ્રમાં ભરતી આણે છે, એવી જ રીતે શિવરાત્રિની તિથિ મારા ધર્મની વૃદ્ધિનો સમય છે. આ તિથિમાં મારી સ્થાપના વગેરેનો મંગલમય ઉત્સવ થવો જોઈએ. પહેલાં જ્યારે હું "જ્યોતિર્મય સ્તંભરૂપે પ્રગટ થયો હતો એ સમય માગશર માસમાં આર્દ્રા નક્ષત્રયુક્ત પૂર્ણિમા અથવા પ્રતિપદા હતી - જે પુરુષ માગશર માસમાં આર્દ્રા નક્ષત્રમાં પાર્વતી સહિત મારું દર્શન કરશે અથવા મારી મૂર્તિ અથવા લિંગની ઝાંખી કરે છે તે મને કાર્તિકેયથી પણ અધિક પ્રિય છે. એ શુભ દિવસે મારાં દર્શન માત્રથી પૂરું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જો દર્શનની સાથે સાથે મારું પૂજન પણ થાય તો એટલું બધું પુણ્ય ફળ મળે છે કે જેનું વાણી દ્વારા વર્ણન થઈ શકતું નથી.

ત્યાં હું લિંગરૂપે પ્રગટ થઈને ઘણો મોટો થઈ ગયો હતો. તેથી એ લિંગને કારણે આ ભૂતલ 'લિંગસ્થાન'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું જગતના લોકો એનું દર્શન અને પૂજન કરી શકે, એટલા માટે આ અનાદિ-અનંત જ્યોતિસ્તંભ અથવા જ્યોતિર્મય લિંગ અત્યંત નાનું થઈ જશે - આ લિંગ સર્વ પ્રકારના ભોગોની પ્રાપ્તિ કરાવશે તથા ભોગ અને મોક્ષનું એકમાત્ર સાધન છે. એનું દર્શન, એનો સ્પર્શ અને એનું ધ્યાન કરવામાં આવે તો પ્રાણીઓનાં જન્મ અને મૃત્યુનાં કષ્ટ છૂટી જતાં હોય છે. અગ્નિના પર્વત - જેવું આ જે શિવલિંગ અહીં પ્રગટ થયું છે એને કારણે જ આ સ્થાન 'અરુણાચલ' નામથી પ્રસિદ્ધ હશે. અહીં અનેક પ્રકારનાં મોટાં મોટાં

તીર્થો પ્રગટ થશે. આ સ્થાનમાં નિવાસ કરનાર અથવા શરીર છોડનાર જીવોનો મોક્ષ પણ થઈ જશે.

મારાં બે રૂપ છે - 'સકલ' અને 'નિષ્કલ'. બીજા કોઈનાં આવાં બે રૂપ નથી. પહેલાં હું સ્તંભરૂપે પ્રગટ થયો, પછી સાક્ષાત્ રૂપે પ્રગટ થયો. 'બ્રહ્મભાવ' મારું 'નિષ્કલ' રૂપ છે અને મહેશ્વર મારું 'સકલ' રૂપ છે. આ બંને રૂપો મારાં સિદ્ધ રૂપો છે. હું જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છું. કલાયુક્ત અને અકલ મારાં જ સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મરૂપ હોવાને કારણે હું જ ઈશ્વર પણ છું. જીવો ઉપર અનુગ્રહ-દયા કરવી - તે મારું કાર્ય છે. હે બ્રહ્મા અને કેશવ! હું સૌથી બૃહત્ છું અને જગતની વૃદ્ધિ કરવાને કારણે 'બ્રહ્મ' છું. સર્વત્ર સમરૂપથી સ્થિત અને વ્યાપક હોવાને કારણે હું બધાનો આત્મા છું. સર્ગથી માંડીને અનુગ્રહ (આત્મા અથવા ઈશ્વરથી ભિન્ન) સુધી જે જગત સંબંધી પાંચ કૃત્ય છે, તે સદા મારાં જ છે, મારાથી વ્યતિરિક્ત કોઈનાંય નથી, કેમકે હું જ સર્વનો ઈશ્વર છું. પહેલાં મારી બ્રહ્મરૂપતાનો બોધ કરાવવાને માટે 'નિષ્કલ' લિંગ પ્રગટ થયું હતું. પછી અજ્ઞાન ઈશ્વરત્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાને નિમિત્તે હું સાક્ષાત્ જગદીશ્વર જ 'સકલ' રૂપમાં તત્કાલ પ્રગટ થઈ ગયો. તેથી મારામાં જે ઈશત્વ છે, એને જ મારું સકલરૂપ જાણવું જોઈએ અને આજે મારો નિષ્કલ સ્તંભ છે એ મારા બ્રહ્મરૂપનો બોધક છે. આ મારું જ લિંગ (ચિહ્ન) છે. તમે બંને દરરોજ અહીં રહીને એનું પૂજન કરો. આ જ મારું સ્વરૂપ છે અને એ જ મારા સામીપ્યની પ્રાપ્તિ કરાવનારું પણ છે. લિંગ અને લિંગીમાં નિત્ય અભેદ હોવાને કારણે મારા આ લિંગનું મહાન પુરુષોએ પણ પૂજન કરવું જોઈએ. મારા એક લિંગની સ્થાપના કરવાનું આ ફળ બતાવાયું છે કે ઉપાસકને મારી સમાનતાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. જો એક પછી બીજા શિવલિંગની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી ગઈ ત્યારે તો ઉપાસકને એના ફળ સ્વરૂપે મારી સાથે એકત્વ (સાયુજ્ય મોક્ષ) રૂપી ફળની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. પ્રધાનતયા શિવલિંગની જ સ્થાપના કરવી જોઈએ. મૂર્તિની સ્થાપના લિંગની સ્થાપનાની સરખામણીએ ગૌણ કર્મ છે. શિવલિંગના અભાવમાં સર્વ રીતે સવેર (મૂર્તિયુક્ત) થવા પર પણ એ સ્થાન ક્ષેત્ર નથી કહેવાતું. (અધ્યાય ૯)

*

પાંચ કૃત્યોનું પ્રતિપાદન, પ્રણવ અને પંચાક્ષર-મંત્રની મહત્તા, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ દ્વારા ભગવાન શિવની સ્તુતિ તથા તેમનું અંતર્ધાન થવું

બ્રહ્મા અને વિષ્ણુએ પૂછ્યું—હે પ્રભો! સૃષ્ટિ આદિ પાંચ-કૃત્યોનાં લક્ષણ શાં છે, એ અમને બંનેને સમજાવો.

ભગવાન શિવ બોલ્યા—મારાં કર્તવ્યોને સમજવાનું કામ અત્યંત ગહન છે. તેમ છતાં હું કૃપા-પૂર્વક તમને એ વિષયમાં બતાવી રહ્યો છું. હે બ્રહ્મા અને અચ્યુત! 'સૃષ્ટિ', 'પાલન', 'સંહાર', 'તિરોભાવ', અને 'અનુગ્રહ' આ પાંચ જ જગતસંબંધી મારાં કાર્ય છે, જે નિત્યસિદ્ધ છે. સંસારની રચનાનો જે આરંભ છે એને 'સર્ગ'

કે 'સૃષ્ટિ' કહે છે. મારા દ્વારા પાલિત થઈને સૃષ્ટિને સુસ્થિરરૂપે રહેવાની સ્થિતિ છે અને 'સ્થિતિ' કહેવાય છે. એનો વિનાશ થાય એને 'સંહાર' કહે છે. પ્રાણોનું ઉત્ક્રમણ - બહાર નીકળી જવું - એને 'તિરોભાવ' કહે છે અને આ સર્વથી છુટકારો મળી જવો એ જ મારો 'અનુગ્રહ' છે. આ રીતે મારાં પાંચ કૃત્ય છે. સૃષ્ટિ આદિ જે ચાર કૃત્ય છે, તે સંસારનો વિસ્તાર કરનારાં છે. પાંચમું કૃત્ય અનુગ્રહ મોક્ષનો હેતુ છે. તે સદા મારાં જ અવિચલ ભાવથી સ્થિર રહે છે. મારા ભક્તજન આ પાંચે કૃત્યોને પાંચ મહાભૂતોમાં જુએ છે. સૃષ્ટિ ભૂતલમાં, સ્થિતિ જળમાં, સંહાર અગ્નિમાં, તિરોભાવ વાયુમાં અને અનુગ્રહ આકાશમાં સ્થિત છે. પૃથ્વીથી સર્વની સૃષ્ટિ થાય છે, જળથી સર્વની વૃદ્ધિ થાય છે અને જીવનની રક્ષા થાય છે. અગ્નિ સર્વને ભસ્મીભૂત કરી દે છે, સળગાવી દે છે. વાયુ સર્વને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને લઈ જાય છે અને આકાશ સર્વને અનુગૃહીત કરે છે. સર્વ પર ઉપકાર કરે છે. વિદ્વાન પુરુષો આ વિષયને આ જ રીતે જાણે છે. આ પાંચ કૃત્યોનો ભારવહન કરવા માટે જ મારે પાંચ મુખ છે. ચાર દિશાઓમાં ચાર મુખ છે અને એની મધ્યમાં પાંચમું મુખ છે. હે પુત્રો, તમે બંનેએ તપસ્યા કરીને મને પ્રસન્ન કરીને, મને પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરીને સૃષ્ટિ અને સ્થિતિ નામનાં બે કૃત્યો પ્રાપ્ત કર્યાં છે. આ બંને તમને ખૂબ જ પ્રિય છે. એવી જ રીતે મારી વિભૂતિસ્વરૂપ 'રુદ્ર' અને 'મહેશ્વર'માં બે અન્ય ઉત્તમ કૃત્યઃ સંહાર અને તિરોભાવ મારી પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યાં છે, પરંતુ અનુગ્રહ નામક કૃત્ય બીજો કોઈ મેળવી શકતો નથી. રુદ્ર અને મહેશ્વર પોતાનાં કર્મને ભૂલ્યા નથી. એટલા માટે મેં એમને માટે મારી સમાનતા પ્રદાન કરી છે. તે રૂપ, વેશ, કૃત્ય, વાહન, આસન અને આયુધ વગેરેમાં મુજ સમાન જ છે. મેં પૂર્વકાલમાં સ્વયંનો સ્વરૂપભૂત મંત્રનો ઉપદેશ કર્યો હતો. તે ઉપકાર ઓંકારના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ મહામંગલકારી મંત્ર છે. સૌથી પહેલાં મારા મુખમાંથી ઓંકાર (ॐ) પ્રગટ થયો છે, જે મારા જ સ્વરૂપનો બોધક છે. ઓંકાર વાચક છે અને હું વાચ્ય છું. આ મંત્ર મારું પોતાનું સ્વયંનું સ્વરૂપ છે. દરરોજ ઓંકારનું નિરંતર સ્મરણ કરવાથી મારું જ સદા સ્મરણ થાય છે.

મારા ઉત્તરવર્તી મુખથી અકારનું, પશ્ચિમ મુખથી મકારનું, પૂર્વવર્તી મુખથી બિંદુનો તથા મધ્યવર્તી મુખથી નાદનું પ્રાગટ્ય થયું છે. આ રીતે પાંચે અવયવોથી યુક્ત ઓંકારનો વિસ્તાર થયો છે. આ સર્વ અવયવો એકીભૂત થઈને તે પ્રણવ 'ॐ' નામનો એક અક્ષર બની ગયો. આ નામ રૂપાત્મક આખું જગત તથા વેદ ઉત્પન્ન સ્ત્રી-પુરુષ વર્ગરૂપ બંને કુલ આ પ્રણવ-મંત્રથી વ્યાપ્ત છે. આ મંત્ર શિવ અને શક્તિ બંનેનો બોધક છે. આનાથી જ પંચાક્ષર મંત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે, જે મારા સકલરૂપની બોધક છે. તે અકાર-આદિ ક્રમથી મકાર-આદિ ક્રમશઃ પ્રકાશમાં આવ્યા છે. ('ॐ નમઃ શિવાય' આ પંચાક્ષર-મંત્ર છે). આ પંચાક્ષર-મંત્રથી માતૃકા વર્ણ પ્રગટ થયા છે, જે પાંચ ભેદવાળા છે* એનાથી જ શિરોમંત્ર સહિત ત્રિપદા ગાયત્રીનું પ્રાગટ્ય થયું છે. આ

* અ ઇ ઉ ઋ લૃ - આ પાંચ મૂળભૂત સ્વર છે તથા વ્યંજન પણ પાંચ-પાંચ વર્ણોથી યુક્ત પાંચ વર્ગવાળા છે.

ગાયત્રીથી સંપૂર્ણ વેદ ઉત્પન્ન થયા છે અને એ જ વેદોમાંથી કરોડો મંત્ર નીકળ્યા છે. તે તે મંત્રોથી ભિન્ન ભિન્ન કાર્યોની સિદ્ધિ થાય છે; પરંતુ આ પ્રણવ અને પંચાક્ષરથી સંપૂર્ણ મનોરથોની સિદ્ધિ થાય છે. આ મંત્રસમુદાયથી ભોગ અને મોક્ષ બંને સિદ્ધ થાય છે. મારા સકલ સ્વરૂપ સાથે સંબંધ રાખવાવાળા સર્વ મંત્રરાજ સાક્ષાત્ ભોગ પ્રદાન કરવાવાળા અને શુભકારક (મોક્ષપ્રદ) છે.

નંદિકેશ્વર કહે છે—ત્યાર પછી જગદંબા પાર્વતીની સાથે બેઠેલા ગુરુવર મહાદેવજીએ ઉત્તરાભિમુખ બેઠેલા બ્રહ્મા તથા વિષ્ણુને ઢાંકનાર વસ્ત્રથી આચ્છાદિત કરીને એમના મસ્તક પર પોતાનો કરકમળ મૂકીને ધીરે-ધીરે ઉચ્ચારણ કરીને એમને ઉત્તમ મંત્રનો ઉપદેશ કર્યો. મંત્ર-તંત્રમાં બતાવેલી વિધિનું પાલનપૂર્વક ત્રણ વાર મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને ભગવાન શિવે એ બંને શિષ્યોને મંત્રની દીક્ષા આપી. પછી એ શિષ્યોએ ગુરુદક્ષિણારૂપે સ્વયંને જાતે સમર્પિત કરી દીધા અને બંને હાથ જોડીને એમની પાસે ઊભા રહ્યા અને એ દેવેશ્વર જગદ્ગુરુનું સ્તવન કર્યું.

બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ બોલ્યા—હે પ્રભો! તમે નિષ્કલરૂપ છો. તમને નમસ્કાર હો. તને નિષ્કલ તેજથી પ્રકાશિત થાઓ છો. તમને નમસ્કાર છે. તમે સર્વના સ્વામી છો. તમને નમસ્કાર છે. તમને સર્વાત્માને નમસ્કાર હો અથવા સકલ-સ્વરૂપ આપ મહેશ્વરને નમસ્કાર છે. આપ પ્રણવના વાચ્યાર્થ છો. આપને નમસ્કાર હો. સૃષ્ટિ, પાલન, સંહાર, તિરોભાવ અને અનુગ્રહ કરનાર આપને નમસ્કાર છે. આપનાં પાંચ મુખ છે. તમે પરમેશ્વરને નમસ્કાર હો. પંચબ્રહ્મસ્વરૂપ પાંચ કૃત્યોવાળા આપને નમસ્કાર કરું છું. તમે સર્વના આત્મા છો, તમે બ્રહ્મ છો. આપના ગુણ અને આપની શક્તિઓ અનંત છે. આપને નમસ્કાર હો. આપનાં સકલ અને નિષ્કલ બે સ્વરૂપ છે. તમે સદ્ગુરુ અને શંભુ છો. તમને નમસ્કાર કરું છું*

આ પદ્યો દ્વારા પોતાના ગુરુ મહેશ્વરની સ્તુતિ કરીને બ્રહ્મા અને વિષ્ણુએ એમનાં ચરણમાં નમસ્કાર કર્યા.

મહેશ્વર બોલ્યા—"આર્દ્રા" નક્ષત્રથી યુક્ત ચતુર્દશીને દિવસે જપ કરવામાં આવે તો એ અક્ષય ફળ આપનારું થાય છે. સૂર્યની સંક્રાન્તિથી યુક્ત મહા-આર્દ્રા નક્ષત્રમાં એક વાર કરેલો પ્રણવ-જપ કોટિગણા જપનું ફળ આપે છે. 'મૃગશિરા' નક્ષત્રનો અંતિમ ભાગ તથા 'પુનર્વસુ' નક્ષત્ર આદિ ભાગ પૂજા, હોમ અને તર્પણ વગેરે માટે સદા આર્દ્રાની સમાન જ હોય છે એ જાણવું જોઈએ. મારા અથવા મારા લિંગનું દર્શન પ્રભાતકાલમાં જ પ્રાત : અને સંગવ (મધ્યાહ્ન-પૂર્વ) કાલમાં કરવાં જોઈએ. મારાં દર્શન-પૂજન માટે ચતુર્દશી તિથિ નિશીથ-વ્યાપિની અથવા પ્રદોષવ્યાપિની લેવી જોઈએ; કેમકે પરિવર્તિની તિથિથી યુક્ત ચતુર્દશીની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે. પૂજા કરનારાઓ માટે મારી મૂર્તિ અથવા લિંગ બંન્ને સમાન છે, તો પણ મૂર્તિ કરતાં લિંગનું સ્થાન ઊંચું છે. એટલા માટે મુમુક્ષુ

---

* નમો નિષ્કલરૂપાય નમો નિષ્કલતેજસે । નમઃ સકલનાથાય નમસ્તે સકલાત્મને ॥
નમઃ પ્રણવવાચ્યાય નમઃ પ્રણવલિંગિને । નમઃ સૃષ્ટ્યાદિકર્ત્રે ચ નમઃ પંચમુખાય તે ॥
પંચબ્રહ્મસ્વરૂપાય પંચકૃત્યાય તે નમઃ । આત્મને બ્રહ્મણે તુભ્યમનન્તગુણશક્તયે ॥
સકલાકલરૂપાય શંભવે ગુરવે નમઃ । (શિ.પુ.વિદ્યે. સં. ૧૦/૨૮-૩૦ ૧/૨)

પુરુષોએ એ કરવું જોઈએ કે તે વેર (મૂર્તિ)થી પણ શ્રેષ્ઠ સમજીને લિંગનું જ પૂજન કરે. લિંગનું ૐકાર મંત્રથી અને વેર (મૂર્તિ)નું પંચાક્ષર-મંત્રથી પૂજન કરવું જોઈએ. શિવલિંગની સ્વયં જ સ્થાપના કરીને અથવા બીજા દ્વારા સ્થાપના કરાવીને ઉત્તમ દ્રવ્યમય ઉપચારોથી પૂજા કરવી જોઈએ. આથી મારું પદ સુલભ થઈ જાય છે.

આ રીતે એ બંને શિષ્યોને ઉપદેશ આપીને ભગવાન શિવ ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા.

(અધ્યાય ૧૦)

*

શિવલિંગની સ્થાપના, એનાં લક્ષણો અને પૂજનની વિધિનું વર્ણન તથા શિવપદની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં સત્કર્મોનું વિવેચન

ઋષિઓએ પૂછ્યું—હે સૂતજી, શિવલિંગની સ્થાપના કેવી રીતે કરવી જોઈએ? એનું લક્ષણ શું છે? એની પૂજા કેવી રીતે કરવી જોઈએ, કયા દેશ-કાળમાં પૂજા કરવી જોઈએ અને કયા દ્રવ્ય દ્વારા એનું નિર્માણ થવું જોઈએ?

સૂતજીએ કહ્યું—હે મહર્ષિઓ! હું આપ સૌને માટે આ વિષયનું વર્ણન કરું છું. તે ધ્યાન દઈને સાંભળો અને સમજો. અનુકૂળ અને શુભ-સમયમાં કોઈ પવિત્ર તીર્થમાં નદી વગેરેના કિનારે પોતાની રુચિ પ્રમાણે એવી જગાએ શિવલિંગની સ્થાપના કરવી જોઈએ જ્યાં તેનું નિત્ય પૂજન થઈ શકે. પાર્થિવ દ્રવ્યથી, જળમય દ્રવ્યથી, અથવા તૈજસ પદાર્થથી સ્વયંની રુચિ અનુસાર કલ્પોમાં કહ્યા અનુસાર લક્ષણોથી યુક્ત શિવલિંગનું નિર્માણ કરીને એની પૂજા કરવાથી ઉપાસકને એ પૂજનનો પૂરેપૂરો લાભ મળે છે, સંપૂર્ણ ફળ મળે છે. સંપૂર્ણ શુભ લક્ષણોથી યુક્ત શિવલિંગની જો પૂજા કરવામાં આવે તો તે તત્કાળ પૂજાનું ફળ આપનાર બને છે. જો ચલ પ્રતિષ્ઠા કરવી હોય તો એને માટે નાનું-સરખું શિવલિંગ અથવા વગેરે શ્રેષ્ઠ મનાય છે. જો અચલ પ્રતિષ્ઠા કરવી હોય તો સ્થૂળ શિવલિંગ અથવા વિગ્રહ સારો મનાય છે. ઉત્તમ લક્ષણોથી યુક્ત શિવલિંગની પીઠ સહિત સ્થાપના કરવી જોઈએ. શિવલિંગની પીઠ (મંડલાકાર), ચોરસ (ચૌકોર) ત્રિકોણ અથવા ખાટલાના પાયાની જેમ ઉપરનીચે જાડો અને વચમાં પાતળો એવો આકાર હોવો જોઈએ. આ પ્રકારે લિંગ-પીઠ મહાન રૂપ આપનાર હોય છે! પહેલાં માટીથી પથ્થર વગેરે અથવા લોખંડ વગેરેથી શિવલિંગનું નિર્માણ કરવું જોઈએ. જે દ્રવ્યથી શિવલિંગનું નિર્માણ થયું હોય તે જ દ્રવ્યથી પીઠ પણ બનાવવી જોઈએ. આ જ સ્થાવર (અચલ પ્રતિષ્ઠાવાળા) શિવલિંગની વિશેષ વાત છે. ચર (ચલ પ્રતિષ્ઠાવાળા) શિવલિંગમાં પણ લિંગ અને પીઠનું ઉપાદાન એક જ હોવું જોઈએ. પરંતુ બાણલિંગ માટે આ નિયમ નથી. લિંગની લંબાઈ નિર્માણકર્તા અથવા સ્થાપના કરાવનાર યજમાનના બાર આંગળ જેટલી હોવી જોઈએ. આવાં શિવલિંગ જ ઉત્તમ કહેવાય છે. આથી ઓછી લંબાઈ હોય તો ફળ ઓછું મળે છે, પણ જો વધારે હોય તો દોષની કોઈ વાત નથી. ચર લિંગમાં પણ આવો જ નિયમ છે. એની લંબાઈ ઓછામાં ઓછી કર્તાના એક આંગળ બરાબર

હોવી જોઈએ. એથી નાની હોય તો ફળ ઓછું મળે છે. પણ વધારે હોય તો દોષની કોઈ વાત નથી. યજમાન માટે જરૂરી છે કે એક વિમાન અથવા દેવાલય બનાવડાવે. જે દેવગણોની મૂર્તિઓથી અલંકૃત હોય. એનું ગર્ભગૃહ બહુ જ સુંદર, સુદૃઢ અને તક્તા જેવું સ્વચ્છ હોવું જોઈએ. એને નવ પ્રકારનાં રત્નોથી વિભૂષિત કરેલ જોઈએ. એમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં એમ બે દિશામાં બે મુખ્ય દ્વાર હોવાં જોઈએ. જ્યાં શિવલિંગની સ્થાપના કરવાની હોય એ સ્થાનની નીચેનાં ખાડામાં નીલમ, લાલ વૈદૂર્ય, શ્યામ, મરકત, મોતી, મૂંગા, ગોમેદ અને હીરા આ નવા રત્નો તથા અન્ય મહત્ત્વપૂર્ણ દ્રવ્યોને વૈદિક મંત્રો સાથે ભંડારવાં જોઈએ. સદ્યોજાત વગેરે પાંચ વૈદિક મંત્રો* દ્વારા શિવલિંગનું પાંચ સ્થાનમાં ક્રમશઃ પૂજન કરીને અગ્નિમાં હવિષ્યની અનેક આહુતિ આપવી અને પરિવાર સહિત મારી પૂજા કરીને ગુરુસ્વરૂપ આચાર્યને ધન તથા ભાઈ-બંધુઓને ઇચ્છિત વસ્તુઓ આપીને સંતુષ્ટ કરવા-યાચકોને જડ (સુવર્ણ, ગૃહ અને ભૂ-સંપત્તિ) તથા ચેતન (ગાય વગેરે) વૈભવ પ્રદાન કરવો.

સ્થાવર-જંગમ બધા જીવોને યત્નપૂર્વક સંતુષ્ટ કરીને એક ખાડામાં સુવર્ણ તથા નવ પ્રકારનાં રત્નો ભરીને સદ્યોજાતાદિક વૈદિક-મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરીને પરમ કલ્યાણકારી મહાદેવજીનું ધ્યાન ધરવું. ત્યાર પછી નાદઘોષથી યુક્ત મહામંત્ર ઓંકાર (ૐ)નું ઉચ્ચારણ કરીને પેલા ખાડામાં શિવલિંગની સ્થાપના કરીને એને પીઠથી સંયુક્ત કરવું. આ રીતે પીઠયુક્ત શિવલિંગની સ્થાપના કરીને એને નિત્ય-લેપ (લાંબો વખત સુધી ટકી રહે તેવો મસાલો) ભેગો કરીને તેને સ્થિર કરી દેવું. આ રીતે ત્યાં પરમ સુંદર વેર (મૂર્તિ)ની સ્થાપના કરવી જોઈએ. સારાંશ એ છે કે ભૂમિ-સંસ્કાર વગેરે બધી વિધિ જે શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા માટે કરી છે તેવી જ વેર (મૂર્તિ) પ્રતિષ્ઠા માટે પણ સમજવી જોઈએ. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે લિંગ પ્રતિષ્ઠા માટે પ્રણવમંત્રના ઉચ્ચારણનું વિધાન છે પરંતુ વેર (મૂર્તિ)ની પ્રતિષ્ઠા પંચાક્ષર મંત્રથી કરવી જોઈએ. જ્યાં લિંગની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે, ત્યાં પણ ઉત્સવ માટે બહાર શોભાયાત્રા (સવારી) કાઢવાના નિમિત્તે વેર (મૂર્તિ) રાખવી પણ જરૂરી છે. મૂર્તિને બહારથી પણ લઈ શકાય છે. એનું ગ્રહણ ગુરુજનો દ્વારા થવું જોઈએ. બાહ્ય વેર (મૂર્તિ) લેવા માટે યોગ્ય તે જ છે જે સાધુપુરુષો દ્વારા પૂજિત હોય. આ પ્રકારે લિંગમાં અને વેરમાં (મૂર્તિમાં) પણ કરેલી મહાદેવજીની પૂજા શિવપદ પ્રદાન કરનારી હોય છે. સ્થાવર અને જંગમ એમ બે ભેદથી લિંગ પણ બે પ્રકારનાં કહ્યાં છે. વૃક્ષ, લતા વગેરેને સ્થાવર લિંગ કહે છે, અને કૃમિ-કીટ વગેરેને જંગમ લિંગ કહે છે. સ્થાવર લિંગનું સિંચન દ્વારા સેવા-પૂજન કરવું જોઈએ, અને જંગમ લિંગને આહાર અને જળ વગેરે આપીને તૃપ્ત કરવાં ઉચિત છે. એ સ્થાવર-જંગમ જીવોને સુખ પમાડવામાં અનુરક્ત રહેવું એ પણ ભગવાન શિવનું પૂજન છે, એવું વિદ્વાન પુરુષો માને છે. (આમ, ચરાચર જીવોને

* ૐ સદ્યોજાતં પ્રપદ્યામિ સદ્યોજાતાય વૈ નમો નમઃ। ભવે ભવેનાતિભવે ભવસ્વમાં ભવોદ્ભવાય નમઃ॥ ૐ વામદેવાય નમો જ્યેષ્ઠાય નમઃ શ્રેષ્ઠાય નમઃ કાલાય નમઃ કલવિકરણાય નમો. બલવિકરણાય નમો બલાય નમો બલપ્રમથનાય નમઃ સર્વભૂતદમનાય નમો મનોન્મથાય નમઃ।

જ ભગવાન શંકરનાં પ્રતીક માનીને એમનું પૂજન કરવું જોઈએ.)

આ રીતે મહાલિંગની સ્થાપના કરીને વિવિધ ઉપચારો દ્વારા એનું પૂજન કરો. પોતાની શક્તિ અનુસાર નિત્ય પૂજા કરવી જોઈએ. દેવાલયની પાસે ધ્વજારોપણ વગેરે કરવું જોઈએ. શિવલિંગ સાક્ષાત્ શિવનું પદ પ્રદાન કરનારું છે. અથવા ચર લિંગમાં સોળ ઉપચારો દ્વારા - ષોડશોપચાર - દ્વારા યથોચિત ક્રમશઃ પૂજન કરવું જોઈએ. આ પૂજન પણ શિવપદ પ્રદાન કરનારું છે. આવાહન, આસન, અર્ધ્ય, પાદ્ય, પાદ્યાંગ - આચમન, અભ્યંગ સ્નાન, વસ્ત્ર અને યજ્ઞોપવીત, ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, તાંબૂલ-સમર્પણ, નીરાજન (આરતી), નમસ્કાર અને વિસર્જન - આ સોળ ઉપચાર છે, અથવા અર્ધ્યથી લઈને નૈવેદ્ય સુધી વિધિવત્ પૂજન કરો. અભિષેક, નૈવેદ્ય, નમસ્કાર અને તર્પણ - આ બધું યથાશક્તિ નિત્ય કરો. આ રીતે કરેલું શિવનું પૂજન શિવપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અથવા કોઈ મનુષ્ય દ્વારા સ્થાપિત શિવલિંગમાં, ઋષિઓ દ્વારા સ્થાપિત શિવલિંગમાં, દેવતાઓ દ્વારા સ્થાપિત શિવલિંગમાં, સ્વયંભૂ પ્રગટ થયેલ સ્વયંભૂશિવલિંગમાં તથા પોતાના દ્વારા નૂતન સ્થાપિત કરેલા શિવલિંગમાં પણ ઉપચાર-સમર્પણપૂર્વક જેમ બતાવ્યું છે તેમ, પૂજન કરવાથી અથવા પૂજન સામગ્રી આપવાથી. ઉપર્યુક્ત સમગ્ર ફળ પ્રાપ્ત કરી લેવાય છે. ક્રમશઃ પરિક્રમા અને નમસ્કાર કરવાથી પણ શિવલિંગ શિવપદને પ્રાપ્ત કરાવે છે. જો નિયમપૂર્વક શિવલિંગનું દર્શન માત્ર કરવામાં આવે તો પણ એ કલ્યાણપ્રદ છે. માટી, લોટ, ગાયનું છાણ, ફૂલ, કરેણનું પુષ્પ, ફળ, ગોળ, માખણ, ભસ્મ અથવા અન્નથી પણ પોતાની રુચિ-અનુસાર શિવલિંગ બનાવીને તદ્-અનુસાર એનું પૂજન કરવામાં આવે અથવા દરરોજ દશ હજાર પ્રણવમંત્રનો જપ કરે અથવા બંને સંધ્યાકાળે એક એક સહસ્ર પ્રણવનો જપ કર્યા કરવો જોઈએ. આ ક્રમ પણ શિવપદની પ્રાપ્તિ કરાવનારું છે એમ જાણવું.

જપ કાળમાં મકારાન્ત પ્રણવનો ઉચ્ચાર મનની શુદ્ધિ કરનાર હોય છે. સમાધિમાં માનસિક જપનું વિધાન છે તથા અન્ય સર્વ સમયમાં ઉપાંશુ* જપ જ કરવો જોઈએ. નાદ અને બિંદુથી યુક્ત ઓંકારના ઉચ્ચારણને વિદ્વાન પુરુષો 'સમાનપ્રણવ' કહે છે. જો દરરોજ આદરપૂર્વક દશ હજાર પંચાક્ષર-મંત્રનો જપ કરવામાં આવે અથવા બંને સંધ્યાસમયે એક એક હજાર જ જપ કરવામાં આવે તો એને શિવપદની પ્રાપ્તિ કરાવનાર સમજવો જોઈએ. બ્રાહ્મણોને માટે આદિમાં પ્રણવથી યુક્ત પંચાક્ષર-મંત્ર સારો મનાયો છે. કલશથી સ્નાન, મંત્રની દીક્ષા, માતૃકાળોના ન્યાસ, સત્યથી પવિત્ર અંતઃકરણવાળા બ્રાહ્મણ તથા જ્ઞાની ગુરુ - આ સર્વેને ઉત્તમ મનાયા છે. દ્વિજો માટે 'નમઃ

ॐ અઘોરેભ્યોઽથ ઘોરેભ્યો ઘોરઘોરતરેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ સર્વશર્વેભ્યો નમસ્તેઽસ્તુ રુદ્રરૂપેભ્યઃ॥

ॐ તત્પુરુષાય વિદ્મહે મહાદેવાય ધીમહિ તન્નોરુદ્રઃ પ્રચોદયાત્।

ॐ ઈશાનઃ સર્વવિદ્યાનાં ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં બ્રહ્માધિપતિર્બ્રહ્મણોઽધિપતિર્બ્રહ્મા શિવો મેઽસ્તુ સદાશિવોમ્॥

* મંત્રાક્ષરોને એટલા ધીમા સ્વરે ઉચ્ચારણ કરવું કે એને બીજો કોઈ સાંભળી ન શકે. આવા જપને ઉપાંશુ કહે છે.

શિવાય'નું ઉચ્ચારણ કરવું એવું વિધાન છે. દ્વિજથી ભિન્ન હોય તેમને માટે અંતમાં નમઃ પદના પ્રયોગની વિધિ છે, એટલે 'શિવાય નમઃ' આમ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. સ્ત્રીઓ માટે પણ ક્યાંક ક્યાંક વિધિપૂર્વક નમઃ અંત ઉચ્ચારણનું જ વિધાન છે અર્થાત્ સ્ત્રીઓએ પણ "શિવાય નમઃ"નો જ જપ કરવો જોઈએ. કોઈ કોઈ ઋષિ બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓ માટે 'નમઃ' પૂર્વક 'શિવાય'ના જપની અનુમતિ આપે છે એટલે તેઓ પણ "નમઃ શિવાય"નો જપ કરે. પંચાક્ષર-મંત્રના પાંચ કરોડ જપ કરીને મનુષ્ય ભગવાન સદાશિવ સમાન થઈ જાય છે. એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર કરોડ જપ કરવાની ક્રમશઃ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર તથા મહેશ્વરનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા મંત્રમાં જેટલા વર્ણ હોય, એના અલગ અલગ એક એક લાખ જપ કરે અથવા બધા વર્ણોને એકસાથે જેટલા વર્ણ હોય એટલા લાખ જપ કરે. આ પ્રકારના જપને શિવપદની પ્રાપ્તિ કરાવનારા સમજવા જોઈએ. જો એક હજાર દિવસમાં દરરોજ એક હજાર જપના ક્રમથી પંચાક્ષર-મંત્રના દશ લાખ જપ પૂરા થઈ જાય અને પ્રતિદિન બ્રાહ્મણ-ભોજન કરાવાય તો એ મંત્રથી ઈચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ થવા માંડે છે.

બ્રાહ્મણો માટે જરૂરી છે કે તે દરરોજ સવારે એક હજાર આઠ વાર ગાયત્રીનો જપ કરે. આવું કરવાથી ગાયત્રી ક્રમશઃ શિવપદને પ્રાપ્ત કરાવનારી બને છે. વેદમંત્રો અને વૈદિક સૂક્તોનો પણ નિયમપૂર્વક જપ કરવો જોઈએ. વેદોનું પારાયણ પણ શિવપદને અપાવનારું છે, એવું જાણવું જોઈએ. અન્યોન્ય જે બીજા મંત્રો છે એમાં પણ જેટલા વર્ણ છે એટલા લાખ જપ કરો. આ રીતે જે યથાશક્તિ જપ કરે છે તે શિવપદ (મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત કરી લે છે. પોતાની રુચિ અનુસાર કોઈ એક મંત્રને અપનાવીને મૃત્યુપર્યન્ત પ્રતિદિન એનો જપ કરવો જોઈએ અથવા 'ઓમ (ૐ)' આ મંત્રનો દરરોજ એક હજાર વાર જપ કરવો જોઈએ. આવું કરવાથી ભગવાન શિવની આજ્ઞાથી સંપૂર્ણ મનોરથોની સિદ્ધિ થાય છે.

જે માણસ ભગવાન શિવ માટે ફૂલવાડી અથવા બગીચો બનાવે તથા શિવ-સેવાના કાર્ય માટે મંદિરમાં કચરો વાળવાની વ્યવસ્થા કરે છે તે આ પુણ્યકર્મને કરીને શિવપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે. ભગવાન શિવનું જે કાશી આદિ ક્ષેત્ર છે તેમાં ભક્તિપૂર્વક નિત્ય નિવાસ કરવો. આ નિવાસ જડ, ચેતન સર્વને ભોગ-મોક્ષ પ્રદાયક છે. તેથી વિદ્વાન પુરુષે ભગવાન શિવના ક્ષેત્રમાં આમરણ નિવાસ કરવો જોઈએ. પુણ્યક્ષેત્રમાં સ્થિત વાવ, કૂવો અને તળાવ વગેરેને શિવગંગા સમજવાં જોઈએ. ભગવાન શિવનું એવું જ વચન છે. ત્યાં સ્નાન, દાન અને જપ કરીને મનુષ્ય ભગવાન શિવને ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે. તેથી મૃત્યુપર્યંત શિવ-ક્ષેત્રનો જ આશ્રય લઈને રહેવું જોઈએ. જો કોઈ શિવક્ષેત્રમાં પોતાના કોઈ મૃત સંબંધીનો અગ્નિ-સંસ્કાર, દશા, શ્રાદ્ધ, માસિક શ્રાદ્ધ, સપિંડીકરણ અથવા વાર્ષિક શ્રાદ્ધ કરે છે અથવા કોઈ વાર ક્યારેય શિવના ક્ષેત્રમાં પોતાના પિતરોને પિંડ-દાન કરે છે તે તત્કાલ સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે અને અંતમાં શિવપદને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા શિવના ક્ષેત્રમાં સાત, પાંચ, ત્રણ અથવા એક રાત નિવાસ કરી લેવો જોઈએ. આવું કરવાથી પણ શિવપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

લોકમાં પોતપોતાના વર્ણને અનુરૂપ

સદાચારનું પાલન કરવાથી પણ મનુષ્ય શિવપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે. વર્ણાનુકૂલ આચરણથી તથા ભક્તિ-ભાવથી તે પોતાનાં સત્કર્મનું અતિશય ફળ મેળવે છે, કામનાપૂર્વક કરેલા કર્મનું ઈચ્છિત ફળ શીઘ્ર જ મળી જાય છે. નિષ્કામભાવથી કરેલું સારું કર્મ સાક્ષાત્ શિવપદની પ્રાપ્તિ કરાવનારું બને છે.

દિવસના ત્રણ વિભાગ હોય છે—પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાલ આ ત્રણે કાળમાં ક્રમશઃ એક એક પ્રકારના કર્મનું સંપાદન થઈ શકે છે. સવારે શાસ્ત્રવિહિત નિત્યકર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાનો સમય જાણવો. મધ્યાહ્ન કાળને સકામ કર્મને માટે ઉપયોગી છે તેમ જાણવું, અને સાયંકાળ શાંતિ-કર્મ માટે ઉપયુક્ત, ઉચિત છે એવું જાણવું જોઈએ. આ રીતે રાતના પણ સમયનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. રાતના ચાર પ્રહરમાં જે વચલા બે પ્રહર છે, તેમને નિશીથકાલ કહ્યા છે. વિશેષતઃ એ સમયમાં કરેલી ભગવાન શિવની પૂજા અભીષ્ટ, ઈચ્છિત ફળને આપનારી છે - આવું જાણીને કર્મ કરવાવાળો મનુષ્ય યથોક્ત ફળનો ભાગી બને છે. વિશેષતઃ કળિયુગમાં તો કર્મથી જ ફળની સિદ્ધિ થાય છે. પોતપોતાના અધિકાર અનુસાર ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કોઈ પણ કર્મ દ્વારા શિવનું આરાધન કરનારો પુરુષ જો સદાચારી હોય અને પાપભીરુ હોય તો - પાપથી ડરતો હોય, બીતો હોય તો તેને તે કર્મનાં પૂરેપૂરાં ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે.

ઋષિઓએ કહ્યું—હે સૂતજી! પુણ્યક્ષેત્ર ક્યાં ક્યાં છે, જેમનો આશ્રય લઈને બધાં સ્ત્રીપુરુષો શિવપદ પ્રાપ્ત કરી લે એ અમને સંક્ષેપનાં સમજાવો. (અધ્યાય ૧૧)

*

મોક્ષદાયક પુણ્યક્ષેત્રોનું વર્ણન, કાલવિશેષમાં વિભિન્ન નદીઓમાં સ્નાનના ઉત્તમ ફળનો નિર્દેશ અને તીર્થોમાં પાપ ન કરવાની ચેતવણી

સૂતજી બોલ્યા—હે વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી મહર્ષિઓ! મોક્ષદાયક શિવક્ષેત્રોનું વર્ણન સાંભળો. તે પછી હું લોકરક્ષા માટે શિવ-સંબંધી આગમોનું વર્ણન કરીશ. પર્વત, વન અને કાનન સાથે આ પૃથ્વીનો વિસ્તાર પચાસ કરોડ યોજનં છે. ભગવાન શિવની આજ્ઞાથી પૃથ્વી સંપૂર્ણ જગતને ધારણ કરીને સ્થિત છે. ભગવાન શિવે ભૂતલ પર વિભિન્ન સ્થાનોમાં ત્યાં ત્યાના નિવાસીઓને કૃપાપૂર્વક મોક્ષ આપવા માટે શિવક્ષેત્રનું નિર્માણ કર્યું છે. કેટલાંક ક્ષેત્ર એવાં છે જેમને દેવતાઓ તથા ઋષિઓએ પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવીને અનુગૃહીત કર્યાં છે. એટલા માટે એ ક્ષેત્રોમાં તીર્થત્વ પ્રગટ થઈ ગયું છે. તથા એવાં બીજાં પણ ઘણાં તીર્થક્ષેત્રો છે જે લોકોની રક્ષા માટે સ્વયં પ્રાદુર્ભૂત થયાં છે. **તીર્થ અને ક્ષેત્રમાં જઈને મનુષ્યએ સદા સ્નાન, દાન અને જપ વગેરે સત્કર્મ કરવાં જોઈએ. જો ન કરે તો તે રોગ, દરિદ્રતા તથા મૂગાપણું વગેરે દોષોનો ભાગી બને છે.** જો માણસ આ ભારત વર્ષની અંદર મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે તો તે પોતાના પુણ્યફળથી બ્રહ્મલોકમાં વાસ કરીને પુણ્યક્ષય પછી પુનઃ મનુષ્ય યોનિમાં જ જન્મ લે છે. (પાપી મનુષ્ય

પાપ કરીને દુર્ગતિમાં જ પડે છે.) **હે બ્રાહ્મણો! પુણ્યક્ષેત્રમાં પાપકર્મ કરવામાં આવે તો તે વધારે દૃઢ થઈ જાય છે માટે પુણ્યક્ષેત્રમા નિવાસ કરતી વખતે સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ અથવા થોડુંયે પાપ ન કરો.***

સિન્ધુ અને શતદ્રૂ (સતલજ) નદીના તટ પર ઘણાં પુણ્યક્ષેત્ર છે. સરસ્વતી નદી પરમ પવિત્ર અને સાઠ (૬૦) મુખવાળી કહેવાઈ છે એટલે કે, એની સાઠ (૬૦) ધારાઓ છે. વિદ્વાન-પુરુષ સરસ્વતીની એ એ ધારાના તટ પર નિવાસ કરે તો ક્રમશઃ બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે. હિમાલય પર્વતથી નીકળેલી પુણ્યસલિલા ગંગાજી સો મુખવાળી નદી છે, એના તટ પર કાશી-પ્રયાગ આદિ અનેક પુણ્યક્ષેત્ર છે. ત્યાં જ્યારે સૂર્ય મકર રાશિમાં હોય છે ત્યારે ગંગાની તટ-ભૂમિ પહેલાંથી જ અધિક પ્રશસ્ત અને પુણ્યદાયક થઈ જાય છે. શોણભદ્ર નદીની દશ ધારા છે, જે જ્યારે ગુરુ મકર રાશિમાં આવે છે ત્યારે અત્યંત પવિત્ર તથા ઈચ્છિત ફળ દેનારી થઈ જાય છે. એ વખતે ત્યાં સ્નાન અને ઉપવાસ કરવાથી વિનાયક-પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. પુણ્યસલિલા મહાનદી નર્મદાનાં ચોવીશ મુખ (સ્રોત) છે. એમાં સ્નાન તથા તટ પર નિવાસ કરવાથી મનુષ્યને વૈષ્ણવ-પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. તમસાનાં બાર તથા રેવાનાં દશ મુખ છે. પરમ પુણ્યમયી ગોદાવરીનાં એકવીશ મુખ બતાવાયાં છે. તે બ્રહ્મહત્યા તથા ગો-વધના પાપનો નાશ કરનારી છે અને રુદ્રલોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. કૃષ્ણવેલી નદીનું જળ બહુ પવિત્ર છે. તે નદી સમસ્ત પાપોને નષ્ટ કરનારી છે. એનાં અઢાર મુખો કહ્યાં છે, તથા તે વિષ્ણુલોકનું પ્રદાન કરે છે. તુંગભદ્રાનાં દશ મુખ છે. તે બ્રહ્મલોકનું પ્રદાન કરે છે. પુણ્યસલિલા સુવર્ણ-મુખરી નદીનાં નવ મુખ કહેવામાં આવ્યાં છે. બ્રહ્મલોકથી પાછા ફરેલા જીવ એના તટ ઉપર જ જન્મ લે છે. સરસ્વતની નદી, પમ્પાસરોવર, કન્યાકુમારી અંતરીય તથા શુભકારક શ્વેત નદી - આ બધાં પુણ્યક્ષેત્ર છે. આના તટે નિવાસ કરનાર ઈન્દ્રલોકને મેળવે છે. સહ્ય પર્વતથી નીકળેલી મહાનદી કાવેરી પરમ પુણ્યમયી છે. એનાં સત્યાવીશ મુખો કહેલાં છે. તે સંપૂર્ણ ઈચ્છિત પદાર્થોને આપનારી છે. એનો તટ સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે તથા બ્રહ્મા અને વિષ્ણુનાં પદ આપનારી છે. કાવેરીના જે તટ શૈવક્ષેત્રમાં આવે છે તે પણ ઈચ્છિત ફળ સહિત શિવલોક પણ આપે છે.

નૈમિષારણ્ય તથા બદરિકાશ્રમમાં સૂર્ય અને ગુરુ મેષ રાશિમાં આવે ત્યારે જો કોઈ સ્નાન કરે તો એ વખતે ત્યાં કરેલું સ્નાન પૂજન વગેરેને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર જાણવાં. સિંહ અને કર્ક રાશિમાં સૂર્યસંક્રાંતિ થાય તે વખતે સિન્ધુ નદીમાં કરેલું સ્નાન તથા કેદાર તીર્થનું જળ પીવાથી અને સ્નાન જ્ઞાનદાયક મનાયું છે. જ્યારે ગુરુ સિંહ રાશિમાં સ્થિત હોય, એ સમયે સિંહની સંક્રાન્તિથી યુક્ત ભાદરવા માસમાં જો ગોદાવરીના જળમાં સ્નાન કરવામાં આવે તો શિવલોકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર થાય છે, એવું પૂર્વકાળમાં સ્વયં ભગવાન શિવે કહ્યું હતું. જ્યારે સૂર્ય અને ગુરુ

* ક્ષેત્રે પાપસ્ય કરણં દૃઢં ભવતિ ભૂસુરાઃ। પુણ્યક્ષેત્રે નિવાસે હિ પાપમણ્વપિ નાચરેત્॥

(શિ.પુ.વિ. ૧૨-૭)

કન્યા રાશિમાં હોય ત્યારે યમુના નદીમાં અને શોણભદ્રમાં સ્નાન કરો. આ સ્નાનથી ધર્મરાજ તથા ગણેશજીના લોકમાં મહાન ભોગને પ્રાપ્ત થવાય છે, એવી મહર્ષિઓની માન્યતા છે. જ્યારે સૂર્ય અને ગુરુ તુલા રાશિમાં હોય તે સમયે કાવેરી નદીમાં સ્નાન કરવું. આ સ્નાન, ભગવાન વિષ્ણુના વચનથી, વચનના મહિમાથી સંપૂર્ણ ઈચ્છિત વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરાવનારું મનાયું છે. જ્યારે સૂર્ય અને ગુરુ વૃશ્ચિક રાશિમાં આવી જાય ત્યારે માગશર (અગહન)ના માસમાં નર્મદામાં સ્નાન કરવાથી શ્રીવિષ્ણુલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. સૂર્ય અને ગુરુ જ્યારે ધન રાશિમાં હોય ત્યારે સુવર્ણમુખરી નદીમાં કરેલું સ્નાન શિવલોકને પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવું બ્રહ્માજીનું વચન છે. જ્યારે સૂર્ય અને ગુરુ મકર રાશિમાં સ્થિત હોય, એ માઘ માસમાં ગંગાજીના જળમાં સ્નાન કરવું જોઈએ. બ્રહ્માજીનું કથન છે કે આ સ્નાન શિવલોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. શિવલોક પછી બ્રહ્મા અને વિષ્ણુનાં સ્થાનોમાં સુખ ભોગવીને અંતે મનુષ્યને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. માઘ માસમાં તથા સૂર્ય જ્યારે કુંભ રાશિમાં સ્થિત હોય તેવામાં ફાગણ માસમાં ગંગાજીના તટ પર કરેલું શ્રાદ્ધ, પિંડદાન અથવા તિલોદક-દાન પિતા અને માતાના પિતા (નાના) બંને કુળોના પિતરોની અનેક પેઢીઓનું ઉદ્ધારક માનવામાં આવે છે. સૂર્ય અને ગુરુ જ્યારે મીન રાશિમાં સ્થિત હોય ત્યારે કૃષ્ણાવેણી નદીમાં કરેલા સ્નાનની ઋષિઓએ પ્રશંસા કરી છે. તે તે માસમાં પૂર્વોક્ત તીર્થોમાં કરેલાં સ્નાન ઈન્દ્રપદની પણ પ્રાપ્તિ કરાવે છે. વિદ્વાન પુરુષ ગંગા અથવા કાવેરી નદીનો આશ્રય લઈને તીર્થવાસ કરે છે. આવું કરવાથી તત્કાળ કરેલાં પાપોનો નિશ્ચય જ નાશ થઈ જાય છે.

રુદ્રલોક અપાવનારાં ઘણાં ક્ષેત્ર છે. તામ્રપર્ણી અને વેગવતી આ બંને નદીઓ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ આપનારી છે. આ બંને નદીના તટ ઉપર કેટલાંય સ્વર્ગદાયક ક્ષેત્રો છે. આ બંને નદીઓની વચ્ચે બહુ પુણ્યપ્રદ ક્ષેત્ર છે. ત્યાં નિવાસ કરનાર વિદ્વાન પુરુષ એવા જ ફળને પામે છે. **સદાચાર, ઉત્તમ વૃત્તિ તથા સદ્ભાવના સહિત મનમાં દયાભાવ રાખીને વિદ્વાન-પુરુષોએ તીર્થમાં નિવાસ કરવો જોઈએ.** આવું ન કરે તો એનું ફળ મળે નહીં. પુણ્ય ક્ષેત્રમાં કરેલું થોડું પણ પુણ્ય અનેક પ્રકારે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા પુણ્યક્ષેત્રમાં કરેલું નાનું સરખું પાપ પણ મહાન બની જતું હોય છે. જો પુણ્યક્ષેત્રમાં રહીને જીવન વ્યતીત કરવાનો નિશ્ચય હોય તો એ પુણ્યસંકલ્પથી એનાં પહેલાંનાં બધાં પાપ તત્કાળ નષ્ટ થઈ જશે; કેમકે પુણ્યને ઐશ્વર્યદાયક કહ્યું છે. હે બ્રાહ્મણો! તીર્થવાસજનિત પુણ્યકાયિક, વાચિક અને માનસિક બધાં પાપનો નાશ કરી દે છે. તીર્થક્ષેત્રમાં કરેલું માનસિક પાપ વજ્રલેપ થઈ જાય છે. એ કેટલાય કલ્પો સુધી પીછો છોડતું નથી.* એવું પાપ કેવળ ધ્યાનથી નષ્ટ થાય છે,

---

* પુણ્યક્ષેત્રે કૃતં પુણ્યં બહુધા ઋદ્ધિ મૃચ્છિત। પુણ્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં મહદણ્વપિ જાયતે॥
તત્કાલં જીવનાર્થંચેત્ પુણ્યેન ક્ષયમેષ્યતિ। પુણ્યમૈશ્વર્યદં પ્રાહુ કાયિકં વાચિકં તથા॥
માનસં ચ તથા પાપ તાદશં નાશયેદ્ દ્વિજાઃ। માનસં વજ્રલેપં તું કલ્પકલ્પાનુગં તથા॥
(શિવપુરાણ, વિદ્યેશ્વર સં. ૧૩/૩૬-૩૮)

એ સિવાય નહીં. વાચિક પાપ જપથી અને કાયિક પાપ શરીરને કૃશ કરવા જેવાં કઠોર તપથી નષ્ટ થાય છે; માટે, સુખની ઇચ્છા રાખનારે દેવતાઓની પૂજા અને બ્રાહ્મણોને દાન દેતા રહેવું જોઈએ અને પાપથી બચી જઈને જ તીર્થમાં નિવાસ કરવો જોઈએ. (અધ્યાય ૧૨)

*

સદાચાર, શૌચાચાર, સ્નાન, ભસ્મધારણ, સંધ્યાવંદન, પ્રણવ-જપ ગાયત્રી-જપ, દાન, ન્યાયપૂર્વક ધનોપાર્જન અને અગ્નિહોત્ર વગેરેની વિધિ તથા મહિમાનું વર્ણન

ઋષિઓએ કહ્યું—હે સૂતજી! હવે આપ અમને શીઘ્ર જ એ સદાચાર અંગે જણાવો જેથી વિદ્વાન પુરુષો પુણ્યલોકો પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. સ્વર્ગ પ્રદાન કરનાર ધર્મમય આચાર અને નરકનું દુઃખ આપનાર અધર્મમય આચારોનું પણ વર્ણન કરો.

સૂતજી બોલ્યા—સદાચારનું પાલન કરનાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જ વાસ્તવમાં 'બ્રાહ્મણ' કહેવડાવવાનો અધિકારી છે. જે કેવળ વેદોક્ત આચારનું પાલન કરનાર અને વેદનો અભ્યાસી છે તે બ્રાહ્મણને 'વિપ્ર' કહેવાય છે. સદાચાર, વેદાચાર અને વિદ્યા આમાંથી એક-એક ગુણથી યુક્ત થનારને 'દ્વિજ' કહેવાય છે. જેમાં સ્વલ્પમાત્રામાં જ આચારનું પાલન જોવા મળતું હોય, જેણે વેદાધ્યયન પણ બહુ ઓછું કર્યું હોય અને જે રાજાનો સેવક (પુરોહિત, મંત્રી વગેરે) છે એને 'ક્ષત્રિય-બ્રાહ્મણ' કહે છે. જો બ્રાહ્મણ ખેતી અને વેપારનું કર્મ કરતો હોય અને થોડો ઘણો બ્રાહ્મણોચિત આચાર પણ કરતો હોય તો તે "વૈશ્ય-બ્રાહ્મણ" છે. જે જાતે હળ ચલાવીને ખેતી કરતો હોય એને 'શૂદ્ર-બ્રાહ્મણ' કહેવાયો છે. જે બીજાના દોષો જુએ છે અને પરદ્રોહ કરે છે એને "ચાંડાળ-દ્વિજ" કહે છે. આ રીતે ક્ષત્રિયોમાં પણ જે પૃથ્વીનું પાલન કરે છે તે "રાજા" છે. બીજા લોકો રાજત્વહીન ક્ષત્રિય માનવામાં આવ્યા છે. વૈશ્યોમાં પણ જે ધાન્ય, અનાજ વગેરે વસ્તુઓનો ક્રમ-વિક્રય, ખરીદ-વેચાણ કરે છે તેને "વૈશ્ય" કહે છે, બીજાઓને 'વણિક' કહે છે. જે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોની સેવામાં રત હોય તેને જ વાસ્તવમાં 'શૂદ્ર' કહે છે. જે શૂદ્ર હળ ચલાવવાનું કામ કરે છે તેને 'વૃષભ' સમજવો જોઈએ. સેવા, શિલ્પ અને કર્ષણથી ભિન્ન વૃત્તિનો આશ્રય લેનાર શૂદ્રને 'દસ્યુ' કહેવાય છે. આ સર્વ વર્ણના મનુષ્યોએ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠીને, પૂર્વાભિમુખ થઈને સૌ પહેલાં દેવતાઓને, પછી ધર્મ, અર્થ અને એની પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવેલા ક્લેશો તથા આવક અને જાવકનો વિચાર કરવો જોઈએ.

રાતના પાછલા પ્હોરને ઉષઃકાલ જાણવો જોઈએ. એ છેલ્લા પ્રહરનો જે અડધો મધ્યભાગ છે, એને સંધિ કહે છે. એ સંધિકાળમાં ઊઠીને દ્વિજે મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ઘરથી દૂર જઈ જ પોતાના શરીરને ઢાંકીને દિવસે ઉત્તરાભિમુખ બેસીને મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરે. જો ઉત્તરાભિમુખ બેસવામાં કોઈ અડચણ હોય તો

બીજી દિશા તરફ મુખ કરીને પણ બેસી શકાય. જળ, અગ્નિ, બ્રાહ્મણ વગેરે તથા દેવતાઓની સામે ન થાય એ રીતે બચીને બેસવું. મળ-ત્યાગ કરીને ઊઠ્યા પછી ફરી એ મળને ન જોવો. ત્યાર પછી જળાશયથી બહાર કાઢેલા જળથી જ ગુદાની શુદ્ધિ કરે અથવા દેવતાઓ, પિતરો અથવા ઋષિઓના તીર્થમાં ઊતર્યા વિના જ પ્રાપ્ત થયેલા જળથી શુદ્ધિ કરવી. ગુદામાં સાત, પાંચ અથવા ત્રણ વાર માટી લગાડીને સ્વચ્છતા કરવી - લિંગમાં કકોડા (કંકોળાં)ના ફળ જેટલી માટી લગાડી શુદ્ધિ કરી લેવી, પરંતુ ગુદામાં લગાડવા માટે એક પસર (અર્ધી પોશ) માટીની આવશ્યકતા હોય છે. લિંગ અને ગુદાની શુદ્ધિ કર્યા પછી ઊઠીને અન્યત્ર જવું જોઈએ, હાથ-પગ ધોવા જોઈએ તથા આઠ વાર કોગળા કરવા જોઈએ. જે કોઈ વૃક્ષના પાનથી અથવા એની પાતળી દાંડીથી જળની બહાર જઈને દાતણ કરવું જોઈએ. એ વખતે તર્જની (અંગૂઠા પાસેની પહેલી આંગળી)નો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. આ દાતણની વિધિ છે. ત્યાર પછી જળ સંબંધી દેવતાઓને નમસ્કાર કરીને મંત્રપાઠ કરતાં કરતાં જળાશયમાં સ્નાન કરવું જોઈએ. જો ગળા સુધી અથવા કેડ સુધી પાણીમાં ઊભા રહેવાની શક્તિ ન હોય તો ઘૂંટણ સુધી જળમાં ઊભા રહીને પોતા પર જળ છાંટવું જોઈએ અને મંત્રોના ઉચ્ચારણ સાથે સ્નાન - કાર્ય પૂરું કરવું જોઈએ વિદ્વાન પુરુષો ત્યાં તીર્થજળથી દેવતા વગેરેનું સ્નાનાંગ-તર્પણ પણ કરી લેવું જોઈએ.

આટલું કર્યા પછી સફેદ વસ્ત્ર-ધોયેલું વસ્ત્ર લઈને પાંચ કચ્છ - ઘડીઓ વાળીને - એને ધારણ કરવું જોઈએ - સાથે જ કોઈ ઉત્તરીય. પણ ધારણ કરવું, કેમકે સંધ્યાવંદન વગેરે કર્મોમાં એની જરૂર પડે છે. નદી વગેરે તીર્થોમાં સ્નાન-સંબંધી કાઢેલાં કપડાં ત્યાં ન ધોવાં જોઈએ. સ્નાન કર્યા પછી વિદ્વાન, પુરુષ એ ભીના વસ્ત્રને કૂવો, વાવ અથવા ઘેર લઈ જઈને ત્યાં પથ્થર, પાયો વગેરેનો ઉપયોગ કરીને જળમાં અથવા સ્થળમાં સારી ધોઈને તે વસ્ત્રને નિચોવી નાખવું. હે દ્વિજો! વસ્ત્રને નિચોવવાથી જે પાણી પડે છે તે એક શ્રેણીના પિતરોની તૃપ્તિ માટે હોય છે, ત્યાર પછી જાબાલિ ઉપનિષદમાં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે 'અગ્નિરિતિ' મંત્રથી ભસ્મ લઈને એ દ્વારા ત્રિપુંડ્ર કરવું.*

---

* જાબાલિ - ઉપનિષદમાં ભસ્મ ધારણની વિધિ આ પ્રકારે બતાવાઈ છે - 'ૐ અગ્નિરિતિ ભસ્મ વાયુરિતિ ભસ્મ વ્યોમેતિ ભસ્મ જળમિતિ ભસ્મ સ્થલમિતિ ભસ્મ'

આ મંત્રથી ભસ્મને અભિમંત્રિત કરવી જોઈએ.

'મા નસ્તોકે તનયે મા ન આયુષિમા નો ગોષુ મા નો અશ્વેષુરીરિષઃ। માનો વીરાન્રુદ્ર ભામિનો વધીર્હવિષ્મન્તઃ સદમિત્વા હવામહે॥'

આ મંત્ર બોલીને જળથી ઘસીને ત્યાર પછી -

'ત્ર્યાયુષં જમદગ્નેઃ કશ્યપસ્ય ત્ર્યાયુષમ્। યદ્દેવેષુ ત્ર્યાયુષં તન્નોઽસ્તુ ત્ર્યાયુષમ્॥'

વગેરે મંત્રથી મસ્તક, લલાટ, વૃક્ષઃસ્થલ અને ખભા ઉપર ત્રિપુંડ્ર કરો અને

'ત્ર્યમ્બકં યજામહે સુગન્ધિં પુષ્ટિવર્ધનમ્। ઉર્વારુકમિવ બંધનાન્મૃત્યોર્મુક્ષીય મામૃતાત્॥'

અને ત્ર્યમ્બકં યજામહે સુગન્ધિં પુષ્ટિવર્ધનમ્। ઉર્વારુકમિવ બંધનાન્મૃત્યોર્મુક્ષીય મામૃતાત્॥'

આ બંને મંત્રોનું ત્રણ - ત્રણ વાર પઠન કરીને ત્રણ રેખાઓ કરવી.

આ વિધિનું પાલન ન થાય અને એ પૂર્વે જ જો જળમાં ભસ્મ પડી જાય તો જેનાથી ભસ્મ પડી જાય તે નરકમાં જાય છે. 'આપો હિ ષ્ઠા.' ઈત્યાદિ મંત્રથી પાપ-શાંતિ માટે માથા પર જળ છાંટવું અને 'યસ્ય ક્ષયાય' આ મંત્ર ભણીને પગ પર જળ છાંટવું. આને સંધિપ્રોક્ષણ કહે છે. 'આપો હિ ષ્ઠા.' ઈત્યાદિ મંત્રમાં ત્રણ ઋચા છે. પ્રત્યેક ઋચામાં ગાયત્રી છંદનાં ત્રણ-ત્રણ ચરણ છે. એમાંથી પ્રથમ ઋચાના ત્રણ ચરણોનો પાઠ કરતાં કરતાં ક્રમશઃ પગ, મસ્તક અને હૃદય પર જળ છાંટવું. બીજી ઋચાનાં ત્રણ ચરણનો પાઠ કરીને ક્રમશઃ મસ્તક, હૃદય અને પગ પર જળ છાંટવું અને ત્રીજી ઋચાનાં ત્રણ ચરણોનો પાઠ કરીને ક્રમશઃ હૃદય, પગ અને મસ્તકનું જળથી પ્રોક્ષણ કરવું. આને વિદ્વાન પુરુષ 'મંત્રસ્નાન' માને છે. કોઈ અપવિત્ર વસ્તુનો થોડોય સ્પર્શ થઈ જાય તો, પોતાનું સ્વાસ્થ્ય ઠીક ન હોય તો, રાજા અને રાષ્ટ્ર પર ભય પેદા થયો હોય તો પ્રવાસ-મુસાફરીમાં પાણી ન મળે તો એના જેવી કોઈ વિવશતા આવી જાય તો 'મંત્ર-સ્નાન' કરવું જોઈએ. પ્રાતઃકાળે 'સૂર્યશ્ચ મા મન્યુશ્ચ' ઈત્યાદિ સૂર્યાનુવાક્થી તથા સાયંકાળે 'અગ્નિશ્ચ મા મન્યુશ્ચ' ઈત્યાદિ અગ્નિ સંબંધી અનુવાકથી જળનું આચમન કરીને ફરીથી જળથી પોતાનાં અંગોનું પ્રોક્ષણ કરવું જોઈએ. મધ્યાહ્ન કાળમાં પણ 'આપઃ પુનન્તુ' એ મંત્રથી આચમન કરીને પૂર્વવત્ પ્રોક્ષણ અથવા માર્જન કરવું જોઈએ.

પ્રાતઃકાળની સંધ્યા-ઉપાસનામાં ગાયત્રી-મંત્રનો જપ કરીને ત્રણ વાર ઉપરની તરફ સૂર્યદેવને અર્ધ્ય આપવો જોઈએ. હે બ્રાહ્મણો! મધ્યાહ્નકાળમાં ગાયત્રી-મંત્રના ઉચ્ચારણપૂર્વક સૂર્યને એક જ અર્ધ્ય આપવો જોઈએ. તે પછી સાયંકાળ થયે પશ્ચિમની બાજુ મુખ કરીને બેસી જાઓ અને પૃથ્વી પર જ અર્ધ્ય આપો. (ઉપરની તરફ નહીં). પ્રાતઃકાળ અને મધ્યાહ્નના સમયમાં અંજલિમાં અર્ધ્યજળ લઈને આંગળીઓ તરફથી સૂર્યદેવને માટે અર્ધ્ય આપો. તે પછી આંગળીઓનાં છિદ્રોથી ઢળતું રાખીને સૂર્યને જોવો જોઈએ તથા એમને માટે જાતે પ્રદક્ષિણા કરીને શુદ્ધ આચમન કરે. સાયંકાળમાં સૂર્યાસ્તથી પહેલાં બે ઘડીમાં કરેલી સંધ્યા નિષ્ફળ હોય છે કેમકે તે સાયં સંધ્યાનો સમય નથી - યોગ્ય સમયે જ સંધ્યા કરવી જોઈએ, એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. જો સંધ્યા-ઉપાસના કર્યા વિના જ દિવસ વીતી જાય તો પ્રત્યેક સમય માટે ક્રમશઃ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. જો એક દિવસ વીતી ગયો હોય તો પ્રત્યેક વીતી ગયેલા સંધ્યાકાળ માટે નિત્ય-નિયમ કરતાં સો ગાયત્રી-મંત્રનો જપ વધારે કરવો. જો નિત્યકર્મ લુપ્ત થયાને દશ દિવસ થઈ જાય તો એના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે એક લાખ ગાયત્રીનો જપ કરવો જોઈએ. જો એક માસ નિત્ય-કર્મ છૂટી જાય તો પુનઃ પોતાનો ઉપનયન સંસ્કાર કરાવી લેવો જોઈએ.

અર્થ સિદ્ધિને માટે ઈશ, ગૌરી, કાર્તિકેય, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ચંદ્રમા અને યમનું તથા આવા જ અન્ય દેવતાઓનું પણ શુદ્ધ જળથી તર્પણ કરો - પછી તર્પણકર્મને બ્રહ્માર્પણ કરીને શુદ્ધ આચમન કરો. તીર્થના દક્ષિણ પ્રશસ્ત મઠમાં, મંત્રાલયમાં, દેવાલયમાં, ઘરમાં અથવા અન્ય કોઈ નિયત સ્થાનમાં આસન પર સ્થિરતાપૂર્વક બેસીને વિદ્વાન પુરુષ પોતાની બુદ્ધિ સ્થિર કરીને

સંપૂર્ણ દેવતાઓને નમસ્કાર કરીને પહેલાં પ્રણવનો જપ કરીને પછી ગાયત્રી - મંત્રની આવૃત્તિ કરે. પ્રણવના અ, ઉ અને મ્ આ ત્રણે વર્ણો - અક્ષરોથી જીવ અને બ્રહ્મની એકતાનું પ્રતિપાદન થાય છે - આ વાત જાણીને પ્રણવ (ૐ)નો જપ કરવો જોઈએ. જપ કરતી વખતે આવી ભાવના કરવી જોઈએ કે, **"અમે ત્રણે લોકોની સૃષ્ટિ કરનારા બ્રહ્માજી, પાલન કરનારા વિષ્ણુ અને સંહાર કરનાર રુદ્રની જે સ્વયંપ્રકાશ ચિન્મય છે - ઉપાસના કરીએ છીએ. આ બ્રહ્મસ્વરૂપ ઓંકાર અમારી કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને, મનની વૃત્તિઓને તથા બુદ્ધિવૃત્તિઓને સદા ભોગ અને મોક્ષ પ્રદાન કરનાર ધર્મ અને જ્ઞાન તરફ પ્રેરિત કરો."** પ્રણવના આ અર્થનું બુદ્ધિ દ્વારા ચિંતન કરતાં કરતાં જે આનો જપ કરે છે, તે નિશ્ચય જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી લે છે અથવા અર્થાનુસંધાન વગર પણ પ્રણવનો નિત્ય જપ કરવો જોઈએ. આનાથી 'બ્રાહ્મણત્વની પૂર્તિ' થાય છે. બ્રાહ્મણત્વની પૂર્તિ માટે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણે એક હજાર ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરવો જોઈએ. મધ્યાહ્નકાળમાં સો વાર અને સાયંકાળમાં ૨૮ અઠ્ઠાવીસ વાર જપની વિધિ છે. અન્ય વર્ણના લોકો એટલે કે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે ત્રણે સંધ્યાઓને સમયે યથાસાધ્ય ગાયત્રી-જપ કરવા જોઈએ.

શરીરની અંદર મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપૂર, અનાહત, આજ્ઞા અને સહસ્રાર - એ છ ચક્રો છે. એમાં મૂલાધારથી માંડીને સહસ્રાર સુધી છ યે સ્થાનોમાં ક્રમશઃ વિદ્યેશ્વર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઈશ, જીવાત્મા અને પરમેશ્વર સ્થિત છે. આ સર્વમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ કરીને એમની એકતાનો નિશ્ચય કરો અને 'તે બ્રહ્મ હું છું' એવી ભાવનાપૂર્વક પ્રત્યેક શ્વાસની સાથે 'સોઽહં'નો જપ કરો. એ જ વિદ્યેશ્વર વગેરેની બ્રહ્મરન્ધ્ર વગેરેમાં અને શરીરથી બહાર પણ ભાવના કરો. પ્રકૃતિના વિકારભૂત મહતત્ત્વથી લઈને પંચભૂતપર્યંત તત્ત્વોથી બનેલું જે આ શરીર છે, એવાં હજારો શરીરોના એક-એક અજપા ગાયત્રીના જપથી એક-એકનો ક્રમથી અતિક્રમણ કરીને જીવને ધીરે ધીરે પરમાત્મા સાથે સંયુક્ત કરો. આ જપનું તત્ત્વ બતાવાયું છે. સો અથવા અઠ્ઠાવીસ મંત્રોના જપથી એટલાં જ શરીરોનું અતિક્રમણ થાય છે. આ રીતે જે મંત્રોના જપ છે, એને આદિક્રમથી વાસ્તવિક જપ જાણવો જોઈએ. હજાર વાર કરેલો જપ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, એવું જાણવું જોઈએ. સો વાર કરેલો જપ ઈન્દ્રપદની પ્રાપ્તિ કરાવનાર મનાય છે. બ્રાહ્મણેતર પુરુષ આત્મરક્ષાને માટે જે સ્વલ્પ માત્રામાં જપ કરે છે, તે બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ લે છે. પ્રતિદિન સૂર્યોપસ્થાન કરીને ઉપર્યુક્ત જપનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. બાર લાખ ગાયત્રીનો જપ કરનારો પુરુષ પૂર્ણરૂપે 'બ્રાહ્મણ' કહેવાયો છે. જે બ્રાહ્મણે એક લાખ ગાયત્રીનો પણ જપ ન કર્યો હોય એને વૈદિક કાર્યમાં ન લગાવાય. સત્તર વર્ષની અવસ્થા સુધી નિયમપાલનપૂર્વક કાર્ય કરે. ત્યાર પછી ગૃહસ્થાશ્રમ કરીને સંન્યાસ લઈ લે. પરિવ્રાજક અથવા સંન્યાસી પુરુષ નિત્ય પ્રાતઃકાળ બાર હજાર પ્રણવનો જપ કરે. જો એક દિવસ આ નિયમનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય તો બીજે દિવસે બદલામાં એટલા મંત્ર વધારે અધિક જપમાં લેવા અને સદા આ પ્રકારે જપને ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરે.

જોઈએ. જો... ક્રમશઃ એક માસ સુધીનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય તો દોઢ લાખ જપ કરીને એનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. આનાથી પણ વધારે સમયનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય તો પુનઃ નવેસરથી ગુરુ પાસે નિયમ ગ્રહણ કરો. આવું કરવાથી દોષોની શાંતિ થઈ જાય છે, ન કરે તો રૌરવ નરકમાં જાય છે. જે સકામ ભાવનાથી યુક્ત ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ છે એણે જ ધર્મ તથા અર્થ માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. મુમુક્ષુ બ્રાહ્મણે તો સદા જ્ઞાનનો જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. **ધર્મથી અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અર્થથી ભોગ સુલભ થાય છે. પછી એ ભોગથી વૈરાગ્યની સંભાવના થાય છે, ધર્મપૂર્વક ઉપાર્જિત ધનથી જે ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, એનાથી એને એક દિવસ વૈરાગ્યનો ઉદય જરૂર થાય છે. ધર્મથી વિપરીત અધર્મથી ઉપાર્જિત કરેલું ધન અને તે દ્વારા મળતો ભોગ વિષયો તરફ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે.** મનુષ્ય ધર્મથી ધન પ્રાપ્ત કરે છે, તપસ્યાથી અને દિવ્ય રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. કામનાઓનો ત્યાગ કરનાર પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. એ શુદ્ધિથી જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, એમાં સંશય નથી.

સત્યયુગ વગેરેમાં તપની જ પ્રશંસા થઈ છે, પરંતુ કલિયુગમાં દ્રવ્ય-સાધ્ય ધર્મ (દાન વગેરે) ઉત્તમ માનવામાં આવ્યું છે. સત્યયુગમાં ધ્યાનથી, ત્રેતામાં તપસ્યાથી અને દ્વાપરમાં યજ્ઞ કરવાથી જ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે, પરંતુ કળિયુગમાં મૂર્તિ-પ્રતિમા (ભગવદ્‌વિગ્રહ)ની પૂજાથી જ્ઞાન લાભ થાય છે. અધર્મ હિંસા (દુઃખ)રૂપ છે અને ધર્મ સુખરૂપ છે. અધર્મથી મનુષ્ય દુઃખી થાય છે. ધર્મથી મનુષ્ય સુખ અને અભ્યુદયને પામે છે. દુરાચારથી દુઃખી બને છે, સદાચારથી સુખી બને છે. માટે ભોગ અને મોક્ષની સિદ્ધિ અર્થે ધર્મનું ઉપાર્જન કરવું જોઈએ. જેના ઘરમાં ઓછામાં ઓછા ચાર મનુષ્ય હોય એવા કુટુંબી બ્રાહ્મણને જે સો વર્ષો સુધી આજીવિકા (જીવન નિર્વાહની સામગ્રી) આપે છે, એને માટે તે દાન બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે. એક હજાર ચાંદ્રાયણવ્રતનું અનુષ્ઠાન બ્રહ્મલોકદાયક મનાયું છે. જે ક્ષત્રિય એક હજાર પરિવારને જીવિકા અને રહેઠાણ આપે છે એનું એ કર્મ એને ઇન્દ્રલોકની પ્રાપ્તિ કરાવનારું થાય છે. હજારેક પરિવારને આપેલું આશ્રયદાન બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. દાતા પુરુષ જે દેવતાને સામે રાખીને દાન આપે છે એટલે કે દાન દ્વારા જે દેવતાને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છા હોય એ જ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત વેદવેત્તા પુરુષ સારી રીતે જાણે છે. ધનહીન પુરુષે સદા તપસ્યાનું ઉપાર્જન કરવું, કેમકે તપસ્યા અને તીર્થસેવનથી અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય એનો ભોગ કરે છે.

હવે હું ન્યાયપૂર્વક ધનના ઉપાર્જનની વિધિ બતાવું છું. બ્રાહ્મણે સદા સાવધાન રહીને વિશુદ્ધ પ્રતિગ્રહ (દાન ગ્રહણ) તથા યાજન (યજ્ઞ કરાવવા)થી ધન મેળવવું જોઈએ. એણે દીનતા ન બતાવવી જોઈએ. અત્યંત કલેશદાયક કર્મ પણ ન કરવું. ક્ષત્રિય બાહુબલથી ધન મેળવે અને વૈશ્ય તથા ગોરક્ષાથી ધન મેળવે. ન્યાયોપાર્જિત ધનનું દાન કરવાથી દાતાને જ્ઞાનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનસિદ્ધિ દ્વારા બધા પુરુષોને ગુરુકૃપા-મોક્ષસિદ્ધિ સુલભ થઈ જાય છે. મોક્ષસ્વરૂપની સિદ્ધિ (બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ) પ્રાપ્ત થાય છે જેથી - મુક્ત પુરુષ પરમાનંદનો

અનુભવ કરે છે. ગૃહસ્થ પુરુષે ધન-ધાન્ય આદિ સર્વ વસ્તુનું દાન કરવું જોઈએ. એણે તરસ મટાડવા જળનું અને ભૂખ મટાડવા અન્નનું દાન કરવું જોઈએ. ક્ષુધા-તૃષાદિ રોગોનું નિવારણ અન્નજલદાન છે. ખેતર, ધાન્ય, કાચું અન્ન તથા ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને ચોષ્ય - આ ચાર પ્રકારનાં સિદ્ધ અન્નનું દાન આપવું જોઈએ. જેનું અન્ન ખાઈને મનુષ્ય જ્યાં સુધી કથા - શ્રવણ વગેરે સદ્-ધર્મનું પાલન કરે છે, એટલા સમય માટે એણે કરેલાં પુણ્યફળનો અર્ધો ભાગ દાતાને મળે છે એમાં સંશય નથી. દાન લેનાર પુરુષે દાનમાં મળેલી વસ્તુનું દાન તથા તપસ્યા કરીને પોતાનો પ્રતિ-ગૃહજનિત પાપની પણ શુદ્ધિ કરી લે. જો તેમ ન કરે તો રૌરવ નરકમાં પડવું પડે છે. પોતાના ધનના ત્રણ ભાગ છે : એક ભાગ ધર્મને માટે, બીજો ભાગ વૃદ્ધિ માટે અને ત્રીજો ભાગ સ્વયંના ઉપભોગ માટે એવા ત્રણ ભાગ છે. નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્ય - આ ત્રણે પ્રકારનાં કર્મ ધર્મથી રાખેલા ધનથી કરવાં જોઈએ - સાધકે વૃદ્ધિ માટે રાખેલા ધનમાંથી એવો વેપાર કરવો જોઈએ જેથી તે ધનની વૃદ્ધિ થાય અને ઉપભોગ માટે સંઘરી રાખેલા ધનથી હિતકારક, પરિમિત અને પવિત્ર ભોગ ભોગવે. ખેતીથી પેદા થયેલા ધનનો દશાંશ દાન કરી દેવો જોઈએ. આનાથી પાપની શુદ્ધિ થાય છે. બાકી રહેલા ધનથી ધર્મ, વૃદ્ધિ અને ઉપભોગ કરે, નહીંતર એ પણ રૌરવ નરકમાં પડે છે, અથવા એની બુદ્ધિ પાપપૂર્ણ થઈ જાય છે, અથવા ખેતી બગડી જાય છે. વૃદ્ધિ માટે કરેલા વેપારમાંથી મળેલા ધનનો છઠ્ઠો ભાગ દાન કરી દેવો ઉચિત છે. બુદ્ધિમાન્ પુરુષ અવશ્ય એનું દાન કરી દે.

વિદ્વાન પુરુષે બીજાના દોષોનાં વખાણ ન કરવાં જોઈએ. હે બ્રાહ્મણો! દોષવશ બીજાના સાંભળેલાં કે જોયેલાં છિદ્રોને પ્રગટ ન કરે. વિદ્વાન પુરુષે એવી વાત ક્યારેય ન કરવી જે સમસ્ત પ્રાણીઓના હૃદયમાં રોષ પેદા કરી દે. ઐશ્વર્યની સિદ્ધિ માટે બંને સંધ્યા સમયે અગ્નિહોત્ર અવશ્ય કરે. જો બે સમય અગ્નિહોત્ર કરવામાં અસમર્થ હોય તો એક જ વખત સૂર્ય અને અગ્નિને વિધિપૂર્વક આહુતિ આપીને સંતુષ્ટ કરે. ચોખા, ધાન્ય, ઘી, ફળ, કંદ અને હવિષ્ય - આ દ્વારા વિધિપૂર્વક સ્થાલીપાક બનાવે અને યોગ્ય રીતે સૂર્ય અને અગ્નિને અર્પિત કરે. જો હવિષ્યનો અભાવ હોય તો પ્રધાન હોમ માત્ર કરે. સદા સુરક્ષિત રહેનાર અગ્નિને વિદ્વાન પુરુષ અજસ્ર સંજ્ઞા આપે છે અથવા સંધ્યાકાળમાં જપ માત્ર અથવા સૂર્યને વંદન માત્ર કરી લેવાં જોઈએ. આત્મજ્ઞાનની ઈચ્છાવાળાએ તથા ધનાર્થી પુરુષે પણ આ પ્રકારે વિધિવત્ ઉપાસના કરવી જોઈએ. જે સદા બ્રહ્મયજ્ઞમાં તત્પર હોય છે દેવતાઓની પૂજામાં લાગ્યા રહે છે, નિત્ય અગ્નિપૂજા અને ગુરુપૂજામાં અનુરક્ત રહે છે અને બ્રાહ્મણોને સંતોષ આપતા રહે છે એ બધા લોકો સ્વર્ગલોકના ભાગી થાય છે.

*

અગ્નિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ અને બ્રહ્મયજ્ઞ વગેરેનું વર્ણન, ભગવાન શિવ દ્વારા સાતેય વારનું નિર્માણ તથા તેમાં દેવ-આરાધનાથી વિભિન્ન પ્રકારનાં ફળની પ્રાપ્તિનું કથન

ઋષિઓએ કહ્યું—હે પ્રભો! અગ્નિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, ગુરુપૂજા અને બ્રહ્મતૃપ્તિનું અમારી સમક્ષ ક્રમશઃ વર્ણન કરો.

સૂતજી બોલ્યા—હે મહર્ષિઓ! ગૃહસ્થ અગ્નિમાં સાયંકાળે અને પ્રાતઃકાળે જે ચોખા વગેરે દ્રવ્યની આહુતિ આપે છે એને અગ્નિયજ્ઞ કહે છે. જે બ્રહ્મચર્ય-આશ્રમમાં સ્થિત છે એ બ્રહ્મચારીઓ માટે સમિધાનું આધાન જ અગ્નિયજ્ઞ છે. તે સમિધાનું જ અગ્નિમાં હવનરૂપે આહુતિ આપી દે. હે બ્રાહ્મણ! બ્રહ્મચર્ય-આશ્રમમાં નિવાસ કરનારા દ્વિજોનો જ્યાં સુધી વિવાહ ન થઈ જાય અને એ ઔપાસનાગ્નિની પ્રતિષ્ઠા ન કરી લે ત્યાં સુધી એમને માટે અગ્નિમાં સમિધાની આહુતિ, વ્રત વગેરેનું પાલન તથા વિશેષ યજન વગેરે જ કર્તવ્ય છે. (આ જ એમને માટે અગ્નિયજ્ઞ છે.) હે દ્વિજો! જેમણે બાહ્ય અગ્નિને વિસર્જિત કરીને સ્વયંના આત્મામાં જ અગ્નિનો આરોપ કરી લીધો છે, એમાં વાનપ્રસ્થીઓ અને સંન્યાસીઓ એ જ હવન અથવા અગ્નિયજ્ઞ છે, જે વિહિત સમય પર હિત, મિત અને શુચિ અન્નનું ભોજન કરે છે. હે બ્રાહ્મણો! સંધ્યાકાળે અગ્નિને આપેલી આહુતિ સંપત્તિ પ્રદાન કરનારી થાય છે, એવું જાણવું જોઈએ. સવારે સૂર્યદેવને આપેલી આહુતિ આયુષ્યને વધારનારી છે, એ વાત પણ સારી રીતે જાણી લેવી જોઈએ. દિવસમાં અગ્નિદેવ સૂર્યમાં જ પ્રવેશ કરી જાય છે. તેથી સવારે સૂર્યને આપેલી આહુતિ પણ અગ્નિયજ્ઞમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. આ રીતે અગ્નિયજ્ઞનું વર્ણન કર્યું છે.

ઈન્દ્ર વગેરે સમસ્ત દેવોને ઉદ્દેશ્યમાં રાખીને અગ્નિમાં જે આહુતિ અપાય છે અને દેવયજ્ઞ સમજવો જોઈએ. સ્થાલીપાક યજ્ઞોને પણ દેવયજ્ઞ જ મનાય છે. લૌકિક અગ્નિમાં પ્રતિષ્ઠિત જે ચૂડાકરણ વગેરે સંસ્કાર-નિમિત્તક હવનકર્મ છે તેને પણ દેવયજ્ઞમાં જ જાણવા જોઈએ. હવે બ્રહ્મયજ્ઞનું વર્ણન સાંભળો. દ્વિજોએ દેવતાઓની તૃપ્તિ માટે નિરંતર બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો જોઈએ. વેદોનું જે નિત્ય અધ્યયન અથવા સ્વાધ્યાય થાય એ પણ બ્રહ્મયજ્ઞ કહેવાય છે. પ્રાતઃનિત્યકર્મ કર્યા પછી સાંજ સુધી બ્રહ્મયજ્ઞ થઈ શકે છે. ત્યાર પછી રાત્રે બ્રહ્મયજ્ઞનું વિધાન નથી.

અગ્નિ વગર દેવયજ્ઞ કેવી રીતે સંપન્ન થઈ શકે, એને તમે શ્રદ્ધા અને આદરપૂર્વક સાંભળો. સૃષ્ટિના આરંભમાં સર્વજ્ઞ, દયાળુ અને સર્વસમર્થ મહાદેવજીએ સમસ્ત લોકો પર ઉપકાર કરવા માટે વારોની કલ્પના કરી. તે ભગવાન શિવ સંસારરૂપી રોગને દૂર કરનાર વૈદ છે. સર્વના જ્ઞાતા અને સમસ્ત ઔષધોના ઔષધ છે. એ ભગવાને સ્વયં પહેલાં પોતાના વારની કલ્પના કરી જે આરોગ્ય પ્રદાન કરવાવાળો છે. ત્યાર પછી માયાશક્તિનો વાર બનાવ્યો છે, જે સંપત્તિદાયક છે. જન્મકાળનાં દુર્ગતિગ્રસ્ત બાળકની

રક્ષા માટે એમણે કુમારના વારની કલ્પના કરી ત્યાર પછી સર્વસમર્થ મહાદેવજીએ આળસ અને પાપની નિવૃત્તિ તથા સમસ્ત લોકોના હિતની ઈચ્છાથી લોકરક્ષક ભગવાન વિષ્ણુનો વાર બનાવ્યો. આ પછી સર્વના સ્વામી ભગવાન શિવે પુષ્ટિ અને રક્ષા માટે આયુઃકર્તા ત્રિલોક સ્રષ્ટા પરમેષ્ઠી બ્રહ્માનો આયુષ્કારક વાર બનાવ્યો, જેથી સંપૂર્ણ જગતના આયુષ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે. એ પછી ત્રણે લોકોની વૃદ્ધિ માટે પહેલાં પુણ્ય-પાપની રચના થઈ જવાથી એ પુણ્ય-પાપ કરનારા લોકોને શુભાશુભ ફળ આપવા માટે ભગવાન શિવે ઈન્દ્ર અને યમના વારોનું નિર્માણ કર્યું. આ બંને વાર ક્રમશઃ ભોગ પ્રદાયક તથા લોકોના મૃત્યુભયને દૂર કરનાર છે. ત્યાર બાદ સૂર્ય વગેરે સાત ગ્રહોને, જે સ્વયં જ સ્વરૂપભૂત તથા પ્રાણીઓ માટે સુખ-દુઃખના સૂચક છે, ભગવાન શિવે સાતેસાત વારોના સ્વામી નિશ્ચિત કરી દીધા. એ બધાના બધા ગ્રહ-નક્ષત્રોના જ્યોતિર્મય મંડળમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. શિવના વાર અથવા દિવસના સ્વામી સૂર્ય છે. શક્તિ સંબંધી વારના સ્વામી સોમ છે. કુમારસંબંધી દિવસના અધિપતિ મંગળ છે. વિષ્ણુવારના સ્વામી બુધ છે. બ્રહ્માજીના વારના અધિપતિ બૃહસ્પતિ છે. ઈન્દ્રવારના સ્વામી શુક્ર છે અને યમવારના સ્વામી શનૈશ્ચર છે. પોતપોતાના વારમાં કેટલીએ દેવતાઓની પૂજા એમનાં એમનાં ફળોને આપનારી છે.

સૂર્ય આરોગ્યના અને ચંદ્રમા સંપત્તિના દાતા છે. મંગળ વ્યાધિનું નિવારણ કરે છે. બુધ પુષ્ટિ આપે છે. બૃહસ્પતિ આયુની વૃદ્ધિ કરે છે. શુક્ર, ભોગ આપે છે અને શનૈશ્ચર મૃત્યુનું નિવારણ કરે છે. આ સાતે વારોનું ક્રમશઃ ફળ બનાવવામાં આવ્યું છે અને તે એ દેવતાઓની પ્રીતિથી પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય દેવતાઓની પૂજાનું ફળ પણ ભગવાન શિવ જ આપે છે. દેવતાઓની પ્રસન્નતા માટે પૂજાની પાંચ પ્રકારની પદ્ધતિ બનાવાઈ છે. એ દેવતાઓના મંત્રનો જપ એ પ્રથમ પ્રકાર છે. એમને માટે હોમ કરવો એ બીજો પ્રકાર છે. દાન કરવું એ ત્રીજો પ્રકાર છે. તપ કરવું એ ચોથો પ્રકાર છે. કોઈ વેદી પર, પ્રતિમામાં, અગ્નિમાં અથવા બ્રાહ્મણ-શરીરમાં આરાધ્ય દેવતાની ભાવના કરીને સોળ પ્રકારે એમની પૂજા કે આરાધના કરવી એ પાંચમો પ્રકાર છે.

આમાં પૂજાના આધાર ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. પૂર્વ પૂર્વના અભાવમાં ઉત્તર-ઉત્તર આધારનું અવલંબન લેવું જોઈએ. બંને નેત્રો તથા મસ્તકના રોગમાં અને કુષ્ઠ રોગની શાંતિ માટે ભગવાન સૂર્યની પૂજા કરીને બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું. ત્યાર પછી એક દિવસ, એક માસ, એક વર્ષ અથવા ત્રણ વર્ષ લગાતાર આ પ્રકારની સાધના કરવી જોઈએ. આનાથી જો પ્રબળ પ્રારબ્ધનું નિર્માણ થઈ જાય તો રોગ અને જરાનો નાશ થઈ જાય. ઈષ્ટદેવના નામમંત્રનો જપ વગેરે સાધન વાર વગેરે અનુસાર ફળ આપે છે. રવિવાર સૂર્યદેવ માટે, અન્ય દેવતાઓ અને બ્રાહ્મણોને માટે વિશિષ્ટ વસ્તુ અર્પણ કરવું જોઈએ. આ સાધન વિશિષ્ટ ફળ આપનારું છે એ દ્વારા વિશિષ્ટ પાપોની શાંતિ થઈ જાય છે સોમવારે વિદ્વાન પુરુષ સંપત્તિ પ્રાપ્તિ માટે લક્ષ્મી વગેરેની પૂજા કરે છે, તથા સપત્નીક બ્રાહ્મણોને ઘૃતપક્વ અન્નનું ભોજન કરાવે છે. મંગળવારે

રોગોની શાંતિ માટે કાલી વગેરેની પૂજા કરે અને અડદ, મગ અને તુવેરની દાળયુક્ત અન્ન બ્રાહ્મણોને ભોજન રૂપે આપવું જોઈએ. બુધવારે વિદ્વાન પુરુષ દહીંયુક્ત અન્નથી ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન કરે. આવું કરવાથી સદા પુત્ર, મિત્ર અને કલત્ર (પત્ની) વગેરેની પુષ્ટિ થાય છે. જે દીર્ઘાયુ ચાહતા હોય એમણે ગુરુવારે દેવતાઓની પુષ્ટિ માટે વસ્ત્ર, જનોઈ તથા ઘી મિશ્રિત દૂધપાક ખીરથી યજન-પૂજન કરે. ભોગોની પ્રાપ્તિ માટે શુક્રવારે એકાગ્ર ચિત્ત થઈને દેવતાઓનું પૂજન કરે અને બ્રાહ્મણોની તૃપ્તિ માટે છ રસયુક્ત અન્ન આપે. આ પ્રકારે સ્ત્રીઓની પ્રસન્નતા માટે સુંદર વસ્ત્ર આદિનું વિધાનકો. શનૈશ્ચર અપમૃત્યુનું નિવારણ કરનારા છે. એ દિવસે બુદ્ધિમાન પુરુષ રુદ્ર વગેરેની પૂજા કરે. તલના હોમથી, દાનથી દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરીને બ્રાહ્મણોને તલમિશ્રિત અન્નનું ભોજન કરાવવું જોઈએ. જે આ રીતે દેવતાઓનું પૂજન કરશે તે આરોગ્યને ઉપલબ્ધ થઈ જશે.

દેવતાઓનું નિત્ય-પૂજન, વિશેષ-પૂજન, સ્નાન, દાન, જપ, હોમ અને બ્રાહ્મણ-તર્પણ વગેરેમાં રવિ વગેરે વારમાં વિશેષ તિથિ અને નક્ષત્રનો યોગ પ્રાપ્ત થાય તો વિભિન્ન દેવતાઓના પૂજનમાં સર્વજ્ઞ જગદીશ્વર ભગવાન શિવ જ એ દેવતાઓના રૂપમાં પૂજિત થાય છે અને બધાં માટે આરોગ્ય આદિ ફળ પ્રદાન કરે છે. દેશ, કાળ, પાત્ર, દ્રવ્ય, શ્રદ્ધા અને લોકને અનુસાર એના તારતમ્ય ક્રમનું ધ્યાન રાખીને મહાદેવજીની આરાધના કરનાર લોકો આરોગ્ય આદિ ફળ મેળવે છે. શુભ (માંગલિક કર્મ)ના આરંભે અને અશુભ (અન્ત્યેષ્ટિક વગેરે કર્મ)ના અંતે જન્મનક્ષત્ર આવે ત્યારે ગૃહસ્થ પુરુષ પોતાના ઘરમાં આરોગ્ય આદિની સમૃદ્ધિ માટે સૂર્ય વગેરે ગ્રહનું પૂજન કરે. આથી જ સિદ્ધ છે કે, દેવતાઓનું યજન સંપૂર્ણ ઇચ્છિત વસ્તુઓને આપે છે. બ્રાહ્મણોનું દેવ-યજન કર્મ વૈદિક મંત્રોસહિત થવું જોઈએ. (અહીં બ્રાહ્મણ શબ્દમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો સમાવેશ થઈ જાય છે) શૂદ્ર વગેરે બીજાઓના દેવયજ્ઞ તાંત્રિક વિધિથી થવો જોઈએ. શુભ ફળ ચાહનારો મનુષ્ય સાતેય દિવસ પોતાની શક્તિ અનુસાર સદા દેવપૂજન કરે તો સારું કહેવાય. નિર્ધન મનુષ્ય તપસ્યા (વ્રત વગેરે કષ્ટ-સહન) દ્વારા અને ધનવાને ધન દ્વારા દેવતાઓની આરાધના કરવી જોઈએ. એ વારે વારે શ્રદ્ધાપૂર્વક આ રીતે ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે અને વારંવાર પુણ્યલોકમાં વિવિધ પ્રકારનાં ફળ ભોગવીને ફરીથી આ પૃથ્વી પર જન્મ ધારણ કરે છે. ધનવાન પુરુષ સદા ભોગ-સિદ્ધિ માટે માર્ગમાં વૃક્ષારોપણ કરીને લોકો માટે છાયાની વ્યવસ્થા કરે. જળાશય (કૂવો, વાવડી, તળાવ) વગેરે બનાવે. વેદશાસ્ત્રોની પ્રતિષ્ઠા માટે પાઠશાળાનું નિર્માણ કરે અને અન્યોન્ય પ્રકારે પણ ધર્મનો સંગ્રહ કરતો રહે. ધનવાને આ સર્વ કાર્ય કરતા જ રહેવું જોઈએ. સમયાનુસાર પુણ્યકર્મોના પરિપાકથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થતાં જ્ઞાનની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. હે દ્વિજો, જે આ અધ્યાયનું શ્રવણ કરે છે, વાંચે છે અથવા શ્રવણ કરાવવાની વ્યવસ્થા કરે છે એને દેવયજ્ઞનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

(અધ્યાય. ૧૪)

*

દેશ, કાળ, પાત્ર અને દાન અંગે વિચાર

ઋષિઓએ કહ્યું—સમસ્ત પદાર્થોના જ્ઞાતાઓમાં શ્રેષ્ઠ હે સૂતજી! હવે આપ ક્રમશઃ દેશ, કાળ વગેરેનું વર્ણન કરો.

સૂતજી બોલ્યા—હે મહર્ષિઓ! દેવયજ્ઞ વગેરે કર્મોમાં પોતાનું ગૃહ સમાન ફળ દેનારું છે એટલે કે પોતાના ઘરમાં જ કરેલ દેવયજ્ઞ વગેરે શાસ્ત્રોક્ત ફળ સમમાત્રામાં આપનાર બને છે. એમાંથી દશ ગણું ફળ ગોશાળા, એથી પણ દશ ગણું જળાશયનો તટ મહત્ત્વનો છે અને એથી પણ દશ ગણું જ્યાં બેલ, તુલસી અને પીપળાનું વૃક્ષ-મૂળ નિકટ હોય તે મહત્ત્વનું છે. દેવાલય તેથી દશગણું છે, તીર્થભૂમિ દેવાલય કરતાં પણ દશગણું ફળ આપે છે. નદીનો કિનારો તીર્થભૂમિ કરતાં પણ વધારે છે, તીર્થનદીનો તટ તેથી પણ દશગણો વધારે છે. સપ્તગંગા નામનું નદીઓનું તીર્થ તેથી પણ વધારે છે. સપ્તગંગા એટલે ગંગા, ગોદાવરી, કાવેરી, તામ્રવર્ણી, સિન્ધુ, સરયૂ અને નર્મદાને કહેવાય છે. સમુદ્રનો તટ એથી પણ મહત્ત્વનો છે અને પર્વતના શિખરનો પ્રદેશ તો એના કરતાં દશ ગણું ફળ આપે છે. પરંતુ સૌથી અધિક મહત્ત્વનું સ્થાન તો એ મનાય છે કે જ્યાં મન તલ્લીન બની જાય.

અહીં સુધી દેશનું - સ્થળનું વર્ણન થયું. હવે કાળનું તારતમ્ય સાંભળો. સત્યયુગમાં યજ્ઞ, દાન વગેરે કર્મ પૂર્ણ ફળ પ્રદાયક છે એવું જાણવું જોઈએ. ત્રેતાયુગમાં ત્રણ ચતુર્થાંશ ફળ મળે છે. દ્વાપરમાં એનાથી પણ અર્ધું ફળ મળે છે. કળિયુગમાં એક ચતુર્થાંશ જ ફળની પ્રાપ્તિ સમજવી જોઈએ અને અર્ધો કળિયુગ વીતી જાય ત્યાર પછી તે એક ચતુર્થાંશનો પણ એક ચતુર્થાંશ થઈ જાય છે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષને શુદ્ધ અને પવિત્ર દિવસ સમાન ફળ પ્રદાન કરનાર બને છે.

હે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો! સૂર્ય સંક્રાન્તિને દિવસે કરેલું સત્કર્મ પૂર્વોક્ત શુદ્ધ દિવસ કરતાં પણ દશગણું ફળ આપે છે, એવું જાણવું જોઈએ. એના કરતાં પણ દશગણું ફળ વિષુવ* નામક યોગમાં કરેલાં કર્મોનું છે. જે દિવસથી દક્ષિણાયન શરૂ થાય એટલે કે કર્ક-સંક્રાન્તિમાં કરેલું કર્મ વિષુવ-યોગથી પણ દશગણું ફળ આપે છે. મકર-સંક્રાન્તિ એથી પણ દશગણું અને ચંદ્રગ્રહણમાં કરેલું કર્મ એથી પણ દશગણું ફળ આપે છે. સૂર્યગ્રહણનો સમય ઉત્તમ-સર્વોત્તમ છે. સૂર્યગ્રહણમાં કરેલું સત્કર્મ ચંદ્રગ્રહણથી પણ અધિક અને પૂર્ણમાત્રામાં હોય છે, આ વાતને વિજ્ઞ પુરુષો જાણે છે. જગદ્રૂપી સૂર્યનો રાહુરૂપી વિષથી સંયોગ થાય છે એટલા માટે, સૂર્યગ્રહણનો સમય રોગ પ્રદાન કરનારો છે. તેથી એ વિષ-ઝેરની શાંતિ માટે તે સમયે સ્નાન, દાન અને જપ કરો. તે સમય ઝેરની શાંતિ માટે ઉપયોગી હોવાને કારણે પુણ્યપ્રદ મનાયો છે. જન્મ

---

* જ્યોતિષ અનુસાર એ સમય કે જ્યારે સૂર્ય વિષુવ-રેખા પર પહોંચે છે અને દિવસ - રાત બંને સરખી લંબાઈ વાળા થાય છે. વર્ષમાં બે વાર આવું બને છે. એક તો સૌર ચૈત્ર માસની નોમ અથવા અંગ્રેજી ૨૧મી માર્ચ અને બીજી વાર સૌર આસોની નવમી તિથિ અથવા અંગ્રેજી ૨૨મી સપ્ટેમ્બરના દિવસે.

નક્ષત્રને દિવસે તથા વ્રતની પૂર્તિનો દિવસ સૂર્યગ્રહણ જેવો જ સમજવો. પરંતુ મહાપુરુષોના સંગનો સમય - સત્સંગનો સમય તો - કરોડો સૂર્યગ્રહણ સમાન પાવન છે એવું જ્ઞાની જનો જાણે છે, માને છે.

તપોનિષ્ઠ યોની અને જ્ઞાનનિષ્ઠ યતિ - એ બંને પૂજાને પાત્ર છે, કેમકે પાપના નાશમાં તેઓ કારણરૂપ છે. જેમણે ચોવીશ લાખ ગાયત્રીનો જપ કરી લીધો હોય એ બ્રાહ્મણ પણ પૂજા માટે ઉત્તમ પાત્ર છે, તે સંપૂર્ણ ફળ અને ભોગ પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે. જે અધઃપતનથી બચાવે છે, ત્રાણ કરે છે અર્થાત્ નરકમાં પડવાથી બચાવે છે, એને માટે આ ગુણને કારણે જ શાસ્ત્રમાં 'પાત્ર' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. એ દાતાનું પાતકથી ત્રાણ કરવાને કારણે પાત્ર* કહેવાય છે. ગાયત્રી પોતાના ગાયકનું પતનથી ત્રાણ કરે છે એટલે તે "ગાયત્રી" કહેવાય છે. જેમ, જે આ લોકમાં ધનહીન છે, તે બીજાને ધન આપી શકતો નથી પણ જે ધનવાન હોય તે જ ધન આપી શકે છે એવી જ રીતે જે સ્વંય શુદ્ધ અને પવિત્રાત્મા છે તે જ બીજા મનુષ્યોનો ત્રાણ કે ઉદ્ધાર કરી શકે છે. જે ગાયત્રીનો જપ કરીને શુદ્ધ થઈ ગયો છે તે જ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. એટલા માટે દાન, જપ, હોમ અને પૂજા બધાં કર્મોને માટે એ જ શુદ્ધ પાત્ર છે. આવા બ્રાહ્મણ જ દાન જેવા રક્ષા કરવાની પાત્રતા રાખે છે.

સ્ત્રી હોય કે પુરુષ - જે કોઈ પણ ભૂખ્યું હોય તે જ અન્નદાનને પાત્ર છે. જેને જેની ઈચ્છા હોય એને એ વસ્તુ વગર માગે જ આપી દેવામાં આવે તો દાતાને એ દાનનું પૂરેપૂરું ફળ મળી જાય છે, એવી મહર્ષિઓની માન્યતા છે. જે પ્રશ્ન અને યાચના કર્યા પછી અપાય તે દાન અર્ધું જ ફળ આપે છે. પોતાના સેવકને આપેલું દાન એક-ચતુર્થાંશ ફળ આપે છે. હે વિપ્રવરો! જે જાતિમાત્રથી બ્રાહ્મણ છે અને દીનતાપૂર્ણ વૃત્તિથી જીવન પસાર કરે છે એને આપેલું ધનનું દાન દાતાને આ ભૂતલ પર દશ વર્ષ સુધી ભોગ પ્રદાન કરનારું છે. એ જ દાન જો વેદવેત્તા બ્રાહ્મણને અપાય તો તે સ્વર્ગલોકમાં દેવતાઓનાં વર્ષોથી દશ વર્ષ સુધી દિવ્ય ભોગ આપનાર હોય છે. શિલ અને ઉઞ્છવૃત્તિથી• લાવેલું અને ગુરુદક્ષિણામાં પ્રાપ્ત થયેલું અન્નધન શુદ્ધ દ્રવ્ય કહેવાય છે. એ દાનના દાતાને પૂર્ણ ફળ આપનાર કહેવાયો છે. ક્ષત્રિયોનું શૌર્યથી પ્રાપ્ત કરેલું અને વૈશ્યોનું વ્યાપારમાંથી આવેલું

---

* પતનાત્ત્રાયત ઈતિ પાત્રં શાસ્ત્રે પ્રયુજ્યતે। દાતુશ્ચ પાતકાત્ત્રાણાત્પાત્રમિત્યભિધીયતે॥

(શિ.પુ. વિદ્યે. ૧૫/૧૫)

• કોશકાર કહે છે -

'ઉઞ્છઃ કણશ આદાનં કણિશાદ્યર્જનં શિલમ્।'

અર્થાત્ ખેતરમાં કાપણી થઈ જાય અથવા બજાર ઊઠી જાય પછી ત્યાં પડેલા અન્નના એક એક કણને વીણીને એટલાથી જ જીવિકા ચલાવવી 'ઉઞ્છ' વૃત્તિ છે અને ખેતરમાં ફસલ કપાઈ જાય ત્યાર પછી ત્યાં પડેલી ઘઉં વગેરેની કણકી-ટુકડા વીણી લેવા તેને 'શિલા' કહે છે અને એનાથી જીવિકા ચલાવવી. 'શિલા' વૃત્તિ છે.

અને શૂદ્રોનું સેવાવૃત્તિથી પ્રાપ્ત કરેલું ધન પણ ઉત્તમ દ્રવ્ય કહેવાય છે. ધર્મની ઈચ્છા રાખનારી સ્ત્રીઓને જે ધન પિતા અને પતિ પાસેથી મળ્યું હોય, એમને માટે એ ઉત્તમ દ્રવ્ય છે.

ગાય વગેરે બાર વસ્તુઓનું ચૈત્ર વગેરે બાર માસમાં ક્રમશઃ દાન કરવું જોઈએ. ગાય, ભૂમિ, તલ, સુવર્ણ, ઘી, વસ્ત્ર, ધાન્ય, ગોળ, ચાંદી, મીઠું, કોળું (કોંહડા) અને કન્યા એ જ આ બાર વસ્તુઓ છે. આમાં ગોદાનથી કાયિક, વાચિક અને માનસિક પાપોનું નિવારણ થાય છે, અને કાયિક વગેરે પુણ્યકર્મોની પુષ્ટિ થાય છે. હે બ્રાહ્મણો! ભૂમિનું દાન આલોક અને પરલોકમાં પ્રતિષ્ઠા (આશ્રય)ની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે. તલનું દાન બળવર્ધક અને મૃત્યુનું નિવારક છે. સુવર્ણનું દાન જઠરાગ્નિ વર્ધક છે તથા વીર્યદાયક છે. ઘીનું દાન પુષ્ટિકારક છે. વસ્ત્રનું દાન આયુની વૃદ્ધિ કરનારું છે. એવું જાણવું જોઈએ. ધાન્યનું દાન અન્ન-ધનની સમૃદ્ધિમાં કારણરૂપ છે. ગોળનું દાન મધુર ભોજનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ચાંદીના દાનથી વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. મીઠાના દાનથી છ-રસ ભોજન મળે છે. સર્વ પ્રકારનું દાન સર્વ સમૃદ્ધિની સિદ્ધિ માટે જ થાય છે. વિજ્ઞપુરુષ કોહોળા (કૂષ્માંડ)ના દાનને પુષ્ટિદાયક માને છે. કન્યાદાન આજીવન ભોગ પ્રદાન કરનારું કહેવાયું છે. હે બ્રાહ્મણો! તે આલોકમાં અને પરલોકમાં પણ સંપૂર્ણ ભોગોની પ્રાપ્તિ કરાવનારું છે.

વિદ્વાન પુરુષે જે વસ્તુઓથી શ્રવણ આદિ ઈન્દ્રિયોની તૃપ્તિ થાય છે, એનું દાન સદા કરવું જોઈએ. શ્રોત્ર વગેરે દશ ઈન્દ્રિયો, જે શબ્દ આદિ દશ વિષયો છે એનું દાન કરવામાં આવે તો ભોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને દિશા આદિ ઈન્દ્રિય* દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરે છે. વેદ અને શાસ્ત્રને ગુરુમુખથી ગ્રહણ કરીને ગુરુના ઉપદેશથી અથવા સ્વયં જ બોધ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે બુદ્ધિનો આવો નિશ્ચય થાય છે કે 'કર્મોનું ફળ અવશ્ય મળે છે' એને જ ઉચ્ચકોટિની 'આસ્તિકતા' કહે છે. ભાઈ-બંધુ અથવા રાજાના ભયથી જે આસ્તિકતા બુદ્ધિ અથવા શ્રદ્ધા થાય છે તે કનિષ્ઠ શ્રેણીની આસ્તિકતા છે. આ સર્વથા દરિદ્ર છે માટે જેની પાસે સર્વ વસ્તુઓનો અભાવ છે. તે વાણી અથવા કર્મ (શરીર) દ્વારા યજન કરે મંત્ર, સ્તોત્ર અને જપ વગેરેને વાણી દ્વારા કરેલ યજન સમજવો જોઈએ. તીર્થયાત્રા અને વ્રત વગેરેને વિદ્વાન પુરુષ શારીરિક યજન માને છે. ગમે તે ઉપાયથી થોડું અથવા ઘણું દેવતા-અર્પણ બુદ્ધિથી જે કાંઈ અપાય અથવા કરાય તે દાન અથવા સત્કર્મ ભોગોની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં સમર્થ છે. તપસ્યા અને દાન - આ બે કર્મો મનુષ્યોએ સદા કરવાં જોઈએ અને એવા ગૃહનું દાન પણ કરવું જોઈએ, જે પોતાના વર્ણ (ચમક-દમક અથવા સફાઈ) અને ગુણ (સુખ-સગવડ)થી સુશોભિત હોય, વિદ્વાન પુરુષ દેવતાઓની તૃપ્તિ માટે જે કાંઈ આપે છે, તે અતિશય માત્રામાં અને સર્વ પ્રકારના ભોગ આપે છે એ દાનથી વિદ્વાન પુરુષ આ અને પરલોકમાં ઉત્તમ જન્મ

* શ્રવણ ઈન્દ્રિયોના દેવતા દિશાઓ છે. નેત્રના સૂર્ય, નાકના અશ્વિનીકુમારો રસનેન્દ્રિયના વરુણ, ચામડી વાયુ, વાણીના અગ્નિ, લિંગના પ્રજાપતિ, ગુદાના મિત્ર, હાથના ઈન્દ્ર અને પગના દેવતા વિષ્ણુ છે.

અને સદા સુલભ થનાર ભોગ મેળવે છે. ઈશ્વરાર્પણ - બુદ્ધિથી યજ્ઞ-દાન વગેરે કર્મ કરીને મનુષ્ય મોક્ષ ફળનો ભાગી બને છે.

(અધ્યાય ૧૫)

*

પૃથ્વી વગેરેથી નિર્મિત દેવ પ્રતિમાઓની પૂજન-વિધિ, નૈવેદ્યનો વિચાર, પૂજનના વિવિધ ઉપચારોનું ફળ, વિશેષ માસ, વાર, તિથિ અને નક્ષત્રોના યોગમાં પૂજનનું વિશેષ ફળ તથા લિંગનું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપનું વિવેચન

ઋષિઓએ કહ્યું—હે સાધુશિરોમણે! હવે આપ પાર્થિવ પ્રતિમાની પૂજાનું વિધાન બતાવો, જેથી સમસ્ત ઈચ્છિત વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સૂતજી બોલ્યા—હે મહર્ષિઓ! તમે લોકોએ બહુ ઉત્તમ વાત પૂછી છે. પાર્થિવ પ્રતિમાનું પૂજન સદા સંપૂર્ણ મનોરથોને આપનારું છે અને દુઃખનું તત્કાળ નિવારક છે. હું એનું વર્ણન કરું છું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. પૃથ્વી વગેરેથી બનેલી દેવ પ્રતિમાઓની પૂજા આ ભૂતલ પર ઈચ્છિત વસ્તુનું પ્રદાન કરનાર માની ગઈ છે, ચોક્કસ જ આમાં પુરુષોનો અને સ્ત્રીઓનો પણ અધિકાર છે. નદી, તળાવ અથવા કૂવામાં પેસીને પાણીની અંદરથી માટી લઈ આવવી. પછી ગંધ-ચૂર્ણ દ્વારા એનું સંશોધન કરવું અને શુદ્ધ મંડપમાં રાખીને તેને ઝીણું દળવું અને પછી ચાળી લેવું. ત્યાર પછી હાથથી પ્રતિમા બનાવવી અને દૂધથી એનો સુંદર સંસ્કાર કરવો. એ પ્રતિમામાં અંગપ્રત્યંગ સરસ રીતે પ્રગટ થયેલાં હોવાં જોઈએ. તે સર્વ પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી સંપન્ન હોવી જોઈએ. ત્યાર પછી પદ્માસન પર સ્થાપિત કરીને આદરપૂર્વક તેનું પૂજન કરો. ગણેશ, સૂર્ય, વિષ્ણુ, દુર્ગા અને શિવની પ્રતિમાનું, શિવનું અને શિવલિંગનું દ્વિજે સદા પૂજન કરવું જોઈએ. સોળ પ્રકારની પૂજા-જનિત ફળની સિદ્ધિ માટે સોળ ઉપચારો દ્વારા પૂજન કરવું જોઈએ. પુષ્પથી પ્રોક્ષણ અને મંત્ર-પાઠપૂર્વક અભિષેક કરવો જોઈએ. અગહનીના ચોખા (નમાર ચોખા, માગસરના ચોખા, છડ્યા વગરના ચોખા)થી નૈવેદ્ય તૈયાર કરો. બધું નૈવેદ્ય એક કુડવ (લગભગ પાશેર) હોવું જોઈએ. ઘરમાં પાર્થિવ-પૂજન માટે એક કુડવ અને બહાર કોઈ મનુષ્ય દ્વારા સ્થાપિત શિવલિંગની પૂજા માટે એક પ્રસ્થ (શેર જેટલું) નૈવેદ્ય તૈયાર કરવું આવશ્યક છે એવું જાણવું જોઈએ. દેવતાઓ દ્વારા સ્થાપિત શિવલિંગ માટે ત્રણ શેર નૈવેદ્ય અર્પિત કરવું ઉચિત છે અને સ્વયં પ્રગટ થયેલા સ્વયંભૂ લિંગ માટે પાંચ શેર. આવું કરવાથી પૂર્ણ ફળની પ્રાપ્તિ સમજવી જોઈએ. આ રીતે હજાર વાર પૂજા કરવાથી દ્વિજ સત્યલોકની પ્રાપ્તિ કરી લે છે.

બાર આંગળ પહોળું, એનાથી બમણું અને એક આંગળ વધારે એટલે કે પચ્ચીસ આંગળ

લાંબું અને પંદર આંગળ પહોળું જે લોખંડનું અથવા લાકડાનું બનાવેલું પાત્ર હોય છે તેને વિદ્વાનો 'શિવ' કહે છે. એનો આઠમો ભાગ પ્રસ્થ કહેવાય છે, જે ચાર કુડવની બરાબર છે. મનુષ્ય દ્વારા સ્થાપિત શિવલિંગ માટે દશ પ્રસ્થ, ઋષિઓ દ્વારા સ્થાપિત શિવલિંગ માટે સો પ્રસ્થ અને સ્વયંભૂ શિવલિંગ માટે એક હજાર પ્રસ્થ નૈવેદ્યનું નિવેદન કરવું જોઈએ અને જળ, તેલ વગેરે અને ગંધ દ્રવ્યોની પણ યથાયોગ્ય માત્રા રાખવી જોઈએ, તો એ શિવલિંગોની મહાપૂજા બતાવાઈ છે.

દેવતાનો અભિષેક કરવાથી આત્મશુદ્ધિ થાય છે, ગંધથી પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. નૈવેદ્ય ધરવાથી આયુષ્ય વધે છે, અને તૃપ્તિ થાય છે. ધૂપ કરવાથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. દીપક પ્રગટાવવાથી જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે અને તાંબૂલ અર્પણ કરવાથી ભોગની ઉપલબ્ધિ થાય છે. એટલા માટે સ્નાન વગેરે છ ઉપચારોને યત્નપૂર્વક અર્પિત કરવા જોઈએ. નમસ્કાર અને જપ - એ બંને સંપૂર્ણ ઈચ્છિત ફળ દેવાવાળા છે. એટલા માટે ભોગ અને મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારે પૂજાના અંતમાં સદા જ જપ અને નમસ્કાર કરવા જોઈએ. માણસે સદા પહેલાં મનથી પૂજા કરીને તે પછી તે તે ઉપચારોથી પૂજા કરવી જોઈએ. દેવતાઓની પૂજાથી તે તે દેવતાઓના લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા તેમના બીજા અવાન્તર લોકમાં પણ યથેષ્ટ ભોગની વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે હું દેવપૂજાથી પ્રાપ્ત થનાર વિશેષ ફળનું વર્ણન કરું છું. હે દ્વિજો! તમે લોકો શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળો. વિઘ્નરાજ ગણેશની પૂજાથી ભૂ-લોકમાં ઉત્તમ ઈચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. શુક્રવારે, શ્રાવણ અને ભાદરવામાં શુક્લ પક્ષની ચતુર્થીએ અને પોષ માસમાં શતભિષા નક્ષત્ર આવે ત્યારે વિધિ-પૂર્વક ગણેશજીની પૂજા કરવી જોઈએ. સો અથવા હજાર દિવસમાં સો અથવા હજાર વાર પૂજા કરો. દેવતા અને અગ્નિમાં શ્રદ્ધા રાખીને કરેલું એમનું નિત્યપૂજન મનુષ્યને પુત્ર અને ઈચ્છિત વસ્તુ પ્રદાન કરે છે. તે સમસ્ત પાપોનું શમન કરે છે અને ભિન્ન ભિન્ન દુષ્કર્મોનો વિનાશ કરે છે. વિભિન્ન વારોમાં કેટલી શિવ આદિની પૂજા આત્મશુદ્ધિ પ્રદાન કરનારી સમજવી જોઈએ. વાર અથવા દિવસ, તિથિ, નક્ષત્ર અને યોગને આધાર છે. સમસ્ત કામનાઓને આપનાર છે. એમાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય થતાં નથી. તેથી એને પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ માનવું જોઈએ. સૂર્યોદયથી લઈને બીજા સૂર્યોદય થતાં સુધી વારની સ્થિતિ મનાય છે, જે બ્રાહ્મણ આદિ સર્વ વર્ણોના કર્મનો આધાર છે. વિહિત તિથિના પૂર્વ ભાગમાં કરેલી દેવપૂજા પૂર્ણ ભોગ પ્રદાયક હોય છે.

જો મધ્યાહ્ન પછી તિથિનો આરંભ થતો હોય તો રાત્રિયુક્ત તિથિનો પૂર્વભાગ પિતરોના શ્રાદ્ધ વગેરે કર્મ માટે ઉત્તમ મનાયો છે. આવી તિથિનો પરભાગ (પછીનો ભાગ) જ દિવસથી યુક્ત હોય છે તેથી એ જ દેવ કર્મ માટે પ્રશસ્ત મનાયો છે. જો મધ્યાહ્નકાળ સુધી તિથિ પહોંચતી હોય તો ઉદય વ્યાપિની તિથિને જે દેવકાર્યમાં ગ્રહણ કરવી જોઈએ આવી જ રીતે શુભ તિથિ અને નક્ષત્ર વગેરે જ દેવકાર્યમાં ગ્રાહ્ય મનાય છે. વાર વગેરેનો સારી રીતે વિચાર કરીને પૂજા અને જપ કરવાં જોઈએ. વેદોમાં પૂજા-શબ્દના

અર્થની આ પ્રકારે યોજના કરવામાં આવી છે - પૂર્જાયતે અનેન ઈતિ પૂજા, આ પૂજા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. પૂઃનો અર્થ છે ભોગ અને ફળની સિદ્ધિ - એ જે કર્મથી સંપન્ન થાય છે એનું નામ પૂજા છે. મનોવાંછિત વસ્તુ તથા જ્ઞાન - એ જ ઈચ્છિત વસ્તુઓ છે. સકામ ભાવવાળાઓને ઈચ્છિત ભોગ જ અપેક્ષિત છે અને નિષ્કામ ભાવવાળાના અર્થ - પારમાર્થિક જ્ઞાન. આ બંને પૂજા શબ્દના અર્થ છે, એની યોજના કરવાથી જ પૂજા-શબ્દની સાર્થકતા છે. આ રીતે લોક અને વેદમાં પૂજા શબ્દનો અર્થ વિખ્યાત છે. નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મ કાલાન્તરમાં ફળ આપે છે, પરંતુ કામ્ય કર્મનું જો યોગ્ય રીતે અનુષ્ઠાન થયું હોય તો તે તત્કાળ ફલદ થાય છે. દરરોજ એક પક્ષ, એક માસ અને એક વર્ષ લગાતાર પૂજન કરવાથી તે તે કર્મની ફળપ્રાપ્તિ થાય છે અને એથી એવાં જ પાપોનો ક્રમશઃ ક્ષય થાય છે.

પ્રત્યેક માસની કૃષ્ણપક્ષની ચોથે કરેલી મહાગણપતિની પૂજા એક પક્ષનાં પાપોની નાશક છે અને એક પક્ષ સુધી ઉત્તમ ભોગરૂપી ફળનું પ્રદાન કરે છે. ચૈત્ર માસમાં ચતુર્થીને દિવસે કરેલી પૂજા એક માસ માટે કરેલા પૂજનનું ફળ દેનારી છે અને જ્યારે સૂર્ય સિંહ રાશિ પર સ્થિત હોય, એ સમયે ભાદ્રપદ માસની ચતુર્થીને દિવસે કરેલી ગણેશ-પૂજા એક વર્ષ સુધી મનોવાંછિત ભોગનું પ્રદાન કરે છે - એવું જાણવું જોઈએ. શ્રાવણ માસના રવિવારે હસ્ત નક્ષત્ર યુક્ત સપ્તમી તિથિ તથા માઘશુક્લા સપ્તમીને દિવસે ભગવાન સૂર્યનું પૂજન કરવું જોઈએ. જેઠ અને ભાદરવા માસના બુધવારે શ્રવણ નક્ષત્ર યુક્ત બારશે તથા કેવળ બારશે પણ કરેલું ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન ઈચ્છિત સંપત્તિને આપનારું મનાયું છે. શ્રાવણ માસમાં કરેલી શ્રીહરિ પૂજા અભીષ્ટ મનોરથ અને આરોગ્ય પ્રદાન કરનારી છે. અંગો અને ઉપકરણો સહિત પૂર્વોક્ત ગાય વગેરે બાર વસ્તુઓનું દાન કરવાથી જે ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, એને જ દ્વાદશી તિથિમાં આરાધના દ્વારા શ્રીવિષ્ણુની તૃપ્તિ કરીને મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે. જે દ્વાદશી તિથિને ભગવાન વિષ્ણુનાં બાર નામ દ્વારા બાર બ્રાહ્મણોનું ષોડશોપચાર પૂજન કરે છે તે એમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ રીતે સંપૂર્ણ દેવતાઓથી વિભિન્ન બાર નામો દ્વારા કરેલું બાર બ્રાહ્મણોનું પૂજન તે તે દેવોને પ્રસન્ન કરનારું બને છે.

કર્ક સંક્રાન્તિથી યુક્ત શ્રાવણ માસમાં નવમી તિથિએ મૃગશિરા નક્ષત્રના યોગમાં અંબિકાનું પૂજન કરો. તે સંપૂર્ણ મનોવાંછિત ભોગ અને ફળ આપશે ઐશ્વર્યની ઈચ્છા રાખનારે એ દિવસે અવશ્ય એમની પૂજા કરવી જોઈએ. આસો માસની શુક્લપક્ષની નવમી તિથિ સંપૂર્ણ ઈચ્છિત ફળ આપનારી છે. એ જ માસની વદ ચૌદશે જો રવિવાર હોય તો એ દિવસનું મહત્ત્વ વધી જાય છે. એની સાથે સાથે જો આર્દ્રા અને મહાર્દ્રા (સૂર્ય સંક્રાન્તિથી યુક્ત આર્દ્રા)નો યોગ હોય તો ઉક્ત અવસરે કરેલી શિવપૂજાનું વિશેષ મહત્ત્વ મનાયું છે. માઘ માસની કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીને દિવસે કરેલી શિવજીની પૂજા સંપૂર્ણ અભીષ્ટ ફળને આપનારી છે. તે મનુષ્યોનાં આયુષ્યને વધારે છે. મૃત્યુના કષ્ટને દૂર કરે છે

અને સમસ્ત સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. જેઠ માસમાં ચતુર્દશીને દિવસે જો મહાર્દ્રાનો યોગ હોય અથવા માગશર માસમાં કોઈ પણ તિથિએ આર્દ્રા નક્ષત્ર હોય તો એ અવસર પર વિભિન્ન વસ્તુઓથી બનેલી મૂર્તિના રૂપમાં શિવની સોળ ઉપચારથી પૂજા કરે તેવા પુણ્યાત્માનાં ચરણોનાં દર્શન કરવાં જોઈએ. ભગવાન શિવની પૂજા મનુષ્યને ભોગ અને મોક્ષ પ્રદાન કરનારી છે. કારતક માસમાં તો પ્રત્યેક વાર અને તિથિએ મહાદેવજીની પૂજાનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. કારતક માસ આવે ત્યારે વિદ્વાન પુરુષ દાન, તપ, હોમ, જપ અને નિયમો વગેરે દ્વારા સમસ્ત દેવતાઓનું ષોડશોપચારથી પૂજન કરે છે. એ પૂજનમાં દેવ-પ્રતિમા, બ્રાહ્મણ તથા મંત્રોનો ઉપયોગ આવશ્યક છે. બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવાથી પણ તે પૂજન-કર્મ સંપન્ન થઈ જાય છે. પૂજકે કામનાઓનો ત્યાગ કરીને પીડારહિત (શાંત) થઈને દેવ-આરાધનમાં તત્પર રહેવું જોઈએ.

કારતક માસમાં દેવતાઓનું યજન-પૂજન સમસ્ત ભોગોનું પ્રદાન કરે છે. વ્યાધિઓને દૂર કરે છે. ભૂત અને ગ્રહોના વિનાશ કરે છે. કારતક માસમાં રવિવારે ભગવાન સૂર્યની પૂજા કરવાથી અને તેલ અને સુતરાઉ વસ્ત્ર આપવાથી મનુષ્યોના કોઢ વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે. હરડે, કાળાં મરી, વસ્ત્ર અને ખીરા (કાકડી જેવું ફળ) વગેરેનું દાન અને બ્રાહ્મણોની પ્રતિષ્ઠા કરવાથી ક્ષય રોગનો નાશ થાય છે. દીવો અને સરસવના દાનથી મિરગી (તાણ આવવી)નો રોગ મટી જાય છે. કૃતિકા નક્ષત્રથી યુક્ત સોમવારે કરેલું શિવજીનું પૂજન મનુષ્યોના મહાન દારિદ્રને મટાડે છે અને સંપૂર્ણ સંપત્તિદાયક બને છે. સંપૂર્ણ ઘરવખરી સાથે ઘરનું દાન કરવાથી ઉપર્યુક્ત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. કૃતિકાયુક્ત મંગળવારે શ્રીસ્કન્દનું પૂજન કરવાથી તથા દીપક અને ઘંટનું દાન કરવાથી મનુષ્યને તરત જ વાક્સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, એના મુખમાંથી નીકળેલી દરેક વાત સત્ય બની જાય છે. કૃતિકાયુક્ત બુધવારે કરેલું 'શ્રી વિષ્ણુ યજન તથા દહીં-ભાતનું દાન ઉત્તર સંતતિદાયક છે. કૃતિકાયુક્ત ગુરુવારે ધનથી બ્રહ્માજીનું પૂજન તથા મધ, સોનું અને ઘીનું દાન કરવાથી ભોગ-વૈભવની વૃદ્ધિ થાય છે. કૃતિકાયુકત શુક્રવારે ગજાનન* ગણેશજીની પૂજા કરવાથી તથા ગંધ, પુષ્પ અને અન્નનું દાન કરવાથી ભોગ્ય પદાર્થોની વૃદ્ધિ થાય છે. એ દિવસે સોનું, ચાંદી વગેરેનું દાન કરવાથી વંધ્યાને પણ ઉત્તમ પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. કૃતિકાયુક્ત શનિવારોને દિવસે દિક્પાલોની વંદના, દિગ્ગજો, નાગો અને સેતુપાલોનું પૂજન, ત્રિનેત્રધારી રુદ્ર, પાપહારી વિષ્ણુ તથા જ્ઞાનદાતા બ્રહ્માનું આરાધન અને ધન્વંતરિ અને બંને અશ્વિનીકુમારોનું પૂજન કરવાથી રોગ, અપમૃત્યુ અરે અકાલમૃત્યુનું નિવારણ થાય છે. તથા તાત્કાલિક વ્યાધિઓની શાંતિ થઈ જાય છે. મીઠું, લોખંડ, તેલ અને અડદ વગેરેનું ત્રિકટુ (સૂંઠ, પીપર, ગોળમરી) ફળ, ગંધ અને જળ વગેરે તથા ઘી આદિ પ્રવાહી

* મૂળમાં 'ગજકોમેડ' શબ્દ આવ્યો છે જેનું પહેલાંના ટીકાકારોએ 'ગણેશ' અર્થ કર્યો છે. સંભવતઃ 'કોમેડ' શબ્દનો પ્રયોગ અહીં મસ્તક અથવા મુખના અર્થમાં આવ્યો છે.

પદાર્થોનું અને સુવર્ણ, મોતી વગેરે કઠણ વસ્તુઓનું પણ દાન દેવાથી સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમાંથી મીઠું વગેરેનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું એક પ્રસ્થ (શેર) હોવું જોઈએ અને સુવર્ણ વગેરેનું પ્રમાણ ઓછામાં-ઓછું એક પલ હોવું જોઈએ.

ધનની સંક્રાન્તિથી યુક્ત પોષ માસમાં ઉષઃકાલમાં શિવ આદિ સમસ્ત દેવતાઓનું પૂજન ક્રમશઃ સમસ્ત સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ પૂજનમાં અગહનીના (વગર છડેલા, માગસરના ચોખા, નમાર ચોખા) ચોખાથી તૈયાર થયેલ હવિષ્યનું નૈવેદ્ય ઉત્તમ મનાયું છે. પોષ માસમાં વિવિધ પ્રકારના અન્નનું નૈવેદ્ય વિશેષ મહત્ત્વનું છે. માગશર માસમાં કેવળ અન્નનું દાન કરનાર મનુષ્યની સંપૂર્ણ ઇચ્છિત વસ્તુઓ ફળરૂપે મળે છે. માગશર માસમાં અન્નદાન કરનારનાં બધાં પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે તે ઇચ્છિત વસ્તુની સિદ્ધિ, આરોગ્ય, ધર્મ, વેદનું સમ્યક જ્ઞાન, ઉત્તમ અનુષ્ઠાનનું ફળ, ઇહલોક અને પરલોકમાં મહાન ભોગ અને અંતમાં સનાતન યોગ (મોક્ષ) તથા વેદાન્ત જ્ઞાનથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે. જેને ભોગોની ઇચ્છા છે તે માણસે માગશર માસ આવે ત્યારે ઓછામાં-ઓછા ત્રણ દિવસ ઉષઃકાળમાં અવશ્ય દેવતાઓનું પૂજન કરવું જોઈએ - પોષ માસને પૂજનરહિત ન રહેવા દો. ઉષઃકાળથી માંડીને સંગવકાળ સુધી પોષ માસમાં પૂજનનું વિશેષ માહાત્મ્ય બતાવાયું છે. પોષ માસમાં સંપૂર્ણ માસ સુધી જિતેન્દ્રિય અને નિરાહાર રહીને દ્વિજ પ્રાતઃકાળથી મધ્યાહ્ન સુધી વેદમાતા ગાયત્રીનો જપ કરવો જોઈએ. ત્યાર પછી રાત્રે સૂતી વખત સુધી પંચાક્ષર આદિ મંત્રનો જપ કરવો જોઈએ. આવું કરનાર બ્રાહ્મણ જ્ઞાન પામીને શરીર શાંત થયા પછી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે. દ્વિજેતર નર-નારીઓએ ત્રિકાળ સ્નાન અને પંચાક્ષર મંત્રનો નિરંતર જપ કરવો જોઈએ. એથી વિશુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. ઇષ્ટમંત્રોનો સદા જપ કરવાથી મોટામાં મોટાં પાપનો પણ નાશ થઈ જાય છે.

આખું ચરાચર જગત બિંદુ-નાદસ્વરૂપ છે. બિંદુ શક્તિ છે અને નાદ શિવ છે. આ રીતે આ જગત શિવ-શક્તિસ્વરૂપ જ છે. નાદ બિંદુનો અને બિંદુ આ જગતનો આધાર છે. આ બિંદુ અને નાદ (શક્તિ અને શિવ) સંપૂર્ણ જગતના આધારરૂપે સ્થિત છે. બિંદુ અને નાદથી યુક્ત સર્વ કાંઈ શિવસ્વરૂપ છે, કેમકે એ જ સૌનો આધાર છે. આધારમાં જ આધેયનો સમાવેશ અથવા લય થાય છે. આ જ સરળીકરણ છે. આ જ સરળીકરણની સ્થિતિથી સૃષ્ટિકાળમાં જગતનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે એમાં સંશય નથી. શિવલિંગ બિંદુના સ્વરૂપ છે તેથી તેને જગતનું કારણ કહ્યું છે. બિંદુ દેવ છે અને નાદ શિવ, એ બંનેનું સંયુક્તરૂપ શિવલિંગ કહેવાય છે. તેથી જન્મના સંકટમાંથી છુટકારો પામવા શિવલિંગની પૂજા કરવી જોઈએ. બિંદુરૂપા દેવી ઉમા માતા છે અને નાદ સ્વરૂપ ભગવાન શિવ પિતા છે. આ માતા-પિતાની પૂજા થવાથી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી પરમાનંદનો લાભ લેવા માટે શિવલિંગનું વિશેષ રૂપે પૂજન કરો. ઉમાદેવી જગતની માતા છે અને ભગવાન શિવ જગતના પિતા છે. જે એમની સેવા કરે છે, એવા પુત્ર પર આ બંને માતા-પિતાની કૃપા

નિત્ય અધિકાધિક વધતી રહે છે.* તે પૂજક ઉપર કૃપા કરીને એને પોતાનું આંતરિક ઐશ્વર્ય પ્રદાન કરે છે. તેથી હે મુનીશ્વરો! આંતરિક આનંદની પ્રાપ્તિ માટે શિવલિંગને માતા-પિતાનું સ્વરૂપ માનીને એની પૂજા કરવી જોઈએ. ભર્ગ (શિવ) પુરુષરૂપ છે અને ભર્ગા (શિવા અથવા શક્તિ) પ્રકૃતિ કહેવાય છે. અવ્યક્ત આંતરિક ગર્ભને પુરુષ કહે છે અને સુવ્યક્ત આંતરિક અધિષ્ઠાનભૂત ગર્ભને પ્રકૃતિ કહે છે. પુરુષ આદિગર્ભ છે, તે પ્રકૃતિરૂપ ગર્ભથી યુક્ત થવાને કારણે ગર્ભવાન્ છે; કેમકે તે જ પ્રકૃતિનો જનક છે. પ્રકૃતિમાં જે પુરુષનો સંયોગ થાય છે એ જ પુરુષથી એનો પ્રથમ જન્મ કહેવાય છે. અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી મહતત્ત્વાદિનું ક્રમથી જે જગતનું વ્યક્ત થવું છે, એ જ એ પ્રકૃતિનો બીજો જન્મ કહેવાય છે. જીવ પુરુષથી જ વારંવાર જન્મ અને મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. માયા દ્વારા અન્ય રૂપથી પ્રગટ થવું એ જ એનો જન્મ કહેવાય છે. જીવનું શરીર જન્મથી જ જીર્ણ (છ ભાવ વિકારોથી યુક્ત) થવા માંડે છે, એટલે જ એને 'જીવ' સંજ્ઞા અપાઈ છે. જે જન્મ લે છે અને વિવિધ પાશો દ્વારા તણાવમાં (બંધનમાં) પડે છે તેનું નામ 'જીવ' છે. જન્મ અને બંધન જીવ શબ્દના જ અર્થ છે. તેથી જન્મમૃત્યુરૂપી બંધનની નિવૃત્તિ માટે જન્મના અધિષ્ઠાનભૂત માતા-પિતૃ સ્વરૂપ શિવલિંગનું પૂજન કરવું જોઈએ.

ગાયનું દૂધ, ગાયનું દહીં અને ગાયનું ઘી - એ ત્રણેને પૂજન માટે મધ અને સાકાર સાથે જ જુદાં જુદાં પણ રાખે અને સર્વને એક કરીને સમ્મિલિત રૂપે પંચામૃત પણ તૈયાર કરી લેવું. (એ દ્વારા શિવલિંગનો અભિષેક અને સ્નાન કરાવવું), પછી ગાયના દૂધ અને અન્નના મેળથી નૈવેદ્ય તૈયાર કરીને પ્રણવ-મંત્રન ઉચ્ચારણપૂર્વક એને શિવજીને અર્પિત કરી દે સંપૂર્ણ પ્રણવને ધ્વનિલિંગ કહે છે. સ્વયંભૂ લિંગ નાદસ્વરૂપ હોવાને કારણે નાદલિંગ કહેવાય છે. યંત્ર અથવા, અર્ધ બિંદુસ્વરૂપ હોવાને કારણે બિંદુલિંગના રૂપે પણ વિખ્યાત છે. એમાં અચલરૂપે પ્રતિષ્ઠિત જે શિવલિંગ છે તે મ-કાર સ્વરૂપ છે તેથી મ. કારલિંગ કહેવાય છે. જે શોભાયાત્રા કે સવારી કાઢવાની હોય તો જે ચરલિંગ તે જ સવારીમાં કામ આપે. એ ચરલિંગ ઉકાર સ્વરૂપ હોવાને કારણે ઉકારલિંગ કહેવાય છે અને પૂજાની દીક્ષા આપનાર જે ગુરુ કે આચાર્ય છે એમનો વિગ્રહ અકાર પ્રતીક હોવાને કારણે અકારલિંગ મનાય છે. આ રીતે અકાર ઉકાર અને મકાર, બિંદુ, નાદ, અને ધ્વનિ રૂપમાં છ ભેદ છે. આ છયે લિંગોની નિત્ય પૂજા કરવાથી સાધક જીવનયુક્ત થઈ જાય છે એમાં સંશય નથી.

(અધ્યાય ૧૬

*

* માતા દેવી બિંદુરૂપા નાદરૂપઃ શિવઃ પિતા।

પૂજિતાભ્યાં પિતૃભ્યાં તુ પરમાનંદ એવ હિ। પરમાનંદલાભાર્થં શિવલિંગં પ્રપૂજયેત્।

સા દેવી જગતાં માતા સ શિવો જગતઃ પિતા। પિત્રોઃ શુશ્રૂષકે નિત્યં કૃપાધિક્યં હિ વર્ધતે।

(શિવપુરાણ વિદ્યે. ૧૬/૯૧-૯

ષડ્‌લિંગ સ્વરૂપ પ્રણવનું માહાત્મ્ય, એનું સૂક્ષ્મરૂપ (ૐકાર) અને સ્થૂલરૂપ (પંચાક્ષર મંત્ર)નું વિવેચન, એના જપની વિધિ અને મહિમા, કાર્ય બ્રહ્મના લોકોથી લઈને કારણ રુદ્રના લોકો સુધીનું વિવેચન કરીને કાલાતીત, પંચાવરણ વિશિષ્ટ શિવલોકના અનિર્વચનીય વૈભવનું નિરૂપણ તથા શિવભક્તોના સત્કારની મહત્તા

ઋષિ બોલ્યા—હે પ્રભો! હે મહામુને! આપ અમારે માટે ક્રમશઃ ષડ્‌લિંગસ્વરૂપ પ્રણવનું માહાત્મ્ય તથા શિવભક્તના પૂજનના પ્રકાર બતાવો.

સૂતજીએ કહ્યું—હે મહર્ષિઓ! તમારી પાસે તપસ્યારૂપી ધન છે. તમે ખૂબ સુંદર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે, પરંતુ એનો સાચેસાચ ઉત્તર તો મહાદેવજી જ જાણે છે, બીજું કોઈ જાણતું નથી. તેમ છતાં ભગવાન શિવની કૃપાથી જ હું આ વિષયનું વર્ણન કરીશ. એ ભગવાન શિવ અમારી અને આપ લોકોની રક્ષાનો ભારે ભાર વારંવાર સ્વયં જ ગ્રહણ કરે. પ્ર નામ છે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન સંસારરૂપી મહાસાગરનું. પ્રણવ એ વડે પાર કરવાને બીજી (નવ-નવી) નાવ છે. એટલા માટે આ ઓંકારને 'પ્રણવ'ની સંજ્ઞા અપાય છે. ૐકાર જે એનો જપ કરે છે તેવા સાધકોને જાણે કહે છે - પ્ર = પ્રપંચ ન = નથી, વઃ = તમારે માટે. તેથી જ આ ભાવને કેન્દ્રમાં રાખીને પણ જ્ઞાની પુરુષ 'ઓમ્' ને 'પ્રણવ' નામથી જાણે છે. બીજો ભાવ આ પ્રમાણે છે - પ્ર = પ્રકર્ષેણ, ન = નયતે, વઃ = યુષ્માન્ મોક્ષત્ ઈતિ વા પ્રણવઃ। અર્થાત્ આ તમારા જેવા સર્વ ઉપાસકોને બળપૂર્વક મોક્ષ સુધી પહોંચાડી દેશે.' આ જ અભિપ્રાયથી પણ એને ઋષિ-મુનિ 'પ્રણવ' કહે છે. પ્રણવનો જપ કરનારા યોગીઓના તથા મંત્રની પૂજા કરનાર ઉપાસકોનાં સમસ્ત કર્મોને નષ્ટ કરીને એ દિવ્ય નૂતન જ્ઞાન આપે છે, તેથી પણ એનું નામ પ્રણવ[*] છે. એ માયારહિત મહેશ્વરને જ નવ અર્થાત્ નૂતન કહે છે. તે પરમાત્મા પ્રકૃષ્ટરૂપે નવ એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેથી 'પ્રણવ' કહેવાય છે. પ્રણવ સાધકને નવ અર્થાત્ નવીન (શિવ સ્વરૂપ) કરી દે છે. એટલા માટે પણ વિદ્વાનો એને પ્રણવ નામથી જાણે છે અથવા પ્રકૃષ્ટ રૂપે નવ-દિવ્ય પરમાત્મા જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે તેથી તે પ્રણવ છે.

પ્રણવના બે ભેદ બતાવેલા છે - સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ - એક અક્ષરરૂપ જે 'ઓમ્' છે એને સૂક્ષ્મ પ્રણવ જાણો અને 'નમઃ શિવાય' એ પાંચ અક્ષરવાળા મંત્રને સ્થૂળ પ્રણવ સમજવો જોઈએ. જેમાં પાંચ અક્ષર વ્યક્ત નથી તે સૂક્ષ્મ છે અને જેમાં પાંચેય અક્ષર સુસ્પષ્ટરૂપે વ્યક્ત છે તે સ્થૂળ છે. જીવનમુક્ત પુરુષને માટે સૂક્ષ્મ પ્રણવના જપનું વિધાન છે. એ જ એનાં સમસ્ત સાધનોનો

[*] પ્ર (કર્મક્ષયપૂર્વક) નવ (નૂતન જ્ઞાન આપનાર)

સાર છે. (જોકે જીવનમુક્તને માટે કોઈ સાધનની જરૂર જ નથી, કેમકે તે સિદ્ધરૂપ છે, તેમ છતાં બીજાની દૃષ્ટિમાં જ્યાં સુધી એનું શરીર રહે છે, ત્યાં સુધી તેના દ્વારા પ્રણવ - જપની સહજ સાધના સ્વતઃ થયા કરતી હોય છે). તે પોતાના દેહનો વિલય થવા સુધી સૂક્ષ્મ પ્રણવ મંત્રનો જપ કરતો રહે છે અને એ જપના અર્થભૂત પરમાત્મતત્ત્વનું અનુષ્ઠાન કરતો રહે છે. શરીર જ્યારે નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે તે પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ શિવને મેળવી લે છે. એ સુનિશ્ચિત વાત છે. જો કોઈ અર્થનું અનુસંધાન કર્યા વગર કેવળ મંત્રનો જપ કરે છે, એને નિશ્ચય જ યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેણે છત્રીસ કરોડ જપ કરી લીધા હોય, તેને અવશ્ય જ યોગની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. સૂક્ષ્મ પ્રણવનાં પણ બે રૂપ જાણવાં જોઈએ : હ્રસ્વ અને દીર્ઘ એમ બે ભેદ છે. અકાર, ઉકાર, મકાર, બિંદુ, નાદ, શબ્દ, કાલ અને કલા - આ સર્વથી યુક્ત જે પ્રણવ છે એને દીર્ઘ પ્રણવ કહે છે. તે યોગીઓના હૃદયમાં સ્થિત હોય છે. મકાર પર્યંત જે ઓમ્ છે, તે અ ઉ મ્ એ ત્રણ તત્ત્વોથી યુક્ત છે. એને જ 'હ્રસ્વ પ્રણવ' કહે છે. 'અ' શિવ છે, 'ઉ' શક્તિ છે અને મકાર એ બંનેની એકતા છે તે ત્રિતત્ત્વરૂપ છે, એવું સમજીને હ્રસ્વ પ્રણવનો જપ કરવો જોઈએ. જે પોતાનાં સમસ્ત પાપોનો ક્ષય ચાહે છે એમને માટે હ્રસ્વ પ્રણવનો જપ અત્યંત આવશ્યક છે.

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ-એ પાંચ ભૂત તથા શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે એના પાંચ વિષયો - આ બધું મળીને દશ વસ્તુઓ મનુષ્યની કામનાનો વિષય છે. એની જ આશા મનમાં રાખીને જે લોકો કર્મોના અનુષ્ઠાનમાં સંલગ્ન રહે છે, તે દશ પ્રકારના પુરુષ પ્રવૃત્ત (અથવા પ્રવૃત્તિ માર્ગી) કહેવાય છે અને જે નિષ્કામભાવથી શાસ્ત્રવિહિત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે નિવૃત્ત (અથવા નિવૃત્તિમાર્ગી) કહેવાયા છે. પ્રવૃત્ત પુરુષે હ્રસ્વ પ્રણવનો જ જપ કરવો જોઈએ અને નિવૃત્ત પુરુષોએ દીર્ઘ પ્રણવનો જપ કરવો જોઈએ. વ્યાહૃતિઓ અને અન્ય મંત્રો વગેરેમાં ઈચ્છા-અનુસાર શબ્દ અને કલાયુક્ત પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ. વેદના આદિમાં અને બંને સંધ્યાની ઉપાસના સમયે પણ ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ.

પ્રણવના નવ કરોડ જપ કરવાથી મનુષ્ય શુદ્ધ થઈ જાય છે. ફરીથી નવ કરોડ જપ કરવાથી તે પૃથ્વી તત્ત્વ પર વિજય મેળવી લે છે. ત્યાર પછી ફરી નવ કરોડ જપ કરવાથી જળ-તત્ત્વને જીતી લે છે. ફરીથી નવ કરોડ જપથી અગ્નિ-તત્ત્વને જીતી શકે છે. ત્યાર પછીના નવ કરોડ જપ વાયુતત્ત્વ પર વિજય અપાવે છે. એ પછી નવ કરોડ જપ આકાશ તત્ત્વને જીતી લે છે, અધિકાર મેળવી લે છે. આ પ્રમાણે નવ નવ કરોડ જપ કરીને ક્રમશઃ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ પર વિજય મેળવી લે છે. એ પછી પુનઃ નવ કરોડ જપ કરીને અહંકારને જીતી લે છે. આ રીતે એકસો આઠ કરોડ જપ કરીને ઉત્કૃષ્ટ બોધને પ્રાપ્ત કરી લેનાર માણસ શુદ્ધ યોગનો લાભ લે છે. શુદ્ધ યોગથી જીવનમુક્ત થવાય છે એમાં શંકા નથી સદા પ્રણવ-જપ અને શિવધ્યાન કરીને સમાધિસ્

થયેલ મહાયોગી સાક્ષાત્ શિવ જ છે તેમાં શંકા નથી. પહેલાં પોતાના શરીરમાં પ્રણવના ઋષિ છંદ અને દેવતા વગેરે ન્યાસ કરીને જપનો આરંભ કરવો જોઈએ. અકાર આદિ માતૃકા વર્ણોથી યુક્ત પ્રણવનો પોતાનાં અંગોમાં ન્યાસ કરીને મનુષ્ય ઋષિ થઈ જાય છે. મંત્રોના દશવિધ-સંસ્કાર,[1] માતૃકાન્યાસ તથા ષડધ્વશોધન[2] વગેરેની સાથે સંપૂર્ણ ન્યાસફળ એને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પ્રવૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિથી નિશ્ચિત ભાવવાળા પુરુષો માટે સ્થૂળ પ્રણવનો જપ જ અભીષ્ટ સાધક હોય છે.

ક્રિયા, તપ અને જપના યોગથી શિવયોગી

---

૧. મંત્રોના દશ સંસ્કાર આ છે : જનન, દીપન, બોધન, તાડન, અભિષેચન, વિમલીકરણ, જીવન, તર્પણ, ગોપન અને આપ્યાયન. એમની વિધિ આ પ્રકારની છે -

ભોજનાપત્ર પર ગોરોચન, કંકુ, ચંદન વગેરેથી આત્માભિમુખ ત્રિકોણ લખો, પછી ત્રણે કોણોમાં છ છ સમાન રેખાઓ કરો. આવું કરવાથી ૪૯ ત્રિકોણ કોષ્ઠ બનશે. એમાં ઈશાનકોણથી માતૃકાવર્ણ લખીને દેવતાનું આવાહન-પૂજન કરીને મંત્રનો એક એક વર્ણ ઉચ્ચરિત કરીને અલગ પત્ર પર લખો. આવું કરવાથી 'જનન' નામનો પ્રથમ સંસ્કાર થશે.

હંસમંત્રનો સંપુટ કરવાથી એક હજાર જપ દ્વારા મંત્રનો બીજો 'દીપન' સંસ્કાર થાય છે. જેમકે હંસઃ રામાય નમઃ સોઽહમ્।

હૂઁ-બીજ-સંપુટિત મંત્રના પાંચ હજાર જપ કરવાથી 'બોધન' નામનો ત્રીજો સંસ્કાર થાય છે. જેમકે, હૂઁ રામાય નમઃ હૂઁ।

ફટ્ સંપુટિત મંત્રનો એકહજાર વાર જપ કરવાથી 'તાડન' નામનો ચોથો સંસ્કાર થાય છે. જેમકે, ફટ્ રામાય નમઃ ફટ્।

ભૂર્જપત્ર પર મંત્ર લખીને 'રૌં હંસઃ ઓં' આ મંત્રથી જળને અભિમંત્રિત કરો અને એ અભિમંત્રિત જળથી અશ્વત્થપત્રાદિ (પીપળાના પાનથી) દ્વારા મંત્રનો અભિષેક કરો. આવું કરવાથી 'અભિષેક' નામનો પાંચમો સંસ્કાર થાય છે.

'ઓં ત્રોં વષટ્' આ વર્ણોથી સંપુટિત મંત્રના એકહજાર જપ કરવાથી 'વિમલીકરણ' નામનો છઠ્ઠો સંસ્કાર થાય છે. જેમકે, ઓં ત્રોં વષટ્ રામાય નમઃ વષટ્ ત્રોં ઓં।

સ્વધા-વષટ્-સંપુટિત મૂળ મંત્રના એકહજાર જપ કરવાથી 'જીવન' નામનો સાતમો સંસ્કાર થાય છે, જેમકે, સ્વધા વષટ્ રામાય નમઃ વષટ્ સ્વધા -

દૂધ, જળ અને ઘી દ્વારા મૂળ મંત્રથી સો વાર તર્પણ કરવું એ 'તર્પણ' સંસ્કાર છે.

હ્રીં - બીજ - સંપુટિત એક હજાર જપ કરવાથી 'ગોપન' નામનો નવમો સંસ્કાર થાય છે જેમકે, હ્રીં રામાય નમઃ હ્રીં.

હ્રૌં-બીજ-સંપુટિત એક હજાર જપ કરવાથી 'આપ્યાયન' નામનો દશમો સંસ્કાર થાય છે, જેમકે, હ્રૌં રામાયનમઃ હ્રૌં ૧૦૦૦.

આ રીતે સંસ્કૃત કરેલો મંત્ર શીઘ્ર જ સિદ્ધિપ્રદ થાય છે.

૨. ષડધ્વ-શોધનનું કાર્ય હૌત્રી દીક્ષામાં અંતર્ગત છે. એમાં પહેલાં કુંડમાં અથવા વેદી પર અગ્નિસ્થાપન થાય છે. ત્યાં ષડધ્વાનું શોધન કરીને હોમથી જ દીક્ષા સંપન્ન થાય છે. વિસ્તાર-ભયથી અધિક વિવરણ આપવામાં આવતું નથી -

ત્રણ પ્રકારના હોય છે : જે ક્રમશઃ ક્રિયોયોગી, તપોયોગી અને જપ યોગી કહેવાય છે. જે ધન વગેરે વૈભવથી પૂજા સામગ્રીને એકઠી કરીને હાથ વગેરે અંગોથી નમસ્કાર વગેરે ક્રિયા કરીને ઈષ્ટદેવની પૂજામાં લાગ્યો રહે છે, તે 'ક્રિયાયોગી' કહેવાય છે. પૂજામાં સંલગ્ન રહીને જે પરિમિત ભોજન કરીને, બાહ્ય ઈન્દ્રિયોને જીતીને-વશમાં કરીને રહે છે અને મનને પણ વશમાં કરી લે અને પરદ્રોહથી દૂર રહે છે તે 'તપોયોગી' કહેવાય છે. આ સર્વ સદ્‌ગુણોથી યુક્ત થઈને જે સદાયે શુદ્ધ ભાવથી રહે છે અને સમસ્ત કામ વગેરે દોષોથી રહિત થઈને શાંત ચિત્તે નિરંતર જપ કર્યા કરે છે એને મહાત્મા પુરુષો 'જપયોગી' માને છે. જે મનુષ્ય સોળ પ્રકારના ઉપચારોથી શિવયોગી મહાત્માઓની પૂજા કરે છે, તે શુદ્ધ થઈને સાલોક્ય વગેરેના ક્રમથી ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ મુક્તિને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

હે દ્વિજો! હવે હું જપયોગનું વર્ણન કરું છું. તમે ધ્યાનથી સાંભળો. તપસ્યા કરનાર માટે જપનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, કેમકે તે જપ કરતાં કરતાં સ્વયંને સર્વથા શુદ્ધ (નિષ્પાપ) કરી લે છે. હે બ્રાહ્મણો! પહેલાં 'નમઃ' પદ હોય, એ પછી ચોથી વિભક્તિમાં શિવ શબ્દ હોય તો પંચતત્ત્વાત્મક 'નમઃ શિવાય' મંત્ર થાય છે. આને જ 'શિવ-પંચાક્ષર' કહે છે. આ સ્થૂળ પ્રણવરૂપ છે. આ પંચાક્ષરના જપથી જ મનુષ્ય સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરી લે છે. પંચાક્ષર મંત્રની આગળ ૐકાર લગાડીને જ સદા એનો જપ કરવો જોઈએ. હે દ્વિજો, ગુરુમુખે પંચાક્ષરમંત્રનો ઉપદેશ પામીને જ્યાં સુખપૂર્વક નિવાસ થઈ શકે એવી ઉત્તમ ભૂમિ પર મહિનાનો પૂર્વપક્ષ (શુકલ)માં (પ્રતિપદા-એકમથી) આરંભ કરીને વદ પક્ષની ચૌદશ સુધી નિરંતર જપ કરતા રહેવું જોઈએ. માઘ અને ભાદરવાના મહિનાનું પોતાનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ હોય છે. આ સમય સર્વ સમયમાં ઉત્તમ મનાયો છે. સાધક માટે એ જરૂરી છે કે તે દરરોજ એક વાર પરિમિત ખોરાક લે, મૌન પાળે, ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખે, પોતાના સ્વામી અને માતા-પિતાની નિત્ય સેવા કરે. આવા નિયમમાં રહીને જપ કરનારો એકહજાર જપથી જ શુદ્ધ થઈ જાય છે, નહિતર એ ઋણી થાય છે. ભગવાન શિવનું નિરંતર ચિંતન કરતાં કરતાં પંચાક્ષર મંત્રના પાંચ લાખ જપ કરે. જપ કાળમાં આ પ્રકારે ધ્યાન કરે. કલ્યાણદાતા ભગવાન શિવ કમળના આસન પર બિરાજમાન છે. એમનું મસ્તક શ્રીગંગાજી તથા ચંદ્રની કલાથી સુશોભિત છે. એમની ડાબી જાંઘ પર આદિશક્તિ ભગવતી ઉમા બેઠાં છે. ત્યાં ઊભેલા મોટા મોટા ગણ ભગવાન શિવની શોભા વધારે છે. મહાદેવજી પોતાના ચારે હાથમાં મૃગમુદ્રા, ટંક તથા વર અને અભય મુદ્રા ધારણ કરે છે. આ રીતે સદા સર્વ પર અનુગ્રહ કરનાર ભગવાન સદાશિવનું વારંવાર સ્મરણ કરતાં હૃદય અથવા સૂર્યમંડળમાં એમની માનસિક પૂજા કરીને પુનઃ પૂર્વાભિમુખ થઈને પૂર્વોક્ત પંચાક્ષરી વિદ્યાનો જપ કરે. એ દિવસોમાં સાધક સદા શુદ્ધ કર્મ જ કરે (અને દુષ્કર્મથી બચે.) જપની સમાપ્તિને દિવસે કૃષ્ણપક્ષની ચૌદશે પ્રાતઃકાળે નિત્ય-કર્મ કરીને શુદ્ધ અને સુંદર સ્થાનમાં શૌચ-સંતોષ વગેરે નિયમોથી યુક્ત થઈને શુદ્ધ હૃદયથી પંચાક્ષર-મંત્રના બાર હજાર જપ કરે. ત્યાર પછી પાંચ સપત્નીક બ્રાહ્મણોને - જે શ્રેષ્ઠ શિવભક્ત હોય તેમને નીમે, વરણ કરે. એમના ઉપરાંત એક શ્રેષ્ઠ આચાર્ય પ્રવરને પણ નિમણૂક આપે અ

એમને સામ્બ સદાશિવનું સ્વરૂપ જ સમજે. ઈશાન, તત્પુરુષ, અઘોર, વામદેવ અને સદ્યોજાત - આ પાંચેના - પ્રતીક સ્વરૂપ પાંચ જ શ્રેષ્ઠ અને શિવભક્ત બ્રાહ્મણોની વરણી કરીને પછી પૂજન-સામગ્રીને એકત્ર કરીને ભગવાન શિવના પૂજનનો આરંભ કરે. વિધિપૂર્વક શિવની પૂજા સંપન્ન કરીને હોમનો આરંભ કરે.

પોતાના ગૃહ્યસૂત્ર પ્રમાણે સુખાંત કર્મ કરીને એટલે કે પરિસમૂહન, ઉપલેપન, ઉલ્લેખન, મૃદ્-ઉદ્ધરણ અને અભ્યુક્ષણ - આ પાંચ ભૂ-સંસ્કારો કર્યા પછી વેદી પર સ્વાભિમુખ અગ્નિને સ્થાપિત કરીને કુશકંડિકાની પછી પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં આજ્યભાગાન્ત આહુતિ આપીને પ્રસ્તુત હોમના કાર્યનો આરંભ કરે. કપિલા ગાયના ઘીથી અગિયાર, એક સો એક અથવા એક હજાર એક આહુતિઓ સ્વયં આપે અથવા વિદ્વાન પુરુષ શિવભક્ત બ્રાહ્મણો પાસે એક સો આઠ આહુતિઓ અપાવે. હોમ કર્મ સમાપ્ત થયા પછી ગુરુને દક્ષિણારૂપે એક ગાય અને બળદ આપવાં જોઈએ. ઈશાન વગેરેના પ્રતીકરૂપે જે પાંચ બ્રાહ્મણોનું વરણ કર્યું હોય એમને ઈશાન આદિનું જ સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ તથા આચાર્યને સામ્બ સદાશિવનું જ સ્વરૂપ માનો. આ જ ભાવનાથી એ સર્વેનાં ચરણ પખાળવાં જોઈએ અને ચરણોદક માથે મૂકવું જોઈએ. આવું કરવાથી તે સાધકને અગણિત તીર્થોમાં તત્કાળ સ્નાન કર્યાનું ફળ મળી જાય છે. એ બ્રાહ્મણોને ભક્તિપૂર્વક દશાંશ અન્ન પણ આપવું જોઈએ. ગુરુપત્નીને પરાશક્તિ માનીને એમનું પણ પૂજન કરવું જોઈએ. ઈશાન-આદિ ક્રમથી એ સર્વ બ્રાહ્મણોને ઉત્તમ અન્નથી પૂજન કરીને સ્વયંના વૈભવ-વિસ્તારને અનુરૂપ રુદ્રાક્ષ, વસ્ત્ર, વડાં અને માલપૂઆ વગેરે અર્પિત કરવાં જોઈએ. ત્યાર પછી દિક્પાલાદિકને બલિ આપીને બ્રાહ્મણોને ભરપૂર ભોજન કરાવવું જોઈએ. એ પછી દેવેશ્વર શિવજી પ્રાર્થના કરીને પોતાના જપ સમાપ્ત કરે. આ રીતે પુરશ્ચરણ કરીને મનુષ્ય એ મંત્રને સિદ્ધ કરી લે છે. પછી પાંચ લાખ જપ કરવાથી અતલથી માંડીને સત્યલોક સુધીના ચૌદ ભુવનો પર ક્રમશઃ અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

જો અનુષ્ઠાન પૂર્ણ થતાં પહેલાં જ વચમાં સાધકનું મરણ થાય તો તે પરલોકમાં ઉત્તમ ભોગ ભોગવીને તે પછી પુનઃ પૃથ્વી પર જન્મ લઈને પંચાક્ષર-મંત્રના જપનું અનુષ્ઠાન કરે છે. સમસ્ત લોકોનું ઐશ્વર્ય પામ્યા પછી તે મંત્રને સિદ્ધ કરનાર પુરુષ જો ફરીથી પાંચ લાખ જપ કરે તો એને બ્રહ્માજીનું સામીપ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ફરીથી જો પાંચ લાખ જપ કરે તો સારૂપ્ય નામનું ઐશ્વર્ય મેળવે છે. સો લાખ જપ કરવાથી તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મા-સમાન થઈ જાય છે. આ રીતે કાર્ય-બ્રહ્મ (હિરણ્ય-ગર્ભ)નું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરીને તે એ બ્રહ્માના પ્રલય સુધી તે લોકમાં યથેષ્ટ ભોગ ભોગવતો રહે છે. પછી બીજા કલ્પના આરંભે તે બ્રહ્માજીનો પુત્ર બને છે. એ વખતે પુન તપ કરીને દિવ્ય તેજથી પ્રકાશિત થઈને તે ક્રમશઃ મુક્ત થઈ જાય છે. પૃથ્વી વગેરે કાર્યસ્વરૂપ ભૂતો દ્વારા પાતાલથી લઈને સત્યલોકપર્યંત બ્રહ્માજીના ચૌદ લોક ક્રમશઃ નિર્મિત થયા છે. સત્યલોકથી ઉપર ક્ષમાલોક જે ચૌદ ભુવન છે તે ભગવાન વિષ્ણુના લોક છે. ક્ષમાલોકથી ઉપર રુચિલોક સુધી અઠાવીસ ભુવન સ્થિત છે. શુચિલોકની અંતર્ગત - કૈલાસમાં પ્રાણીઓના સંહાર કરનાર રુદ્ર-દેવ

બિરાજમાન છે. શુચિલોકની ઉપર અહિંસાલોક સુધી છપ્પન ભુવનોની સ્થિતિ છે. અહિંસાલોકનો આશ્રય લઈને જે જ્ઞાન-કૈલાસ નામક નગર શોભી રહ્યું છે તેમાં કાર્યભૂત મહેશ્વર સર્વને અદશ્ય કરીને રહે છે. અહિંસાલોકના અંતમાં કાલચક્રની સ્થિતિ છે. અહીં સુધી મહેશ્વરના વિરાટ-સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાં સુધી જ લોકોનું તિરોધાન અથવા લય થાય છે. એથી નીચે કર્મોનો ભોગ છે અને એનાથી ઉપર જ્ઞાનનો ભોગ છે. એની નીચે કર્મમાયા છે અને એની ઉપર જ્ઞાનમાયા છે.

(હવે હું કર્મમાયા અને જ્ઞાનમાયાનું તાત્પર્ય બનાવી રહ્યો છું -) 'મા'નો અર્થ છે લક્ષ્મી. એનાથી કર્મભોગ યાન-પ્રાપ્ત થાય છે તેથી એને માયા અથવા કર્મમાયા કહેવાય છે. આ રીતે મા અર્થાત્ લક્ષ્મીથી જ્ઞાનભોગ યાન-અર્થાત્ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી એને માયા અથવા જ્ઞાનમાયા કહેવાય છે. ઉપર્યુક્ત સીમાથી નીચે નશ્વર ભોગ છે અને ઉપર નિત્ય ભોગ છે. એનાથી પણ નીચે જ તિરોધાન અથવા લય છે, ઉપર નહીં. ત્યાંથી પણ નીચે જ કર્મમય પાશો દ્વારા બંધન થાય છે. ઉપર બંધનનો સદા અભાવ છે. એનાથી નીચે જ જીવ સકામ કર્મોનું અનુસરણ કરતાં કરતાં વિભિન્ન લોકો અને યોનિઓમાં ફર્યા કરે છે, ચકની જેમ. એનાથી ઉપરના લોકોમાં નિષ્કામ કર્મનો જ ભોગ બતાવાયો છે. બિંદુપૂજામાં તત્પર રહેનાર ઉપાસક ત્યાંથી નીચેના લોકોમાં જ ચક્કર માર્યા કરે છે. એનાથી પણ ઉપર તો નિષ્કામભાવથી શિવલિંગની પૂજા કરનાર ઉપાસકો જાય છે. જેઓ એકમાત્ર શિવની જ ઉપાસનામાં તત્પર છે, તે એનાથી પણ ઉપરના લોકોમાં જાય છે. ત્યાંથી નીચે જીવકોટિ છે, ઉપર ઈશ્વરકોટિ છે. નીચે સંસારી જીવ રહે છે અને ઉપર મુક્ત પુરુષો રહે છે. નીચે કર્મલોક છે અને ઉપર જ્ઞાનલોક છે. ઉપર મદ અને અહંકારનો નાશ કરનારી નમ્રતા છે, ત્યાં જન્મજનિત તિરોધાન નથી. એનું નિવારણ કર્યા વગર ત્યાં કોઈનો પ્રવેશ સંભવતો નથી. આ રીતે તિરોધાન નિવારણ થતાં ત્યાં જ્ઞાન શબ્દનો અર્થ જ પ્રકાશિત થાય છે. આધિભૌતિક પૂજા કરનાર લોકો એથી પણ નીચેના લોકોના ચક્કર કાપે છે. જે આધ્યાત્મિક ઉપાસના કરનારા છે તે જ આથી પણ ઉપર જાય છે.

જે સત્ય-અહિંસા વગેરે ધર્મોથી યુક્ત થઈને ભગવાન શિવના પૂજનમાં તત્પર રહે છે તે કાલચક્રને પાર કરી જાય છે. કાલચક્રેશ્વરની સીમા સુધી જે વિરાટ મહેશ્વર લોક બતાવાયો છે એની ઉપર વૃષભના આકારમાં ધર્મની સ્થિતિ છે. તે બ્રહ્મચર્યનું મૂર્તિમાન રૂપ છે. એના ચા પાદ છે : સત્ય, શૌચ, અહિંસા અને દયા. તે સાક્ષાત્ શિવલોકના દ્વાર પર ઊભો છે. ક્ષમા એનાં શિંગડાં છે, શમ એના કાન છે. તે વેદધ્વનિરૂપ શબ્દથી વિભૂષિત છે. આસ્તિકતા એનાં બે નેત્રો છે, વિશ્વાસ જ એની શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ અને મન છે. ક્રિયા વગેરે ધર્મરૂપી જ વૃષભ છે તે આદિકારણમાં સ્થિત છે, એવું જાણવું જોઈએ. એ ક્રિયારૂપ વૃષભાકાર ધર્મ ઉપર કાલાતીત શિવ આરૂઢ હોય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની જે પોતાની આયુષ્ય મર્યાદા હોય છે એને જ દિવસ કહે છે. જ્યાં ધર્મરૂપી વૃષભની સ્થિતિ છે, એથી ઉપર નથી તો દિવસ કે નથી તો રાત. ત્યાં જન્મ-મરણ વગેરે પણ નથી. ત્યાં ફરીથી કારણસ્વરૂપ બ્રહ્માના કારણ સત્યલોકપર્યંત

ચૌદ લોક સ્થિત છે અને તે પાંચ ભૌતિક ગંધ વગેરેથી પર છે. એમની સનાતન સ્થિતિ છે. સૂક્ષ્મ ગંધ જ એમનું સ્વરૂપ છે. એમનાથી ઉપર પુનઃ કારણરૂપ વિષ્ણુના ચૌદ લોક સ્થિત છે. એથી પણ ઉપર કારણરૂપી રુદ્રના અઠ્ઠાવીસ લોકોની સ્થિતિ માનવામાં આવે છે. એથી પણ ઉપર કારણેશ શિવના છપ્પન લોક વિદ્યમાન છે. ત્યાર પછી શિવસમ્મત બ્રહ્મચર્યલોક છે અને ત્યાં જ પંચ-આવરણયુક્ત જ્ઞાનમય કૈલાસ છે. જ્યાં પાંચ મંડળો, પાંચ બ્રહ્મકલાઓ અને આદિ-શક્તિથી સંયુક્ત આદિલિંગ પ્રતિષ્ઠિત છે. એને પરમાત્મા શિવનું શિવાલય કહેવાયું છે. ત્યાં જ પરાશક્તિથી યુક્ત પરમેશ્વર શિવ નિવાસ કરે છે. તે સૃષ્ટિ, પાલન, સંહાર, તિરોભાવ અને અનુગ્રહ - એ પાંચ કૃત્યોમાં પ્રવીણ છે. એમનો શ્રીવિગ્રહ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે. તે સદા ધ્યાનરૂપી ધર્મમાં જ સ્થિત રહે છે અને સદા બધાં પર અનુગ્રહ કર્યા કરે છે. તે સ્વાત્મારામ છે. સમાધિરૂપી આસન પર બેસીને નિત્ય શોભાયમાન રહે છે. કર્મ અને ધ્યાન વગેરેનું અનુષ્ઠાન કરવાથી ક્રમશઃ સાધન-પથ પર આગળ વધાય છે અને એમનું દર્શન સાધ્ય બની જાય છે. નિત્ય-નૈમિતિક વગેરે કર્મો દ્વારા દેવતાઓનું યજન કરવાથી ભગવાન શિવના સમારાધનકર્મમાં મન લાગી જાય છે. ક્રિયા વગેરે જે શિવસંબંધી કર્મ છે એ દ્વારા શિવજ્ઞાન સિદ્ધ કરો. જેમણે શિવતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી લીધો છે અથવા જેના પર શિવની કૃપાદૃષ્ટિ પડી ચૂકી છે, તે બધા મુક્ત જ છે, એમાં સંશય નથી. જે આત્મસ્વરૂપે સ્થિત છે, એ જ મુક્ત છે. એક માત્ર સ્વયંના આત્મામાં જ રમણ અથવા આનંદનો અનુભવ કરવો એ જ મુક્તિનું સ્વરૂપ છે. જે પુરુષ ક્રિયા જપ, તપ, જ્ઞાન અને ધ્યાનરૂપી ધર્મોમાં સારી રીતે સ્થિત છે તે શિવ સાક્ષાત્કાર કરીને સ્વાત્મારામત્વરૂપ મોક્ષને પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે. જેવી રીતે સૂર્યદેવ પોતાનાં કિરણોથી અશુદ્ધિને દૂર કરી દે છે, એવી જ રીતે કૃપા કરવામાં કુશળ ભગવાન શિવ પોતાના ભક્તોનું અજ્ઞાન સમાપ્ત કરી દે છે. અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ જતાં, શિવજ્ઞાન સ્વતઃ પ્રગટ થાય છે, શિવજ્ઞાનથી પોતાનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ આત્મારામત્વ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને આત્મરામત્વની સમ્યક્ સિદ્ધિ થવાથી મનુષ્ય કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે અહીં જે કાંઈ બતાવ્યું છે તે પહેલાં મને ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયું હતું. ત્યાર પછી મેં પુનઃ નંદીશ્વરના મુખે આ વિષય સાંભળ્યો હતો. નંદીસ્થાનથી પર જે સ્વસંવેદ્ય શિવ-વૈભવ છે, એનો અનુભવ કેવળ ભગવાન શિવને જ છે. સાક્ષાત્ શિવલોકના એ વૈભવનું જ્ઞાન સૌને શિવકૃપાથી થઈ શકે છે. નહિતર નહીં, એવું આસ્તિક પુરુષોનું કથન છે.

સાધક માટે જરૂરી છે કે એ પાંચ લાખ જપ કર્યા પણ ભગવાન શિવની પ્રસન્નતા માટે મહા-અભિષેક અને નૈવેદ્યનું નિવેદન કરે, શિવભક્તોનું પૂજન કરે. ભક્તની પૂજાથી ભગવાન શિવ બહુ પ્રસન્ન થાય છે. શિવ અને એમના ભક્તોમાં કોઈ ભેદ નથી. તેઓ સાક્ષાત્ શિવસ્વરૂપ જ છે. શિવસ્વરૂપ મંત્રને ધારણ કરીને તે શિવ જ થઈ જતો હોય છે. શિવભક્તનું શરીર શિવરૂપ જ છે. તેથી એમની સેવામાં તત્પર રહેવું જોઈએ. જે શિવભક્ત છે, એ લોક અને વેદની બધી ક્રિયાઓને જાણે છે. જે ક્રમશઃ જેટલો જેટલો શિવમંત્રનો જપ કરી લે છે, એના

શરીરને એટલો શિવજીનો નિકટ નિવાસ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, એમાં સંશય નથી. શિવભક્ત-સ્ત્રીનું રૂપ દેવી પાર્વતીનું જ સ્વરૂપ છે. તે જેટલા મંત્રનો જપ કરતી જાય એને એટલું જ દેવીનું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. સાધક સ્વયં શિવસ્વરૂપ થઈને પરાશક્તિનું પૂજન કરે. શક્તિ, વેર (મૂર્તિ) અને લિંગનું ચિત્ર બનાવીને અથવા માટી વગેરેથી એમની આકૃતિનું નિર્માણ કરીને પ્રાણપ્રતિષ્ઠાપૂર્વક નિષ્કપટ ભાવથી એમનું પૂજન કરે. શિવલિંગને શિવ જાણીને, સ્વયંને શક્તિ સ્વરૂપ સમજીને, શક્તિલિંગને દેવી માનીને અને સ્વયંને શિવસ્વરૂપ અનુભવીને, શિવલિંગને નાદરૂપ તથા શક્તિને બિંદુરૂપ માનીને પરસ્પર જોડાયેલાં શક્તિલિંગ અને શિવલિંગ પ્રત્યે ઉપપ્રધાન અને પ્રધાનની ભાવના કરીને જે શિવ અને શક્તિનું પૂજન કરે છે, તે મૂળ રૂપની ભાવના કરવાના કારણે શિવસ્વરૂપ જ છે. જે ષોડશોપચાર પૂજા કરે છે, એને ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે શિવલિંગ - ઉપાસક શિવભક્તની સેવા વગેરે કરે છે અને એને આનંદ આપે છે, એવા વિદ્વાન પર શિવ ખૂબ પ્રસન્ન થાય છે. પાંચ, દશ અથવા સો પત્ની સહિત શિવભક્તોને બોલાવીને ભોજન વગેરેથી પત્ની સહિત એમનો સમાદર કરે છે તે ધન્ય છે. ધનમાં દેહમાં અને મંત્રમાં શિવભાવના રાખીને એમને શિવ અને શક્તિનું સ્વરૂપ જાણીને નિષ્કપટ ભાવથી પૂજા કરવી જોઈએ. આવું કરનાર પુરુષ આ ધરતી પર પુનઃ જન્મ લેતો નથી.

(અધ્યાય ૧૭)

*

બંધન અને મોક્ષનું વિવેચન, શિવપૂજાનો ઉપદેશ, લિંગ વગેરેમાં શિવ-પૂજનનું વિધાન, ભસ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અને મહત્ત્વ, શિવ અને ગુરુ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા શિવજી ભસ્મ ધારણ કરે છે તેનું રહસ્ય

ઋષિ બોલ્યા—હે સર્વજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ સૂતજી! બંધન અને મોક્ષનું સ્વરૂપ શું છે? એ અમને બતાવો.

સૂતજી બોલ્યા—હે મહર્ષિઓ! હું બંધન અને મોક્ષનું સ્વરૂપ તથા મોક્ષના ઉપાયનું વર્ણન કરીશ - તમે આદરપૂર્વક સાંભળો. જે પ્રકૃતિ વગેરે આઠ બંધનોથી બંધાયેલો છે તે જીવ બદ્ધ કહેવાય છે અને જે આઠોથી છુટ્ટો છે, તે મુક્ત છે. પ્રકૃતિ વગેરેને વશમાં કરી લેવી તે મોક્ષ કહેવાય છે. બંધન આગંતુક છે અને મોક્ષ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. બદ્ધ જીવ જ્યારે બંધનથી છૂટી જાય છે ત્યારે એને મુક્તજીવ કહે છે. પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ (મહતત્ત્વ), ત્રિગુણાત્મક અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ - આટલાંને જ્ઞાની પુરુષ પ્રકૃતિ-આદિ અષ્ટક માને છે. પ્રકૃતિ વગેરે આઠ તત્ત્વોના સમૂહથી દેહની ઉત્પત્તિ થઈ છે. દેહથી કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને કર્મથી પુનઃ નૂતન દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ રીતે વારંવાર જન્મ અને કર્મ થયા જ કરે છે. શરીરને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણના ભેદને લીધે ત્રણ પ્રકારનું જાણવું

જોઈએ. સ્થૂળ શરીર (જાગ્રત અવસ્થામાં) વ્યાપાર કરનાર, સૂક્ષ્મ શરીર (જાગ્રત અને સ્વપ્ન અવસ્થાઓમાં ઈન્દ્રિય-ભોગ પ્રદાન કરનાર તથા કારણ શરીર (સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં) આત્માનંદની અનુભૂતિ કરાવનાર કહેવાયું છે. જીવને એના પ્રારબ્ધ કર્મ અનુસાર સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થયા કરે છે. તે પોતાનાં પુણ્યકર્મોના ફળરૂપે સુખ અને પાપકર્મોના ફળરૂપે દુઃખનો ઉપભોગ કરે છે. તેથી કર્મપાશમાં બદ્ધ જીવ પોતા ના ત્રિવિધ શરીરથી થનાર શુભાશુભ કર્મો દ્વારા સદા ચક્રની જેમ વારંવાર ફર્યા જ કરે છે. આ ચક્રવત્ ભ્રમણની નિવૃત્તિ માટે ચક્રકર્તાનું સ્તવન અને આરાધન કરવું જોઈએ. પ્રકૃતિ આદિ જે આઠ પાશ બતાવ્યા છે એમનો સમુદાય જ મહાચક્ર છે અને જે પ્રકૃતિથી પર છે, તે પરમાત્મા શિવ છે. ભગવાન મહેશ્વર જ પ્રકૃતિ આદિ મહાચક્રના કર્તા છે; કેમકે તે પ્રકૃતિથી પર છે. જેવી રીતે બકાયન નામનું વૃક્ષ હોય છે એનું થડ-થાળું જળને પીએ પણ છે અને બહાર કાઢે, આંકે પણ છે, એવી રીતે શિવ પ્રકૃતિ વગેરેને પોતાના વશમાં કરીને એમા ઉપર શાસન પણ કરે છે. એમણે સૌને વશ કરી લીધાં છે, તેથી તે શિવ કહેવાયા છે. શિવ જ સર્વજ્ઞ, પરિપૂર્ણ તથા નિઃસ્પૃહ છે. સર્વજ્ઞતા, તૃપ્તિ, અનાદિબોધ, સ્વતંત્રતા, નિત્ય અલુપ્ત શક્તિથી યુક્ત થઈને પોતાની અંદર અનંત શક્તિઓને ધારણ કરવી - મહેશ્વરનાં આ છ પ્રકારનાં માનસિક ઐશ્વર્યોને કેવળ વેદ જ જાણે છે. તેથી ભગવાન શિવના અનુગ્રહથી જ પ્રકૃતિ આદિ આઠે તત્ત્વ વશમાં હોય છે. ભગવાન શિવનો કૃપા-પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવા માટે એમનું પૂજન કરવું જોઈએ.

જો કોઈ કહે - શિવ તો પરિપૂર્ણ છે, નિઃસ્પૃહ છે; એમની પૂજા કેવી રીતે થઈ શકે? તો એનો ઉત્તર એ છે કે ભગવાન શિવને કેન્દ્રમાં રાખીને - એમની પ્રસન્નતા માટે કરેલાં કર્મો - સત્કર્મો એમના કૃપા પ્રસાદને પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે. શિવ-લિંગમાં, શિવની પ્રતિમાનાં તથા શિવભક્તજનોમાં શિવની ભાવના કરીને એમની પ્રસન્નતા માટે પૂજા કરવી જોઈએ. એ પૂજન શરીરથી, મનથી, વાણીથી અને ધનથી પણ કરી શકાય છે. એ પૂજાથી મહેશ્વર શિવ, જે પ્રકૃતિથી પર છે, પૂજક પર વિશેષ કૃપા કરે છે અને એમનો કૃપા-પ્રસાદ સત્ય હોય છે. શિવની કૃપાથી કર્મ વગેરે બધાં બંધન સ્વયંના વશમાં આવી જાય છે. કર્મથી માંડીને પ્રકૃતિ પર્યંત બધું જ જ્યારે વશમાં આવી જાય છે ત્યારે એ જીવ મુક્ત કહેવાય છે અને સ્વાત્મારામરૂપે બિરાજમાન થાય છે. પરમેશ્વર શિવની કૃપાથી જ્યારે કર્મજનિત શરીર પોતાના વશમાં થઈ જાય છે ત્યારે એ ભગવાન શિવના લોકમાં નિવાસ કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આને જ સાલોક્ય-મુક્તિ કહે છે. જ્યારે તન્માત્રાઓ વશમાં થઈ જાય છે, ત્યારે જીવ જગદંબાસહિત શિવસામીપ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ સામીપ્ય મુક્તિ છે, એનાં આયુધ વગેરે અને ક્રિયા વગેરે સર્વ કાંઈ ભગવાન શિવ જેવાં થઈ જાય છે. ભગવાનનો મહાપ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં જ બુદ્ધિ પણ વશમાં આવી જાય છે. બુદ્ધિ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. એનું વશમાં આવવું તે સાર્ષ્ટિ મુક્તિ કહેવાય છે. ફરીથી જ્યારે ભગવાનનો મહાન અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થતાં પ્રકૃતિ વશમાં થઈ જાય છે. સમયે ભગવાન શિવના માનસિક ઐશ્વર્યને વગર પ્રયત્ને પ્રાપ્ત થઈ જવાય છે. સર્વજ્ઞતા અને

તૃપ્તિ વગેરે જે શિવનાં ઐશ્વર્ય છે, એને પામીને મુક્ત પુરુષ સ્વયંના આત્મામાં જ બિરાજમાન થઈ જાય છે. વેદ અને શાસ્ત્રમાં વિશ્વાસ રાખનાર વિદ્વાન પુરુષ આને જ સાયુજ્ય-મુક્તિ કહે છે. આ રીતે લિંગ વગેરેમાં શિવની પૂજા કરવાથી ક્રમશઃ મુક્તિ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એટલા માટે, શિવનો કૃપા-પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવા માટે તત્સંબંધ ક્રિયા વગેરે દ્વારા એમનું જ પૂજન કરવું જોઈએ. શિવક્રિયા, શિવતપ, શિવમંત્રજાપ, શિવ-જ્ઞાન અને શિવધ્યાનને માટે સદા ઉત્તરોત્તર અભ્યાસ વધારવો જોઈએ. દરરોજ પ્રાતઃકાળથી રાત્રે સૂતા સુધી અને જન્મથી માંડીને મૃત્યુપર્યંત આખો સમય ભગવાન શિવના ચિંતનમાં જ વ્યતીત કરવો જોઈએ. સદ્યોજાત વગેરે મંત્રો તથા અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોથી જે શિવની પૂજા કરે છે તે શિવને જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ઋષિ બોલ્યા—હે ઉત્તમવ્રતનું પાલન કરનાર સૂતજી! લિંગ વગેરેમાં શિવજીની પૂજાનું શું વિધાન છે, એ અમને બતાવો.

સૂતજીએ કહ્યું—હે દ્વિજો! હું લિંગોનું ક્રમપૂર્વક યથાવત્ વર્ણન કરી રહ્યો છું તે તમે બધા સાંભળો. એ પ્રણવ જ સમસ્ત ઈચ્છિત વસ્તુઓનું પ્રદાન કરનાર પ્રથમ લિંગ છે. એને સૂક્ષ્મ પ્રણવ સમજો. સૂક્ષ્મ લિંગ નિષ્કલ હોય છે અને સ્થૂળ લિંગ સકલ હોય છે. પંચાક્ષર-મંત્રને જ સ્થૂળ લિંગ કહે છે. આ બંને પ્રકારનાં લિંગોનું પૂજન જ તપ કહેવાય છે. એ બંને લિંગ સાક્ષાત્ મોક્ષ પ્રદાયક છે. પૌરુષલિંગ અને પ્રકૃતિ-લિંગના રૂપે ઘણાં લિંગ છે. એમને તો ભગવાન શિવ જ વિસ્તારપૂર્વક બતાવી શકે છે. બીજું કોઈ જાણતું નથી. પૃથ્વીનાં વિકારભૂત જે જે લિંગ જ્ઞાત છે, એમને હું તમારી સમક્ષ બતાવી રહ્યો છું. એમાં સ્વયંભૂલિંગ પ્રથમ છે. બીજું બિંદુલિંગ, ત્રીજું પ્રતિષ્ઠિત લિંગ, ચોથું ચર-લિંગ અને પાંચમું ગુરુલિંગ છે. દેવર્ષિઓની તપસ્યાથી સંતુષ્ટ થઈ એમની સમક્ષ પ્રગટ થવા માટે પૃથ્વીની અંદર ભગવાન શિવ વૃક્ષોનાં અંકુરની જેમ ભૂમિને ભેદીને નાદલિંગ રૂપમાં વ્યક્ત થઈ જાય છે. તે સ્વતઃ વ્યક્ત થયેલા શિવ જ સ્વયં પ્રગટ થયેલા હોવાને કારણે સ્વયંભૂ નામ ધારણ કરે છે. જ્ઞાનીજન એમને સ્વયંભૂલિંગરૂપે જાણે છે. એ સ્વયંભૂલિંગની પૂજાથી ઉપાસકનું જ્ઞાન સ્વયં વધવા લાગે છે. સોના-ચાંદીના પતરા પર, ભૂમિ પર અથવા વેદી પર પોતાના હાથે લખેલું જે શુદ્ધ પ્રણવ મંત્રરૂપ લિંગ છે, એમાં તથા મંત્ર લિંગનું આલેખન કરીને એમાં ભગવાન શિવની પ્રતિષ્ઠા અને આહ્વાન કરવું જોઈએ. એવા બિંદુવાદમય લિંગ સ્થાવર અને જંગમ એમ બે પ્રકારનાં હોય છે, એવું નિઃસંદેહ કરી શકાય છે. જેને જ્યાં ભગવાન શંકરના પ્રાગટ્યનો વિશ્વાસ હોય, એને માટે ત્યાં જ પ્રગટ થઈને તે ઈચ્છિત ફળનું પ્રદાન કરે છે. પોતાના હાથે લખેલાં યંત્રમાં, અથવા અકૃત્રિમ સ્થાવર વગેરેમાં ભગવાન શિવનું આહ્વાહન કરીને ષોડશ-ઉપચારથી પૂજન કરો. આવું કરવાથી સાધક સ્વંય જ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરી લે છે અને આ સાધનના અભ્યાસથી એને જ્ઞાન પણ થઈ જાય છે. દેવતાઓ અને ઋષિઓએ આત્મસિદ્ધિ માટે પોતાને હાથે વૈદિક મંત્રોના ઉચ્ચારણપૂર્વક શુદ્ધ મંડળમાં શુદ્ધ ભાવના દ્વારા જે ઉત્તમ શિવલિંગની સ્થાપના કરી છે,

એને પૌરુષ-લિંગ કહે છે અને એ જ પ્રતિષ્ઠિત લિંગ કહેવાય છે. એ લિંગની પૂજા કરવાથી સદૈવ પૌરુષ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. મહાન બ્રાહ્મણ! અને મહાધનવાન રાજા કોઈ કારીગર પાસે શિવલિંગનું નિર્માણ કરાવીને જો મંત્રપૂર્વક એની સ્થાપના કરે છે અને એમના દ્વારા સ્થાપિત તે લિંગ પણ પ્રતિષ્ઠિત લિંગ કહેવાય છે. પણ તે પ્રાકૃત લિંગ છે. તેથી પ્રાકૃત ઐશ્વર્ય-ભોગને આપનારું હોય છે. જે શક્તિશાળી અને નિત્ય હોય છે, એને પૌરુષ કહે છે અને જે દૂર્બળ અને અનિત્ય હોય છે એને પ્રાકૃત કહેવાય છે.

લિંગ, નાભિ, જિહ્વા, નાસાગ્રભાગ અને શિખાના ક્રમથી કટિ, હૃદય અને મસ્તક ત્રણે સ્થાનોમાં જો લિંગની ભાવના કરવામાં આવી હોય એ આધ્યાત્મિક લિંગને જ ચર-લિંગ કહે છે. પર્વતને પૌરુષ-લિંગ જાણો, ગુલ્મ વગેરેને પ્રાકૃત લિંગ જાણવું. સાઠી નામક ધાન્ય-અનાજને પ્રાકૃતલિંગ સમજવું જોઈએ અને શાલિ (અગહની) અને ઘઉંને પૌરુષ-લિંગ જાણો. અણિમા વગેરે આઠેય સિદ્ધિઓ આપનાર જે ઐશ્વર્ય છે એને પૌરુષ - ઐશ્વર્ય જાણો. સુંદર સ્ત્રી તથા ધન વગેરે વિષયોને આસ્તિક પુરુષ પ્રાકૃત-ઐશ્વર્ય કહે છે. ચર લિંગોમાં સૌપ્રથમ રસલિંગનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. રસલિંગ બ્રાહ્મણોને એમની ઈચ્છિત વસ્તુઓ આપનારું છે. શુભકારક બાણલિંગ ક્ષત્રિયોને મહાન રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરાવનારું છે. સુવર્ણલિંગ વૈશ્યોએ મહાધનપતિપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તથા સુંદર શિવલિંગ શૂદ્રોને મહાશુદ્ધિદાયક છે. સ્ફટિકમય શિવલિંગ તથા બાણલિંગ સર્વલોકોને સમસ્ત કામનાઓનું પ્રદાન કરનારું છે. પોતાનું ન હોય તો બીજાનું પણ સ્ફટિક અથવા બાણલિંગનું પૂજન પણ નિષિદ્ધ નથી. સ્ત્રીઓ, વિશેષતઃ સૌભાગ્યવતીઓ માટે પાર્થિવલિંગની પૂજાનું વિધાન છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં સ્થિત વિધવાઓ માટે સ્ફટિક લિંગની પૂજા બતાવાઈ છે. પરંતુ વિરક્ત વિધવાઓ માટે રસલિંગની પૂજા જ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવી છે. ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનાર હે મહર્ષિઓ! બાળપણમાં, જવાનીમાં અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ શુદ્ધ સ્ફટિકમય શિવલિંગનું પૂજન સ્ત્રીઓને સમસ્ત ભોગપ્રદાન કરે છે. ગૃહાસક્ત સ્ત્રીઓ માટે પીઠપૂજા પૃથ્વી પર, ભૂતલ પર સંપૂર્ણ ઈચ્છિત ફળને આપનારી છે.

પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં ચાલનાર પુરુષ સુપાત્ર ગુરુના સહયોગથી જ સમસ્ત પૂજા કર્મ સંપન્ન કરે. ઈષ્ટદેવનો અભિષેક કર્યા પછી અગહનીના ચોખાથી બનાવેલી ખીર વગેરે પકવાનો દ્વારા નૈવેદ્ય અપર્ણ કરે તે ઈચ્છનીય છે. પૂજાના શિવલિંગને સંપૂટમાં પધરાવીને ઘરની અંદર જુદું મૂકી રાખે. જે નિવૃત્તિ પરાયણ પુરુષ છે, એમને માટે હાથ પર જ શિવલિંગ પૂજાનું વિધાન છે. એમણે ભિક્ષા વગેરેથી પ્રાપ્ત કરેલ ભોજનને જ નૈવેદ્ય રૂપે નિવેદિત કરવું જોઈએ. નિવૃત્ત પુરુષો માટે સૂક્ષ્મ લિંગ જ શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે. તેઓ વિભૂતિ દ્વારા પૂજન કરે અને વિભૂતિને જ નૈવેદ્યરૂપે નિવેદિત પણ કરે. પૂજા કરીને એ લિંગને સદા પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરે.

વિભૂતિ ત્રણ પ્રકારની બતાવવામાં આવી છે : લોકાગ્નિજનિત વેદાગ્નિજનિત અને શિવાગ્નિજનિત. લોકાગ્નિજનિત અથવા લૌકિક

ભસ્મને દ્રવ્યોથી શુદ્ધિ માટે લાવીને રાખો. માટી, લાકડાં અને લોખંડનાં પાત્રોની, અનાજની, તલ વગેરે દ્રવ્યોની તથા વસ્ત્ર વગેરેની અને પર્યુષિત વસ્તુઓની ભસ્મથી શુદ્ધિ થાય છે. કૂતરાં વગેરેથી દૂષિત થયેલાં પાત્રોની ભસ્મ દ્વારા જ શુદ્ધિ માનવામાં આવી છે. વસ્તુ-વિશેષની શુદ્ધિ માટે યથાયોગ્ય સજલ અથવા નિર્જલ ભસ્મનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. વેદાગ્નિજનિત જે ભસ્મ છે, એને તે તે વૈદિક કર્મોના અંતમાં ધારણ કરવી જોઈએ. મંત્ર અને ક્રિયાથી જનિત જે હોમ કર્મ છે તે અગ્નિમાં ભસ્મરૂપ ધારણ કરે છે. એ ભસ્મ ધારણ કરવાથી તે કર્મ આત્મામાં આરોપિત થઈ જાય છે. અઘોર* મૂર્તિધારી શિવનો જે પોતાનો મંત્ર છે, એને ભણીને બેલનાં લાકડાંને પ્રદીપ્ત કરો. એ મંત્રથી અભિમંત્રિત અગ્નિને શિવાગ્નિ કહેવામાં આવે છે. એ અગ્નિ દ્વાર બળી ગયેલ લાકડાની જે ભસ્મ છે તેને શિવાગ્નિજનિત ભસ્મ કહે છે. કપિલા ગાયના છાણ-ગોબરથી કે કોઈ પણ ગાયના છાણ-ગોબરને તથા શમી, પીપળ, પલાશ, અમલતાસ અને બોરનાં લાકડાંને શિવાગ્નિથી પ્રગટાવવાં જોઈએ. એ શુદ્ધ ભસ્મ શિવાગ્નિજનિત મનાય છે અથવા કુશના અગ્નિમાં શિવમંત્રના ઉચ્ચારણપૂર્વક કાષ્ઠને પ્રગટાવવું. પછી એ ભસ્મને કાપડછાણ કરીને નવા ઘડામાં ભરીને મૂકી રાખો. એને સમય-સમયે પોતાની કાન્તિ વધારવા અથવા શોભાની વૃદ્ધિ માટે ધારણ કરવી જોઈએ. આવું કરનારો પુરુષ સન્માનિત અને પૂજિત થાય છે. પૂર્વકાળમાં ભગવાન શિવે ભસ્મ શબ્દનો આવો જ અર્થ પ્રગટ કર્યો હતો. જેવી રીતે રાજા પોતાના રાજ્યમાં સારભૂત તત્ત્વને ગ્રહણ કરે છે, જેવી રીતે મનુષ્ય સસ્ય (અનાજ) વગેરેને રાંધીને એનો સાર ગ્રહણ કરે છે અને જેવી રીતે જઠરાગ્નિ વિવિધ પ્રકારનાં ભક્ષ્ય, ભોજ્યથી વગેરે પદાર્થોને ભારે માત્રામાં ગ્રહણ કરીને પકવીને સારતર વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે અને એ સારતર વસ્તુથી સ્વદેહનું પોષણ કરે છે એવી જ રીતે પ્રપંચકર્તા પરમેશ્વર શિવે પણ પોતામાં આધેયરૂપથી વિદ્યમાન પ્રપંચને જળાવીને ભસ્મરૂપે એમા સારતત્ત્વને ગ્રહણ કરે છે, પ્રપંચને દગ્ધ કરીને શિવે એની ભસ્મને પોતાના શરીર પર લગાવી છે. રાખોડી, ભભૂત લગાડવાને બહાને જગતના સારને જ ગ્રહણ કરે છે. પોતાના શરીરમાં પોતાને માટે રત્નસ્વરૂપ ભસ્મને આ રીતે સ્થાપિત કરેલ છે : આકાશના સારતત્ત્વથી કેશ, વાયુના સારતત્ત્વથી મુખ, અગ્નિના સારતત્ત્વથી હૃદય, જળના સારતત્ત્વથી કટિભાગ અને પૃથ્વીના સારતત્ત્વથી ઘૂંટણને ધારણ કરે છે. આ રીતે એમનાં બધાં અંગો વિભિન્ન વસ્તુઓનાં સારરૂપ છે. મહેશ્વરે પોતાના લલાટમાં તિલકરૂપે જે ત્રિપુંડ્ર, ધારણ કર્યું છે તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રનું સારતત્ત્વ છે. તે આ સર્વ વસ્તુઓને જગતના અભ્યુદયમાં હેતુ માને છે. આ ભગવાન શિવે જ પ્રપંચના સારસર્વસ્વને પોતાના વશમાં કર્યું છે. તેથી તેમને પોતાના વશમાં કરનાર બીજું કોઈ નથી. જેવી રીતે સમસ્ત મૃગોના હિંસક મૃગ સિંહ કહેવાય છે અને એની હિંસા કરનારું બીજું કોઈ હોતું નથી તેથી તેને સિંહ કહેવામાં આવ્યો છે.

શકારનો અર્થ છે નિત્યસુખ અને આનંદ,

* અઘોર મંત્રને પૃષ્ઠ ૩૦ની ટિપ્પણીમાં જુઓ.

ઈકારનો અર્થ છે પુરુષ અને વકારનો અર્થ છે અમૃતસ્વરૂપા શક્તિ. આ સર્વનો સમ્મિલિત રૂપ જ શિવ કહેવાય છે. તેથી આ રૂપમાં ભગવાન શિવને સ્વયંનો આત્મા માનીને એમની પૂજા કરવી જોઈએ, તેથી પહેલાં પોતાનાં અંગો પર ભસ્મ ધારણ કરવી. પછી લલાટમાં ઉત્તમત્રિપુંડ્ર ધારણ કરવું. પૂજાના સમયે સજલ ભસ્મનો ઉપયોગ થાય છે, અને દ્રવ્ય શુદ્ધિ માટે નિર્જલ ભસ્મનો ઉપયોગ થાય છે. ગુણાતીત પરમ શિવ રાજસ આદિ સવિકાર ગુણોનો અવરોધ કરે છે, દૂર હટાવે છે; તેથી તે સર્વના ગુરુરૂપનો આશ્રય લઈને રહે છે. ગુરુ વિશ્વાસી શિષ્યોના ત્રણે ગુણોને પહેલાં દૂર કરીને પછી એમને શિવતત્ત્વનો બોધ કરાવે છે, તેથી તે ગુરુ કહેવાય છે. ગુરુની પૂજા પરમાત્મા શિવની જ પૂજા છે. ગુરુના ઉપયોગમાં આવેલી બધી સામગ્રી આત્મશુદ્ધિ કરનારી હોય છે. ગુરુની આજ્ઞા વિના ઉપયોગમાં લીધેલું બધું એના જ જેવું છે જેવી રીતે ચોર ચોરી કરીને લાવેલી વસ્તુનો ઉપયોગ કરે છે. ગુરુથી પણ વિશેષ જ્ઞાનવાન પુરુષ મળી જાય તો એને પણ યત્નપૂર્વક ગુરુ બનાવી લેવો જોઈએ. અજ્ઞાનરૂપી બંધનથી છૂટવું તે જીવ માત્રને માટે સાધ્ય પુરુષાર્થ છે. તેથી જે વિશેષ જ્ઞાનવાન છે તે જ જીવને એનાં બંધનોમાંથી મુક્ત કરી શકે છે.

જન્મ અને મરણ રૂપ દ્વન્દ્વને ભગવાન શિવની માયાએ જ અર્પિત કર્યા છે. જે આ બંનેને શિવની માયાને અર્પિત કરી દે છે તે ફરીથી શરીરના બંધનમાં પડતો નથી. જ્યાં સુધી શરીર રહે છે ત્યાં સુધી તે ક્રિયાને જ અધીન છે, એવો જીવ બદ્ધ કહેવાય છે. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ - ત્રણે શરીરોને વશમાં કરી લેવાથી જીવનો મોક્ષ થઈ જાય છે, એવું જ્ઞાની પુરુષોનું કથન છે. માયાચક્રના નિર્માતા ભગવાન શિવ જ પરમ કારણ છે. તે પોતાની માયાકૃત દ્વન્દ્વનું સ્વયં જ પરિમાર્જન કરે છે. તેથી શિવ દ્વારા કલ્પિત દ્વન્દ્વ એમને જ સમર્પિત કરી દેવો જોઈએ. જે શિવની પૂજામાં તત્પર હોય તે મૌન પાળે, સત્ય આદિ ગુણોથી સંયુક્ત થાય અને ક્રિયા, તપ, જપ, જ્ઞાન અને ધ્યાનમાંથી એક-એકનું અનુષ્ઠાન કર્યા કરે. ઐશ્વર્ય, દિવ્ય શરીરની પ્રાપ્તિ, જ્ઞાનનો ઉદય, અજ્ઞાનનું નિવારણ થઈ જવાને કારણે શિવભક્ત પુરુષ એના યથોક્ત ફળને પ્રાપ્ત કરે છે. શિવભક્ત પુરુષ દેશ, કાળ, શરીર અને ધનને અનુસાર યથાયોગ્ય ક્રિયા વગેરેનું અનુષ્ઠાન કરે. ન્યાયોપાર્જિત ઉત્તમ ધનથી નિર્વાહ કરતાં કરતાં વિદ્વાન પુરુષ શિવના સ્થાનમાં નિવાસ કરે. જીવહિંસા ઈત્યાદિથી રહિત થઈને અત્યંત ક્લેશશૂન્ય જીવન પસાર કરતાં કરતાં પંચાક્ષરમંત્રનો જપ કરવાથી અભિમંત્રિત અન્ન અને જળને સુખસ્વરૂપ મનાયું છે. અથવા એમ પણ કહેવાય છે કે દરિદ્ર પુરુષ માટે ભિક્ષાથી પ્રાપ્ત થયેલું અન્ન જ્ઞાન દેનારું હોય છે. શિવભક્તને ભિક્ષાન્નને પ્રાપ્ત થાય તો તે શિવભક્તિને વધારે છે. શિવયોગી પુરુષ ભિક્ષાન્ને શંભુસત્ર કહે છે. ગમે તે ઉપાયે કરીને ગમે ત્યાંથી પણ ભૂતલ પર શુદ્ધ અનનું ભક્ષણ કરતાં કરતાં મૌન પાળે, અને સાધનનું રહસ્ય ક્યારેય પ્રગટ ન કરે. ભક્તોની સમક્ષ જ શિવના માહાત્મ્યને પ્રકાશિત કરે. શિવમંત્રના રહસ્યને ભગવાન શિવ જ જાણે છે. બીજા નહિ.

(અધ્યાય ૧૮)

*

પાર્થિવલિંગના નિર્માણની રીતિ તથા વેદ-મંત્રો દ્વારા એના પૂજનની વિસ્તૃત અને સંક્ષિપ્ત વિધિનું વર્ણન

ત્યાર પછી પાર્થિવ લિંગની શ્રેષ્ઠતા તથા મહિમાનું વર્ણન કરીને સૂતજી કહે છે - હે મહર્ષિઓ! હવે હું વૈદિક કર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા-ભક્તિ રાખનાર લોકોને માટે વેદોક્ત માર્ગથી જ પાર્થિવ-પૂજાની પદ્ધતિનું વર્ણન કરું છું. આ પૂજા ભોગ અને મોક્ષ બંનેને પ્રદાન કરનારી છે. આહ્નિક સૂત્રોમાં બતાવેલી વિધિ-અનુસાર સ્નાન અને સંધ્યા-ઉપાસના કરીને પહેલાં બ્રહ્મયજ્ઞ કરે. તે પછી દેવતાઓ, ઋષિઓ, સનકાદિ મનુષ્યો અને પિતરોનું તર્પણ કરે. સ્વયંની રુચિ-અનુસાર સંપૂર્ણ નિત્યકર્મને પૂર્ણ કરીને શિવસ્મરણપૂર્વક ભસ્મ તથા રુદ્રાક્ષ ધારણ કરે. તે પછી સંપૂર્ણ મનોવાંછિત ફળની સિદ્ધિ માટે ઊંચી ભક્તિ-ભાવનાની સાથે ઉત્તમ પાર્થિવલિંગની વેદોક્ત વિધિથી સારી રીતે પૂજા કરે. નદી અથવા તળાવના કિનારે, પર્વત પર, વનમાં, શિવાલયમાં કે બીજી કોઈ પવિત્ર જગાએ પાર્થિવ પૂજા કરવાનું વિધાન છે. હે બ્રાહ્મણો! શુદ્ધ સ્થળેથી કાઢેલી માટીને યત્નપૂર્વક લાવીને ખૂબ સાવધાની સાથે શિવલિંગનું નિર્માણ કરે. બ્રાહ્મણને માટે સફેદ, ક્ષત્રિયને માટે લાલ, વૈશ્યને માટે પીળી અને શૂદ્રને માટે કાળી માટીથી શિવલિંગ બનાવવાનું વિધાન છે, અથવા જ્યાં જેવી માટી મળી જાય તેનાથી જ શિવલિંગ બનાવવું.

શિવલિંગ બનાવવાને માટે પ્રયત્નપૂર્વક માટીનો સંગ્રહ કરીને શુભ માટીને અત્યંત શુદ્ધ સ્થાનમાં રાખો. પછી એની શુદ્ધિ કરીને જળ મેળવીને પિંડી બનાવી લેવી અને વેદોક્ત માર્ગથી ધીરે ધીરે સુંદર પાર્થિવલિંગની રચના કરવી. તે પછી ભોગ અને મોક્ષરૂપી ફળની પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિપૂર્વક એનું પૂજન કરવું. એ પાર્થિવલિંગની જે પૂજન-વિધિ છે એને હું વિધાનપૂર્વક બનાવી રહ્યો છું. તે તમે સાંભળો. 'ૐ નમઃ શિવાય' આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને સમસ્ત પૂજન-સામગ્રીનું પ્રોક્ષણ કરો - જળ છાંટો. એ પછી 'ભૂરસિ૦[1]' વગેરે મંત્રોથી ક્ષેત્ર શુદ્ધિ કરો, પછી 'આપોઽસ્માન્૦[2]' આ મંત્રથી જળ-સંસ્કાર કરો. એ પછી 'નમસ્તે રુદ્ર૦[3]' આ મંત્રથી સ્ફાટિકાબંધ (સ્ફટિક - શિલાનો ઘેરો) બનાવવાની વાત કહી ગઈ છે,

---

૧. પૂરો મંત્ર આ પ્રમાણે છે - ભૂરસિ ભૂમિરસ્યદિતિરસિ વિશ્વધાયા વિશ્વસ્ય ભુવનસ્ય ધર્ત્રી। પૃથિવીં યચ્છ પૃથિવીં દૃꣳહ પૃથિવીં મા હિꣳસીઃ। (યજુ. ૧૩.૧૮)

૨. આપો અસ્માન્ માતરઃ શુન્ધયન્તુ ઘૃતેનનો ઘૃતપ્વઃ પુનન્તુ। વિશ્વꣳ હિ રિપ્રં પ્રવહન્તિ દેવીરુદિદાભ્યઃ શુચિરા પૂત એમિ। દીક્ષાતપસોસ્તનૂરસિ તાંત્વા શિવꣳ શગ્માં પરિ દધે ભદ્રં વર્ણં પુષ્યન્ (યજુ. ૪.૨)

૩. નમસ્તે રુદ્ર મન્યવ ઉતો ત ઇષવે નમઃ બાહુભ્યામુત તે નમઃ। (યજુ ૧૬.૧)

'નમઃ શંભવાય૦[1]' આ મંત્રથી ક્ષેત્રશુદ્ધિ અને પંચામૃતનું પ્રોક્ષણ કરે. ત્યાર પછી શિવભક્ત પુરુષ 'નમઃ' પૂર્વક 'નીલગ્રીવાય૦[2]' મંત્રથી શિવલિંગની ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા કરે. એ પછી વૈદિક રીતિથી પૂજન-કર્મ કરનાર ઉપાસક ભક્તિપૂર્વક 'એતત્તે રુદ્રાવસં૦[3]' આ મંત્રથી રમણીય આસન આપે. 'મા નો મહાન્તમ્૦[4]' એ મંત્રથી આવાહન કરે, 'યા તે રુદ્ર૦[5]' આ મંત્રથી ભગવાન શિવને આસન પર સમાસીન કરે. 'યામિષું૦[6]' એ મંત્રથી શિવના અંગોમાં ન્યાસ કરે. 'અધ્યવોચન્૦[7]' આ મંત્રથી પ્રેમપૂર્વક અધિવાસન કરે. 'અસૌ યસ્તામ્રો૦[8]' આ મંત્રથી શિવનો ન્યાસ કરે. 'અસૌ યોડવપસર્પતિ૦[9]' આ મંત્રથી ઉપસર્પણ (દેવતાની સમીપ ગમન) કરે. એ પછી 'નમોડસ્તુ નીલગ્રીવાય૦[10]' એ મંત્રથી ઈષ્ટદેવને પાદ્ય સમર્પિત કરે. 'રુદ્ર ગાયત્રી૦[11]'થી અર્ઘ્ય આપે. 'ત્ર્યમ્બકં૦[12]' મંત્રથી આચમન કરાવે. 'પયઃ પૃથિવ્યાં૦[13]' આ મંત્રથી દુગ્ધ સ્નાન કરાવે. 'દધિક્રાવ્ણો૦[14]'

---

૧. નમઃશંભવાય ચ મનોભવાય ચ નમઃ શંકરાય ચ મયસ્કરાય ચ નમઃ શિવાય ચ શિવતરાય ચ। (યજુ. ૧૬.૪૧)

૨. નમોડસ્તુ નીલગ્રીવાય સહસ્રાક્ષાય મીઢુષે। અથો યે અસ્ય સત્વાનોડહં તેભ્યોડકરં નમઃ (યજુ. ૧૬.૮)

૩. એતત્તે રુદ્રાવસં તેન પરો મૂજવતોડતીહિ। અવતતધન્વા પિનાકાવસઃ કૃત્તિવાસા અહિંસન્નઃ શિવોડતીહિ (યજુ. ૩.૬૧)

૪. મા નો મહાન્તમુત મા નો અર્ભકં મા ન ઉક્ષન્તમુત મા ન ઉક્ષિતમ્ મા નો વધીઃ પિતરં મોત માતરં મા નઃ પ્રિયાસ્તન્વો રુદ્ર રીરિષઃ (યજુ. ૧૬.૧૫)

૫. યા તે રુદ્ર શિવા તનૂરઘોરાડપાપકાશિની યા ન સ્તન્વા શન્તમયા ગિરિશાન્તાભિ ચાકશીહિ। (યજુ. ૧૬.૨)

૬. યામિષું ગિરિશન્ત હસ્તે બિભર્ષ્યસ્તવે। શિવાં ગિરિત્ર તાં કુરુ મા હિંસીઃ પુરુષં જગત્। (યજુ. ૧૬.૩)

૭. અધ્યવોચદધિવક્તા પ્રથમો દૈવ્યો ભિષક્। અહીઁશ્ચ સર્વાઞ્જમ્ભયન્ત્સર્વાશ્ચયાતુધાન્યોડધરાચીઃ પરા સુવ। (યજુ. ૧૬.૫)

૮. અસૌ યસ્તામ્રો અરુણ ઉત બભ્રુઃ સુમંગલઃ। યે ચૈનઁ રુદ્રાઅભિતો દિક્ષુ શ્રિતાઃ સહસ્રશોડવૈષાઁ હેડ ઈમહે (યજુ. ૧૬.૬)

૯. અસૌ યોડવસર્પતિ નીલગ્રીવો વિલોહિતઃ। ઉતૈનં ગોપા અદશ્રન્નદશ્રન્નુદહાર્યઃ સ દૃષ્ટો મૃડયાતિ નઃ (યજુ. ૧૬.૭)

૧૦. આ મંત્ર પહેલાં આપેલો છે.

૧૧. તત્પુરુષાય વિદ્મહે મહાદેવાય ધીમહિ તન્નો રુદ્રઃ પ્રચોદયાત્।

૧૨. ત્ર્યમ્બકં યજામહે સુગન્ધિં પુષ્ટિવર્ધનમ્। ઉર્વારુકમિવ બંધનાન્મૃત્યોર્મુક્ષીય મામૃતાત્। ત્ર્યમ્બકં યજામહે સુગન્ધિં પતિવેદનમ્। ઉર્વારુકમિવ બંધનાદિતો મામુતઃ। (યજુ. ૩.૬૦)

૧૩. પયઃ પૃથિવ્યાં પય ઓષધીષુ પયો દિવ્યન્તરિક્ષે પયો ધાઃ। પયસ્વતીઃ પ્રદિશઃ સન્તુ મહ્યમ્। (યજુ. ૧૮.૩૬)

૧૪. દધિક્રાવ્ણો અકારિષં જિષ્ણોરશ્વસ્ય વાજિનઃ। સુરભિ નો મુખા કરત્પ્રણઆયૂઁષિ તારિષત્। (યજુ. ૨૩.૩૨)

આ મંત્રથી દધિ સ્નાન કરાવવું. 'ધૃતં ધૃતપાવા૦'[1] આ મંત્રથી ઘૃતસ્નાન કરાવવું. 'મધુવાતા૦'[2], મધુનક્તં૦'[3], મધુ મન્નો૦'[4] આ ત્રણ ઋચાઓથી મધુસ્નાન અને શર્કરાસ્નાન[5] કરાવો. આ દૂધ વગેરે પાંચ વસ્તુઓને પંચામૃત કહે છે.

અથવા પાદ્ય-સમર્પણ કહેલા 'નમોઽસ્તુ, નીલગ્રીવાય૦' વગેરે મંત્ર દ્વારા પંચામૃતથી સ્નાન કરાવો, તે પછી 'મા નાસ્તોકે'[6] આ મંત્રથી ભગવાન શિવને પ્રેમપૂર્વક કટિબંધ (કરધની-કંદોરો) અર્પિત કરો. 'નમો ધૃષ્ણવે૦'[7] આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને આરાધ્ય દેવતાને ઉત્તરીય ધારણ કરાવો. 'યા તે હેતિઃ૦'[8] ઈત્યાદિ ચાર ઋચાઓ જાણીને વેદજ્ઞ ભક્ત પ્રેમથી વિધિપૂર્વક ભગવાન શિવ માટે વસ્ત્ર (અને જનોઈ સમર્પિત કરે. એ પછી 'નમઃશ્વભ્ય૦'[9] ઈત્યાદિ મંત્ર ભણીને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો ભક્ત પુરુષ ભગવાનને પ્રેમપૂર્વક ગંધ (સુગંધિત ચંદન અને રોલી) ચડાવે. 'નમસ્તક્ષભ્યો૦'[10] આ મંત્રથી ચોખા અર્પિત કરે. 'નમઃપાર્યાય૦'[11] આ

---

૧. ઘૃતં ઘૃતપાવનઃ પિબત વસાં વસાપાવાનઃ પિબતાન્તરિક્ષસ્ય હવિરસિ સ્વાહા દિશઃ પ્રદિશ આદિશો વિદિશ ઉદિશો દિગ્ભ્યઃ સ્વાહા (યજુ. ૬.૧૯

૨. મધુ વાતા ઋતાયતે મધુ ક્ષરન્તિ સિન્ધવઃ માધ્વીર્નઃ સન્ત્વોષધીઃ (યજુ. ૧૩.૨૭)

૩. મધુ નક્તમુતોષસો મધુમત્પાર્થિવઁ રજઃ મધુ દ્યૌરસ્તુ નઃ પિતા (યજુ. ૧૩.૨૮)

૪. મધુમાન્નો વનસ્પતિર્મધુમાઁ અસ્ત સૂર્યઃ માધ્વીર્ગાવો ભવન્તુ નઃ (યજુ. ૧૩.૨૯)

૫. કેટલાક વિદ્વાન 'મધુ વાતા.' વગેરે ત્રણ ઋચાઓનો ઉપયોગ કેવળ મધુસ્નાનમાં જ કરે છે અને શર્કરા સ્નાન કરાવતી વખતે નિમ્નાંકિત મંત્ર બોલે છે– અયાઁ રસમુદ્વયસઁ સૂર્યે સન્ત સમાહિતમ્ અપાયઁ રસસ્ય યો રસસ્તં વો ગૃહ્ણામ્યુત્તમમુપયામગૃહીતોઽસીન્દ્રાય ત્વાં જુષ્ટં ગૃહ્ણામ્યેષ તે યોનિરિન્દ્રાય ત્વા જુષ્ટતમમ્ (યજુ. ૯.૩)

૬. મા નસ્તોકે તનયે મા ન આયુષિ માનો ગોષુ મા નો અશ્વેષુ રીરિષઃ। મા નો વીરાન્ રુદ્ર ભામિનો વધીર્હવિષ્મન્તઃ સદમિત્ ત્વા હવામહે। (યજુ. ૧૬.૧૬)

૭. નમો ધૃષ્ણવે ચ પ્રમૃશાય ચ નમો નિષંગણે ચેષુધિમતે ચ નમસ્તીક્ષ્ણેષવે ચાયુધિને ચ નમઃ સ્વાયુધાય ચ સુધન્વને ચ (યજુ. ૧૬.૩૬)

૮. યા તે હેતિર્મીઢુષ્ટમ હસ્તે બભૂવ તે ધનુઃ। તયાસ્માન્વિશ્વતસ્ત્વમયક્ષ્મયા પરિ ભુજ (૧૧) પરિ તે ધન્વનો હેતિરસ્માન્વૃણક્તુ વિશ્વતઃ। અથો ય ઈષુધિસ્તવારે અસ્મન્નિ ધેહિ તમ્ (૧૨) અવતત્ય ધનુષ્ટ્વઁ સહસ્રાક્ષ શતેષુધે। નિશીર્ય્ય શલ્યાનાં મુખા શિવો ન સુમના ભવ (૧૩) નમસ્ત આયુધાયાનાતતાય ધૃષ્ણવે ઉભાભ્યામુત તે નમઃ બાહુભ્યાં તવ ધન્વને (૧૪) (યજુ. ૧૬)

૯. નમઃ શ્વભ્યઃ શ્વપતિભ્યશ્ચ વો નમો નમો ભવાય ચ રુદ્રાય ચ નમઃ શર્વાય ચ પશુપતયે ચ નમો નીલગ્રીવાય ચ શિતિકંઠાય ચ। (યજુ. ૧૬.૨૮)

૧૦. નમસ્તક્ષભ્યો રથકારેભ્યશ્ચ વો નમો નમઃ કુલાલેભ્યઃ કર્મારેભ્યશ્ચ વો નમો નમો નિષાદેભ્યઃ પુઞ્જિષ્ઠેભ્યશ્ચ વો નમો નમઃ શ્વનિભ્યો મૃગયુભ્યશ્ચ વોનમઃ। (યજુ. ૧૬.૨)

૧૧. નમઃ પાર્યાય ચાવાર્યાય ચ નમઃ પ્રતરણાય ચોત્તરણાય ચ નમસ્તીર્થ્યાય ચ કૂલ્યાય ચ નમઃ શષ્પ્યાય ચ ફેન્યાય ચ। (યજુ. ૧૬.૪૨)

મંત્રથી ફૂલ ચડાવો. 'નમઃ પર્ણાય૦'[૧] આ મંત્રથી બિલ્વપત્ર અર્પણ કરો. 'નમઃ કપર્દિને ચ૦'[૨] ઈત્યાદિ મંત્રથી વિધિપૂર્વક ધૂપ કરો. 'નમઃ આશવે૦'[૩] આ ઋચાથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર દીપ નિવેદિત કરો. ત્યાર પછી (હાથ ધોઈને) 'નમો જ્યેષ્ઠાય૦'[૪] એ મંત્રથી ઉત્તમ નૈવેદ્ય ધરો. પછી પૂર્વોક્ત ત્ર્યંબક મંત્રથી આચમન કરાવો. 'ઈમા રુદ્રાય૦'[૫] એ ઋચાથી ફળ અર્પણ કરો. પછી 'નમો વ્રજ્યાય૦'[૬] આ મંત્રથી ભગવાન શિવને પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પિત કરી દો. પછી 'મા નો મહાન્તમ્૦' તથા 'મા નસ્તોકે' આ પૂર્વોક્ત મંત્રો દ્વારા માત્ર ચોખાથી અગિયાર રુદ્રોનું પૂજન કરો. ત્યારબાદ 'હિરણ્યગર્ભ૦'[૭] ઈત્યાદિ મંત્રથી જે ત્રણ ઋચાઓના રૂપમાં પઠિત છે, દક્ષિણા ચઢાવવી.* 'દેવસ્યત્વા૦'[૮] આ મંત્રથી વિદ્વાન પુરુષ આરાધ્ય દેવનો અભિષેક કરે. દીપ માટે બતાવેલ 'નમ આશવે૦' વગેરે મંત્રથી શિવની નીરાજના (આરતી) કરો. એ પછી 'ઈમા રુદ્રાય૦' વગેરે ત્રણ ઋચાઓથી ભક્તિપૂર્વક રુદ્રદેવને પુષ્પાંજલિ અર્પિત કરો. 'મા નો મહાન્તમ્૦' એ મંત્રથી વિજ્ઞ ઉપાસક પૂજનીય દેવતાની પરિક્રમા કરે. તે પછી ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો ઉપાસક 'મા નસ્તોકે૦' આ મંત્રથી ભગવાનને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે. 'એષ તે૦'[૯]

---

૧. નમઃ પર્ણાય ચ પર્ણશદાય ચ નમ ઉદ્ગુરમાણાય ચાભિઘ્નતે ચ નમ આખિદતે ચ પ્રખિદતે ચ નમ ઈષુકૃદ્ભ્યો ધનુષ્કૃદ્ભ્યશ્ચ વો નમો નમો વઃ કિરિકેભ્યો દેવાના હૃદયેભ્યો નમો વિચિન્વત્કેભ્યો નમો નમ આનિર્હતેભ્યઃ। (યજુ. ૧૬.૪૬)

૨. નમઃ કપર્દિને ચ વ્યુપ્તકેશાય ચ નમઃ સહસ્રાક્ષાય ચ શતધન્વને ચ નમો ગિરિશયાય ચ શિપિવિષ્ટાય ચ નમો મીઢુષ્ટમાય ચેષુમતે ચ। (યજુ. ૧૬.૨૯)

૩. નમ આશવે ચાજિરાય ચ નમઃ શીઘ્ર્યાય ચ શીભ્યાય ચ નમ ઊર્મ્યાય ચાવસ્વન્યાય ચ નમો નાદેયાય ચ દ્વીપ્યાય ચ। (યજુ. ૧૬.૩૧)

૪. નમો જ્યેષ્ઠાય ચ કનિષ્ઠાય ચ નમઃ પૂર્વજાય ચાપરજાય ચ નમો મધ્યમાય ચાપગલ્ભાય ચ નમો જઘન્યાય ચ બુધ્ન્યાય ચ। (યજુ. ૧૬.૩૨)

૫. ઈમા રુદ્રાય તવસે કપર્દિને ક્ષયદ્વીરાય પ્રભરામહે મતીઃ। યથા શમસદ્ દ્વિપદે ચતુષ્પદે વિશ્વં પુષ્ટં ગ્રામે અસ્મિન્નનાતુરમ્। (યજુ. ૧૬.૪૮)

૬. નમો વ્રજ્યાય ચ ગોષ્ઠ્યાય ચ નમસ્તલ્પ્યાય ચ ગેહ્યાય ચ નમો હૃદય્યાય ચ નિવેષ્પ્યાય ચ નમઃ કાટ્યાય ચ ગહ્વરેષ્ઠાય ચ। (યજુ. ૧૬.૪૪)

૭. હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ભૂતસ્ય જાતઃ પતિરેક આસીત્। સ દાધાર પૃથિવીં દ્યામુતેમાં કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ।

* આ મંત્ર યજુર્વેદમાં ત્રણ સ્થાનોમાં પઠિત છે અને ત્રણ મંત્રોના રૂપ પરિગણના છે. જેમ કે, યજુ. ૧૩.૪, ૨૩.૧ અને ૨૫.૧૦માં.

૮. દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિ નોર્બાહુભ્યાં પૂષ્ણો હસ્તાભ્યામ્। અશ્વિનોર્ભૈષ-જ્યેન તેજસે બ્રહ્મવર્ચસાયાભિષિઞ્ચામિ સરસ્વત્યૈ ભૈષજ્યેન વીર્યાયા આદ્યાયાભિ ષિઞ્ચામીન્દ્રસ્યેન્દ્રિયેણ બલાય શ્રિયૈ યશસેઽભિષિઞ્ચાભ (યજુ. ૨૦.૩)

૯. એષ તે રુદ્રભાગઃ સહ સ્વસામ્બિકયા તં જુષસ્વ સ્વાહા। એષ ને રુદ્ર ભાગ આખુસ્તે પશુઃ। (યજુ. ૩.૫૭)

એ મંત્રથી શિવમુદ્રાનું પ્રદર્શન કરવું. 'યતો યત૦'[1] આ મંત્રથી અભય નામક મુદ્રાનું પ્રદર્શન કરવું, 'ત્ર્યંબકં૦' મંત્રથી જ્ઞાન નામક મુદ્રાનું અને 'નમઃ સેના૦'[2] ઇત્યાદિ મંત્રથી મહામુદ્રાનું પ્રદર્શન કરવું. 'નમો ગોભ્ય૦'[3] આ ઋચા દ્વારા ધેનુમુદ્રા દેખાડો. આ રીતે પાંચ મુદ્રાનું પ્રદર્શન કરીને શિવસંબંધી મંત્રોનો જપ કરો અથવા વેદજ્ઞ પુરુષ 'શતરુદ્રિય૦'[4] મંત્રની આવૃત્તિ કરે. ત્યારપછી વેદજ્ઞ પુરુષ પંચાંગ પાઠ કરે. પછી 'દેવાગાતુ૦'[5] ઇત્યાદિ મંત્રથી ભગવાન શંકરનું વિસર્જન કરે. આ રીતે શિવપૂજાની વૈદિક વિધિનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

હે મહર્ષિઓ! હવે સંક્ષેપમાં પણ પાર્થિવ પૂજનની વૈદિક વિધિનું વર્ણન સાંભળો. 'સદ્યો જાતં૦'[6] આ ઋચાથી પાર્થિવ લિંગ બનાવવા માટે માટી લઈ આવવી. 'વામદેવાય૦'[7] ઇત્યાદિ મંત્ર ભણીને એમાં પાણી રેડવું (જ્યારે ભીની બરાબર રીતે થઈ જાય ત્યારે) 'અઘોર૦'[8] મંત્રથી લિંગનું નિર્માણ કરવું. ત્યારબાદ 'તત્પુરુષાય૦'[9] આ મંત્રથી વિધિવત્ એમાં ભગવાન શિવનું આવાહન કરવું. ત્યાર પછી 'ઈશાન૦'[10] મંત્રથી ભગવાન શિવને વેદી પર સ્થાપિત કરો. આ સિવાય અન્ય બધાં વિધાનોને પણ શુદ્ધબુદ્ધિવાળો ઉપાસક સંક્ષેપમાં જ સંપન્ન કરે. એ પછી વિદ્વાન પુરુષ પંચાક્ષર મંત્રથી અથવા ગુરુએ આપેલા અન્ય કોઈ શિવસંબંધી મંત્રથી સોળ ઉપચાર દ્વારા વિધિવત્ પૂજન કરે અથવા

ભવાયભવનાશાય મહાદેવાય ધીમહિ ।
ઉગ્રાય ઉગ્રનાશાય શર્વાય શશિમૌલિને ॥(૨૦.૪૩)

આ મંત્ર દ્વારા વિદ્વાન ઉપાસક ભગવાન શંકરની પૂજા કરે. તે ભ્રમ છોડીને ઉત્તમ ભાવ-ભક્તિથી શિવની આરાધના કરે; કેમકે ભગવાન શિવ ભક્તિથી જ મનોવાંછિત ફળ આપે છે.

હે બ્રાહ્મણો! અહીં જે વૈદિક વિધિથી

૧. યતો યતઃ સમીહસે તતો નો અભયં કુરુ । શં નઃ કુરુ પ્રજાભ્યોઽભયં નઃ પશુભ્યઃ ॥ (યજુ. ૩૬.૨૨)

૨. નમઃ સેનાભ્યઃ સેનાનિભ્યશ્ચ વો નમો નમો રથિભ્યો અરથેભ્યશ્ચ નમો નમઃ ।
ક્ષત્તૃભ્યઃ સંગ્રહીતૃભ્યશ્ચ વો નમો નમો મહદ્ભ્યો અર્ભકેભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥ (યજુ. ૧૬.૨૬)

૩. નમો ગોભ્યઃ શ્રીમતીભ્યઃ સૌરભેયીભ્ય એવ ચ । નમો બ્રહ્મસુતાભ્યશ્ચ પવિત્રાભ્યો નમો નમઃ ॥ (ગોમતી વિદ્યા)

૪. યજુર્વેદનો એ અંશ, જેમાં રુદ્રનાં સો કે તેથી અધિક નામ આવ્યાં છે અને એ દ્વારા રુદ્રદેવની સ્તુતિ થઈ છે. (જુઓ યજુ. અધ્યાય. ૧૬)

૫. દેવા ગાતુવિદો ગાતું વિત્વા ગાતુમિત । મનસસ્પત ઇમં દેવ યજ્ઞં સ્વાહા વાતે ધાઃ ॥ (યજુ. ૮.૨૧)

૬. સદ્યોજાતં પ્રપદ્યામિ સદ્યોજાતાય વૈ નમો નમઃ । ભવે ભવેનાતિભવે ભજસ્વ માં ભવોદ્ભવાય નમઃ ॥

૭. ૐ વામદેવાય નમો જ્યેષ્ઠાય નમઃ શ્રેષ્ઠાય નમઃ નમો રુદ્રાય નમઃ કાલાય નમઃ કલવિકરણાય નમો બલવિકરણાય નમો બલાય નમો બલપ્રમથનાથાય નમઃ સર્વભૂતદમનાય નમો મનોન્મથાય નમઃ ।

૮. ૐ અઘોરેભ્યોઽથ ઘોરેભ્યો ઘોરઘોરતરેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ સર્વશર્વેભ્યો નમસ્તેઽસ્તુ રુદ્રરૂપેભ્યઃ ।

૯. ૐ તત્પુરુષાય વિદ્મહે મહાદેવાય ધીમહિ તન્નો રુદ્રઃ પ્રચોદયાત્ ।

૧૦. ૐ ઈશાનઃ સર્વવિદ્યાનામીશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં બ્રહ્માધિપતિર્બ્રહ્મણો બ્રહ્મા શિવો મેઽસ્તુ સદા શિવોમ્ ॥

પૂજનનો ક્રમ બતાવ્યો છે, એનો પૂર્ણરૂપે આદર કરતાં હું પૂજાની બીજી વિધિ પણ બતાવી રહ્યો છું, જે ઉત્તમ હોવા સાથે જ સર્વસાધારણને ઉપયોગી છે. હે મુનિવરો! પાર્થિવલિંગની પૂજા ભગવાન શિવનાં નામો દ્વારા બતાવાઈ છે. તે પૂજા સંપૂર્ણ ઇચ્છિતને આપનારી છે. હું તે બતાવું છું, સાંભળો! હર, મહેશ્વર, શંભુ, શૂલપાણિ, પિનાકધૃક્, શિવ, પશુપતિ અને મહાદેવ – એ ક્રમશઃ શિવનાં આઠ નામ કહેવાય છે. આમાંથી પ્રથમ નામ દ્વારા અર્થાત્ 'ૐ હરાય નમઃ'નું ઉચ્ચારણ કરીને પાર્થિવલિંગ બનાવવા માટે માટી લાવો. બીજું નામ અર્થાત્ 'ૐ મહેશ્વરાય નમઃ'નું ઉચ્ચારણ કરીને લિંગ-નિર્માણ કરો. પછી 'ૐ શમ્ભવે નમઃ' બોલીને એ પાર્થિવ-લિંગની પ્રતિષ્ઠા કરો. ત્યારબાદ 'ૐ શૂલપાણયે નમઃ' કહીને એ પાર્થિવ-લિંગમાં ભગવાન શિવનું અવાહન કરો. 'ૐ પિનાકધૃષે નમઃ' કહીને એ શિવલિંગને સ્નાન કરાવો. 'ૐ શિવાય નમઃ' બોલીને એની પૂજા કરો. પછી 'ૐ પશુપતયે નમઃ' કહીને ક્ષમા-પ્રાર્થના કરો અને અન્તમાં 'ૐ મહાદેવાય નમઃ' કહીને આરાધ્ય દેવનું વિસર્જન કરી દો. પ્રત્યેક નામની શરૂઆતમાં ૐકાર અને અંતે ચતુર્થી વિભક્તિ સાથે 'નમઃ' પદ લગાડીને બહુ આનંદ અને ભક્તિભાવથી પૂજાસંબંધી સર્વ કાર્ય કરવાં જોઈએ.[1]

ષડક્ષર-મંત્રથી અંગન્યાસ અને કરન્યાસની વિધિ સારી રીતે સંપન્ન કરીને પછી નીચે લખ્યા પ્રમાણે ધ્યાન કરો. જે કૈલાસ પર્વત પર એક સુંદર સિંહાસનના મધ્યભાગમાં બિરાજમાન છે, જેમની ડાબી બાજુમાં ભગવતી ઉમા એમને અડકીને બેઠેલાં છે, સનક-સનંદન વગેરે ભક્તજન પૂજા કરી રહ્યા છે તથા જે ભક્તોના દુઃખરૂપી દાવાનળને નષ્ટ કરનાર અપ્રમેય-શક્તિશાળી ઈશ્વર છે, એ વિશ્વવિભૂષણ ભગવાન શિવનું ચિંતન કરવું જોઈએ. ભગવાન મહેશ્વરનું પ્રતિદિન આ પ્રકારે ધ્યાન કરવું જોઈએ – એમની અંગ-કાંતિ ચાંદીના પર્વત જેવી ગૌર છે. તેમણે પોતાના મસ્તક પર મનોહર ચંદ્રમાનો મુગટ ધારણ કર્યો છે. રત્નોનાં આભૂષણ ધારણ કરવાથી એમનું શ્રીઅંગ વધારે ને વધારે ઉદ્‌ભાસિત થઈ રહ્યું છે. એમના ચાર હાથમાં ક્રમશઃ પરશુ, મૃગમુદ્રા, વર અને અભયમુદ્રા સુશોભિત છે. તે સદા પ્રસન્ન રહે છે. કમળના આસન પર બેઠેલા છે અને ચારે બાજુ દેવતાઓ ઊભા રહીને એમની સ્તુતિ કરે છે. એમણે વસ્ત્રને બદલે વ્યાઘ્રચર્મ ધારણ કરેલું છે. એ વિશ્વના આદિ છે. બીજ (કારણ) રૂપ છે અને સર્વના સમસ્ત ભયનું હરણ કરનારા છે. એમને પાંચ મુખ છે અને પ્રત્યેક મુખમંડલમાં ત્રણ ત્રણ નેત્ર છે.*

૧. હરો મહેશ્વરઃ શંભુઃ શૂલપાણિઃ પિનાકધૃક્ । શિવઃ પશુપતિશ્ચૈવ મહાદેવ ઇતિ ક્રમાત્ ॥
મૃદાહરણસંઘટ્ટપ્રતિષ્ઠાહ્વાનમેવ ચ । સ્નાપનં પૂજનં ચૈવ ક્ષમસ્વેતિ વિસર્જનમ્ ॥
ૐકારાદિચતુર્થ્યન્તૈર્નમોઽન્તૈર્નામભિઃ ક્રમાત્ । કર્તવ્યાશ્ચ ક્રિયાઃ સર્વા ભક્ત્યા પરમયા મુદા ॥
(શિવપુરાણ વિ. ૨૦/૪૭-૪૯)

* અંગન્યાસ અને કરન્યાસનો પ્રયોગ આ પ્રકારે સમજવો જોઈએ: ૐ ૐ અંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ ૧ । ૐ નં તર્જનીભ્યાં નમઃ ૨ । ૐ મં મધ્યમાભ્યાં નમઃ ૩ । ૐ શિં અનામિકાભ્યાં નમઃ ૪ । ૐ વાં કનિષ્ઠિકાભ્યાં નમઃ ૫ । ૐ યં કરતલકરપૃષ્ઠાભ્યાં નમઃ ૬ । ઇતિ કરન્યાસઃ । ૐ ૐ હૃદયાય નમઃ ૧ । ૐ નં શિરસે સ્વાહા ૨ ।

આ રીતે ધ્યાન તથા ઉત્તમ પાર્થિવલિંગનું પૂજન કરીને ગુરુએ આપેલો પંચાક્ષર મંત્ર છે તેનો વિધિપૂર્વક જાપ કરવો. હે વિપ્રવરો! વિદ્વાન પુરુષ માટે એ જરૂરી છે કે તે દેવેશ્વર શિવને પ્રણામ કરીને વિવિધ પ્રકારની સ્તુતિઓ દ્વારા એમનું સ્તવન કરે તથા શતરુદ્રિય (યજુ. ૧૬મા અધ્યાયના મંત્રો)નો પાઠ કરે. ત્યારબાદ અંજલિમાં ચોખા અને ફૂલ લઈને ઉત્તમ ભક્તિભાવથી નિમ્નાંકિત મંત્રોને ભણીને પ્રેમ અને પ્રસન્નતા સાથે ભગવાન શંકરની આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરે –

સૌને સુખ પ્રદાન કરનાર કૃપાનિધાન ભૂતનાથ શિવ! હું તમારો છું. આપના ગુણોમાં જ મારા પ્રાણ રહ્યા છે અથવા આપના ગુણ જ મારા પ્રાણ છે – મારું જીવનસર્વસ્વ છે. મારું ચિત્ત સદા આપના જ ચિંતનમાં લાગ્યું રહો. આ જાણીને મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. કૃપા કરો. હે શંકર! મેં અજાણતાં કે જાણી જોઈને જો ક્યારેય આપનો જપ અને આપનું પૂજન વગેરે કર્યું હોય તો આપની કૃપાથી તે સફળ થઈ જાઓ. હે ગૌરીનાથ! હું આધુનિક યુગનો મહાન પાપી છું, પતિત છું, અને આપ સદાયના પરમ મહાન પતિતપાવન છો. આ વાતનો વિચાર કરીને આપ જેવું ચાહો તેવું કરો. હે મહાદેવ! હે સદાશિવ! વેદો, પુરાણો, વિવિધ પ્રકારના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો અને વિભિન્ન મહર્ષિઓએ પણ હજુ સુધી આપને પૂર્ણરૂપે જાણ્યા નથી. પછી હું કેવી રીતે જાણી શકું? હે મહેશ્વર! હું જેવો છું એ જ રૂપમાં સંપૂર્ણ ભાવથી આપનો છું, આપને આશ્રિત છું. એટલે આપની રક્ષા મેળવવા યોગ્ય છું, હે પરમેશ્વર! તમે મારા પર પ્રસન્ન થાવ.* હે મુને! આ રીતે પ્રાર્થના કરીને હાથમાં લીધેલા ચોખા અને ફૂલો

ૐ મં શિખાયૈ વષટ્ ૩। ૐ શિં કવચાય હુમ્ ૪। ૐ વાં નેત્રત્રયાય વૌષટ્ ૫। ૐ યં અસ્ત્રાય ફટ્ ૬। ઇતિ હૃદયાદિષડંગન્યાસઃ। અહીં કરન્યાસ અને હૃદયાદિષડંગન્યાસનાં છ છ વાક્ય આપેલાં છે. એમાં પ્રથમ વાક્ય બોલીને બંને તર્જની આંગળીઓથી અંગૂઠાઓનો સ્પર્શ કરવો જોઈએ. બાકીનાં વાક્યો ભણીને અંગૂઠાઓથી તર્જની વગેરે આંગળીઓને સ્પર્શ કરવો જોઈએ. આ રીતે અંગન્યાસમાં પણ જમણા હાથથી હૃદયાદિ અંગોનો સ્પર્શ કરવાની વિધિ છે. માત્ર કવચન્યાસને જમણા હાથથી ડાબી ભુજા અને ડાબા હાથથી જમણી ભુજાનો સ્પર્શ કરવો જોઈએ. 'અસ્ત્રાય ફટ્' આ અંતિમ વાક્ય બોલીને જમણા હાથને માથાની ઉપર લઈ આવીને ડાબી હથેળી પર તાળી વગાડવી જોઈએ. ધ્યાનસંબંધી શ્લોક, જેનો ભાવ ઉપર આપ્યો છે તે આ રીતે છે –

કૈલાસપીઠાસનમધ્યસંસ્થં ભક્તૈઃ સનન્દાદિભિરર્ચ્યમાનમ્। ભક્તાર્તિદાવાનલમપ્રમેયં ધ્યાયેદુમાલિંગિત વિશ્વભૂષણમ્॥
ધ્યાયેન્નિત્યં મહેશં રજતગિરિનિભં ચારુચંદ્રાવતંસં રત્નાકલ્પોજ્જ્વલાંગં પરશુમૃગવરાભીતિહસ્તં પ્રસન્નમ્।
પદ્માસીનં સમન્તાત્સ્તુતમમરગણૈર્વ્યાઘ્રકૃત્તિં વસાનં વિશ્વાદ્યં વિશ્વબીજં નિખિલભયહરં પંચવક્ત્રં ત્રિનેત્રમ્॥
(શિવપુરાણ વિ. ૨૦।૫૧-૫૨)

* તાવકસ્ત્વદ્ગુણપ્રાણસ્ત્વચ્ચિત્તોઽહં સદા મૃડ। કૃપાનિધે ઇતિ જ્ઞાત્વા ભૂતનાથ પ્રસીદ મે॥
અજ્ઞાનાદ્યદિ વા જ્ઞાનાજ્જપપૂજાદિકં મયા। કૃતં તદસ્તુ સફલં કૃપયા તવ શંકર॥
અહં પાપી મહાનદ્ય પાવનશ્ચ ભવાન્મહાન્। ઇતિ વિજ્ઞાય ગૌરીશ યદિચ્છસિ તથા કુરુ॥
વેદૈઃ પુરાણૈઃ સિદ્ધાન્તૈર્ઋષિભિર્વિવિધૈરપિ। ન જ્ઞાતોઽસિ મહાદેવ કુતોઽહં ત્વાં સદાશિવ॥
યથા તથા ત્વદીયોઽસ્મિ સર્વભાવૈર્મહેશ્વર। રક્ષણીયસ્ત્વયાહં વૈ પ્રસીદ પરમેશ્વર॥
(શિવપુરાણ વિ. ૨૦।૫૬-૬૦)

ભગવાન શિવ ઉપર ચઢાવી દેવાં અને એ શંભુદેવને ભક્તિભાવથી વિધિપૂર્વક સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરો. ત્યારપછી શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા ઉપાસક શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ઇષ્ટદેવની પરિક્રમા કરે. પછી શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્તુતિઓથી દેવેશ્વર શિવની સ્તુતિ કરે. એ પછી ગળું વગાડીને (ગળામાંથી અવ્યક્ત શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને) પવિત્ર અને વિનીત ચિત્તવાળો સાધક ભગવાનને પ્રણામ કરે. ત્યારબાદ આદરપૂર્વક વિજ્ઞપ્તિ કરે અને પછી વિસર્જન કરે. હે મુનિવરો! આ રીતે મેં વિધિપૂર્વક પાર્થિવ પૂજા બતાવી છે. એ ભોગ અને મોક્ષ આપનારી છે અને ભગવાન શિવમાં ભક્તિભાવ વધારનારી છે.

(અધ્યાય ૧૯-૨૦)

*

પાર્થિવપૂજાનો મહિમા, શિવનૈવેદ્યભક્ષણ અંગે નિર્ણય અને બિલ્વનું માહાત્મ્ય

(ત્યારપછી ઋષિઓના પૂછવા પર કે કઈ કામનાની પૂર્તિ માટે કેટલાં પાર્થિવલિંગોની પૂજા કરવી જોઈએ, એ વિષયનું વર્ણન કરીને)

સૂતજી બોલ્યા—હે મહર્ષિઓ! પાર્થિવ-લિંગોની પૂજા કોટિ-કોટિ યજ્ઞોનું ફળ પ્રદાન કરનારી છે. કળિયુગમાં લોકો માટે શિવલિંગ-પૂજન જેવું શ્રેષ્ઠ જણાય છે એવું બીજું કોઈ સાધન જણાતું નથી, આ સમસ્ત શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે. શિવલિંગ ભોગ અને મોક્ષ બંને આપનારું છે. લિંગ ત્રણ પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે – ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ. જે ચાર આંગળ ઊંચું અને દેખાવમાં સુંદર હોય તથા વેદીથી યુક્ત હોય એ શિવલિંગને શાસ્ત્ર મહર્ષિઓએ 'ઉત્તમ' કહ્યું છે. એનાથી અર્ધું 'મધ્યમ' અને એથીય અર્ધું 'અધમ' મનાય છે. આ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં શિવલિંગ કહ્યાં છે. જે ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અથવા વિલોમ સંકર – કોઈ પણ કેમ ન હોય, તે પોતાના અધિકાર અનુસાર વૈદિક અથવા તાંત્રિક મંત્રથી સદા આદરપૂર્વક શિવલિંગની પૂજા કરે. હે બ્રાહ્મણો! વધારે કહેવાથી શો લાભ? **શિવલિંગનું પૂજન કરવામાં સ્ત્રીઓનો તથા અન્ય સર્વ લોકોનો પણ અધિકાર છે.*** બ્રાહ્મણો માટે વૈદિક પદ્ધતિથી પૂજા શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ અન્ય લોકો માટે વૈદિક માર્ગથી પૂજા કરવાની સંમતિ નથી. વેદજ્ઞ દ્વિજોએ વૈદિક રીતે જ પૂજા કરવી જોઈએ, અન્ય રીતે નહીં – આ ભગવાન શિવનું કથન છે – દધીચિ અને ગૌતમ વગેરેના શાપથી જેમનાં ચિત્ત દગ્ધ થઈ ગયાં છે, એમની વૈદિક કર્મમાં શ્રદ્ધા નથી હોતી. જે મનુષ્ય વેદ તથા સ્મૃતિઓમાં કરેલ સત્કર્મોની અવહેલના કરીને બીજાં કર્મ કરવા માંડે છે,

* બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ શૂદ્રો વા પ્રતિલોમજઃ। પૂજયેત્ સતતં લિંગં તન્મંત્રેણ સાદરમ્ ॥
કિં બહૂક્તેન મુનયઃ સ્ત્રીણામપિ તથાન્યતઃ। અધિકારોઽસ્તિ સર્વેષાં શિવલિંગાર્ચને દ્વિજાઃ ॥
(શિવપુરાણ વિ. ૨૧/૩૯-૪૦)

એના મનોરથ ક્યારેય સફળ થતા નથી.*

આ રીતે વિધિપૂર્વક ભગવાન શંકરનું નૈવેદ્યાન્ત પૂજન કરીને એમની ત્રિભુવનમયી આઠ મૂર્તિઓનું પણ એ પૂજન કરે. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્રમા અને યજમાન - એ ભગવાન શંકરની આઠ મૂર્તિઓ કહેવાય છે. આ આઠેય મૂર્તિઓની સાથે સાથે શર્વ, ભવ, રુદ્ર, ઉગ્ર, ભીમ, ઈશ્વર, મહાદેવ અને પશુપતિ – આ નામોની પણ અર્ચના કરે. ત્યાર પછી ચંદન, અક્ષત અને બિલ્વપત્ર લઈને ત્યાં ઈશાન વગેરેના ક્રમથી ભગવાન શિવના પરિવારનું ઉત્તમ ભક્તિભાવથી પૂજન કરે, ઈશાન, નંદી, ચંડ, મહાકાલ, ભૃંગી, વૃષ, સ્કંદ, કપર્દીશ્વર, સોમ અને શુક્ર – આ દશ શિવજીના પરિવાર છે, જે ક્રમશઃ ઈશાન વગેરે દશે દિશાઓમાં પૂજનીય છે. એ પછી ભગવાન શિવ સમક્ષ વીરભદ્રનું અને પછી કીર્તિમુખનું પૂજન કરીને વિધિપૂર્વક અગિયાર રુદ્રોનું પૂજન કરે. ત્યાર પછી, પંચાક્ષર મંત્રનો જપ કરીને શતરુદ્રિય સ્તોત્રનો, વિવિધ પ્રકારની સ્તુતિઓનો અને શિવપંચાંગનો પાઠ કરે. એ પછી પરિક્રમા અને નમસ્કાર કરીને શિવલિંગનું વિસર્જન કરે. આ પ્રમાણે મેં શિવપૂજનની સંપૂર્ણ વિધિનું આદરપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. રાતે દેવકાર્ય સદા ઉત્તરાભિમુખ થઈને જ કરવું જોઈએ. આ રીતે શિવપૂજન પણ પવિત્ર ભાવથી સદા ઉત્તરાભિમુખ થઈને જ કરવું ઉચિત છે. જ્યાં શિવલિંગ સ્થાપિત હોય એનાથી પૂર્વ દિશાનો આશ્રય લઈને બેસવું નહીં અથવા ઊભા પણ ન રહેવું જોઈએ; કેમકે, એ દિશા ભગવાન શિવની આગળ કે સામે પડે છે (ઈષ્ટદેવનો સામનો રોકવો ઠીક નથી). શિવલિંગથી ઉત્તર દિશામાં પણ ન બેસવું, કેમકે ત્યાં ભગવાન શંકરનું વામાંગ છે, જેમાં શક્તિસ્વરૂપા ઉમા બિરાજમાન છે. પૂજકે શિવલિંગની પશ્ચિમની દિશામાં પણ ન બેસવું. કેમકે, તે આરાધ્ય દેવનો પૃષ્ઠ ભાગ છે. (પાછળથી પૂજા કરવી તે પણ ઉચિત નથી). તેથી બાકી રહેલી દક્ષિણ દિશા જ ગ્રાહ્ય છે. તેથી એનો જ આશ્રય લેવો ઠીક છે. તાત્પર્ય એ છે કે શિવલિંગની દક્ષિણ દિશામાં ઉત્તરાભિમુખ થઈને બેસવું અને પૂજા કરવી. વિદ્વાન પુરુષે ભસ્મનું ત્રિપુંડ્ર લગાવીને, રુદ્રાક્ષની માળા લઈને, બિલ્વપત્રનો સંગ્રહ કરીને જ ભગવાન શંકરની પૂજા કરવી, એ સિવાય નહીં. હે મુનિવરો! શિવપૂજનનો આરંભ કરતી વખતે જો ભસ્મ ન મળે તો માટીથી પણ લલાટમાં ત્રિપુંડ્ર જરૂર કરી લેવું જોઈએ.

ઋષિ બોલ્યા—હે મુને! અમે પહેલાં એવું સાંભળ્યું છે કે ભગવાન શિવનું નૈવેદ્ય ગ્રહણ કરવું ન જોઈએ. આ બાબતમાં શાસ્ત્રનો નિર્ણય શો છે, તે બતાવો. સાથે જ બિલ્વપત્રનું માહાત્મ્ય પણ પ્રગટ કરો.

સૂતજી બોલ્યા—હે મુનિઓ! તમે શિવસંબંધી વ્રતનું પાલન કરવાવાળા છો. તેથી આપ સૌને શતશઃ ધન્યવાદ છે. હું પ્રસન્નતાપૂર્વક બધું જ બતાવું છું તે તમે સાવધાન થઈને સાંભળો. - જે ભગવાન શિવના ભક્ત છે. અંદર અને બહારથી પવિત્ર અને શુદ્ધ છે, ઉત્તમ વ્રતનું

---

* યો વૈદિકમનાદૃત્ય કર્મ સ્માર્તમથાપિ વા । અન્યત્ સમાચરેન્મર્ત્યો ન સંકલ્પફલં લભેત્ ॥
(શિવપુરાણ વિ. ૨૧-૩૭

પાલન કરનારા છે તથા દૃઢ નિશ્ચયથી યુક્ત છે, તે શિવ-નૈવેદ્યનું જરૂર ભક્ષણ કરે. ભગવાન શિવનું નૈવેદ્ય અગ્રાહ્ય છે, એ ભાવનાને મનમાંથી કાઢી દો. શિવના નૈવેદ્યને તો જોવા માત્રથી - દર્શન માત્રથી - પણ સર્વ પાપ દૂર ભાગી જાય છે અને એ નૈવેદ્ય ખાઈ લેવાથી તો કરોડો પુણ્ય આપણામાં આવી જાય છે. લાવેલું/આવેલું શિવ-નૈવેદ્ય મસ્તક ઝુકાવીને પ્રસન્નતાપૂર્વક ગ્રહણ કરો અને શિવસ્મરણપૂર્વક એનું ભક્ષણ કરવું જોઈએ. આપણા શિવ-નૈવેદ્યને જો એમ કરીને કે હું બીજા સમયે ગ્રહણ કરીશ, અથવા લેવામાં વિલંબ કરશે તો એ મનુષ્ય નિશ્ચય જ પાપથી બંધાઈ જાય છે. જેણે શિવની દીક્ષા લીધી હોય એ શિવભક્ત માટે શિવ-નૈવેદ્ય અવશ્ય ભક્ષણીય છે, એવું કહેવાય છે. શિવની દીક્ષાથી યુક્ત શિવભક્ત પુરુષને માટે બધાં જ શિવલિંગોનું નૈવેદ્ય શુભ અને 'મહાપ્રસાદ' છે માટે તે એનું ભક્ષણ અવશ્ય કરે. પરંતુ જે અન્ય દેવતાઓની દીક્ષાથી યુક્ત છે અને શિવ-ભક્તિમાં પણ મન લાગેલું છે, એમના અંગે શિવ-નૈવેદ્ય-ભક્ષણ વિષયમાં શો નિર્ણય છે - એને તમે પ્રેમપૂર્વક સાંભળો. હે બ્રાહ્મણો! જ્યાંથી શાલગ્રામની ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યાંના ઉત્પન્ન લિંગમાં, રસલિંગ (પારદલિંગ)માં, પથ્થર, રજત અને સુવર્ણથી નિર્મિત લિંગમાં, દેવતાઓ તથા સિદ્ધો દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત લિંગમાં, કેસર-નિર્મિત લિંગમાં, રત્ન-નિર્મિત લિંગમાં અને સમસ્ત જ્યોતિર્લિંગોમાં બિરાજમાન શિવનું નૈવેદ્ય અને તેનું ભક્ષણ ચાંદ્રાયણ વ્રત સમાન પુણ્યજનક છે. બ્રહ્મ હત્યા કરનાર પુરુષ પણ જો પવિત્ર થઈને શિવ-નિર્માલ્યનું ભક્ષણ કરીને એને (માથા ઉપર) ધારણ કરે તો એનાં બધાં પાપ શીઘ્ર જ નષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યાં ચંડનો અધિકાર છે, ત્યાં જે શિવ-નિર્માલ્ય છે, એને સાધારણ મનુષ્યોએ ગ્રહણ ન કરવું જોઈએ. જ્યાં ચંડનો અધિકાર નથી, ત્યાંના શિવ-નિર્માલ્યનો સૌને ભક્તિપૂર્વક ભોજન કરવું જોઈએ. બાણલિંગ (નર્મદેશ્વર), લોહ-નિર્મિત (સ્વર્ણાદિ ધાતુમય) લિંગ, સિદ્ધલિંગ (જે લિંગની ઉપાસનાથી કોઈ દ્વારા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય અથવા સિદ્ધો દ્વારા સ્થાપિત છે તે લિંગ), સ્વયંભૂ લિંગ – આ સર્વ લિંગોમાં તથા શિવની પ્રતિમામાં (મૂર્તિઓમાં) ચંડનો અધિકાર નથી. જે મનુષ્ય શિવલિંગને વિધિપૂર્વક સ્નાન કરાવીને એ સ્નાનના જળનું ત્રણ વાર આચમન કરે છે એમાં કાયિક, વાચિક અને માનસિક ત્રણે પ્રકારનાં પાપ અહીં શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે. જે શિવ-નૈવેદ્ય, પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને જળ અગ્રાહ્ય છે, તે સર્વ પણ શાલગ્રામશિલાના સ્પર્શથી પવિત્ર - ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થઈ જાય છે. હે મુનીશ્વરો! શિવલિંગ ઉપર ચઢાવેલું જે દ્રવ્ય છે, તે અગ્રાહ્ય છે. જે વસ્તુ લિંગસ્પર્શથી રહિત છે અર્થાત્ જે વસ્તુને અલગ રાખીને શિવજીને નિવેદિત કરેલ છે અને લિંગની ઉપર ચઢાવેલ નથી, એને અત્યંત પવિત્ર જાણવી જોઈએ - હે મુનિવરો! આ રીતે નૈવેદ્યના વિષયમાં શાસ્ત્રનો નિર્ણય બતાવ્યો છે.

હવે તમે સાવધાન થઈને આદરપૂર્વક બિલ્વ-માહાત્મ્ય સાંભળો. આ બિલ્વ-વૃક્ષ મહાદેવનું જ રૂપ છે. દેવતાઓએ પણ એની સ્તુતિ કરી છે. પછી અમે તેવી રીતે તો એનો મહિમા કેમ જાણી શકાય? ત્રણે લોકમાં જેટલાં

પુણ્ય-તીર્થ પ્રસિદ્ધ છે, તે સંપૂર્ણ તીર્થ બિલ્વના મૂળ ભાગમાં નિવાસ કરે છે. જે પુણ્યાત્મા મનુષ્ય બિલ્વના મૂળમાં લિંગસ્વરૂપ અવિનાશી મહાદેવજીનું પૂજન કરે છે તે નિશ્ચય જ શિવપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે. જે બિલ્વના જડની પાસે પાણીથી પોતાના મસ્તકને સીંચે છે તે સંપૂર્ણ તીર્થોમાં સ્નાન કર્યાનું ફળ મેળવી લે છે અને એ જ આ ભૂતલ પર પાવન મનાય છે. આ બિલ્વના મૂળના પરમ ઉત્તમ થાળાને પાણી ભરેલો જોઈને મહાદેવજી પૂર્ણતયા સંતુષ્ટ થાય છે. જે મનુષ્ય ગંધ, પુષ્પ વગેરેથી બિલ્વના મૂળને પૂજે છે તે શિવલોકને પ્રાપ્ત કરે છે અને આ લોકમાં પણ એની સુખ-સંતતિ વધે છે. જે બિલ્વના મૂળ પાસે આદરપૂર્વક દીપમાળા પ્રગટાવી રાખે છે તે તત્ત્વજ્ઞાનથી સંપન્ન થઈને ભગવાન મહેશ્વરમાં ભળી જાય છે. જે બિલ્વની શાખાને પકડીને હાથથી નવાં નવાં પાંદડાં ઉતારે છે અને એ જ પાંદડાંથી બિલ્વવૃક્ષની પૂજા કરે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઈ જાય છે. જે બિલ્વના મૂળ પાસે ભગવાન શિવમાં અનુરાગ રાખનાર ભક્તોને પણ ભક્તિપૂર્વક ભોજન કરાવે છે, એને કરોડગણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જે બિલ્વના મૂળ પાસે શિવભક્તને ખીર અને ઘીથી યુક્ત અન્ન આપે છે, તે ક્યારેય દરિદ્ર નથી હોતો - હે બ્રાહ્મણો! આ રીતે મેં સાંગોપાંગ શિવલિંગપૂજનનું વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રવૃત્તિમાર્ગી અને નિવૃત્તિમાર્ગી પૂજકોના ભેદથી બે પ્રકારનું થાય છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગી લોકો માટે પીઠપૂજા આ ભૂતલ પર સંપૂર્ણ ઈચ્છિત વસ્તુઓને આપવાવાળી હોય છે. પ્રવૃત્ત પુરુષ સુપાત્ર ગુરુ વગેરે દ્વારા જ સંપૂર્ણ પૂજા સંપન્ન કરે અને અભિષેકના અંતમાં અગહનીના માગસરના (નિવારના) ચોખાથી બનાવેલું નૈવેદ્ય નિવેદિત કરે. પૂજાના અંતમાં શિવલિંગને શુદ્ધ સંપુટમાં બિરાજમાન કરીને ઘરની અંદર ક્યાંક અલગ મૂકી દે. નિવૃત્તિમાર્ગી ઉપાસકો માટે હાથ પર શિવપૂજનનું વિધાન છે. એમણે ભિક્ષા વગેરેથી પ્રાપ્ત થયેલા ભોજનને જ નૈવેદ્યરૂપમાં નિવેદિત કરી દેવું જોઈએ. નિવૃત્ત પુરુષોને માટે સૂક્ષ્મલિંગ જ શ્રેષ્ઠ બતાવ્યું છે. તે વિભૂતિથી પૂજન કરે અને વિભૂતિને જ નૈવેદ્યરૂપે નિવેદિત પણ કરે. પૂજા કરીને એ લિંગને સદા પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરે.

(અધ્યાય ૨૧-૨૨)

*

શિવનામ-જપ તથા ભસ્મ ધારણ કરવાનો મહિમા, ત્રિપુંડ્રના દેવતા અને સ્થાન વગેરેનું પ્રતિપાદન

ઋષિ બોલ્યા—હે મહાભાગ વ્યાસશિષ્ય સૂતજી! આપને નમસ્કાર છે. હવે આપ પરમ ઉત્તમ ભસ્મ-માહાત્મ્યનું વર્ણન કરો, ભસ્મ-માહાત્મ્ય, રુદ્રાક્ષ-માહાત્મ્ય તથા ઉત્તમ નામ-માહાત્મ્ય એ ત્રણેનું પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રતિપાદન કરો અને અમારા હૃદયને આનંદિત કરો.

સૂતજી બોલ્યા—હે મહર્ષિઓ! તમે બ[ઘણી] ઉત્તમ વાત પૂછી છે. આ સમસ્ત લોકોને માટે હિતકારક વિષય છે. જે લોકો ભગવાન શિવની ઉપાસના કરે છે તે ધન્ય છે, કૃતાર્થ છે. એમ

દેહધારણ સફળ છે તથા તેમનાં સમસ્ત કુળનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો. જેના મુખમાં ભગવાન શિવનું નામ છે, જે પોતાના મુખથી સદાશિવ અને શિવ વગેરે નામોનું ઉચ્ચારણ કરતા રહે છે, પાપ એમને સ્પર્શ પણ કરી શકતું નથી. જેવી રીતે ખદિર વૃક્ષના કોલસાને-અંગારાને-સ્પર્શ કરવાનું સાહસ કોઈ પણ પ્રાણી નથી કરતું. 'હે શ્રી શિવ! આપને નમસ્કાર છે' (શ્રી શિવાય નમસ્તુભ્યમ્) એવી વાણી મુખથી નીકળ્યા કરે ત્યારે તે મુખ સમસ્ત પાપનું વિનાશ કરનારું પાવન તીર્થ બની જાય છે. જે મનુષ્ય પ્રસન્નતાપૂર્વક એ મુખનું દર્શન કરે છે એને નિશ્ચિત જ તીર્થસેવનજનિત ફળની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. હે બ્રાહ્મણો! શિવનું નામ, વિભૂતિ(ભસ્મ) તથા રુદ્રાક્ષ - આ ત્રણે ત્રિવેણીની જેમ પરમ પુણ્યમય મનાયાં છે. જ્યાં આ ત્રણે શુભતર વસ્તુઓ સર્વદા રહે છે, એમના દર્શનમાત્રથી મનુષ્ય ત્રિવેણી-સ્નાનનું ફળ પ્રાપ્ત કરી લે છે. ભગવાન શિવનું નામ 'ગંગા' છે, વિભૂતિ 'યમુના' માનવામાં આવી છે અને રુદ્રાક્ષને સરસ્વતી કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણેની સંયુક્ત ત્રિવેણી સમસ્ત પાપનો નાશ કરે છે. હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો! આ ત્રણેનું માહાત્મ્ય સદ્-અસદ્ વિલક્ષણ ભગવાન મહેશ્વર વિના બીજું કોણ સારી રીતે જાણી શકે. આ બ્રહ્માંડમાં જે કાંઈ છે, તે સર્વ તો કેવળ મહેશ્વર જ જાણે છે.

હે વિપ્રગણ! હું મારી શ્રદ્ધા-ભક્તિ અનુસાર સંક્ષેપમાં ભગવન્નામોનું માહાત્મ્યનું થોડું વર્ણન કરું છું. તમે સૌ પ્રેમપૂર્વક સાંભળો. આ નામ-માહાત્મ્ય સમસ્ત પાપોને હરી લેનારું સર્વોત્તમ સાધન છે. 'શિવ' આ નામરૂપી દાવાનળથી પાતકરૂપી પર્વત અનાયાસ જ ભસ્મ થઈ જાય છે – આ સત્ય છે. આ સત્ય છે. એમાં સંશય નથી. હે શૌનક! પાપમૂલક જે વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખ છે, તે એકમાત્ર શિવનામ (ભગવન્નામ)થી જ નષ્ટ થઈ જનારાં છે. બીજાં સાધનોથી સંપૂર્ણ યત્ન કરવાથી પણ પૂર્ણતયા નષ્ટ થતાં નથી. જે મનુષ્ય આ ભૂતલ સદા ભગવાન શિવનાં નામોના જપમાં જ લાગ્યો રહે છે, તે વેદોનો જ્ઞાતા છે, તે પુણ્યાત્મા છે, તે ધન્યવાદને પાત્ર છે અને તે વિદ્વાન મનાયો છે. હે મુને! જેમનો શિવનામ જપમાં વિશ્વાસ છે, એમના દ્વારા આચરિત વિવિધ પ્રકારના ધર્મ તત્કાલ ફળ આપવા સારુ ઉત્સુક થઈ જાય છે. હે મહર્ષે! ભગવાન શિવના નામથી જેટલાં પાપ નષ્ટ થાય છે, એટલાં પાપ તો મનુષ્ય આ ભૂતલ પર કરી જ શકતો નથી.* જે શિવનામરૂપ નાવડી પર આરૂઢ થઈને સંસારરૂપી સમુદ્રને પાર કરે છે, એમનાં જન્મ-મરણ રૂપ સંસારનાં મૂળભૂત તે બધાં પાપ નક્કી જ નષ્ટ થઈ જાય છે. હે મહામુને! સંસારનાં મૂળભૂત પાતકરૂપી વૃક્ષોનો શિવનામરૂપી કુહાડીથી નિશ્ચય જ નાશ થઈ જાય છે. જે પાપરૂપી દાવાનળથી પીડિત છે, એમને શિવ-નામરૂપી અમૃતનું પાન કરવું જોઈએ. પાપોના દાવાનળથી દગ્ધ થનાર લોકોને એ શિવ-નામામૃત વગર શાંતિ મળી શકતી નથી.

* ભવન્તિ વિવિધા ધર્માસ્તેષાં સદ્યઃ ફલોન્મુખાઃ । યેષાં ભવતિ વિશ્વાસઃ શિવનામજપે મુને ॥
પાતકાનિ વિનશ્યન્તિ યાવન્તિ શિવનામતઃ । ભુવિ તાવન્તિ પાપાનિ ક્રિયન્તે ન નરૈર્મુને ॥
(શિવપુરાણ વિ. ૨૩/૨૬-૨૭)

જે શિવનામરૂપી સુધાની વૃષ્ટિજનિત ધારામાં ડુબકી લગાવી રહ્યા છે, તે સંસારરૂપી દાવાનળની વચમાં પણ ઊભા રહીને ક્યારેય શોકના ભાગી થતા નથી. જે મહાત્માઓના મનમાં શિવનામ પ્રત્યે બહુ ભારે ભક્તિ છે, એવા લોકોની તરત જ અને સર્વથા મુક્તિ થઈ જાય છે.* હે મુનીશ્વર! જેણે અનેક જન્મો સુધી તપસ્યા કરી છે, એમને જ શિવનામ પ્રતિ ભક્તિ થાય છે, જે ભક્તિ સમસ્ત પાપને નષ્ટ કરે છે.

જેના મનમાં ભગવાન શિવના નામ પ્રત્યે ક્યારેય ખંડિત ન થનાર અસાધારણ ભક્તિ પ્રગટ થઈ છે, એને જ માટે મોક્ષ સુલભ છે – આ મારો મત છે. જે અનેક પાપ કરીને પણ ભગવાન શિવના નામજપમાં આદરપૂર્વક લાગી જાય છે, તે સમસ્ત પાપથી મુક્ત થઈ જ જાય છે, એમાં સંશય નથી. જેવી રીતે વનમાં દાવાનળથી બળી ગયેલાં વૃક્ષો ભસ્મ થઈ જાય છે, એવી જ રીતે શિવનામરૂપી દાવાનળથી દગ્ધ થઈને તે સમય સુધીનાં બધાં પાપ ભસ્મ થઈ જાય છે. હે શૌનક! જેનાં અંગ નિત્ય ભસ્મ લગાડવાથી પવિત્ર થઈ ગયાં છે અને જે શિવનામનો જપ આદરથી કરવા માંડ્યો છે તે સંસાર-સાગરને પણ પાર કરીને જ લે છે. સંપૂર્ણ વેદોનું અવલોકન કરીને પૂર્વવર્તી મહર્ષિઓએ આ જ નક્કી કર્યું છે કે ભગવાન શિવના નામનો જપ સંસારસાગરને પાર કરવાનો સર્વોત્તમ ઉપાય છે, હે મુનિવરો! વધારે કહેવાથી શો લાભ, હું શિવ-નામના સર્વપાપાપહારી માહાત્મ્યનું એક જ શ્લોકમાં વર્ણન કરું છું. ભગવાન શંકરના એક નામમાં પણ પાપહરણની જેટલી શક્તિ છે, એટલાં પાપ મનુષ્ય ક્યારેય કરી જ શકતો નથી.• હે મુને! પૂર્વકાળમાં મહાપાપી રાજા ઇન્દ્રદ્યુમ્ને શિવનામના પ્રભાવથી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. આવી રીતે કોઈ બ્રાહ્મણી પણ જેણે બહુ પાપ કર્યાં હતાં તે પણ શિવનામના પ્રભાવથી ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. હે દ્વિજવરો! આ રીતે મેં તમને ભગવન્નામનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય સંભળાવ્યું. હવે તમે ભસ્મનું માહાત્મ્ય સાંભળો, જે સમસ્ત પાવન વસ્તુઓને પણ પાવન કરનારું છે.

હે મહર્ષિઓ! ભસ્મ સંપૂર્ણ મંગલને પ્રદાન કરે છે તથા ઉત્તમ છે; એના બે ભેદ બતાવાયા છે, એ ભેદોનું હું વર્ણન કરું છું, તે સાવધાન થઈને સાંભળો. એકને 'મહાભસ્મ' જાણવી જોઈએ અને બીજીને 'સ્વલ્પભસ્મ' કહે છે. 'મહાભસ્મ'ના પણ અનેક ભેદ છે. તે ત્રણ પ્રકારના ભેદ છે : શ્રૌત, સ્માર્ત અને લૌકિક. સ્વલ્પભસ્મના પણ ઘણા ભેદોનું વર્ણન છે. શ્રૌત

---

* શિવનામતરીં પ્રાપ્ય સંસારાબ્ધિં તરન્તિ યે। સંસારમૂલપાપાનિ તાનિ નશ્યન્ત્યસંશયમ્॥
સંસારમૂલભૂતાનાં પાતકાનાં મહામુને। શિવનામકુઠારેણ વિનાશો જાયતે ધ્રુવમ્॥
શિવનામામૃતં પેયં પાપદાવાનલાર્દિતૈઃ। પાપદાવાગ્નિતપ્તાનાં શાન્તિસ્તેન વિના ન હિ॥
શિવેતિ નામપીયૂષવર્ષધારાપરિપ્લુતાઃ। સંસારદવમધ્યેઽપિ ન શોચન્તિ કદાચન॥
શિવનામ્નિ મહદ્ભક્તિર્જાતા યેષાં મહાત્મનામ્। તદ્વિધાનાં તુ સહસા મુક્તિર્ભવતિ સર્વથા॥
(શિવપુરાણ વિ. ૨૩।૧૯-૨૩)

• પાપાનાં હરણે શંભોર્નામ્નઃ શક્તિર્હિ પાવની। શક્નોતિ પાતકં તાવત્ કર્તું નાપિ નરઃ ક્વચિત્॥
(શિવપુરાણ વિ. ૨૩।૪૨)

અને સ્માર્ત ભસ્મ કેવળ દ્વિજો જ ઉપયોગમાં લાવી શકે. ત્રીજો ભેદ જે લૌકિક છે તે અન્ય સર્વેના ઉપયોગમાં આવી શકે. શ્રેષ્ઠ મહર્ષિઓએ એ બતાવ્યું છે કે દ્વિજો વૈદિક મંત્રોના ઉચ્ચારણપૂર્વક ભસ્મ ધારણ કરે. બીજા લોકો માટે મંત્ર વગર જ ધારણ કરવાનું વિધાન છે. બળી ગયેલા છાણાથી પ્રગટ થનારી ભસ્મ અગ્નેય કહેવાય છે. હે મહામુને! તે પણ ત્રિપુંડ્રનું જ દ્રવ્ય છે, એવું કહેવામાં આવ્યું છે. અગ્નિહોત્રથી ઉત્પન્ન થયેલી ભસ્મનો પણ મનીષી પુરુષોએ સંગ્રહ કરવો જોઈએ. અન્ય યજ્ઞથી પ્રગટ થયેલી ભસ્મ પણ ત્રિપુંડ્ર ધારણના કામમાં આવી શકે છે. જાબાલોપનિષદમાં આવેલા 'અગ્નિઃ' વગેરે સાત મંત્રો દ્વારા જળમિશ્રિત ભસ્મથી ધૂલન (વિભિન્ન અંગોમાં મર્દન અથવા લેપન) કરવું જોઈએ. મહર્ષિ જાબાલિએ સર્વ વર્ણ અને આશ્રમો માટે મંત્ર સાથે કે મંત્ર વગર પણ આદરપૂર્વક ભસ્મથી ત્રિપુંડ્ર કરવાની આવશ્યકતા બતાવી છે. સમસ્ત અંગોમાં ભસ્મનું મર્દન અથવા વિભિન્ન અંગોમાં ત્રાંસુ ત્રિપુંડ્ર લગાવવું - આ કાર્યોને મોક્ષાર્થી પુરુષ પ્રમાદથી ક્યારેય ન છોડે, એવો શ્રુતિનો આદેશ છે. ભગવાન શિવ અને વિષ્ણુએ પણ ત્રાંસું ત્રિપુંડ્ર ધારણ કર્યું છે. અન્ય દેવીઓ સહિત ભગવતી ઉમા અને લક્ષ્મીદેવીએ પણ વાણી દ્વારા આની પ્રશંસા કરી છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, વર્ણસંકર તથા જાતિભ્રષ્ટ પુરુષોએ પણ ઉદ્ધૂલન અને ત્રિપુંડ્રના રૂપમાં ભસ્મ ધારણ કરી છે.

આ પછી ભસ્મ ધારણ તથા ત્રિપુંડ્રનો મહિમા અને વિધિ દર્શાવીને સૂતજી ફરીથી બોલ્યા – હે મહર્ષિઓ! આ રીતે મેં સંક્ષેપમાં ત્રિપુંડ્રનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું છે. આ સમસ્ત પ્રાણીઓ માટે ગોપનીય રહસ્ય છે. તેથી તમારે પણ ગુપ્તતા જાળવવી જોઈએ. હે મુનિવરો! લલાટ વગેરે સર્વ નિર્દિષ્ટ સ્થાનોમાં જે ભસ્મથી ત્રણ તિરછી રેખાઓ દોરાય છે એને જ વિદ્વાનો ત્રિપુંડ્ર કહે છે. ભ્રમરોના મધ્ય ભાગથી લઈને જ્યાં ભ્રમરોનો અંત છે, એટલું મોટું ત્રિપુંડ્ર લલાટમાં ધારણ કરવું જોઈએ. મધ્યમા અને અનામિકા આંગળીઓથી બે રેખાઓ કરીને વચમાં અંગૂઠા દ્વારા પ્રતિલોમ ભાવથી કરેલી રેખાને ત્રિપુંડ્ર કહે છે. અથવા વચલી ત્રણ આંગળીઓથી ભસ્મ લઈને યત્નપૂર્વક ભક્તિભાવથી લલાટમાં ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરવું જોઈએ - ત્રિપુંડ્ર અત્યંત ઉત્તમ તથા ભોગ-મોક્ષ પ્રદાયક છે. ત્રિપુંડ્રની ત્રણે રેખાઓમાંથી પ્રત્યેકના નવ-નવ દેવતા છે, જે સર્વ અંગોમાં સ્થિત છે; હું એનો પરિચય આપું છું તે તમે સાવધાન થઈને સાંભળો. હે મુનિવરો! પ્રણવનો પ્રથમ અક્ષર અકાર, ગાર્હપત્ય અગ્નિ, પૃથ્વી, ધર્મ, રજોગુણ-ઋગ્વેદ, ક્રિયાશક્તિ, પ્રાતઃ સ્તવન તથા મહાદેવ - એ ત્રિપુંડ્રની પ્રથમ રેખાના નવ દેવતા છે. આ વાત શિવ-દીક્ષા પરાયણ પુરુષોએ સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ. પ્રણવનો બીજો અક્ષર, ઉકાર, દક્ષિણાગ્નિ, આકાશ, સત્ત્વગુણ, યજુર્વેદ, મધ્યંદિનસવન, ઇચ્છાશક્તિ, અંતરાત્મા તથા મહેશ્વર - એ બીજી રેખાના નવ દેવતા છે. પ્રણવનો ત્રીજો અક્ષર મકાર, આહવનીય અગ્નિ, પરમાત્મા, તમોગુણ, દ્યુલોક, જ્ઞાનશક્તિ, સામવેદ, તૃતીયસવન તથા શિવ – એ ત્રીજી રેખાના નવ દેવતા છે. આ રીતે સ્થાનદેવતાને ઉત્તમ ભક્તિભાવથી નિત્ય નમસ્કાર કરીને સ્નાન આદિથી શુદ્ધ થઈને પુરુષ જો ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરે તો ભોગ અને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી લે છે. હે

મુનીશ્વર! આ સંપૂર્ણ અંગોમાં સ્થાન-દેવતા બતાવેલા છે, હવે એમના સંબંધમાં સ્થાન બતાવું છું, તે ભક્તિપૂર્વક સાંભળો. બત્રીશ, સોળ, આઠ અથવા પાંચ સ્થાનોમાં ત્રિપુંડ્રનો ન્યાસ કરો. મસ્તક, લલાટ, બંને કાન, બંને નેત્ર, બંને નાસિકા, મુખ, કંઠ, બંને હાથ, બંને કોણી, બંને કાંડાં, હૃદય, બંને બાજુના ભાગ, નાભિ (દૂંટી), બંને અંડકોશ, બંને સાથળ, બંને ઘૂંટણની ઢાંકણી (ગુલ્ફ), બંને ઘૂંટણ, બંને પિંડી અને બંને પગ - આ બત્રીસ સ્થાન ઉત્તમ છે, એમાં ક્રમશઃ અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, વાયુ દશ દિક્પ્રદેશ, દસ દિક્પાળ અને આઠ વસુઓનો નિવાસ છે. ધર, ધ્રુવ, સો, આપ અનિલ, અનલ, પ્રત્યૂષ અને પ્રભાવ - એ આઠ વસુ કહેવાય છે. આ સૌનું નામ માત્ર લઈને એમનાં સ્થાનોમાં વિદ્વાન પુરુષે ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરવાં જોઈએ.

અથવા એકાગ્રચિત્ત થઈને સોળ સ્થાનમાં જ ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરો. મસ્તક, લલાટ, કંઠ, બંને ખભા, બંને ભુજાઓ, બંને કોણીઓ અને બંને કાંડાં, હૃદયમાં, નાભિમાં, બંને પાંસળીઓમાં અને પૃષ્ઠ ભાગમાં ત્રિપુંડ્ર લગાડીને ત્યાં બંને અશ્વિનીકુમારોનો શિવ, શક્તિ, રુદ્ર, ઈશ તથા નારદ અને વામા આદિ નવ શક્તિઓનું પૂજન કરો. આ બધા મળીને સોળ દેવતા છે. અશ્વિનીકુમાર બે કહેવાયા છે. નાસત્ય અને દસ્ર અથવા મસ્તક, કેશ, બંને કાન, મુખ, બંને ભુજાઓ, હૃદય, નાભિ, બંને જાંઘ, બંને જાનુ, બંને પગ અને પૃષ્ઠ ભાગ એ સોળ સ્થાનોમાં સોળ ત્રિપુંડ્રનો ન્યાસ કરો. મસ્તકમાં શિવ, કેશમાં ચંદ્રમા, બંને કાનમાં રુદ્ર અને બ્રહ્મા, મુખમાં વિઘ્નરાજ ગણેશ, બંને ભુજાઓમાં વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી, હૃદયમાં શંભુ, નાભિમાં પ્રજાપતિ, બંને ઊરુઓમાં નાગ અને નાગકન્યાઓ, બંને ઘૂંટણમાં ઋષિકન્યાઓ, બંને પગમાં સમુદ્ર તથા વિશાળ પૃષ્ઠ ભાગમાં સંપૂર્ણ તીર્થ દેવતારૂપે બિરાજમાન છે. આ રીતે સોળ સ્થાનોનો પરિચય આપી દેવાયો. હવે આઠ સ્થાન બતાવી રહ્યો છું. ગુહ્યસ્થાન, લલાટ, પરમ ઉત્તમ કર્ણયુગલ, બંને ખભા, હૃદય અને નાભિ — એ આઠ સ્થાન છે. એમાં બ્રહ્મા તથા સપ્તર્ષિ - એ આઠ દેવતાઓ બતાવાયા છે. હે મુનીશ્વરો! ભસ્મના સ્થાનને જાણવાવાળા વિદ્વાનોએ આ રીતે આઠ સ્થાનોનો પરિચય આપ્યો છે અથવા મસ્તક, બંને ભુજાઓ, હૃદય અને નાભિ - આ પાંચ સ્થાનોને ભસ્મવેત્તા પુરુષોએ ભસ્મ ધારણને યોગ્ય કહ્યાં છે. યથાસંભવ દેશ, કાલ આદિની અપેક્ષા રાખીને ઉદ્ધુલના (ભસ્મ)ને અભિમંત્રિત કરવું અને જળમાં મેળવવાનું કાર્ય કરો. જો ઉદ્ધુલન પણ અસમર્થ હોય તો ત્રિપુંડ્ર વગેરે લગાવે. ત્રિનેત્રધારી, ત્રણે ગુણોનો આધાર અને ત્રણે દેવતાઓના જનક ભગવાન શિવનું સ્મરણ કરતાં કરતાં 'નમઃ શિવાય' કહીને લલાટમાં ત્રિપુંડ્ર લગાવવું. 'ઈશાભ્યાં નમ' એમ કહીને બંને બાજુના ભાગમાં ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરે. 'બીજાભ્યાં નમઃ' એમ બોલીને કાંડામાં ભસ્મ લગાવો. 'પિતૃભ્યાં નમઃ' કહીને નીચેના અંગમાં 'ઉમેશાભ્યાં નમઃ' કહીને ઉપરના અંગમાં સ્ 'ભીમાય નમઃ' કહીને પીઠમાં અને માથાના પાછલા ભાગમાં ત્રિપુંડ્ર લગાવવું જોઈએ.

(અધ્યાય ૨૩-૨૫)

રુદ્રાક્ષ ધારણનો મહિમા અને એના વિવિધ ભેદોનું વર્ણન

સૂતજી કહે છે—હે મહાપ્રાજ્ઞ, હે મહામતે, હે શિવરૂપ શૌનક! હવે હું સંક્ષેપમાં રુદ્રાક્ષનું માહાત્મ્ય બતાવી રહ્યો છું તે સાંભળો. રુદ્રાક્ષ શિવને બહુ જ પ્રિય છે. એને પરમ પાવન સમજો. રુદ્રાક્ષના દર્શનથી, સ્પર્શથી તથા એના પર જપ કરવાથી તે સમસ્ત પાપનું અપહરણ કરનાર મનાય છે. હે મુને! પહેલાં પરમાત્મા શિવે સમસ્ત લોકનો ઉપકાર કરવા માટે દેવી પાર્વતીની સામે રુદ્રાક્ષના મહિમાનું વર્ણન કર્યું હતું.

શિવજી ભગવાન બોલ્યા—હે મહેશ્વરિ શિવે! હું તમારા પ્રેમવશ ભક્તોના હિતની કામનાથી રુદ્રાક્ષના મહિમાનું વર્ણન કરું છું તે સાંભળો. હે મહેશાનિ! પૂર્વકાળની વાત છે કે હું મનને સંયમમાં રાખીને હજારો દિવ્ય વર્ષો સુધી ઘોર તપસ્યામાં હતો. એક દિવસે અચાનક મારું મન ક્ષુબ્ધ થઈ ગયું. હે પરમેશ્વરિ! હું સંપૂર્ણ લોકોનો ઉપકાર કરનાર સ્વતંત્ર પરમેશ્વર છું. તેથી એ વખતે મેં લીલાવશ જ બંને નેત્રો ખોલ્યાં, ખોલતાં જ મારાં મનોહર નેત્રપુરોમાંથી થોડાંક જળ-બિંદુ સરી પડ્યાં. આંસુનાં એ બિંદુમાંથી ત્યાં રુદ્રાક્ષ નામ વૃક્ષ પેદા થઈ ગયું. ભક્તો પર અનુગ્રહ કરવા માટે તે અશ્રુબિંદુ સ્થાવરભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં. એ રુદ્રાક્ષ મેં વિષ્ણુભક્તોને તથા ચારે વર્ણમાં વહેંચી દીધાં. ભૂતલ પર મારા સ્વયંના પ્રિય રુદ્રાક્ષને મેં ગૌડ દેશમાં ઉત્પન્ન કર્યા. મથુરા, અયોધ્યા, લંકા, મલયાચલ, સહ્યગિરિ, કાશી તથા અન્ય દેશોમાં પણ એના અંકુર લગાવ્યા. એ ઉત્તમ રુદ્રાક્ષ અસહ્ય પાપ-સમૂહનું ભેદન કરનારા અને શ્રુતિઓના પણ પ્રેરક છે. મારી આજ્ઞાથી તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિના ભેદથી આ પૃથ્વી પર પ્રગટ થયા. રુદ્રાક્ષની જ જાતિના શુભાક્ષ પણ છે. એ બ્રાહ્મણ આદિ જાતિવાળા રુદ્રાક્ષોના વર્ણ શ્વેત, રક્ત, પીત અને કૃષ્ણ જાણવા જોઈએ. મનુષ્યો માટે એ જાણવું આવશ્યક છે કે તે ક્રમશઃ વર્ણ અનુસાર પોતાની જાતિનો જ રુદ્રાક્ષ ધારણ કરે. ભોગ અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળા ચારે વર્ણોના લોકો અને વિશેષતઃ શિવભક્તોએ શિવ-પાર્વતીની પ્રસન્નતા માટે રુદ્રાક્ષનાં ફળોને અવશ્ય ધારણ કરવાં જોઈએ. આમળાંના ફળ જેટલા જો રુદ્રાક્ષ હોય તે શ્રેષ્ઠ ગણાયા છે. જે બોર જેવડા હોય એ મધ્યમ શ્રેણીના કહેવાય અને જે ચણા જેવડા હોય એમની ગણના નિમ્ન કોટિમાં થાય છે. હવે એની ઉત્તમતા પરખવાની બીજી ઉત્તમ પ્રક્રિયા બતાવવામાં આવે છે. આ બતાવવાનો ઉદ્દેશ્ય છે ભક્તોની હિતકામના. હે પાર્વતી! તમે સારી રીતે આ વિષયને સાંભળો.

હે મહેશ્વરિ! જે રુદ્રાક્ષ બોર જેવડા હોય, તે આટલા નાના હોવા છતાં પણ લોકમાં ઉત્તમ ફળ પ્રદાયક તથા સુખસૌભાગ્યની વૃદ્ધિ કરનારા છે, જે રુદ્રાક્ષ આમળાં જેવડાં હોય તે સમસ્ત અરિષ્ટોના વિનાશક છે. જે ચણોઠી જેવડા નાના હોય તે સંપૂર્ણ મનોરથ અને ફળોની સિદ્ધિ કરવાવાળા છે. રુદ્રાક્ષ જેમ જેમ નાના હોય, તેમ તેમ અધિક ફળ આપનારા હોય છે. એક-એક મોટા રુદ્રાક્ષથી એક એક

નાના રુદ્રાક્ષને વિદ્વાનોએ દશગણું અધિક ફળ આપનાર માન્યા છે. પાપનો નાશ કરવા માટે રુદ્રાક્ષ ધારણ જરૂરી ગણાય છે. તે નિશ્ચય જ ઇચ્છિત મનોરથોનો સાધક છે. તેથી તેને અવશ્ય ધારણ કરવો જોઈએ, હે પરમેશ્વરિ, લોકમાં મંગળમય રુદ્રાક્ષ જેવું ફળદાયક જણાય છે એવું ફળદાયી-રુદ્રાક્ષની માળા જેવી બીજી કોઈ માળા જણાતી નથી. સમાન આકારવાળા, ચીકણા, મજબૂત, સ્થૂળ, કંટકયુક્ત (ઊપસી આવેલા નાના-નાના દાણાવાળા) અને સુંદર રુદ્રાક્ષ અભિલષિત પદાર્થને આપે છે અને ભોગ-મોક્ષ પ્રદાયક છે. જેમાં કીડાઓ પડવાથી દૂષિત થયા હોય, તૂટેલા, જેમાં દાણા ઊપસેલા ન હોય, જેમાં ઘા જેવું જણાય અને જે પૂરેપૂરા ગોળ ન હોય એવા પાંચ પ્રકારના રુદ્રાક્ષ ત્યાજ્ય છે. જે રુદ્રાક્ષમાં દોરી પરોવવા જેટલું યોગ્ય છિદ્ર આપોઆપ હોય એ જ અહીં ઉત્તમ મનાય છે. જેમાં મનુષ્ય દ્વારા કાણું પાડવામાં આવ્યું હોય તે મધ્યમ ગણાય છે. રુદ્રાક્ષ ધારણ મોટાં મોટાં પાતકોને નષ્ટ કરે છે. આ જગતમાં અગિયાર સો રુદ્રાક્ષ ધારણ કરીને મનુષ્ય જે ફળ પ્રાપ્ત કરે છે એનું વર્ણન સેંકડો વર્ષોમાં પણ કરી શકાતું નથી. બુદ્ધિમાન પુરુષ સાડા પાંચ સો રુદ્રાક્ષના દાણાનો સુંદર મુગટ બનાવી લે અને એને શિર પર ધારણ કરે છે. ત્રણ સો સાઠ દાણાને લાંબી દોરીમાં પરોવીને એક હાર બનાવી લેવો જોઈએ. એવા એવા ત્રણ હાર બનાવીને ભક્તિપરાયણ પુરુષ એની જનોઈ તૈયાર કરીને એને યથાસ્થાન ધારણ કર્યા કરવી જોઈએ.

આ પછી કયા અંગમાં કેટલા રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવા જોઈએ એ બતાવીને સૂતજી બોલ્યા – હે મહર્ષિઓ! માથા પર ઈશાન-મંત્રથી, કાનમાં તત્પુરુષ મંત્રથી, ગળામાં અને હૃદયમાં અઘોર-મંત્રથી રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવા જોઈએ. વિદ્વાન પુરુષ બંને હાથમાં અઘોર-બીજ-મંત્રથી રુદ્રાક્ષ ધારણ કરે. પેટ ઉપર વામદેવ મંત્રથી પંદર રુદ્રાક્ષ દ્વારા ગૂંથેલી માળા ધારણ કરે અથવા અંગો સહિત પ્રણવનો પાંચ વાર જપ કરીને રુદ્રાક્ષની ત્રણ, પાંચ અથવા સાત માળાઓ ધારણ કરે અથવા મૂળ મંત્ર (નમઃ શિવાય)થી જ સમસ્ત રુદ્રાક્ષોને ધારણ કરે. રુદ્રાક્ષધારી પુરુષ પોતાના ખાન-પાનમાં મદિરા, માંસ, લસણ, પ્યાજ, સહિજન, (સરગવો) લિસોડા વગેરેને ત્યાગી દે. હે ગિરિરાજ નંદિની ઉમે! શ્વેત રુદ્રાક્ષ કેવળ બ્રાહ્મણોએ જ ધારણ કરવો. ઘેરા લાલ રંગનો રુદ્રાક્ષ ક્ષત્રિયો માટે હિતકર ગણાયો છે. વૈશ્યો માટે પ્રતિદિન વારંવાર પીળા રુદ્રાક્ષને ધારણ કરવો જરૂરી છે અને શૂદ્રોએ કાળા રંગનો રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવો જોઈએ, આ વેદોક્ત માર્ગ છે. બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ, ગૃહસ્થ અને સંન્યાસી – બધાંએ નિયમપૂર્વક રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવો ઉચિત છે, એને ધારણ કરવાનું સૌભાગ્ય બહુ પુણ્યથી મળે છે. હે ઉમે, પહેલાં આમળા જેવડો અને પછી એનાથી નાનો રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવો. જે રોગી હોય, જેમાં દાણા ન હોય, કીડાઓ પડ્યા હોય, યોગ્ય છિદ્ર ન હોય, એવા રુદ્રાક્ષને મંગલકામી પુરુષોએ ધારણ ન કરવો. રુદ્રાક્ષ મારો મંગલમય શ્રીવિગ્રહ છે. તે છેવટે ચણા જેવડો લઘુતર થઈ જાય છે. સૂક્ષ્મ રુદ્રાક્ષને જ સદા પ્રશસ્ત માનવામાં આવ્યો છે. બધા આશ્રમોમાં, સમસ્ત વર્ણોમાં, સ્ત્રીઓ તથા શૂદ્રોને

પણ ભગવાન શિવની આજ્ઞા અનુસાર સદૈવ રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવો જોઈએ.* યતિઓ માટે પ્રણવના ઉચ્ચારણપૂર્વક રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાનું વિધાન છે. જેમાં લલાટમાં ત્રિપુંડ્ર લાગેલું હોય અને સર્વ અંગ રુદ્રાક્ષથી વિભૂષિત હોય અને જે મૃત્યુંજયમંત્રનો જપ કરી રહ્યો હોય એનું દર્શન કરવાથી સાક્ષાત્ રુદ્ર-દર્શનનું ફળ મળે છે.

હે પાર્વતી! રુદ્રાક્ષ અનેક પ્રકારના બતાવ્યા છે. હું એમના ભેદોનું વર્ણન કરું છું. એ ભેદ ભોગ અને મોક્ષરૂપ ફળ દેનારા છે. તમે ઉત્તમ ભક્તિભાવપૂર્વક એનો પરિચય સાંભળો. એક મુખવાળો રુદ્રાક્ષ સાક્ષાત્ શિવનું સ્વરૂપ છે. તે ભોગ અને મોક્ષરૂપી ફળનો પ્રયદાયક છે. જ્યાં રુદ્રાક્ષની પૂજા થતી હોય, ત્યાંથી લક્ષ્મી દૂર જતી નથી. એ સ્થાનના બધા જ ઉપદ્રવો નષ્ટ થઈ જાય છે. ત્યાં રહેનારા લોકોની સંપૂર્ણ કામનાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે. બે મુખવાળો રુદ્રાક્ષ દેવદેવેશ્વર કહેવાયો છે. તે સંપૂર્ણ કામનાઓ અને ફળોને આપનારો છે. ત્રણ મુખવાળો રુદ્રાક્ષ સદા સાક્ષાત્ સાધનનું ફળ આપનાર છે, એના પ્રભાવથી બધી વિદ્યાઓ પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે. ચાર મુખવાળો રુદ્રાક્ષ સાક્ષાત્ બ્રહ્માનું સ્વરૂપ છે. તે દર્શન અને સ્પર્શથી શીઘ્ર જ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ – એ ચારેય પુરુષાર્થોને આપનાર છે. પાંચ મુખવાળા રુદ્રાક્ષ સાક્ષાત્ કાલાગ્નિરુદ્રરૂપ છે. તે સર્વ કાંઈ કરવા સમર્થ છે. સર્વને મુક્તિ-પ્રદ અને સંપૂર્ણ મનોવાંછિત ફળ પ્રદાન કરે છે. પંચમુખ રુદ્રાક્ષ સમસ્ત પાપને દૂર કરે છે. છ મુખી રુદ્રાક્ષ કાર્તિકેયસ્વરૂપ છે. જો જમણી બગલની બાજુમાં ધારણ કરવામાં આવે તો તે ધારક બ્રહ્મહત્યા વગેરે પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે એમાં સંશય નથી. હે મહેશ્વરિ! સાત મુખી રુદ્રાક્ષ અનંગસ્વરૂપ અને અનંગ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. હે દેવેશિ! એને ધારણ કરનાર દરિદ્ર પણ ઐશ્વર્યશાળી થઈ જાય છે. અષ્ટમુખી રુદ્રાક્ષ અષ્ટમૂર્તિ ભૈરવરૂપ છે, એને ધારણ કરવાથી મનુષ્ય પૂર્ણાયુ થાય છે અને મરણ પછી શૂલધારી શંકર થઈ જાય છે. નવમુખી રુદ્રાક્ષને ભૈરવ તથા કપિલ મુનિનું પ્રતીક માનવામાં આવ્યું છે અથવા નવરૂપ ધારણ કરનારી મહેશ્વરી દુર્ગા એની અધિષ્ઠાત્રી દેવી માનવામાં આવી છે. જે માણસ ભક્તિપરાયણ થઈને પોતાના ડાબા હાથમાં નવમુખી રુદ્રાક્ષ ધારણ કરે છે તે નિશ્ચય જ મુજ સમાન સર્વેશ્વર થઈ જાય છે, એમાં સંશય નથી. હે મહેશ્વરિ! દશમુખી રુદ્રાક્ષ સાક્ષાત્ ભગવાન વિષ્ણુનું રૂપ છે. હે દેવેશિ! એને ધારણ કરવાથી મનુષ્યની સંપૂર્ણ કામનાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે. હે પરમેશ્વરિ! અગિયારમુખી જે રુદ્રાક્ષ છે તે રુદ્રસ્વરૂપ છે. એને ધારણ કરવાથી મનુષ્ય સર્વત્ર વિજયી થાય છે. બાર મુખવાળો રુદ્રાક્ષ કેશમાં ધારણ કરવો જોઈએ. એને ધારણ કરવાથી જાણે મસ્તક પર બારે આદિત્યો બિરાજમાન થઈ જાય છે. તેર મુખવાળો રુદ્રાક્ષ વિશ્વદેવાનું સ્વરૂપ છે. એને ધારણ કરીને મનુષ્ય સંપૂર્ણ મનોવાંછિતને પ્રાપ્ત કરે છે તથા સૌભાગ્ય અને મંગળનો લાભ કરાવે છે. ચૌદ મુખવાળો રુદ્રાક્ષ તે પરમ શિવરૂપ છે. એને

* સર્વાશ્રમાણાં વર્ણાનાં સ્ત્રીશૂદ્રાણાં શિવાજ્ઞયા । ધાર્યા સદૈવ રુદ્રાક્ષા............................ ॥

(શિવપુરાણ વિ. ૨૫/૪૭)

ભક્તિભાવપૂર્વકમસ્તક પર ધારણ કરો. એનાથી સર્વ પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે.

હે ગિરિરાજકુમારી! આ પ્રકારનાં મુખોના ભેદથી રુદ્રાક્ષના ચૌદ ભેદ દર્શાવાયા છે. હવે તમે ક્રમશઃ એ રુદ્રાક્ષોને ધારણ કરવાના મંત્રોને પ્રસન્નતાપૂર્વક સાંભળો. ૧. ૐ હ્રીં નમઃ ૨. ૐ નમઃ ૩. ૐ ક્લીં નમઃ ૪. ૐ હ્રીં નમઃ ૫. ૐ હ્રીં નમઃ ૬. ૐ હ્રીં હું નમઃ ૭. ૐ હું નમઃ ૮. ૐ હું નમઃ ૯. ૐ હ્રીં હું નમઃ ૧૦. ૐ હ્રીં નમઃ ૧૧. ૐ હ્રીં હું નમઃ ૧૨. ૐ ક્રૌં ક્ષૌં રૌં નમઃ ૧૩. ૐ હ્રીં નમઃ ૧૪. ૐ નમઃ આ ચૌદ મંત્રો દ્વારા ક્રમશઃ એકથી લઈને ચૌદ મુખવાળા રુદ્રાક્ષને ધારણ કરવાનું વિધાન છે. સાધક માટે જરૂરી છે કે તે નિદ્રા અને આળસ છોડીને શ્રદ્ધા-ભક્તિથી સંપન્ન થઈને સંપૂર્ણ મનોરથોની સિદ્ધિ માટે ઉક્ત મંત્રો દ્વારા તે તે રુદ્રાક્ષોને ધારણ કરે. રુદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરેલ પુરુષને જોઈને ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, ડાકિની, શાકિની અને અન્ય જે દ્રોહકારી રાક્ષસ વગેરે છે તે બધા દૂર ભાગી જાય છે. જે કૃત્રિમ અભિચાર વગેરે પ્રયુક્ત થાય છે તે સર્વ રુદ્રાક્ષધારીને જોઈને સશંક થઈને દૂર ખસી જાય છે. હે પાર્વતી! રુદ્રાક્ષમાળાધારી પુરુષને જોઈને હું શિવ, ભગવાન વિષ્ણુ, દેવી દુર્ગા, ગણેશ તથા સૂર્ય અને અન્ય દેવતા પણ પ્રસન્ન થઈ જાય છે. હે મહેશ્વરિ! આ રીતે રુદ્રાક્ષનો મહિમા જાણીને ધર્મની વૃદ્ધિ માટે ભક્તિપૂર્વક પૂર્વોક્ત મંત્રો દ્વારા વિધિવત્ એમને ધારણ કરવા જોઈએ.

હે મુનીશ્વર! ભગવાન શિવે દેવી પાર્વતીની સામે જે કાંઈ કહ્યું હતું એ બધું તમારા પ્રશ્નને અનુસાર મેં કહી સંભળાવ્યું. હે મુનીશ્વરો! મેં તમારી સમક્ષ આ વિદ્યેશ્વરસંહિતાનું વર્ણન કર્યું છે. આ સંહિતા સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓને આપનારી છે તથા ભગવાન શિવની આજ્ઞાથી નિત્ય મોક્ષ પ્રદાન કરનારી છે. (અધ્યાય ૨૫)

*

॥ વિદ્યેશ્વરસંહિતા સંપૂર્ણ ॥

*

રુદ્રસંહિતા, પ્રથમ (સૃષ્ટિ) ખંડ

ઋષિઓના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નારદ-બ્રહ્મ સંવાદની અવતારણા કરતાં સૂતજીનો એમને નારદમોહનો પ્રસંગ સંભળાવવો; કામવિજયના ગર્વથી યુક્ત નારદનું શિવ, બ્રહ્મા તથા વિષ્ણુ પાસે જઈને પોતાના તપનો પ્રભાવ બતાવવો

વિશ્વોદ્ભવસ્થિતિલયાદિષુ હેતુમેકં
ગૌરીપતિં વિદિતતત્ત્વમનંતકીર્તિમ્।
માયાશ્રયં વિગતમાયમચિન્ત્યરૂપં
બોધસ્વરૂપમમલં હિ શિવં નમામિ॥

જે વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય આદિના એકમાત્ર કારણ છે, ગૌરી ગિરિરાજકુમારી ઉમાના પતિ છે, તત્ત્વજ્ઞ છે, જેમની કીર્તિ અનંત છે, જે માયાનો આશ્રય હોવા છતાં પણ એનાથી અત્યંત દૂર છે તથા જેમનું રૂપ અચિંત્ય છે, એવા વિમલ બોધસ્વરૂપ ભગવાન શિવને હું પ્રણામ કરું છું.

વંદે શિવં તં પ્રકૃતેરનાદિં
પ્રશાન્તમેકં પુરુષોત્તમં હિ।
સ્વમાયયા કૃત્સ્નમિદં હિ સૃષ્ટ્વા
નભોવદન્તર્બહિરાસ્થિતો યઃ॥

હું સ્વભાવથી જ એ અનાદિ, શાંતસ્વરૂપ, એકમાત્ર પુરુષોત્તમ શિવની વંદના કરું છું, જે સ્વયંની માયાથી આ સંપૂર્ણ વિશ્વની સૃષ્ટિ કરીને આકાશની જેમ એની અંદર અને બહાર પણ સ્થિત છે.

વન્દેઽન્તરસ્થં નિજગૂઢરૂપં
શિવં સ્વતસ્સ્રષ્ટુમિદં વિચષ્ટે।
જગન્તિ નિત્યં પરિતો ભ્રમન્તિ
યત્સંનિધૌ ચુમ્બકલોહવત્તમ્॥

જેવી રીતે લોખંડ ચુંબકથી આકૃષ્ટ થઈને એની આસપાસ જ લટક્યા કરે છે, એવી રીતે આ આખું જગત સદા સર્વ તરફ જેની આસપાસ જ ભ્રમણ કરે છે, જેમણે સ્વયં જ આ પ્રપંચને રચવાની વિધિ બતાવી હતી, જે સર્વની અંદર અંતર્યામી રૂપે બિરાજમાન છે તથા જેમનું પોતાનું સ્વરૂપ અત્યંત ગૂઢ છે, એ ભગવાન શિવની હું સાદર વંદના કરું છું.

વ્યાસજી કહે છે—હે મહાભાગ સૂતજી! વિદ્યેશ્વરસંહિતાની જે સાધ્ય-સાધન-ખંડ નામવાળી શુભ અને ઉત્તમ કથા છે, તેને અમે બધાંએ સાંભળી લીધી છે. એનો આદિ ભાગ બહુ જ રમણીય છે તથા તે શિવ-ભક્તો પર ભગવાન શિવનો વાત્સલ્ય-સ્નેહ પ્રગટ કરનારી છે. હે વિદ્વન્! હવે આપ શિવ ભગવાનના ઉત્તમ સ્વરૂપનું વર્ણન કરો. સાથે જ શિવ અને પાર્વતીનાં દિવ્ય ચરિત્રોને પૂર્ણરૂપે સંભળાવો અમે પૂછીએ છીએ કે નિર્ગુણ મહેશ્વર લોકમાં સગુણરૂપ કેવી રીતે ધારણ કરે છે? અમે બધા લોકો વિચાર કર્યા છતાં પણ શિવના તત્ત્વને સમજી શકતા નથી. સૃષ્ટિની પહેલાં ભગવાન શિવ કેવી રીતે પોતાના સ્વરૂપથી સ્થિત થાય છે? પછી સૃષ્ટિના મધ્યકાળમાં તે ભગવાન કઈ રીતે ક્રીડા કરતાં કરતાં સમ્યક્ વ્યવહાર-વર્તાવ

કરે છે અને સૃષ્ટિ કલ્પનો અંત આવ્યેથી તે મહેશ્વરદેવ કયા રૂપમાં સ્થિત રહે છે? લોકકલ્યાણકારી શંકર કેવી રીતે પ્રસન્ન થાય છે? અને પ્રસન્ન થયેલા મહેશ્વર પોતાના ભક્તોને અને બીજાઓને કયું ઉત્તમ ફળ પ્રદાન કરે છે? એ બધું અમને કહો. અમે સાંભળ્યું છે કે ભગવાન શિવ શીઘ્ર પ્રસન્ન થઈ જાય છે. તે મહાદયાળુ છે, તેથી ભક્તોનાં કષ્ટ જોઈ શકતા નથી. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ - આ ત્રણે દેવતા શિવના જ અંગથી ઉત્પન્ન થયા છે. એમના પ્રાગટ્યની કથા તથા એમનાં વિશેષ ચરિત્રોનાં વર્ણન કરો. હે પ્રભો! આપ ઉમાનો આવિર્ભાવ અને વિવાહની પણ કથા કહો. વિશેષતઃ એમના ગાર્હસ્થ્યધર્મનું અને અન્ય લીલાઓનું પણ વર્ણન કરો. હે નિષ્પાપ સૂતજી! (અમારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં) આપ આ બધું અને બીજી વાતો પણ અવશ્ય કહો.

સૂતજી બોલ્યા—હે મુનીશ્વરો! તમે લોકોએ બહુ ઉત્તમ વાત પૂછી છે. ભગવાન સદાશિવની કથામાં આપ લોકોની આત્યંતિક નિષ્ઠા થઈ છે, એ માટે તમે ધન્યવાદને પાત્ર છો. હે બ્રાહ્મણો! ભગવાન શંકરનો ગુણાનુવાદ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ત્રણે પ્રકૃતિના મનુષ્યોને સદા આનંદ પ્રદાન કરવાવાળો છે. પશુઓની હિંસા કરનાર નિષ્ઠુર કસાઈ સિવાય એવો બીજો કોણ પુરુષ છે કે જે આ ગુણાનુવાદ સાંભળીને કંટાળી જઈ શકે છે. જેના મનમાં કોઈ તૃષ્ણા નથી એવા મહાત્મા પુરુષ એ ભગવાન શિવના એ ગુણોનું ગાન કરે છે, કેમકે તે ગુણાનુવાદી સંસારરૂપી રોગની દવા છે. મન અને કાનને પ્રિય લાગનારી અને સંપૂર્ણ મનોરથોનું પ્રદાન કરનારી છે.* હે બ્રાહ્મણો! આપ લોકોના પ્રશ્નાનુસાર હું યથાબુદ્ધિ પ્રયત્નપૂર્વક શિવ-લીલાનું વર્ણન કરું છું. તમે આદરપૂર્વક સાંભળો. જેમ આપ લોકો પૂછી રહ્યા છો, એવી જ રીતે

દેવર્ષિ નારદજીએ શિવરૂપી ભગવાન વિષ્ણુથી પ્રેરિત થઈને પોતાના પિતાને પૂછ્યું હતું. પોતાના પુત્ર નારદનો પ્રશ્ન સાંભળીને શિવભક્ત બ્રહ્માજીનું ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ ગયું અને એ તે મુનિશિરોમણિને હર્ષ આપતાં પ્રેમપૂર્વક ભગવાન શિવના યશનું ગાન કરવા લાગ્યા.

એક સમયની વાત છે, મુનિશિરોમણિ

* શંભોર્ગુણાનુવાદાત્ કો વિરજ્યેત પુમાન્ દ્વિજાઃ। વિના પશુઘ્નં ત્રિવિધજનાનન્દકરાત્ સદા। ગીયમાનો વિતૃષ્ણૈશ્ચ ભવરોગૌષધોઽપિ હિ। મનઃ શ્રોત્રાદિરામશ્ચ યતઃ સર્વાર્થદઃ સ વૈ। (શિ.પુ.રુદ્ર. સૃ. ૨૩-૨૪)

વિપ્રવર નારદજીએ, જે બ્રહ્માજીના પુત્ર છે, વિનીતચિત્ત થઈને તપસ્યામાં મનને પરોવ્યું. હિમાલય પર્વતમાં કોઈ એક ગુફા હતી, જે ખૂબ શોભા આપતી હતી. એની પાસે દેવનદી ગંગા નિરંતર વેગથી વહી રહી હતી. ત્યાં એક મહાન દિવ્ય આશ્રમ હતો. એ નાના પ્રકારની શોભાથી સુશોભિત હતો. દિવ્યદર્શી નારદજી તપસ્યા કરવા એ જ આશ્રમમાં ગયા. એ ગુફાને જોઈને મુનિવર નારદજી બહુ પ્રસન્ન થયા અને સુદીર્ઘકાળ સુધી ત્યાં રહીને તપસ્યા કરતા રહ્યા. એમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ હતું. એ દૃઢતાપૂર્વક આસન બાંધીને મૌન થઈને પ્રાણાયામપૂર્વક સમાધિમાં સ્થિત થઈ ગયા. હે બ્રાહ્મણો! એમણે એ સમાધિ લગાવી, જેમાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરનારા 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' (હું બ્રહ્મ છું) - એ વિજ્ઞાન પ્રગટ થઈ જાય છે. મુનિવર નારદજી જ્યારે આ રીતે તપસ્યા કરવા લાગ્યા, એ વખતે આ સમાચાર મેળવીને દેવરાજ ઈન્દ્ર કોપાયમાન થઈ ગયા. એ માનસિક સંતાપમાં વિહ્વળ થઈ ગયા. 'આ નારદમુનિ મારું રાજ્ય લેવા ચાહે છે' મનમાં ને મનમાં જ આવું વિચારીને ઈન્દ્રે એમની તપસ્યામાં વિઘ્ન પેદા કરવાના પ્રયત્નની ઈચ્છા કરી. એ સમયે દેવરાજે પોતાના મનથી કામદેવનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ કરતાં જ કામદેવ આવી ગયા. મહેન્દ્રએ એમને નારદની તપસ્યામાં વિઘ્ન નાખવાનો આદેશ આપ્યો. આ આજ્ઞા મેળવીને કામદેવ વસંતને સાથે લઈને બહુ ગર્વ સાથે એ સ્થાન પર ગયા અને પોતાના ઉપાય કરવા લાગ્યા. એમણે ત્યાં તરત જ પોતાની સર્વ કલા પ્રગટ કરી દીધી. વસંતે પણ મદમત્ત થઈને પોતાનો પ્રભાવ અનેક રીતે પ્રગટ કર્યો. હે મુનિવરો! કામદેવ અને વસંતના અગાધ પ્રયત્નો પછી પણ નારદમુનિના ચિત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન ન થયો. મહાદેવજીના અનુગ્રહથી આ બંનેનું અભિમાન ચૂર્ણ ચૂર્ણ થઈ ગયું.

શૌનક આદિ મહર્ષિઓ! એવું થવામાં જે કારણ હતું તે આદરપૂર્વક સાંભળો. મહાદેવજીની કૃપાથી નારદમુનિ પર કામદેવનો કોઈ પ્રભાવ પડ્યો નહીં. પહેલાં આ જ આશ્રમમાં કામશત્રુ ભગવાન શિવે ઉત્તમ તપસ્યા કરી હતી અને ત્યાં જ એમણે મુનિઓની તપસ્યાનો નાશ કરનાર કામદેવને શીઘ્ર જ ભસ્મ કરી દીધો હતો. એ વખતે રતિએ કામદેવને ફરીથી જીવિત કરવા માટે દેવતાઓ સમક્ષ પ્રાર્થના કરી હતી. ત્યારે દેવતાઓએ સમસ્ત લોકોનું કલ્યાણ કરનાર ભગવાન શંકરને યાચના કરી હતી. એમની યાચના કરવાથી એ બોલ્યા - 'હે દેવતાઓ! થોડો સમય વ્યતીત થશે પછી કામદેવ જીવિત તો થઈ જશે, પરંતુ અહીં એમનો કોઈ ઉપાય નહીં ચાલે. હે અમરગણ! અહીં ઊભા રહીને લોકો ચારે બાજુએ જેટલી દૂર સુધી ભૂમિને નેત્રો દ્વારા જોઈ શકશે, ત્યાં સુધી કામદેવનાં બાણો ચાલી શકશે નહિ, એમાં સંશય નથી.' ભગવાન શંકરની આ ઉક્તિ અનુસાર એ સમયે ત્યાં નારદજી પ્રત્યે કામદેવનો પોતાનો પ્રભાવ મિથ્યા સિદ્ધ થયો. તે તરત જ સ્વર્ગલોકમાં ઈન્દ્ર પાસે પરત ગયા. ત્યાં કામદેવે પોતાનો આખો વૃત્તાંત અને મુનિનો પ્રભાવ કહી બતાવ્યો. ત્યાર પછી ઈન્દ્રની આજ્ઞાથી વસંતની સાથે પોતાને સ્થાને પરત ગયા. એ વખતે દેવરાજ ઈન્દ્રને બહુ વિસ્મય થયો. એમણે નારદજીનાં બહુ વખાણ કર્યાં. પરંતુ શિવની માયાથી મોહિત થવાને કારણે તે પૂર્વવૃત્તાંતને યાદ ન કરી શક્યા. વાસ્તવમાં, આ સંસારની અંદર બધાં પ્રાણીઓ

માટે શંભુની માયા જાણવી અત્યંત કઠિન છે. જેણે ભગવાન શિવનાં ચરણોમાં પોતાની જાતને સમર્પિત કરી દીધી છે એવા ભક્તને છોડીને બાકીનું આખું જગત એમની માયાથી મોહિત થઈ જાય છે." નારદજી પણ ભગવાન શંકરની કૃપાથી ત્યાં ચિરકાળ સુધી તપસ્યામાં લાગ્યા રહ્યા. જ્યારે એમણે જાણ્યું કે એમની તપસ્યા પૂર્ણ થઈ ગઈ છે, ત્યારે તે મુનિ એ તપસ્યાથી વિરત થઈ ગયા. 'કામદેવ પર મારો વિજય થયો છે' એવું માનીને એ મુનીશ્વરના મનમાં વ્યર્થનું અભિમાન ઉત્પન્ન થઈ ગયું. ભગવાન શિવની માયાથી મોહિત હોવાને કારણે એમને યથાર્થ વાતનું સ્મરણ રહ્યું નહીં. (એ એટલું ન સમજી શક્યા કે કામદેવના પરાજયમાં ભગવાન શંકરનો પ્રભાવ જ કારણ છે.) એ માયાથી અત્યંત મોહિત થઈને મુનિશિરોમણિ નારદ પોતાના કામવિજયના વૃત્તાંતને બતાવવા તરત જ કૈલાસ પર્વત પર ગયા. એ વખતે એ વિજયના ઉન્માદમાં ઉત્પન્ન હતા. ત્યાં રુદ્રદેવને નમસ્કાર કરીને ગર્વથી ભરેલા મુનિએ સ્વયંને મહાત્મા માનીને તથા પોતાના જ પ્રભાવથી કામદેવ પર વિજય થયો માનીને આખો પ્રસંગ કહી સંભળાવ્યો.

આ બધું સાંભળીને ભક્તવત્સલ ભગવાન શંકરે નારદજીને, જે શિવ માયાથી મોહિત હોવાને કારણે કામવિજયનું યથાર્થ કારણ જાણતા નથી અને સ્વયંના વિવેકને પણ ખોઈ બેઠા છે. રુદ્ર બોલ્યા -

હે તાત નારદ! તમે બહુ વિદ્વાન છો, ધન્યવાદને પાત્ર છો. પરંતુ મારી આ વાત સાંભળો. હવેથી ફરી ક્યારેય આવી વાત ક્યાંય કહેશો નહીં, વિશેષતઃ ભગવાન વિષ્ણુની સામે તો આની ચર્ચા કદાપિ ન કરશો. તમે મને જે વૃત્તાંત કહ્યું છે એ કોઈ પૂછે તો પણ બીજાની સામે ન કહેશો. આ સિદ્ધિ સંબંધી વૃત્તાંત સર્વથા ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે, એને ક્યારેય બીજા સામે પ્રગટ ન કરવું જોઈએ. તમે મારા પ્રિયજન વિશેષ પ્રિયજન છો એટલે ભારપૂર્વક હું તમને શિખામણ અને આને ન કહેવાની આજ્ઞા કરું છું, કેમકે તમે ભગવાન વિષ્ણુના ભક્ત છો અને એમના ભક્ત હોવા છતાં પણ મારા અત્યંત અનુગામી છો.

આ રીતે ઘણુંબધું કહીને સંસારની સૃષ્ટિ

* દુર્જ્ઞેયા શાંભવી માયા સર્વેષાં પ્રાણિનામિહ। ભક્તં વિનાર્પિતાત્માનં તયા સંમોહ્યતે જગત્॥ (શિ.પુ.રુદ્ર. સૃ. ૨-૨૫)

કરનાર ભગવાન રુદ્રે નારદજીને શિખામણ આપી - પોતાનું આ વૃત્તાંત ગુપ્ત રાખવા એમને ખૂબ સમજાવ્યા - પટાવ્યા. પરંતુ નારદજી તો શિવમાયાથી મોહિત હતા. તેથી એમને રુદ્રની આપેલી શિખામણને પોતાને માટે હિતકર ન માની. ત્યાર પછી મુનિશિરોમણિ નારદ બ્રહ્મલોકમાં ગયા. ત્યાં બ્રહ્માજીને નમસ્કાર કરીને એમણે કહ્યું - 'હે પિતાજી! મેં મારા તપોબળથી કામદેવને જીતી લીધા છે.' એમની આ વાત સાંભળીને બ્રહ્માજીએ ભગવાન શિવજીનાં ચરણારવિંદનું ચિંતન કર્યું અને સમગ્ર કારણ જાણીને પોતાના પુત્રને આવું બધું કરવાની ના કહી. પરંતુ નારદજી તો શિવમાયાથી મોહિત હતા. તેથી એમના ચિત્તમાં મદનો અંકુર જામી ગયો. એમની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ. તેથી નારદજીએ પોતાનું સમગ્ર વૃત્તાંત ભગવાન વિષ્ણુને કહેવા ત્યાંથી તરત જ વિષ્ણુલોકમાં ગયા. નારદમુનિને આવતા જોઈને ભગવાન વિષ્ણુ ખૂબ આદરથી ઊઠ્યા અને તરત જ આગળ વધીને એમણે મુનિને છાતી સરસા ચાંપી લીધા. મુનિના આગમનનો હેતુ શો છે, એવી એમને પહેલાંથી જ ખબર હતી. નારદજીને પોતાના આસન પર બેસાડીને ભગવાન શિવજીનાં ચરણારવિંદનું ચિંતન કરીને શ્રીહરિએ એમને પૂછ્યું -

ભગવાન વિષ્ણુ બોલ્યા—હે તાત! ક્યાંથી આવો છો? અહીંયાં તમારું આગમન કેમ થયું છે? હે મુનિશ્રેષ્ઠ! તમે ધન્ય છો. તમારા શુભ-આગમનથી હું પવિત્ર થઈ ગયો છું.

ભગવાન વિષ્ણુનું આ વચન સાંભળીને ગર્વથી ભરેલા નારદમુનિએ મદથી મોહિત થઈને પોતાનું આખું વૃત્તાંત બહુ અભિમાનપૂર્વક કહી સંભળાવ્યું. નારદમુનિના આ અહંકારયુક્ત વચન સાંભળીને મનમાં ને મનમાં ભગવાન વિષ્ણુએ એમની કામવિજયની ઘટનાને યથાર્થ કારણપૂર્વક જાણી લીધી -

ત્યાર પછી શ્રીવિષ્ણુ બોલ્યા - હે મુનિશ્રેષ્ઠ, તમે ધન્ય છો. તપસ્યાના તો ભંડાર જ છો. તમારું હૃદય પણ બહુ ઉદાર છે. હે મુને! જેની અંદર ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય નથી હોતાં, એમનાં મનમાં સમસ્ત દુઃખને દેનાર કામ, મોહ વગેરે વિકારો શીઘ્ર ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તમે તો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છો, અને સદા જ્ઞાન-વૈરાગ્યથી યુક્ત રહો છો તો પછી તમારામાં કામવિકાર કેવી રીતે આવી શકે. તમે તો જન્મથી જ નિર્વિકાર અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા છો.

શ્રીહરિની કરેલી આવી ઘણી વાતો સાંભળીને મુનિશિરોમણિ નારદ જોર જોરથી હસવા લાગ્યા. અને મનમાં ને મનમાં જ ભગવાનને પ્રણામ કરીને આ પ્રમાણે બોલ્યા -

નારદજી બોલ્યા—હે સ્વામિન! જ્યાં સુધી મુજ પર આપની કૃપા છે, ત્યાં સુધી બિચારો કામદેવ પોતાનો શો પ્રભાવ બતાવી શકવાનો હતો.

આવું કહીને ભગવાનના ચરણોમાં મસ્તક ઝુકાવીને ઇચ્છા-અનુસાર વિચરણ કરનાર નારદમુનિ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

(અધ્યાય ૧-૨)

*

માયાનિર્મિત નગરમાં શીલનિધિની કન્યા પર મોહિત થયેલા નારદજીનું ભગવાન વિષ્ણુ પાસે એમનું રૂપ માગવું, ભગવાનનું પોતાનું રૂપ અને સાથે એમને વાનર-જેવું મુખ આપવું, કન્યા ભગવાનને વરે છે અને કુપિત થયેલા નારદનો શિવગણોને શાપ આપવો

સૂતજી કહે છે—હે મહર્ષિઓ! જ્યારે નારદમુનિ ઇચ્છાનુસાર ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, ત્યારે ભગવાન શિવની ઇચ્છાથી માયાવિશારદ શ્રીહરિએ તત્કાળ પોતાની માયા પ્રગટ કરી. એમણે મુનિના માર્ગમાં એક વિશાળ નગરની રચના કરી, જેનો વિસ્તાર સો યોજનનો હતો. તે અદ્‌ભુત નગર ખૂબ જ મનોહર હતું. ભગવાને એને પોતાના વૈકુંઠલોકથી પણ વધારે રમણીય બનાવ્યું હતું. વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ એ નગરની શોભા વધારી રહી હતી. ત્યાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માટે ઘણાંબધાં વિહાર-સ્થળો હતાં... તે શ્રેષ્ઠ નગર ચારે વર્ણોના લોકોથી ભરેલાં હતાં. ત્યાં શીલનિધિ નામનો ઐશ્વર્યશાળી રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે પોતાની પુત્રીનો સ્વયંવર કરાવવા તૈયાર હતો, તેથી તેણે મહાન ઉત્સવનું આયોજન કર્યું હતું. એની કન્યાને પરણવા માટે ઉત્સુક થઈને ચારે દિશાઓમાંથી ઘણા રાજકુમારો પધાર્યા હતા, જેમણે વિવિધ પ્રકારની વેશભૂષા ધારણ કરી હતી અને સુંદર શોભાથી પ્રકાશિત થઈ રહ્યા હતા. એ રાજકુમારોથી તે નગર ભર્યું-ભાદર્યું દેખાતું હતું. આવા સુંદર રાજનગરને જોઈને નારદજી મોહિત થઈ ગયા. તે રાજા શીલનિધિના દ્વાર પર ગયા. મુનિશિરોમણિ નારદજીને આવેલા જોઈને મહારાજા શીલનિધિએ શ્રેષ્ઠ રત્નમય સિંહાસન પર બેસાડીને એમનું પૂજન કર્યું. ત્યાર પછી પોતાની સુંદર કન્યાને, જેનું નામ શ્રીમતી હતું, બોલાવી અને એની પાસે નારદજીના ચરણોમાં પ્રણામ કરાવ્યા. એ કન્યાને જોઈને નારદમુનિ ચકિત થઈ ગયા અને

બોલ્યા - 'હે રાજન્! આ દેવકન્યા જેવી સુંદ મહાભાગા કન્યા કોણ છે?' એમની વા સાંભળીને રાજાએ હાથ જોડીને કહ્યું - 'હે મુને! આ મારી પુત્રી છે. એનું નામ શ્રીમતી છે. હું એના વિવાહનો સમય આવી ગયો છે. તે પોતાને માટે સુંદર પતિ પસંદ કરવાને નિમિત્ત સ્વયંવરમાં જવાની છે. એમાં સર્વ પ્રકારનાં શુભ-લક્ષણ લક્ષિત થાય છે. હે મહર્ષે! આપ એનું ભાગ્ય બતાવો.'

રાજાના આ પ્રકારે પૂછવા પર કામદ

વિહ્વળ થયેલા મુનિશ્રેષ્ઠ નારદ એ કન્યાને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા મનમાં રાખીને રાજાને સંબોધિત કરીને આ રીતે બોલ્યા - હે ભૂપાલ! તમારી આ પુત્રી સમસ્ત શુભ લક્ષણોથી સંપન્ન છે, પરમ સૌભાગ્યવતી છે. પોતાના મહાન ભાગ્યને કારણે એ ધન્ય છે. સાક્ષાત્ લક્ષ્મીની જેમ સમસ્ત ગુણોનો આગાર છે. એનો ભાવિ પતિ નિશ્ચય જ ભગવાન શંકરની જેમ વૈભવશાળી, સર્વેશ્વર, કોઈથી પણ પરાજય ન પામનાર, વીર, કામવિજયી તથા સંપૂર્ણ દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ થશે.'

આવું કહીને રાજા પાસેથી વિદાય લઈને ઈચ્છા-અનુસાર વિચરણ કરનારા નારદમુનિ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તે કામને વશીભૂત થઈ ગયા હતા. શિવની માયાએ એમને વિશેષ મોહમાં નાખી દીધા હતા. તે મુનિ મનમાં ને મનમાં જ વિચારવા લાગ્યા કે 'હું આ રાજકુમારીને કેવી રીતે મેળવું? સ્વયંવરમાં આવેલા નરેશોમાંથી બધાને છોડીને એક માત્ર મને જ પરણે, એ કેવી રીતે સંભવે? સમસ્ત સ્ત્રીઓને સૌંદર્ય સર્વથા પ્રિય હોય છે. સૌંદર્યને જોઈને જ તે પ્રસન્નતાપૂર્વક મારે અધીન થઈ શકે, એમાં સંશય નથી.'

આવું વિચારીને કામથી વિહ્વળ થયેલા મુનિવર નારદ ભગવાન વિષ્ણુનું રૂપ ગ્રહણ કરવા માટે તત્કાળ તેમના લોકમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં ભગવાન વિષ્ણુને પ્રણામ કરીને તે આ રીતે બોલ્યા - હે ભગવન્! હું એકાંતમાં તમને મારો બધો જ વૃત્તાંત કહીશ.' ત્યારે 'બહુ સારું' કહીને લક્ષ્મીપતિ શ્રી હરિ નારદજીની સાથે એકાંતમાં જઈને બેઠા અને બોલ્યા - હે મુને! હવે તમે તમારી વાત કહો.'

ત્યારે નારજીએ કહ્યું—'હે ભગવન્! તમારા ભક્ત જે શીલનિધિ રાજા છે, એ સદા ધર્મપાલનમાં તત્પર રહે છે. એમની એક વિશાલલોચના કન્યા છે, જે ખૂબ જ સુંદર છે. એનું નામ શ્રીમતી છે. તે વિશ્વમોહિની રૂપે વિખ્યાત છે અને ત્રણે લોકોમાં સૌથી વધારે સુંદર છે. હે પ્રભો! આજે હું તરત જ એ કન્યા સાથે વિવાહ કરવા ચાહું છું. રાજા શીલનિધિએ પોતાની પુત્રીની ઈચ્છાથી સ્વયંવર રચાવ્યો છે. એટલે ચારે દિશાઓમાંથી ત્યાં હજારો રાજકુમારો પધાર્યા છે. હે નાથ! હું આપનો પ્રિય સેવક છું. તેથી તમે મને તમારું રૂપ આપી દો જેથી રાજકુમારી શ્રીમતી નક્કી મને જ વરે.

સૂતજી કહે છે—મહર્ષિઓ! નારદમુનિની આવી વાત સાંભળી ભગવાન મધુસૂદન હસી પડ્યા અને ભગવાન શંકરના પ્રભાવનો અનુભવ કરીને એ દયાળુ પ્રભુએ એમને આ પ્રકારે જવાબ આપ્યો -

ભગવાન વિષ્ણુ બોલ્યા—હે મુને! તમે તમારા ઈચ્છિત સ્થાને જાઓ. હું એવી જ રીતે તમારું હિત-સાધન કરીશ, જેવી રીતે શ્રેષ્ઠ વૈદ અત્યંત પીડિત રોગીનું કરે છે, કેમકે તમે મને વિશેષ પ્રિય છો.

આવું કહીને ભગવાન વિષ્ણુએ નારદમુનિને મુખ તો વાનરનું આપી દીધું અને બાકીનાં અંગોમાં પોતાના જેવું સ્વરૂપ આપીને અંતર્ધાન થઈ ગયા. ભગવાનની પૂર્વોક્ત વાત સાંભળીને અને એમનું મનોહર રૂપ મળી ગયું છે એમ સમજીને નારદમુનિને બહુ હર્ષ થયો. તે સ્વયંને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યા. ભગવાને શો પ્રયત્ન કર્યો છે તે તેઓ સમજી ન શક્યા. ત્યારબાદ મુનિશ્રેષ્ઠ નારદ શીઘ્ર જ એ સ્થાન પર પહોંચી ગયા જ્યાં રાજા શીલનિધિએ રાજકુમારોથી ભરેલી સ્વયંવર સભાનું આયોજન કર્યું હતું - હે

વિપ્રવરો! રાજકુમારોથી ઘેરાયેલી દિવ્ય સ્વયંવર સભા બીજી ઇન્દ્રસભાની જેમ શોભી રહી હતી. નારદજી એ સભામાં જઈને બેઠા અને ત્યાં

બેસીને પ્રસન્ન મનથી વારંવાર એ જ વિચારવા લાગ્યા કે 'હું ભગવાન વિષ્ણુ જેવું જ રૂપ ધારણ કરીને બેઠો છું તેથી પેલી રાજકુમારી અવશ્ય મારા જ ગળામાં વરમાળા પહેરાવશે, બીજાને પરણશે નહીં.' મુનિશ્રેષ્ઠ નારદને એ વાતની ખબર ન હતી કે મારું મોઢું કેટલું કુરૂપ છે. એ સભામાં બેઠેલા સર્વ મનુષ્યોએ મુનિને એમના પૂર્વરૂપમાં જ જોયા. રાજકુમાર વગેરે કોઈ પણ એમના રૂપ-પરિવર્તનના રહસ્યને ન જાણી શક્યા. ત્યાં નારદજીની રક્ષા માટે ભગવાન રુદ્રના બે પાર્ષદ આવેલા હતા, જે બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને ગૂઢભાવથી ત્યાં બેઠા હતા. તેઓ જ નારદજીના રૂપ-પરિવર્તનના ઉત્તમ ભેદને જાણતા હતા. મુનિને કામાવેશથી મૂઢ થયેલા જાણી તે બંને પાર્ષદો એમની પાસે ગયા, અને અંદરોઅંદર વાતચીત કરતાં કરતાં એમની મજાક-હાંસી કરવા લાગ્યા. પરંતુ મુનિ તો કામવિહ્વળ હતા જ. તેથી એમણે એમની યથાર્થ વાત પણ સાંભળી ન સાંભળી કરી દીધી. તે મોહિત થઈને શ્રીમતીને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી એના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

એ દરમિયાન તે સુંદરી રાજકન્યા સખીઓથી ઘેરાયેલી અંતઃપુરથી નીકળી ત્યાં આવી. એણે પોતાના હાથમાં સોનાની એક સુંદર માળા લઈ રાખી હતી. તે શુભલક્ષણા રાજકુમારી સ્વયંવરના મધ્યભાગમાં લક્ષ્મીની જેમ અપૂર્વ શોભા પ્રાપ્ત કરી રહી હતી. ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનારી તે ભૂપકન્યા માળા હાથમાં લઈને પોતાના મનને અનુરૂપ વરને શોધતી આખી સભામાં ભ્રમણ કરવા લાગી. નારદમુનિનું ભગવાન વિષ્ણુના સમાન શરીર અને વાનર-જેવું મોઢું જોઈને એ કુપિત થઈ ગઈ અને એમની તરફથી દૃષ્ટિ હટાવીને પ્રસન્ન મનથી બીજી બાજુ ચાલી ગઈ. સ્વયંવર સભામાં પોતાના મનોવાંછિત વરને ન જોઈને તે ભયભીત થઈ ગઈ. રાજકુમારી એ સભામાં ચૂપચાપ ઊભી રહી ગઈ. એણે કોઈનાયે ગળામાં જયમાળા પહેરાવી નહીં. એટલામાં જ રાજાની જેમ વેશભૂષા ધારણ કરેલા ભગવાન વિષ્ણુ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. બીજા કોઈએ એમને ત્યાં જોયા નહીં. માત્ર એ કન્યાની જ દૃષ્ટિ તેમના ઉપર પડી. ભગવાનને જોતાં જ એ પરમ સુંદરી રાજકુમારીનું મુખ પ્રસન્નતાથી ખીલી ઊઠ્યું. એણે તત્કાળ જ એમના કંઠમાં તે જયમાળા પહેરાવી દીધી. રાજાનું રૂપ ધારણ કરનારા ભગવાન વિષ્ણુ એ રાજકુમારીને લઈને તરત જ અદૃશ્ય થઈ ગયા અને પોતાના ધામ

જઈ પહોંચ્યા. આ બાજુ બધા રાજકુમાર શ્રીમતી બાબતે નિરાશ થઈ ગયા. નારદમુનિ તો કામવેદનાથી આતુર થઈ રહ્યા હતા. તેથી તે અત્યંત વિહ્વળ થઈ ઊઠ્યા. ત્યારે પેલા બંને વિપ્રરૂપધારી જ્ઞાન વિશારદ રુદ્રગણ કામ-વિહ્વળ નારદજી સામે એ જ ક્ષણે બોલ્યા -

રુદ્રગણોએ કહ્યું—હે નારદ! હે મુને! તમે

વ્યર્થમાં જ કામમાં મોહિત થઈ રહ્યા છો, અને સૌંદર્યના બળથી રાજકુમારીને મેળવવા ચાહો છો. પોતાનું વાનર જેવું ઘૃણિત મુખ જોઈ લો.

સૂતજી કહે છે—હે મહર્ષિઓ! એ રુદ્રગણોનું આ વચન સાંભળીને નારદજીને ઘણો વિસ્મય થયો. તે શિવની માયાથી મોહિત હતા. એમણે દર્પણમાં પોતાનું મુખ જોયું. વાનર જેવું પોતાનું મુખ જોઈ તે તરત જ ક્રોધથી જાણે સળગી ગયા અને માયાથી મોહિત હોવાને કારણે એ બંને શિવગણોને શાપ દેતાં બોલ્યા - 'અરે! તમે બંનેએ મારા જેવા બ્રાહ્મણનો ઉપહાસ કર્યો છે. તેથી તમે બ્રાહ્મણના વીર્યથી ઉત્પન્ન રાક્ષસ થઈ જાઓ. બ્રાહ્મણનાં સંતાન થવા છતાં તમારા આકાર રાક્ષસ જેવા જ હશે.' આ રીતે પોતાને મળેલો શાપ સાંભળીને પેલા બંને જ્ઞાની-શિરોમણિ શિવગણ મુનિને મોહિત જાણીને કશું બોલ્યા નહીં. હે બ્રાહ્મણો! તેઓ સદા સર્વ ઘટનાઓમાં ભગવાન શિવની જ ઇચ્છા માનતા હતા. તેથી ઉદાસીન ભાવથી પોતાના સ્થાને જતા રહ્યા, અને ભગવાન શિવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

(અધ્યાય ૩)

*

નારદજીએ ભગવાન વિષ્ણુને ક્રોધપૂર્વક વચનો કહ્યાં અને શાપ દીધો; પછી માયા દૂર થઈ જવાથી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ભગવાનના પગે પડ્યા અને શુદ્ધિનો ઉપાય પૂછ્યો તથા ભગવાન વિષ્ણુનું એમને સમજાવવું અને શિવ-માહાત્મ્ય જાણવા માટે બ્રહ્માજી પાસે જવાનો આદેશ અને શિવના ભજનનો ઉપદેશ આપવો

સૂતજી કહે છે—હે મહર્ષિઓ! માયામોહિત નારદમુનિ એ બંને શિવગણોને યથોચિત શાપ દઈને પણ ભગવાન શિવની ઇચ્છાવશ મોહનિદ્રાથી જાગી ન શક્યા. એ ભગવાન વિષ્ણુએ કપટને યાદ કરીને મનમાં અસહ્ય ક્રોધ લઈને વિષ્ણુલોકમાં ગયા અને સમિધા મેળવીને

પ્રજ્વલિત થયેલા અગ્નિતત્વની જેમ ક્રોધથી અગ્નિની જેમ થઈને બોલ્યા - એમનું જ્ઞાન નષ્ટ થઈ ગયું હતું, તેથી એ દુર્વચનપૂર્ણ વ્યંગ સંભળાવવા લાગ્યા.

નારદજીએ કહ્યું—હે હરે! તમે બહુ દુષ્ટ છો, કપટી છો અને સમસ્ત વિશ્વને મોહમાં નાખી રહ્યા છો. બીજાઓનો ઉત્સાહ અથવા ઉત્કર્ષ તમારાથી સહન થતો નથી. તમે માયાવી છો, તમારું અંતઃકરણ મલિન છે. પૂર્વકાળમાં તમે જ મોહિનીરૂપ ધારણ કરીને કપટ કર્યું હતું, અસુરોને વારુણી મદિરા પિવડાવી, એમને અમૃત ન પીવા દીધું. છળ કપટમાં જ અનુરાગ રાખનાર હે હરે! જો મહેશ્વર રુદ્ર દયા કરીને વિષ ન પી લેતા તો તમારી બધી માયા એ જ દિવસે સમાપ્ત થઈ જાત. હે વિષ્ણુદેવ! કપટપૂર્ણ ચાલ તમને વધારે પ્રિય છે. તમારો સ્વભાવ સારો નથી તો પણ ભગવાન શંકરે તમને સ્વતંત્ર બનાવી દીધા છે. તમારી આવી જ ચાલ-ઢાલ સમજીને હવે એ (ભગવાન શિવ) પણ પશ્ચાત્તાપ કરતા હશે. પોતાની વાણીરૂપ વેદની પ્રામાણિકતા સ્થાપિત કરનાર મહાદેવજી એ બ્રાહ્મણને સર્વોપરિ બતાવ્યા છે. હે હરે! આ વાતને જાણીને આજે હું બળપૂર્વક તમને એવી શિખામણ આપીશ કે જેથી તમે ફરી ક્યારેય, ક્યાંય આવું કર્મ કરી શકશો નહિ. આજ સુધી તમને કોઈ શક્તિશાળી યા તેજસ્વી પુરુષનો સામનો થયો નથી. તેથી તમે નીડર થઈને ફરો છો. પરંતુ હે વિષ્ણો! હવે તમને તમારી કરણીનું પૂરેપૂરું ફળ મળશે!

ભગવાન વિષ્ણુને આવું કહીને માયામોહિત નારદમુનિ પોતાના બ્રહ્મતેજનું પ્રદર્શન કરતાં ક્રોધથી ખિન્ન થઈ ગયા અને શાપ દેતાં બોલ્યા - 'હે વિષ્ણો, તમે સ્ત્રીને માટે મને વ્યાકુળ કર્યો છે. તમે આ જ રીતે સર્વને મોહમાં નાખો છો. આ કપટપૂર્ણ કાર્ય કરતાં તમે જે સ્વરૂપથી મને સંયુક્ત કર્યો હતો, એ જ સ્વરૂપથી તમે મનુષ્ય થઈ જાઓ અને સ્ત્રીના વિયોગનું દુઃખ ભોગવો. તમે જે વાનરો જેવું મારું મુખ બનાવ્યું હતું

તે જ એ સમયે તમારા સહાયક થશે. તમે બીજાને (સ્ત્રીવિરહ) દુઃખ દેનારા છો તેથી સ્વયં તમને સ્ત્રીના વિયોગનું દુઃખ પ્રાપ્ત થશે. અજ્ઞાનથી મોહિત મનુષ્યો જેવી તમારી સ્થિતિ થાઓ.'

અજ્ઞાનથી મોહિત થયેલા નારદજીએ મોહવશ શ્રીહરિને જ્યારે આવી રીતે શાપ આપ્યો ત્યારે એમણે શંભુની માયાની પ્રશંસા કરતાં કરતાં એ શાપનો સ્વીકાર કરી લીધો. ત્યાર પછી મહાલીલા કરનારા શંભુએ પોતાની એ વિશ્વમોહિની માયાને, જેને કારણે જ્ઞાની નારદમુનિ પણ મોહિત થઈ ગયા હતા, ખેંચી

લીધી. એ માયા જેવી તિરોહિત થઈ કે તરત જ નારદજી પૂર્વવત્ શુદ્ધબુદ્ધિથી યુક્ત થઈ ગયા. એમને પૂર્વવત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું અને એમની બધી વ્યાકુળતા જતી રહી. આનાથી એમના મનમાં મોટો વિસ્મય થયો. તે વધારે ને વધારે પશ્ચાત્તાપ કરતાં કરતાં વારંવાર સ્વનિંદા કરવા લાગ્યા. એ વખતે એમણે જ્ઞાનીને પણ મોહમાં નાખનારી ભગવાન શંભુની માયાની પ્રશંસા કરી. ત્યાર પછી એ જાણીને કે માયાને કારણે જ હું ભ્રમમાં પડેલો હતો - આ બધું મારો માયા-જનિત ભ્રમ જ હતો, વૈષ્ણવ શિરોમણિ નારદજી ભગવાન વિષ્ણુના ચરણમાં પડી ગયા. ભગવાન શ્રીહરિએ એમને ઊભા કર્યા અને ઉઠાડ્યા. એ વખતે એમની દુર્બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જવાને કારણે તે આ પ્રમાણે બોલ્યા - 'હે નાથ! માયાથી મોહિત હોવાને કારણે મારી બુદ્ધિ બગડી ગઈ હતી. તેથી મેં આપને દુર્વચન કહ્યાં, તમને શાપ સુદ્ધાં આપી દીધો. એ પ્રભો! એ શાપને આપ મિથ્યા કરી દો. હાય! મેં બહુ મોટું પાપ કર્યું છે. હવે હું જરૂર નરકમાં પડીશ. હે હરે! હું તમારો દાસ છું. બતાવો, હું કયો ઉપાય, કયું પ્રાયશ્ચિત્ત કરું, જેથી મારો પાપસમૂહ નષ્ટ થઈ જાય અને મારે નરકમાં ન પડવું પડે.' આવું કહીને શુદ્ધબુદ્ધિવાળા મુનિશિરોમણિ નારદજી પુનઃ ભક્તિભાવથી ભગવાન વિષ્ણુના ચરણોમાં પડી ગયા. એ વખતે એમને ખૂબ જ પશ્ચાત્તાપ થઈ રહ્યો હતો. ત્યારે શ્રીવિષ્ણુએ એમને ઉઠાડીને મધુર વાણીમાં કહ્યું -

ભગવાન વિષ્ણુ બોલ્યા—હે તાત! ખેદ ન કરો. તમે મારા શ્રેષ્ઠ ભક્ત છો, એમાં સંશય નથી. હું તમને એક વાત બતાવું છું, સાંભળો. એનાથી નક્કી જ તમારું પરમ હિત થશે, તમારે નરકમાં નહીં જવું પડે. ભગવાન શિવ તમારું કલ્યાણ કરશે. તમે મદથી મોહિત થઈને જે ભગવાન શિવની વાત ન માની, એમની અવહેલના કરી હતી, એ જ અપરાધનું ભગવાન શિવે તમને આવું ફળ આપ્યું છે, કેમકે એ જ કર્મફળના દાતા છે. તમે તમારા મનમાં એ દૃઢ નિશ્ચય કરી લો કે ભગવાન શિવની ઇચ્છાથી જ આ બધું થયું છે. સર્વના સ્વામી પરમેશ્વર શંકર જ ગર્વને દૂર કરનારા છે. એ જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે. એમનો જ સચ્ચિદાનંદઘનરૂપે બોધ થાય છે. તે નિર્ગુણ અને નિર્વિકાર છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ - આ ત્રણે ગુણોથી પર છે. તે જ પોતાની માયાને લઈને બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ - એ ત્રણ રૂપોમાં પ્રગટ થાય છે. નિર્ગુણ અને સગુણ પણ એ જ છે. નિર્ગુણ અવસ્થામાં એમનું જ નામ શિવ છે. એ જ પરમાત્મા, મહેશ્વર, પરબ્રહ્મ, અવિનાશી, અનંત અને મહાદેવ વગેરે નામોથી કહેવાયા છે. એમની જ સેવાથી બ્રહ્માજી જગતના સ્રષ્ટા થયા છે અને હું ત્રણે લોકોનું પાલન કરું છું. તે સ્વયં જ રુદ્રરૂપે સદા સર્વનો સંહાર કરે છે. તે શિવસ્વરૂપે સર્વના સાક્ષી છે, માયાથી ભિન્ન અને નિર્ગુણ છે. સ્વતંત્ર હોવાને કારણે તે પોતાની ઇચ્છા અનુસાર ચાલે છે. એમનો વિહાર-આચાર-વ્યવહાર ઉત્તમ છે અને તે ભક્તો પર દયા કરનારા છે. હે નારદમુને! હું તમને એક સુંદર ઉપાય બતાવું છું, જે સુખદ, સમસ્ત પાપનાશક અને સદા ભોગ અને મોક્ષ આપનાર છે. તમે એને સાંભળો. તમારા પોતાના બધા સંશયો છોડીને તમે ભગવાન શંકરના સુયશનું ગાન કરો અને સદા અનન્ય ભાવથી શિવના શતનામસ્તોત્રનો પાઠ કરો. હે મુને! તમે નિરંતર એમની જ ઉપાસના અને એમનું જ ભજન કરો. એમના જ યશને સાંભળો અને ગાન કરો તથા

પ્રતિદિન એમની જ પૂજા-અર્ચના કરતા રહો. હે નારદ! જે શરીર, મન અને વાણી દ્વારા ભગવાન શંકરની ઉપાસના કરે છે એને પંડિત અથવા જ્ઞાની જાણવો જોઈએ. એ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. 'શિવ' આ નામરૂપી દાવાનળથી મોટાં મોટાં પાતકોના અસંખ્ય પર્વત અનાયાસ ભસ્મ થઈ જાય છે - આ સત્ય છે. આ સત્ય છે. એમાં કોઈ સંશય નથી." જે ભગવાન શિવના નામરૂપી નૌકાનો આશ્રય લે છે, તે સંસાર-સાગરથી પાર થઈ જાય છે. સંસારનાં મૂળભૂત એનાં બધાં પાપ નિઃસંદેહ નષ્ટ થઈ જાય છે. હે મહામુને! સંસારનાં જે મૂળભૂત જે પાતકરૂપી વૃક્ષ છે. એમનો શિવનામરૂપી કુહાડીથી નિશ્ચય જ નાશ થઈ જાય છે.* જે લોકો પાપરૂપી દાવાનળથી પીડિત છે, એમણે શિવનામરૂપી અમૃતનું પાન કરવું જોઈએ. પાપદાવાગ્નિથી દગ્ધ થનાર પ્રાણીઓનો એ (શિવનામામૃત) વગર શાંતિ નથી મળી શકતી. સંપૂર્ણ વેદોનું અવલોકન કરીને પૂર્વવર્તી વિદ્વાનોએ આ જ નિશ્ચય કર્યો છે કે ભગવાન શિવની પૂજા જ ઉત્કૃષ્ટ સાધન તથા જન્મ-મરણરૂપી સંસારબંધનના નાશનો ઉપાય છે. આજથી યત્નપૂર્વક સાવધાન રહીને વિધિ-વિધાનની સાથે ભક્તિભાવથી નિત્ય-નિરંતર જગદંબા પાર્વતીસહિત મહેશ્વર સદાશિવનું ભજન કરો, નિત્ય શિવની જ કથા સાંભળો અને કહો તથા અત્યંત યત્ન કરીને વારંવાર શિવભક્તોનું પૂજન કર્યા કરો. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! પોતાના હૃદયમાં ભગવાન શિવનાં ઉજ્જવળ ચરણારવિન્દોની સ્થાપના કરીને પહેલાં શિવનાં તીર્થોમાં વિચરો. હે મુને! આ રીતે પરમાત્મા શંકરના અનુપમ માહાત્મ્યનું દર્શન કરતાં કરતાં અન્તમાં આનંદવન (કાશી) જાઓ, તે સ્થાન ભગવાન શિવને બહુ જ પ્રિય છે. ત્યાં ભક્તિપૂર્વક વિશ્વનાથજીનું દર્શન-પૂજન કરો. વિશેષતઃ એમની સ્તુતિ વંદના કરીને તમે નિર્વિકલ્પ (સંશયરહિત) થઈ જશો, હે નારદજી! આ પછી તમારે મારી આજ્ઞાથી ભક્તિપૂર્વક પોતાના મનોરથની સિદ્ધિ માટે નક્કી જ બ્રહ્મલોકમાં જવું જોઈએ. ત્યાં તમારા પિતા બ્રહ્માજીની વિશેષરૂપે સ્તુતિ-વંદના કરીને તમારે હૃદયથી વારંવાર શિવમહિમાના વિષયમાં પ્રશ્ન કરવો જોઈએ. બ્રહ્માજી શિવભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છે. એ તમને બહુ પ્રસન્નતા સાથે ભગવાન શંકરનું માહાત્મ્ય અને શતનામસ્તોત્ર સંભળાવશે. હે મુને! આજથી તમે શિવ-આરાધનામાં તત્પર રહેનારા શિવભક્ત થઈ જાઓ, અને વિશેષરૂપે મોક્ષના ભાગી બનો. ભગવાન શિવ તમારું કલ્યાણ કરશે. આ રીતે પ્રસન્ન ચિત્તવાળા ભગવાન વિષ્ણુ નારદમુનિને પ્રેમપૂર્વક ઉપદેશ દઈને શ્રી શિવનું સ્મરણ, વંદન અને સ્તવન કરીને ત્યાં અંતર્ધાન થઈ ગયા.

(અધ્યાય ૪)

*

" શિવેતિનામદાવાગ્નેર્મહાપાતક પર્વતાઃ । ભસ્મીભવન્ત્યનાયાસાત્ સત્યં સત્યં ન સંશયઃ ॥ (શિ. પુ. રુ. સૃ. ૪-૪૫)

* શિવનામતરીં પ્રાપ્ય સંસારાબ્ધિં તરન્તિ તે । સંસારમૂલપાપાનિ તેષાં નશ્યન્ત્યસંશયમ્ ॥ સંસારમૂલભૂતાનાં પાતકાનાં મહામુને । શિવનામકુઠારેણ વિનાશો જાયતે ધ્રુવમ્ ॥ (શિ.પુ.રુ.સૃ. ૫૧-૫૨)

નારદજીનું શિવતીર્થોમાં ભ્રમણ, શિવગણોને શાપોદ્ધારની વાત બતાવવી અને બ્રહ્મલોકમાં જઈને બ્રહ્માજીને શિવતત્ત્વ વિશે પ્રશ્ન કરવો

સૂતજી કહે છે—હે મહર્ષિઓ! ભગવાન શ્રીહરિના અંતર્ધાન થયા પછી મુનિશ્રેષ્ઠ નારદ શિવલિંગોનાં ભક્તિપૂર્વક દર્શન કરતાં કરતાં પૃથ્વી પર વિચરણ કરવા લાગ્યા. હે બ્રાહ્મણો! ભૂ-મંડલ પર ફરી ફરીને એમણે ભોગ-મોક્ષપ્રદ ઘણાં શિવલિંગોનું પ્રેમપૂર્વક દર્શન કર્યું. દિવ્યદર્શી નારદજી ભૂતલનાં તીર્થોમાં વિચરી રહ્યા છે અને આ સમયે એમનું ચિત્ત શુદ્ધ છે - એ જાણીને પેલા બંને શિવગણો એમની પાસે ગયા. તે એવી ઇચ્છા રાખીને ગયા હતા કે નારદજીએ આપેલા શાપનો ઉદ્ધાર થાય, શાપ પાછો વળે અથવા અત્યંત મંદ થઈ જાય. એમણે આદરપૂર્વક મુનિના બંને પગ પકડી લીધા અને મસ્તક ઝુકાવીને સારી રીતે પ્રણામ કરીને તરત જ આ પ્રકારે બોલ્યા -

શિવગણ બોલ્યા—હે બ્રહ્મન્! અમે બંને શિવના ગણ છીએ. હે મુને! અમે આપનો અપરાધ કર્યો છે. રાજકુમારી શ્રીમતીના સ્વયંવરમાં આપનું ચિત્ત માયાથી મોહિત થઈ રહ્યું હતું. એ વખતે પરમેશ્વરની પ્રેરણાથી આપે અમને બંનેને શાપ આપી દીધો હતો. ત્યાં કુસમય જાણીને અમે ચૂપ રહેવામાં જ અમારી જીવન-રક્ષાનો ઉપાય સમજ્યા. આમાં કોઈનો દોષ નથી. અમને અમારા કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થયું. હે પ્રભો! હવે આપ પ્રસન્ન થાઓ અને અમારા પર અનુગ્રહ કરો.

નારદજી બોલ્યા—તમે બંને મહાદેવજીના ગણ છો અને સત્પુરુષો માટે પરમ સન્માનનીય છો. તેથી મારા મોહરહિત અને સુખદાયક યથાર્થ વચનને સાંભળો. પહેલાં ખરેખર મારી બુદ્ધિ જ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ હતી, બગડી ગઈ હતી અને હું સર્વથા મોહને વશીભૂત થઈ ગયો હતો. એટલા માટે તમને બંનેને મેં શાપ આપી દીધો. હે શિવગણો! મેં જે કાંઈ કહ્યું છે, થશે તો એવું જ, તેમ છતાં મારી વાત સાંભળો. હું તમારે માટે શાપોદ્ધારની વાત બતાવી રહ્યો છું. તમે આજે મારા અપરાધની ક્ષમા આપો. મુનિવર વિશ્રવાના વીર્યથી જન્મ ધારણ કરીને તમે સંપૂર્ણ દિશાઓમાં પ્રસિદ્ધ (કુંભકર્ણ-રાવણ) રાક્ષસરાજનું પદ પ્રાપ્ત કરશો અને બળવાન, વૈભવથી યુક્ત અને પરમ પ્રતાપી થશો. સમસ્ત બ્રહ્માંડના રાજા થઈને શિવભક્ત અને જિતેન્દ્રીય થશો અને શિવના જ બીજા સ્વરૂપ શ્રી વિષ્ણુને હાથે મૃત્યુ પામીને પુનઃ પોતાના પદ પર પ્રતિષ્ઠિત થઈ જશો.

સૂતજી કહે છે—હે મહર્ષિઓ! મહાત્મા

નારદમુનિની આ વાત સાંભળીને એ બંને શિવગણ પ્રસન્ન થઈને આનંદસહિત પોતાના સ્થાને જતા રહ્યા. શ્રીનારદજી પણ અત્યંત આનંદિત થઈને અનન્યભાવથી ભગવાન શિવનું ધ્યાન તથા શિવતીર્થોનું દર્શન કરતાં કરતાં વારંવાર ભૂમંડળમાં વિચરણ કરવા લાગ્યા. છેવટે, તે સર્વની ઉપર બિરાજમાન શિવપ્રિયા કાશીપુરીમાં ગયા, જે શિવસ્વરૂપિણી અને શિવને સુખ આપનારી છે. કાશીપુરીનું દર્શન કરીને નારદજી કૃતાર્થ થઈ ગયા. એમણે ભગવાન કાશીનાથનાં દર્શન કર્યાં અને પરમ પ્રેમ અને પરમાનંદથી યુક્ત થઈને એમની પૂજા કરી. કાશીનું સાનંદ સેવન કરીને તે મુનિશ્રેષ્ઠ કૃતાર્થતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. પ્રેમથી વિહ્વળ થઈને શિવને નમન, તેમનું વર્ણન અને સ્મરણ કરતાં કરતાં બ્રહ્મલોકમાં ગયા. નિરંતર શિવનું સ્મરણ કરવાથી એમની બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈ ગઈ હતી. ત્યાં પહોંચીને શિવતત્ત્વનું વિશેષરૂપે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી નારદજીએ બ્રહ્માજીને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા અને વિવિધ પ્રકારનાં સ્તોત્રો દ્વારા એમની સ્તુતિ કરીને એમને શિવતત્ત્વના વિષયમાં પૂછ્યું. એ સમયે નારદજીનું હૃદય ભગવાન શંકર પ્રતિ ભકિતભાવનાથી પરિપૂર્ણ હતું.

નારદજી બોલ્યા—હે બ્રહ્મન્! પરં બ્રહ્મ પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણનારા હે પિતામહ! હે જગત્પ્રભો! આપના કૃપાપ્રસાદથી મેં ભગવાન વિષ્ણુના ઉત્તમ માહાત્મ્યને પૂર્ણતયા જ્ઞાનરૂપે પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. ભક્તિમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ, અત્યંત દુસ્તર તપોમાર્ગ, દાનમાર્ગ અને તીર્થમાર્ગનું વર્ણન સાંભળ્યું છે. પરંતુ શિવતત્ત્વનું જ્ઞાન મને હજુ સુધી થયું નથી. હું ભગવાન શંકરની પૂજાવિધિ પણ નથી જાણતો. એટલે હે પ્રભો! તમે ક્રમશઃ આ વિષયોને તથા ભગવાન શિવનાં વિવિધ ચરિત્રો તથા એમનું સ્વરૂપ-તત્ત્વ, પ્રાગટ્ય, વિવાહ, ગાર્હસ્થ્ય ધર્મ - એ સર્વ મને બતાવો. હે નિષ્પાપ પિતામહ! આ સર્વ વાતો તથા બીજી પણ જે આવશ્યક વાતો હોય તો તેનું આપે વર્ણન કરવું જોઈએ. હે પ્રજાનાથ! શિવ અને શિવાનો આવિર્ભાવ અને વિવાહ-પ્રસંગ વિશેષરૂપે કહો, તથા કાર્તિકેયના જન્મની કથા પણ મને સંભળાવો. હે પ્રભો! પહેલાં મેં ઘણા લોકો પાસેથી વાતો સાંભળી છે, પરંતુ તૃપ્તિ થઈ નથી. તેથી આપને શરણે આવ્યો છું. આપ મારા પર કૃપા કરો.

પોતાના પુત્ર નારદની આ વાત સાંભળીને લોક-પિતામહ બ્રહ્મા આ પ્રકારે બોલ્યા -

(અધ્યાય ૫)

*

મહાપ્રલયકાળમાં કેવળ સદ્બ્રહ્મની સત્તાનું પ્રતિપાદન, એ નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મથી ઈશ્વરમૂર્તિ (સદાશિવ)નું પ્રાગટ્ય, સદાશિવ દ્વારા સ્વરૂપભૂતા શક્તિ (અંબિકા)નું પ્રગટીકરણ, એ બંને દ્વારા ઉત્તમક્ષેત્ર (કાશી અથવા આનંદવન)નો પ્રાદુર્ભાવ, શિવના વામ-અંગથી પરમ પુરુષ (વિષ્ણુ)નો આવિર્ભાવ અને એમના સામીપ્યથી પ્રાકૃત તત્ત્વોની ક્રમશઃ ઉત્પત્તિનું વર્ણન

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે બ્રહ્મન્! હે દેવશિરોમણે! તમે સદા સમસ્ત જગતના ઉપકારમાં જ લાગ્યા રહો છો. તમે લોકોના હિતની કામનાથી આ બહુ ઉત્તમ વાત પૂછી છે. જેને સાંભળવાથી સંપૂર્ણ લોકોનાં સમસ્ત પાપોનો ક્ષય થઈ જાય છે, એવા અનામય શિવતત્ત્વનું હું તમારી સમક્ષ વર્ણન કરું છું. શિવતત્ત્વનું સ્વરૂપ બહુ જ ઉત્કૃષ્ટ અને અદ્ભુત છે. એ વખતે સમસ્ત ચરાચર જગત નષ્ટ થઈ ગયું હતું. સર્વત્ર કેવળ અંધકાર જ અંધકાર હતો, ન સૂર્ય દેખાતો હતો, ન ચંદ્ર દેખાતો હતો અને અન્યાન્ય ગ્રહો અને નક્ષત્રોનું પણ ઠેકાણું ન હતું, ન દિવસ હતો, ન રાત હતી, અગ્નિ, પૃથ્વી, વાયુ અને જળની પણ સત્તા ન હતી. પ્રધાન તત્ત્વ (અવ્યાકૃત પ્રકૃતિ)થી રહિત સૂનું આકાશમાત્ર શેષ હતું. બીજા કોઈ તેજની ઉપલબ્ધિ ન થતી હતી. અદૃષ્ટ વગેરેનું પણ અસ્તિત્વ ન હતું. શબ્દ અને સ્પર્શનો સાથ પણ છૂટી ગયો હતો. ગંધ અને રૂપની પણ અભિવ્યક્તિ થતી નહોતી. રસનો પણ અભાવ થઈ ગયો હતો. દિશાઓનું પણ ભાન થતું ન હતું. આ રીતે બધી બાજુએ નિરંતર સૂચિ ભેદ્ય ઘોર અંધકાર ફેલાયેલો હતો. એ સમયે 'તત્સદ્બ્રહ્મ' એ શ્રુતિમાં જે 'સત્' સંભળાય છે, એક માત્ર તે જ શેષ હતું જ્યારે 'આ', 'તે',

'આવું', 'જે' વગેરે રૂપ દ્વારા નિર્દિષ્ટ થનાર ભાવાભાવાત્મક જગત ન હતું. એ સમયે

એકમાત્ર તે 'સત્' જ શેષ હતું, જેને યોગીજન પોતાના હૃદયાકાશમાં નિરંતર જ જોયા કરે છે. એ સત્-તત્ત્વ મનનો વિષય નથી. વાણી પણ ત્યાં સુધી ક્યારેય પહોંચતી નથી હોતી. તે નામ તથા રૂપ-રંગથી પણ શૂન્ય છે. તે નથી તો સ્થૂળ, નથી સૂક્ષ્મ, દીર્ઘ નથી, હ્રસ્વ નથી, લઘુ નથી, ગુરુ નથી. એમાં ક્યારેય વૃદ્ધિ કે હ્રાસ, શ્રુતિ પણ એના વિષયમાં ચકિતભાવથી માત્ર 'છે' જ એટલું જ કહે છે. અર્થાત્ એની સત્તામાત્રનું જ નિરૂપણ કરી શકે છે, એનું કોઈ વિશેષ વિવરણ આપવામાં અસમર્થ થઈ જાય છે. તે સત્ય, જ્ઞાનસ્વરૂપ, અનંત, પરમાનંદમય, પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ, અપ્રમેય, આધારરહિત, નિર્વિકાર, નિરાકાર, નિર્ગુણ, યોગિગમ્ય, સર્વવ્યાપી, સર્વનું એકમાત્ર કારણ, નિર્વિકલ્પ, નિરારંભ, માયાશૂન્ય, ઉપદ્રવરહિત, અદ્વિતીય, અનાદિ, અનંત, સંકોચવિકાસથી શૂન્ય તથા ચિન્મય છે.

જે પરબ્રહ્મના વિષયમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી પૂર્ણ ઉક્તિઓ દ્વારા આ પ્રકારે (ઉપર બતાવ્યા અનુસાર) વિકલ્પો કરવામાં આવે છે, એણે થોડા સમય બાદ (સૃષ્ટિનો સમય આવવાથી) દ્વિતીયની ઇચ્છા પ્રગટ કરી એની અંદર એકથી અનેક થવાનો સંકલ્પ ઉદિત થયો. ત્યારે એ નિરાકાર પરમાત્માએ પોતાની લીલા-શક્તિથી પોતાને માટે મૂર્તિ (આકાર)ની કલ્પના કરી. એ મૂર્તિ સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય-ગુણોથી સંપન્ન હતી. સર્વજ્ઞાનમયી શુભસ્વરૂપા, સર્વવ્યાપિની, સર્વરૂપા, સર્વદર્શિની, સર્વકારિણી બધાંની એકમાત્ર વંદનીયા, સર્વાદ્યા, બધું જ આપનાર અને સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિઓનું કેન્દ્ર હતી. એ શુદ્ધરૂપિણી ઈશ્વર-મૂર્તિની કલ્પના કરીને તે અદ્વિતીય, અનાદિ, અનંત, સર્વપ્રકાશક, ચિન્મય, સર્વવ્યાપી અને અવિનાશી પરબ્રહ્મ અંતર્હિત થઈ ગયા. જે મૂર્તિ-રહિત પરબ્રહ્મ છે, એમની મૂર્તિ (ચિન્મય આકાર) ભગવાન સદાશિવ છે. અર્વાચીન અને પ્રાચીન વિદ્વાન એમને જ ઈશ્વર કહે છે. એ સમયે એકાકી રહીને સ્વ-ઇચ્છા અનુસાર વિહાર કરનાર એ સદાશિવે પોતાના વિગ્રહથી (સ્વરૂપ-શરીર) જાતે જ એક સ્વરૂપભૂતા શક્તિની સૃષ્ટિ કરી, જે એમના શ્રીઅંગથી ક્યારેય અલગ થનારી ન હતી. એ પરાશક્તિને પ્રધાન, પ્રકૃતિ, ગુણવતી, માયા, બુદ્ધિતત્ત્વની જનની તથા વિકારરહિત બતાવાઈ છે. એ શક્તિ અંબિકા કહેવાય છે. એને જ પ્રકૃતિ, સર્વેશ્વરી, ત્રિદેવજનની, નિત્યા અને મૂલકારણ પણ કહે છે. સદાશિવ દ્વારા પ્રગટ કરેલી એ શક્તિ આઠ ભુજાઓ છે. એ શુભલક્ષણા દેવીના મુખની શોભા વિચિત્ર છે. તે એકલી જ પોતાના મુખમંડળમાં સદા એક હજાર ચંદ્રમાની કાંતિ ધારણ કરે છે. વિવિધ પ્રકારનાં ઘરેણાં - આભૂષણો એમનાં શ્રીઅંગોની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે. એ દેવી વિવિધ પ્રકારની ગતિથી સંપન્ન છે અને અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ધારણ કરે છે. એમના ખુલ્લાં નેત્ર ખીલેલાં કમળ સમાન જણાય છે. એ અચિંત્ય તેજથી ઝગમગે છે. એ સર્વની યોનિ છે અને સદા ઉદ્યમશીલ રહે છે. એકાકિની હોવાથી પણ એ માયા સંજોગવશાત્ અનેક થઈ જાય છે.

તે જે સદાશિવ છે એમને પરમ પુરુષ, ઈશ્વર, શિવ, શંભુ અને મહેશ્વર કહે છે. તે પોતાના મસ્તક પર આકાશ-ગંગાને ધારણ કરે છે. એમના ભાલદેશમાં ચંદ્રમા શોભે છે. એમને પાંચ મુખ છે અને દરેક મુખમાં ત્રણ ત્રણ નેત્ર

છે. એમનું ચિત્ત સદા પ્રસન્ન રહે છે. એ દશ ભુજાઓથી યુક્ત છે અને ત્રિશૂલધારી છે. એમનાં શ્રીઅંગોની પ્રભા કપૂરની જેમ શ્વેત-ગૌર છે. એમણે પોતાનાં સર્વ અંગોમાં ભસ્મ ચોળી છે એ કાળરૂપી બ્રહ્મે એક જ સમયે શક્તિના નાથ 'શિવલોક' નામક ક્ષેત્રનું નિર્માણ કર્યું હતું. એ ઉત્તમ ક્ષેત્રને જ કાશી કહે છે. એ પરમ નિર્વાણ અથવા મોક્ષનું સ્થાન છે, જે સર્વની ઉપર બિરાજમાન છે. એ પ્રિયાપ્રિયતમરૂપ શક્તિ અને શિવ, જે પરમાનંદસ્વરૂપ છે. એ મનોરમક્ષેત્રમાં નિત્ય નિવાસ કરે છે. કાશીપુરી પરમાનંદરૂપિણી છે. હે મુને! શિવ અને શિવાને પ્રલયકાળમાં પણ ક્યારેય એ ક્ષેત્રને પોતાના સાંનિધ્યથી મુક્ત કરતા નથી. એટલા માટે વિદ્વાન પુરુષ એને 'અવિમુક્ત ક્ષેત્ર'ના નામે પણ જાણે છે. એ ક્ષેત્ર આનંદનો હેતુ છે. એટલા માટે પિનાકધારી શિવે પહેલાં એનું નામ 'આનંદવન' રાખ્યું હતું. એ પછી એ 'અવિમુક્ત'ના નામે પ્રસિદ્ધ થયું.

હે દેવર્ષે!! એક સમયે એ આનંદવનમાં રમણ કરતાં કરતાં શિવા અને શિવના મનમાં એ ઈચ્છા થઈ કે કોઈ બીજા પુરુષની પણ સૃષ્ટિ કરવી જોઈએ, જેના ઉપર આ સૃષ્ટિ-સંચાલનનો મહાન ભાર મૂકીને આપણે બંને કેવળ કાશીમાં રહીને ઈચ્છા - અનુસાર વિચરણ કરીએ અને નિર્વાણ ધારણ કરીએ. એ જ પુરુષ અમારા અનુગ્રહથી સદા સર્વની સૃષ્ટિ કરે, પાલન કરે અને એ જ અંતે સૌનો સંહાર પણ કરે. આ ચિત્ત એક સમુદ્ર - સમાન છે. એમાં ચિંતાના ઉત્તાલ તરંગો ઊઠી ઊઠીને એને ચંચળ બનાવ્યા કરે છે. એમાં સત્વગુણરૂપી રત્ન, તમોગુણરૂપી ગ્રાહ અને રજોગુણરૂપી મૂંગા (એક જાતના માળામાં પરોવવાના પરવાળાના દાણા) ભરેલા છે. આ વિશાળ ચિત્ત-સમુદ્રને સંકુચિત કરીને આપણે બંને એ પુરુષના પ્રસાદથી આનંદ-કાનન (કાશી)માં સુખપૂર્વક નિવાસ કરીએ. આ આનંદવન એ જ સ્થાન છે, જ્યાં આપણી

મનોવૃત્તિ સર્વ બાજુએથી સંકોચાઈને એમાં જ લાગી રહી છે તથા જેની બહારનું - જગત ચિંતાથી આતુર પ્રતીત થયા કરે છે. આવો નિશ્ચય કરીને શક્તિ સહિત સર્વવ્યાપી પરમેશ્વર શિવે એમના ડાબા ભાગના દશમા અંગ પર અમૃત ઘસી દીધું - પછી તો ત્યાંથી એક પુરુષ પ્રગટ થયો, જે ત્રણે લોકોમાં સૌથી વધારે સુંદર હતો. તે શાંત હતો. એનામાં સત્વગુણની અધિકતા હતી તથા તે ગંભીરતાનો અગાધ સાગર હતો. હે મુને! ક્ષમા નામના ગુણથી યુક્ત એ પુરુષ માટે શોધવા છતાં ક્યાંય પણ કોઈ

ઉપમા નથી મળતી. એની કાંતિ ઈન્દ્રનીલ મણિની જેમ શ્યામ હતી. એનાં અંગ અંગમાંથી દિવ્ય શોભા છલકાઈ રહી હતી, અને નેત્રો પ્રફુલ્લ કમળ જેમ શોભી રહ્યાં હતાં. શ્રીઅંગો પર સોના જેવી કાંતિવાળાં બે રેશમી પીતાંબર શોભા આપી રહ્યાં હતાં. કોઈથી પણ પરાજિત ન થવાવાળો તે વીર પુરુષ પોતાના પ્રચંડ ભુજદંડથી સુશોભિત થઈ રહ્યો હતો. ત્યાર પછી એ પુરુષે પરમેશ્વર શિવને પ્રણામ કરીને કહ્યું - 'હે સ્વામિન્! મારું નામ નિશ્ચિત કરી દો અને મને કામ બતાવો. એ પુરુષની આ વાત સાંભળીને મહેશ્વર ભગવાન શંકર હસતા હસતા મેઘ-ગંભીર વાણીમાં બોલ્યા -

શિવે **કહ્યું**—હે વત્સ! વ્યાપક થવાથી તમારું નામ થયું વિષ્ણુ, એ નામે વિખ્યાત થયા. આ સિવાય પણ અનેક નામ થશે, જે ભક્તોને સુખદાયક થશે. તમે સુસ્થિર થઈને ઉત્તમ તપ કરો, કેમકે એ તપ જ સમસ્ત કાર્યોનું સાધન છે.

આવું કહીને ભગવાન શિવે શ્વાસમાર્ગથી શ્રીવિષ્ણુને વેદોનું જ્ઞાન પ્રદાન કર્યું. ત્યાર પછી સ્વયંના મહિમાથી ક્યારેય ચ્યુત ન થનારા શ્રીહરિ ભગવાન શિવને પ્રણામ કરીને ભારે તપસ્યા કરવા લાગ્યા, શક્તિ સહિત શિવ પણ પાર્ષદગણોની સાથે ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા. ભગવાન વિષ્ણુએ સુદીર્ઘ કાળ સુધી ઘણી કઠોર તપસ્યા કરી. તપસ્યાના પરિશ્રમથી યુક્ત ભગવાન વિષ્ણુનાં અંગોમાંથી વિવિધ પ્રકારની જળધારાઓ નીકળવા માંડી. આ બધું ભગવાન શિવની માયાથી જ સંભવ બન્યું. હે મહામુને! એ જળથી સમગ્ર સૂનું આકાશ વ્યાપ્ત થઈ ગયું. તે બ્રહ્મરૂપ જળ પોતાના સ્પર્શ માત્રથી બધાં પાપને નષ્ટ કરનારું સિદ્ધ થયું. એ સમયે થાકેલા પરમ પુરુષ વિષ્ણુએ સ્વયં એ જળમાં શયન કર્યું. તે દીર્ઘકાળપર્યંત ખૂબ પ્રસન્નતાથી જળમાં રહ્યા. નાર એટલે જળમાં શયન કરવાને કારણે જ એમનું નામ 'નારાયણ' એ શ્રુતિ સંમત નામ પ્રસિદ્ધ થયું. એ વખતે એ પરમ પુરુષ નારાયણ સિવાય બીજી કોઈ પ્રાકૃત વસ્તુ હતી નહીં. એ પછી જ એ મહાત્મા નારાયણદેવથી યથાસમયે બધાં તત્ત્વો પ્રગટ થયાં. હે મહામતે! હે વિદ્વન્! હું એ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર બતાવી રહ્યો છું. સાંભળો, પ્રકૃતિથી મહતત્ત્વ પ્રગટ થયું અને મહતત્ત્વથી ત્રણ ગુણો ઉત્પન્ન થયા. આ ગુણોના ભેદથી જ ત્રિવિધ અહંકારની ઉત્પત્તિ થઈ. અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાઓ થઈ. એ તન્માત્રાઓથી પાંચ ભૂત પ્રગટ થયાં. એ જ સમયે જ્ઞાન-ઈન્દ્રિયો અને કર્મ-ઈન્દ્રિયોનો પણ પ્રાદુર્ભાવ થયો. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ રીતે મેં તમને તત્ત્વોની સંખ્યા બતાવી છે. એમાંથી પુરુષને છોડીને બાકીનાં બધાં તત્ત્વો પ્રકૃતિથી પ્રગટ થયં છે, તેથી તે બધાં જ જડ છે. તે તત્ત્વોની સંખ્યા ચોવીશ છે. એ સમયે એકાકાર થયેલાં ચોવીસ તત્ત્વોને ગ્રહણ કરીને તે પરમ પુરુષ નારાયણ ભગવાન શિવની ઈચ્છાથી બ્રહ્મરૂપ જળમાં શયન કરી ગયા.

(અધ્યાય ૬)

*

ભગવાન વિષ્ણુની નાભિમાંથી કમલનો પ્રાદુર્ભાવ, શિવેચ્છાવશ બ્રહ્માજીનું તેમાંથી પ્રગટ થવું, કમલનાલના ઉદ્‌ગમની શોધ કરવામાં અસમર્થ બ્રહ્માજીનું તપ કરવું, શ્રીહરિ એમને દર્શન દે છે, વિવાદગ્રસ્ત બ્રહ્મા વિષ્ણુની વચમાં અગ્નિ-સ્તંભનું પ્રગટ થવું અને એના આરા-ઓવારાનો પત્તો ન ખાવો, બંનેના એમને પ્રણામ કરવા

બ્રહ્માજી કહે છે—હે દેવર્ષે! જ્યારે નારાયણદેવ જળમાં શયન કરતા હતા એ સમયે એમની નાભિમાંથી શંકરની ઇચ્છાવશ એકાએક એક ઉત્તમ કમળ પ્રગટ થયું, જે બહુ જ મોટું હતું. એમાં અસંખ્ય નાલદંડ હતા. એની કાંતિ કરેણનાં ફૂલ જેવી પીળા રંગની હતી તથા એની લંબાઈ અને ઊંચાઈ પણ અનંત યોજન હતી. એ કમળ કરોડો સૂર્યની સમાન પ્રકાશિત થઈ રહ્યું હતું. સુંદર હોવાની સાથે સાથે જ સંપૂર્ણ તત્ત્વોથી યુક્ત તથા અત્યંત અદ્‌ભુત, પરમ રમણીય, દર્શનીય તથા સર્વોત્તમ હતું. ત્યાર પછી કલ્યાણકારી પરમેશ્વર સાંબ સદાશિવે પૂર્વવત્ પ્રયત્ન કરીને મને એમના જમણા અંગમાંથી ઉત્પન્ન કર્યો. હે મુને! એ મહેશ્વરે મને તરત જ પોતાની માયાથી મોહિત કરીને નારાયણદેવના નાભિકમળમાં નાખી દીધો અને લીલાપૂર્વક મને ત્યાં પ્રગટ કરી દીધો. આ રીતે એ કમલથી પુત્રરૂપે મારો - હિરણ્યગર્ભનો જન્મ થયો. મારાં ચાર મુખ થયાં અને શરીરની કાંતિ લાલ થઈ. મારું મસ્તક ત્રિપુંડ્રની રેખાથી અંકિત હતાં. ભગવાન શિવની માયાથી મોહિત હોવાને કારણે મારી જ્ઞાનશક્તિ એટલી બધી દુર્બળ થઈ ગઈ કે મેં કમળ સિવાય બીજા કોઈને પોતાના શરીરનો જનક અથવા પિતા જાણ્યા જ નહીં. હું કોણ છું, ક્યાંથી આવ્યો છું, મારું કાર્ય શું છે, હું કોનો પુત્ર થઈને જન્મ્યો છું અને કોણે આ સમયે મારું નિર્માણ કર્યું છે - આ રીતે સંશયમાં પડેલ મારા મનમાં આ વિચાર ઉત્પન્ન થયો - 'હું શા માટે મોહમાં પડેલો છું? જેણે મને ઉત્પન્ન કર્યો છે, એનો પત્તો મેળવવો તો ઘણું જ સરળ છે. આ કમળપુષ્પનું જે પત્રયુક્ત નાલ છે, એનું ઉદ્‌ગમસ્થાન આ જળની નીચે અંદરની બાજુ છે. જેણે મને ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે પુરુષ પણ ત્યાં જ હશે - એમાં સંશય નથી.'

આવો નિશ્ચય કરીને મેં પોતાની જાતને કમળથી નીચે ઉતારી. હે મુને! હું એ કમળના એક એક નાળમાં ગયો અને સૈંકડો વર્ષો સુધી ત્યાં ભ્રમણ કરતો રહ્યો. પરંતુ ક્યાંય પણ એ કમળનું ઉત્તમ ઉદ્‌ગમસ્થાન મને ન મળ્યું. ત્યારે પુનઃસંશયમાં પડીને હું તે કમળપુષ્પ પર જવા માટે ઉત્સુક થયો અને નાળના માર્ગે એ કમળ પર ચઢવા લાગ્યો. આ રીતે બહુ ઉપર જવા પછી પણ હું એ કમળના કોશને પામી શક્યો નહિ. એ દશામાં હું વધારે મોહિત થઈ ગયો. હે મુને! એ સમયે ભગવાન શિવની ઇચ્છાથી પરમ મંગલમયી ઉત્તમ આકાશવાણી થઈ, જે મારા મોહનો વિધ્વંસ કરનારી થઈ. એ વાણીએ કહ્યું - 'તપ' (તપસ્યા કરો). એ આકાશવાણીને

સાંભળીને મેં મારા - જન્મદાતા પિતાનું દર્શન કરવા માટે એ વખતે ફરીથી પ્રયત્નપૂર્વક બાર વર્ષો સુધી ઘોર તપસ્યા કરી. ત્યારે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે જ ચાર ભુજાઓ અને સુંદર નેત્રોથી સુશોભિત ભગવાન વિષ્ણુ ત્યાં અચાનક પ્રગટ થઈ ગયા. એ પરમ પુરુષે પોતાના હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરેલાં હતાં. એમનાં બધાં અંગ સજળ જળધર (વાદળ)ની જેમ શ્યામકાંતિથી સુશોભિત હતાં. એ પરમ પ્રભુએ પીતાંબર પહેર્યું હતું. એમના મસ્તક વગેરે અંગમાં મુગટ આદિ મહામૂલ્યવાન આભૂષણો શોભી રહ્યાં હતાં. એમનું મુખારવિન્દ પ્રસન્નતાથી ભર્યું ભર્યું હતું. હું એમની આવી સુંદર આકૃતિ પર મોહિત થઈ ગયો હતો. એ મને કરોડો કામદેવો સમાન મનોહર લાગતા હતા. એમનું એ સુંદર રૂપ જોઈને મને બહુ આશ્ચર્ય થતું હતું. તે શ્યામ અને સોનેરી આભાથી ઉદ્ભાસિત થઈ રહ્યા હતા. એ વખતે એ સદસત્સ્વરૂપ, સર્વાત્મા, ચારભુજાધારી, મહાબાહુ નારાયણદેવને ત્યાં એ રૂપમાં સ્વયંની સાથે જોઈને મને બહુ હર્ષ થયો.

ત્યાર પછી એ નારાયણદેવની સાથે મારી વાતચીતનો આરંભ થયો. ભગવાન શિવની લીલાથી અમારા બંને વચ્ચે વિવાદ છેડાઈ ગયો. એ જ સમયે અમારી વચ્ચે એક મહાન અગ્નિસ્તંભ (જ્યોતિર્મય લિંગ) પ્રગટ થયું. મેં અને શ્રીવિષ્ણુએ ક્રમશઃ ઉપર અને નીચે જઈને એના આદિ-અંતનો પત્તો મેળવવા માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યા પરંતુ અમને એનો આરો-ઓવારો ન મળ્યો. હું થાકીને ઉપરથી નીચે પરત આવી ગયો અને ભગવાન વિષ્ણુ પણ એ જ રીતે નીચેથી ઉપર આવીને મને મળ્યા. અમે બંને શિવની માયાથી મોહિત હતા. શ્રીહરિએ મારી સાથે આગળ-પાછળ અને અગલબગલથી પરમેશ્વર શિવને પ્રણામ કર્યા. પછી એ વિચારવા લાગ્યા કે 'આ કઈ વસ્તુ છે?' એના સ્વરૂપનો નિર્દેશ નથી કરી શકાતો, કેમકે, ન તો એનું કોઈ નામ છે અને ન તો એનું કાંઈ કર્મ છે. લિંગરહિત તત્ત્વ જ અહીં લિંગભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે. ધ્યાનમાર્ગમાં પણ એના સ્વરૂપનો કાંઈ અણસાર મળતો નથી. એ પછી હું અને શ્રીહરિ બંનેએ પોતાના ચિત્તને સ્વસ્થ કરીને એ અગ્નિસ્તંભને પ્રણામ કરવાનો આરંભ કર્યો.

અમે બંને બોલ્યા—હે મહાપ્રભો! અમે આપનું સ્વરૂપ જાણતા નથી. તમે જે તે હો, આપને અમારા નમસ્કાર છે. હે મહેશાન! આપ શીઘ્ર જ અમને તમારા યથાર્થ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવો.

હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ રીતે અહંકારથી આવિષ્ટ અમે બંને ત્યાં નમસ્કાર કરવા લાગ્યા. આ કરતાં અમારાં સો વર્ષ વીતી ગયાં.

(અધ્યાય ૬)

*

બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને ભગવાન શિવના શબ્દમય શરીરનું દર્શન

બ્રહ્માજી કહે છે—હે મુનિશ્રેષ્ઠ નારદ! આ રીતે અમે બંને દેવતા ગર્વરહિત થઈને નિરંતર પ્રણામ કરતા રહ્યા. અમે એના મનમાં એ અભિલાષા હતી કે આ જ્યોતિર્લિંગના રૂપે પ્રગ

થયેલા પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ દર્શન દે. ભગવાન શંકર દીનોના પ્રતિપાલક અહંકારીઓના ગર્વને ચૂર્ણ ચૂર્ણ કરનારા અને સર્વના અવિનાશી પ્રભુ છે. એ અમારા બંને પર દયાળુ થઈ ગયા. એ સમયે ત્યાં એક સુરશ્રેષ્ઠથી 'ઓરૂમ્' 'ઓરૂમ્' એવો શબ્દરૂપ નાદ પ્રગટ થયો, જે સ્પષ્ટરૂપે સંભળાતો હતો. ને નાદ પ્લુત સ્વરમાં અભિવ્યક્ત થયો હતો. જોરથી પ્રગટ થનાર એ શબ્દના બારામાં 'આ શું છે' એવું વિચારતાં સમસ્ત દેવતાઓના આરાધ્ય ભગવાન વિષ્ણુ મારી સાથે સંતુષ્ટચિત્તથી ઊભા રહ્યા. તે સર્વથા વૈરભાવથી રહિત હતા. એમણે લિંગના દક્ષિણભાગમાં સનાતન આદિવર્ણ અકારનું દર્શન કર્યું. ઉત્તરભાગમાં ઉકારનું અને મધ્ય ભાગમાં મકારનું દર્શન કર્યું અને અંતમાં 'ઓરૂમ્' એ નાદનું સાક્ષાત્ દર્શન કર્યું અને અનુભવ કર્યો. દક્ષિણભાગમાં પ્રગટ થયેલ આદિવર્ણ અકારને સૂર્યમંડળની જેમ તેજોમય જોઈને જ્યારે એમણે ઉત્તર ભાગમાં દૃષ્ટિપાત કર્યો ત્યારે ત્યાં ઉકારવર્ણ અગ્નિ સમાન દીપ્તિશાળી દેખાયો. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ જ રીતે એમણે મધ્ય ભાગમાં મકારને ચંદ્રમંડળની જેમ ઉજ્જ્વળ કાંતિથી પ્રકાશમાન જોયો. એ પછી જ્યારે ઉપર જોયું ત્યારે શુદ્ધ સ્ફટિક મણિ સમાન નિર્મલ પ્રભાથી યુક્ત, તુરીયાતીત, અમલ, નિષ્કલ, નિરુપદ્રવી, નિર્દ્વન્દ્વ, અદ્વિતીય, શૂન્યમય, બાહ્ય અને આભ્યન્તરના ભેદથી રહિત, બાહ્યાભ્યન્તરભેદથી યુક્ત, જગતની અંદર અને બહાર સ્વયં જ સ્થિત, આદિ, મધ્ય અને અન્ત રહિત, આનંદના આદિ કારણ તથા સર્વના પરમ આશ્રય, સત્ય, આનંદ અને અમૃત સ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો.

એ સમયે શ્રીહરિ એ વિચારવા લાગ્યા કે 'આ અગ્નિસ્તંભ અહીં ક્યાંથી પ્રગટ થયો છે? આપણે બંને ફરીથી એની પરીક્ષા કરીએ. હું આ અનુપમ અનલ સ્તંભની નીચે જઈશ.' એવો વિચાર કરતાં શ્રીહરિએ વેદ અને શબ્દ બંનેના આવેશથી યુક્ત વિશ્વાત્મા શિવનું ચિંતન કર્યું, ત્યારે ત્યાં એક ઋષિ પ્રગટ થયા; જે ઋષિ-સમૂહના પરમ સારરૂપ મનાયા છે. એ ઋષિ દ્વારા પરમેશ્વર શ્રીવિષ્ણુએ જાણ્યું કે આ શબ્દબ્રહ્મમય શરીરવાળા પરમ લિંગના રૂપમાં સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ મહાદેવજી જ અહીં પ્રગટ થયા છે. એ ચિંતારહિત (અથવા અચિન્ત્ય) રુદ્ર છે. જ્યાં જઈને મનસહિત વાણી એને પ્રાપ્ત કર્યા વગર પરત આવી જાય છે, એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શિવનો વાચક એકાક્ષર (પ્રણવ) જ છે, એ એના વાચ્યાર્થરૂપ છે. તે પરમ કારણ, ઋત, સત્ય, આનંદ અને અમૃતસ્વરૂપ પરાત્પર પરબ્રહ્મ એકાક્ષરનું વાચ્ય છે. પ્રણવના એક અક્ષર અકારથી જગતના બીજભૂત અંડજન્મા ભગવાન બ્રહ્માનો બોધ થાય છે. એના બીજા અક્ષર એકાક્ષર ઉકારથી પરમ કારણરૂપ શ્રીહરિનો બોધ થાય છે અને ત્રીજા એકાક્ષરથી-મકારથી ભગવાન નીલલોહિત શિવનું જ્ઞાન થાય છે. અકાર સૃષ્ટિકર્તા છે, ઉકાર મોહમાં નાખનાર છે અને મકાર દિવ્ય અનુગ્રહ કરનાર છે. મકાર-બોધ્ય સર્વવ્યાપી શિવ બીજી (બીજ માત્રના સ્વામી) છે અને અકાર સંજ્ઞક મને બ્રહ્માને 'બીજ' કહે છે. 'ઉકાર' નામધારી શ્રીહરિ યોનિ છે. પ્રધાન અને પુરુષના પણ ઈશ્વર જે મહેશ્વર છે તે બીજી, બીજ અને યોનિ પણ છે. એમને જ નાદ કહેવાય છે. (એમની અંદર સર્વનો સમાવેશ થાય છે). બીજી પોતાની ઈચ્છાથી જ પોતાના બીજને અનેક રૂપોમાં વિભક્ત કરીને

સ્થિત છે. આ બીજી ભગવાન મહેશ્વરના લિંગથી અકારરૂપ બીજ પ્રગટ થયું, જે ઉકારરૂપ યોનિમાં સ્થાપિત થઈને બધી બાજુએ વધવા માંડ્યું. તે સુવર્ણમય અંડના રૂપે જ બતાવવાને યોગ્ય હતું. એનું બીજું કોઈ વિશેષ લક્ષણ લક્ષિત થતું ન હતું. એ દિવ્ય અંડ અનેક વર્ષો સુધી જળમાં જ સ્થિત રહ્યું. ત્યાર પછી એક હજાર વર્ષ બાદ એ અંડના બે કટકા થઈ ગયા. જળમાં રહેલું તે અંડ અજન્મા બ્રહ્માજીની ઉત્પત્તિનું સ્થાન હતું અને સાક્ષાત્ મહેશ્વરના આઘાતથી જ ફૂટીને બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. એ અવસ્થામાં એનું ઉપર સ્થિત થયેલ સુવર્ણમય કપાળ બહુ શોભા પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યું. તે જ દ્યુલોકરૂપે પ્રગટ થયું અને જે એનું બીજું કપાલ હતું - નીચેવાળું કપાળ - એ જ પાંચ લક્ષણોથી યુક્ત પૃથ્વિવી છે. એ અંડથી ચતુર્મુખ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા, જેની સંજ્ઞા 'ક' છે. તે સમસ્ત લોકોના સૃષ્ટા છે. આ જ રીતે તે ભગવાન મહેશ્વર જ 'અ', 'ઉ' અને 'મ્' એ ત્રિવિધરૂપે વર્ણિત છે. આ અભિપ્રાયથી એ જ્યોતિર્લિંગ સ્વરૂપ સદાશિવને 'ઓરૂમ્' 'ઓરૂમ્' એવું કહેવાયું - આ વાત યજુર્વેદના શ્રેષ્ઠ મંત્ર કહે છે. યજુર્વેદના શ્રેષ્ઠ મંત્રોનું આ કથન સાંભળીને ઋચાનો અને સામમંત્રોએ પણ અમને આદરપૂર્વક કહ્યું - 'હે હરે! હે બ્રહ્મન્! આ વાત આવી જ છે' આ રીતે દેવેશ્વર શિવને જાણીને શ્રીહરિએ શક્તિસંભૂત મંત્રો દ્વારા ઉત્તમ અને મહાન અભ્યુદયથી શોભિત થનાર એ મહેશ્વરદેવનું સ્તવન કર્યું. એ દરમિયાન મારી સાથે વિશ્વપાલક ભગવાન વિષ્ણુએ એક બીજું પણ અદ્‌ભુત અને સુંદર રૂપ જોયું. હે મુને! એ રૂપ પાંચ મુખ અને દશ ભુજાઓથી અલંકૃત હતું. એની કાંતિ કપૂરની જેમ ગૌર હતી. એ વિવિધ પ્રકારની છટાઓથી છબિમાન અને અનેક પ્રકારનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત હતું. એ પરમ ઉદાર મહાપરાક્રમી અને મહાપુરુષનાં લક્ષણોથી સંપન્ન અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ રૂપનું દર્શન કરીને હું અને શ્રીહરિ બંને કૃતાર્થ થઈ ગયા.

ત્યાર પછી પરમેશ્વર ભગવાન મહેશ પ્રસન્ન થઈ ગયા. પોતાના દિવ્ય શબ્દમયરૂપને પ્રગટ કરીને હસતા હસતા ઊભા થઈ ગયા. અકાર એમનું મસ્તક અને આકાર લલાટ છે એમનો ડાબો કાન કહેવાય છે. ઋકાર એ પરમેશ્વરનું જમણું કપોલ છે અને ૠકાર એમનું ડાબું કપોળ છે. ઌ અને ૡ - એ એમની નાસિકાનાં બે છિદ્રો છે. એકાર એ સર્વવ્યાપી પ્રભુનો ઉપલો હોઠ છે અને ઐકાર એમનો અધર-નીચલો હોઠ છે. ઓકાર અને ઔકાર એ બંને ક્રમશઃ એમની ઉપરની તથા નીચેની દંતપંક્તિઓ છે. 'અં' અને 'અઃ' એ દેવાધિદેવ શૂલધારી શિવનાં બંને તાલુ છે. 'ક' વગેરે પાંચ અક્ષર એમના જમણા પાંચ હાથ છે અને 'ચ' આદિ પાંચ અક્ષર એમના ડાબા પાંચ હાથ છે. 'ટ' આદિ અને 'ન' આદિ પાંચ પાંચ અક્ષર એમના પગ છે. પકાર પેટ છે. ફકાર જમણી બાજુ કહેવાય છે અને બકારનો ડાબી બાજુ કહેવાય છે. ભકાર એમનો ખભો છે. મકાર એ યોગી મહાદેવ શંભુનું હૃદય છે 'ય'થી લઈને 'સ' સુધીના સાત અક્ષર સર્વવ્યાપી શિવના શબ્દમય શરીરની સાત ધાતુઓ છે. હકાર એમની નાભિ છે. ક્ષકારને મેઢ્ર (મૂત્રેન્દ્રિય) કહેવામાં આવે છે. આ રીતે નિર્ગુણ અને ગુણસ્વરૂપ પરમાત્માના શબ્દમય રૂપને ભગવતી ઉમાની સાથે જોઈને હું અને શ્રીહરિ બંને કૃતાર્થ થઈ ગયા. આ રીતે શબ્દ-બ્રહ્મમય-શરીરધારી

મહેશ્વર શિવનું દર્શન પામીને મારી સાથે શ્રીહરિએ એમને પ્રણામ કર્યા અને ફરીથી ઉપરની બાજુ જોયું. એ વખતે એમની પાંચ કળાઓથી યુક્ત ૐકારજનિત મંત્રનો સાક્ષાત્કાર થયો. તત્પશ્ચાત્ મહાદેવજીના 'ૐ તત્ત્વમસિ' એ મહાવાક્ય દૃષ્ટિગોચર થયું, જે પરમ ઉત્તમ મંત્રરૂપ છે જ્યા શુદ્ધ સ્ફટિકવત્ નિર્મળ છે. પછી સંપૂર્ણ ધર્મ અને ઉત્તમ મંત્રરૂપ છે તથા શુદ્ધ સ્ફટિકવત્ નિર્મળ છે. પછી સંપૂર્ણ ધર્મ અને અર્થના સાધક તથા બુદ્ધિરૂપ ગાયત્રી નામક બીજો મહાન મંત્ર લક્ષિત થયો, જેમાં ચોવીસ અક્ષર છે તથા જે ચારે પુરુષાર્થરૂપી ફળને પ્રદાન કરનાર છે. તે પછી મૃત્યુંજય-મંત્ર પછી પંચાક્ષર-મંત્ર તથા દક્ષિણામૂર્તિસંજ્ઞક ચિંતામણિ-મંત્રનો સાક્ષાત્કાર થયો. આ રીતે પાંચ મંત્રોની ઉપલબ્ધિ કરીને ભગવાન શ્રીહરિ એમનો જપ કરવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી ઋક્ યજુઃ અને સામ-એ જેમનાં રૂપ છે, જે ઈશોના મુગુટમણિ ઈશાન છે, જે પુરાતન પુરુષ છે, જેનું હૃદય અઘોર-અર્થાત્ સૌમ્ય છે, જે હૃદયને પ્રિય લાગનાર સર્વગુહ્ય સદાશિવ છે, જેમનાં ચરણ-વામ-પરમ સુંદર છે, જે મહાન દેવતા છે અને મહાન સર્પરાજને આભૂષણરૂપે ધારણ કરે છે, જેમની બધી બાજુએ પગ અને બધી બાજુએ નેમ છે, જે મુજ બ્રહ્માના પણ અધિપતિ, કલ્યાણકારી તથા સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહાર કરનારા છે એવા વરદાયક સાંબશિવનું મારી સાથે ભગવાન વિષ્ણુએ પ્રિયવચનો દ્વારા સંતુષ્ટચિત્તથી સ્તવન કર્યું.

(અધ્યાય ૮)

*

ઉમાસહિત ભગવાન શિવનું પ્રાગટ્ય એમના દ્વારા સ્વયંના સ્વરૂપનું વિવેચન તથા બ્રહ્મા આદિ ત્રણે દેવતાઓની એકતાનું પ્રતિપાદન

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! ભગવાન વિષ્ણુ દ્વારા કરાયેલી પોતાની સ્તુતિ સાંભળીને કરુણાનિધિ મહેશ્વર બહુ જ પ્રસન્ન થયા અને ઉમાદેવીની સાથે તરત જ ત્યાં પ્રગટ થઈ ગયા. એ સમયે એમનાં પાંચ મુખ અને પ્રત્યેક મુખમાં ત્રણ ત્રણ નેત્રો શોભી રહ્યાં હતાં. ભાલ પ્રદેશમાં ચંદ્રમાનો મુગટ સુશોભિત હતો. માથા પર જટા ધારણ કરેલી હતી. ગૌરવર્ણ વિશાલ નેત્ર. શિવે પોતાનાં બધાં અંગોમાં વિભૂતિ લગાડી હતી. એમને દશ ભુજાઓ હતી. કંઠમાં નીલ ચિહ્ન હતું. એમનાં શ્રીઅંગ સમસ્ત આભૂષણોથી વિભૂષિત હતાં. એ સર્વાંગ સુંદર શિવનું મસ્તક ભસ્મમય ત્રિપુંડ્રથી અંકિત હતું. આવાં વિશેષણોથી યુક્ત પરમેશ્વર મહાદેવજીને ભગવતી ઉમાની સાથે ઉપસ્થિત જોઈને મેં અને ભગવાન વિષ્ણુએ પુનઃ પ્રિયવચનો દ્વારા એમની સ્તુતિ કરી. ત્યારે પાપહારી કરુણાકર ભગવાન મહેશ્વરે પ્રસન્નચિત્ત થઈને તે શ્રીવિષ્ણુદેવને શ્વાસરૂપે વેદનો ઉપદેશ કર્યો. હે મુને! એ પછી શિવે પરમાત્મા શ્રીહરિને ગુહ્ય જ્ઞાન પ્રદાન કર્યું. પછી એ પરમાત્માએ કૃપા કરીને મને પણ તે જ્ઞાન આપ્યું. વેદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને કૃતાર્થ થયેલા ભગવાન વિષ્ણુએ મારી સાથે હાથ જોડીને મહેશ્વરને નમસ્કાર કરીને પુનઃ એમની પાસે પૂજનની

રજ આદિ ત્રિવિધ ગુણો દ્વારા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર નામથી પ્રસિદ્ધ થઈને ત્રણ રૂપોમાં પૃથક્-પૃથક્ પ્રગટ થાઉં છું. સાક્ષાત્ શિવ ગુણોથી ભિન્ન છે. એ પ્રકૃતિ અને પુરુષથી પર છે - અદ્વિતીય, નિત્ય, અનંત, પૂર્ણ અને નિરંજન પરમાત્મા છે. ત્રણે લોકોનું પાલન કરનાર શ્રીહરિ અંદર તમોગુણ અને બહાર સત્ત્વગુણ ધારણ કરે છે, ત્રિલોકીનો સંહાર કરનાર રુદ્રદેવ અંદર સત્ત્વગુણ અને બહાર તમોગુણ ધારણ કરે છે અને ત્રિભુવનની સૃષ્ટિ કરનારા બ્રહ્માજી બહારથી અને અંદરથી રજોગુણી જ છે. આ રીતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર - આ ત્રણે દેવતાઓમાં ગુણ છે, પરંતુ શિવ ગુણાતીત મનાયા છે. હે વિષ્ણો! તમે મારી આજ્ઞાથી આ સૃષ્ટિકર્તા પિતામહનું પ્રસન્નતાપૂર્વક પાલન કરો; આવું કરવાથી તમે ત્રણે લોકમાં પૂજનીય બની જશો.

(અધ્યાય-૯)

*

શ્રીહરિને સૃષ્ટિની રક્ષાનો ભાર અને ભોગ-મોક્ષ દાનનો અધિકાર આપીને ભગવાન - શિવનું અંતર્ધાન થવું

પરમેશ્વર શિવ બોલ્યા—ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનાર હે હરે! હે વિષ્ણો! હવે તમે મારી બીજી આજ્ઞા સાંભળો. એનું પાલન કરવાથી તમે સદા સમસ્ત લોકોમાં માનનીય અને પૂજનીય બની રહેશો. બ્રહ્માજી દ્વારા રચાયેલા લોકમાં જ્યારે કોઈ દુઃખ અથવા સંકટ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તમે એ સંપૂર્ણ દુઃખોને નાશ કરવા સદા તત્પર રહેજો. તમારાં સંપૂર્ણ દુસ્સહ કાર્યોમાં હું તમારી સહાયતા કરીશ. તમારા જે દુર્જેય અને ઉત્કટ શત્રુ હશે, એ સર્વને હું મારી હટાવીશ. હે હરે! તમે વિવિધ પ્રકારના અવતાર ધારણ કરીને સ્વયંની ઉત્તમ કીર્તિનો વિસ્તાર કરો અને સર્વના ઉદ્ધાર માટે તત્પર રહો. તમે રુદ્રના ધ્યેય છો અને રુદ્ર તમારું ધ્યેય છે. તમારામાં અને રુદ્રમાં કશુંય અંતર નથી* જે મનુષ્ય રુદ્રનો ભક્ત થઈને તમારી નિંદા કરશે, એનું સમગ્ર પુણ્ય

* રુદ્રધ્યેયો ભવાંશ્ચૈવ ભવદ્ધ્યેયો હરસ્તથા । યુવયોરન્તરં નૈવ તવ રુદ્રસ્ય કિંચન ॥
(શિ.પુ.રુ.સૃ.ખં. ૧૦।૬)

તત્કાળ ભસ્મ થઈ જશે. હે પુરુષોત્તમ વિષ્ણો! તમારી સાથે દ્વેષ કરવાને કારણે મારી આજ્ઞાથી એને નરકમાં પડવું પડશે. આ વાત સત્ય છે, સત્ય છે. એમાં સંશય નથી.* તમે આ લોકમાં મનુષ્ય માટે વિશેષતઃ ભોગ અને મોક્ષ પ્રદાન કરવાવાળા બનો અને ભક્તોના ધ્યેય તથા પૂજ્ય થઈને પ્રાણીઓનો નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરો. આવું કહીને ભગવાન શિવે મારો હાથ પકડી લીધો અને શ્રી વિષ્ણુને સોંપીને એમને કહ્યું - 'તમે સંકટ સમયે સદા એમની સહાય કરતા રહેજો. સૌના અધ્યક્ષ થઈને સર્વને ભોગ અને મોક્ષ પ્રદાન કરજો. સર્વદા સમસ્ત કામનાઓના સાધક અને સર્વશ્રેષ્ઠ બની રહેજો. જે તમારી શરણમાં આવ્યો તે નક્કી મારે જ શરણે આવ્યો છે. જે મારામાં અને તમારામાં અંતર સમજે છે તે અવશ્ય નરકે જાય છે*

બ્રહ્માજી કહે છે— હે દેવર્ષે! ભગવાન શિવનું આ વચન સાંભળીને મારી સાથે ભગવાન વિષ્ણુએ સર્વને વશમાં કરનાર વિશ્વનાથને પ્રણામ કરીને મન્દસ્વરમાં કહ્યું -

શ્રી વિષ્ણુ બોલ્યા— હે કરુણાસિન્ધો! જગન્નાથ શંકર! મારી આ વાત સાંભળો. હું આપની આજ્ઞાને અધીન રહીને આ સર્વ કરીશ. હે સ્વામિન્! જે મારો ભક્ત થઈને આપની નિંદા કરે, એને તમે જરૂર જ નરકવાસ પ્રદાન કરજો. હે નાથ! જે તમારો ભક્ત છે, એ મને અત્યંત પ્રિય છે. જે આવું જાણે છે, એને માટે મોક્ષ દુર્લભ નથી.*

શ્રી હરિનું આ કથન સાંભળીને દુઃખનું હરણ કરનારા હરે એમની વાતનું અનુમોદન કર્યું અને વિવિધ પ્રકારના ધર્મોનો ઉપદેશ દઈને અમારા બંનેની હિતની ઈચ્છાથી અમને અનેક પ્રકારનાં વરદાન આપ્યાં. એ પછી ભક્તવત્સલ ભગવાન શંભુ કૃપાપૂર્વક અમારી સામું જોઈને જોતજોતામાં અચાનક અંતર્ધાન થઈ ગયા. ત્યારથી આ લોકમાં લિંગ-પૂજાનું વિધાન ચાલુ થયું છે. લિંગમાં પ્રતિષ્ઠિત ભગવાન શિવ ભોગ અને મોક્ષ આપનારા છે. શિવલિંગની જે વેદી કે અર્ઘા છે, તે મહાદેવીનું સ્વરૂપ છે અને લિંગ સાક્ષાત્ મહેશ્વરનું સ્વરૂપ છે. લયના અધિષ્ઠાન હોવાને કારણે ભગવાન શિવને લિંગ કહેવામાં આવે છે, કેમકે એમનામાં જ નિખિલ જગતનો લય થાય છે. હે મહામુને! જે શિવલિંગની સમીપે કોઈ કાર્ય કરે છે, એના પુણ્યફળનું વર્ણન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી.

(અધ્યાય - ૧૦)

*

---

* રુદ્રભક્તો નરો યસ્તુ તવ નિન્દાં કરિષ્યતિ । તસ્ય પુણ્યં ચ નિખિલં દ્રુતં ભસ્મ ભવિષ્યતિ ॥
નરકે પતનં તસ્ય ત્વદ્દ્વેષાત્પુરુષોત્તમ । મદાજ્ઞયા ભવેદ્વિષ્ણો સત્યં સત્યં ન સંશયઃ ॥
(શિ.પુ.રુ.સૃ.ખં. ૧૦/૮-૯)

* ત્વાં યઃ સમાશ્રિતો નૂનં મામેવસ સમાશ્રિતઃ । અન્તરં યશ્ચ જાનાતિ નિરયે પતતિ ધ્રુવમ્ ॥
(શિ.પુ.રુ.સૃ.ખં. ૧૦/૧૪)

* મમ ભક્તશ્ચ યઃ સ્વામિંસ્તવ નિંદા કરિષ્યતિ । તસ્ય વૈ નિરયે વાસં પ્રયચ્છ નિયતં ધ્રુવ ॥
ત્વદ્ભક્તો યો ભવેત્સ્વામિન્મમ પ્રિયતરો હિ સઃ । એવં વૈ યો વિજાનાતિ તસ્ય મુક્તિર્ન દુર્લભા ॥
(શિ.પુ.રુ.સૃ.ખં. ૧૦/૩૦-૩૧)

શિવપૂજાની વિધિ તથા એનું ફળ

ઋષિ બોલ્યા—હે વ્યાસશિષ્ય મહાભાગ સૂતજી! આપને નમસ્કાર છે. આજે આપે ભગવાન શિવની બહુ અદ્ભુત અને પરમ પાવન કથા સંભળાવી છે. હે દયાનિધે! બ્રહ્મા અને નારદજીના સંવાદ અનુસાર તમે અમને શિવપૂજનની એ વિધિ બતાવો, જેથી ભગવાન શિવ સંતુષ્ટ થાય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-એ સૌ શિવની પૂજા કરે છે. એ પૂજન કેવી રીતે કરવું જોઈએ? તમે વ્યાસજીના મુખે આ વિષયને જે રીતે સાંભળ્યો છે. એ બતાવવું કે - મહર્ષિઓનાં આ કલ્યાણપ્રદ અને શ્રુતિસંમત વચનો સાંભળીને સૂતજીએ એ મુનિઓના પ્રશ્ન અનુસાર સર્વ વાતો પ્રસન્નતાપૂર્વક બતાવી.

સૂતજી બોલ્યા—હે મુનીશ્વરો! તમે બહુ સરસ વાત પૂછી છે, પરંતુ આ રહસ્યની વાત છે. મેં આ વિષયને જેવો સાંભળ્યો છે અને જેવી મારી બુદ્ધિ છે, એ અનુસાર આજે કશું કહી રહ્યો છું. જેવી રીતે આપ સૌ પૂછી રહ્યા છો, એવી જ રીતે પૂર્વકાળમાં વ્યાસજીએ સનતકુમારોને પૂછ્યું હતું. પુનઃ એને ઉપમન્યુજીએ પણ સાંભળ્યું હતું. વ્યાસજીએ શિવપૂજન વગેરે જે કાંઈ વિષય સાંભળ્યો હતો, એને સાંભળીને એમણે લોકહિતની ભાવનાથી મને ભણાવ્યો હતો. આ વિષયને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મહાત્મા ઉપમન્યુ પાસેથી સાંભળ્યો હતો. પૂર્વકાળમાં બ્રહ્માજીએ નારદજીને આ વિષયમાં કશું કહ્યું હતું, એ જ હું આ સમયે કહીશ.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે નારદ! હું સંક્ષેપમાં લિંગપૂજનની વિધિ બતાવી રહ્યો છું, સાંભળો. જેવું પહેલાં કહેવાયું છે, એવું ભગવાન શંકરનું સુખમય અને સનાતન રૂપ છે, એનું ઉત્તમ ભક્તિભાવથી પૂજન કરવું જોઈએ, એથી સમસ્ત મનોવાંછિત ફળોની પ્રાપ્તિ થશે. દરિદ્રતા, રોગ, દુઃખ અને શત્રુજનિત પીડા - એ ચાર પ્રકારનાં પાપ (કષ્ટ) ત્યાં સુધી જ રહે છે, જ્યાં સુધી મનુષ્ય ભગવાન શિવનું પૂજન નથી કરતો. ભગવાન શિવની પૂજા થતાંની સાથે જ સર્વ દુઃખ વિલીન થઈ જાય છે અને સમસ્ત સુખોની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ત્યાર પછી સમય આવ્યા પર ઉપાસકની મુક્તિ પણ થઈ જાય છે. જે માનવશરીરનો આશ્રય લઈને મુખ્યતયા સંતાનસુખની કામના કરે છે એણે તે સંપૂર્ણ કાર્યો અને મનોરથના સાધક મહાદેવજીની પૂજા કરવી જોઈએ. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણ સંપૂર્ણ કામનાઓ તથા પ્રયોજનોની સિદ્ધિ માટે ક્રમથી વિધિ અનુસાર ભગવાન શંકરની પૂજા કરે. પ્રાતઃકાળમાં બ્રાહ્મ-મુહૂર્તમાં ઊઠીને ગુરુ તથા શિવનું સ્મરણ કરીને તીર્થોનું ચિંતન કરીને અને ભગવાન વિષ્ણુનું ધ્યાન કરે. પછી મારું, દેવતાઓનું અને મુનિ આદિનું પણ સ્મરણ-ચિંતન કરીને સ્તોત્ર-પાઠપૂર્વક શંકરજીનું વિધિપૂર્વક નામ લે. એ બાદ પથારીમાંથી ઊઠીને નિવાસ-સ્થાનથી દક્ષિણ દિશામાં જઈને મળત્યાગ કરે. હે મુને! એકાંતમાં મલ-ઉત્સર્ગ કરવો જોઈએ. એથી શુદ્ધ થવા માટે જે વિધિ મેં સાંભળી છે, એ જ આજે કહું છું. મનને એકાગ્ર કરીને સાંભળો.

બ્રાહ્મણે ગુદાની શુદ્ધિ માટે એમાં પાંચ વાર માટીનો લેપ કરવો જોઈએ, અને પછી ધોઈ નાખે. ક્ષત્રિયો ચાર વાર વૈશ્યે ત્રણ વાર અને

શૂદ્રે બે વાર વિધિપૂર્વક ગુદાની શુદ્ધિ માટે એમાં માટી લગાડે. લિંગમાં પણ એક વાર પ્રયત્નપૂર્વક માટી લગાડવી જોઈએ. ત્યાર પછી ડાબા હાથમાં દશ વાર અને બંને હાથમાં સાત વાર માટી લગાડીને હાથ ધોવા જોઈએ. હે તાત! પ્રત્યેક પગમાં ત્રણ-ત્રણ વાર માટી લગાડો. પછી બંને હાથમાં પણ માટી લગાડીને ધોઈ નાખો. સ્ત્રીઓએ શૂદ્રની જેમ જ સારી રીતે માટી લગાડવી જોઈએ. હાથ-પગ ધોઈને પૂર્વવત્ શુદ્ધ માટી લેવી અને એ લગાડીને દાંત સાફ કરવા પછી પોતાના વર્ણ અનુસાર મનુષ્ય દાતણ કરે. બ્રાહ્મણે બાર આંગળનું દાતણ લેવું જોઈએ. ક્ષત્રિયે અગિયાર આંગળ, વૈશ્યે દશ આંગળ અને શૂદ્રે નવ આંગળનું દાતણ લેવું જોઈએ. આ દાતણનું માપ બતાવ્યું છે. મનુસ્મૃતિ અનુસાર કાળદોષનો વિચાર કરીને દાતણ કરે અથવા છોડી દે. હે તાત! છઠ, પ્રતિપદા, અમાવાસ્યા, નવમી, વ્રતનો દિવસ, સૂર્યાસ્તનો સમય, રવિવાર તથા શ્રાદ્ધનો દિવસ - આ દંતધાવન માટે વર્જિત છે - આમાં દાતણ કરવું જોઈએ નહિ. દાતણ કર્યા પછી તીર્થ (જળાશય) વગેરેમાં જઈને વિધિપૂર્વક સ્નાન કરવું જોઈએ. વિશેષ દેશ-કાળ આવવા પર મંત્ર-ઉચ્ચારણપૂર્વક કરવું ઉચિત છે. સ્નાન પછી પહેલાં આચમન કરીને તે ધોયેલું વસ્ત્ર ધારણ કરે. પછી સુંદર એકાન્ત સ્થળમાં બેસીને સંધ્યાવિધિનું અનુષ્ઠાન કરે. યથાયોગ્ય સંધ્યાવિધિનું પાલન કરીને પૂજાકાર્યનો આરંભ કરે.

મનને સુસ્થિર કરીને પૂજા-ગૃહમાં પ્રવેશ કરવો. ત્યાં પૂજન-સામગ્રી લઈને સુંદર આસન પર બેસો. પહેલાં ન્યાસ વગેરે કરીને ક્રમશઃ મહાદેવજીની પૂજા કરો. શિવની પૂજા પહેલાં ગણેશજીની, દ્વારપાલોની અને દિક્પાલોની પણ સારી રીતે પૂજા કરીને પછી દેવતા માટે પીઠસ્થાનની કલ્પના કરવી - અથવા અષ્ટદલ કમળ બનાવીને પૂજા દ્રવ્ય સમીપે બેસે અને એ કમળ પર ભગવાન શિવને સમાસીન કરે. ત્યાર પછી, ત્રણ આચમન કરીને ફરીથી બંને હાથ ધોઈને ત્રણ પ્રાણાયામ કરીને મધ્યમ પ્રાણાયામ અર્થાત્ કુંભક કરતી વખતે ત્રિનેત્રધારી ભગવાન શિવનું ધ્યાન આ રીતે કરે - એમને પાંચ મુખ છે, દશ ભુજાઓ છે, શુદ્ધ સ્ફટિકની જેવી કાંતિ છે, સર્વપ્રકારનાં આભૂષણ એમનાં શ્રીઅંગોને વિભૂષિત કરે છે તથા તેમણે વ્યાઘ્રચર્મની ચાદર ઓઢી છે. આ રીતે ધ્યાન કરીને એવી ભાવના કરે કે મને પણ એમના જેવું જ રૂપ પ્રાપ્ત થાઓ. આવી ભાવના કરીને મનુષ્ય સદાને માટે પાપને ભસ્મ કરી દે છે. આ રીતે ભાવના દ્વારા શિવનું જ શરીર ધારણ કરીને એ પરમેશ્વરની પૂજા કરે. શરીરશુદ્ધિ કરીને મૂળમંત્રનો ક્રમશઃ ન્યાસ કરે અથવા સર્વત્ર પ્રણવથી જ ષડંગ ન્યાસ કરે. 'ૐ અદ્યેત્યાદિ.' રૂપથી સંકલ્પ-વાક્યનો પ્રયોગ કરીને પછી પૂજાનો આરંભ કરે - પાદ્ય, અર્ઘ્ય અને આચમન માટે પાત્રોને તૈયાર રાખે. બુદ્ધિમાન પુરુષ વિધિપૂર્વક ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના નવ કળશ સ્થાપિત કરે. એમને કુશથી ઢાંકીને રાખે અને કુશાઓથી જ જળ લઈને એ સર્વનું પ્રોક્ષણ કરે. ત્યાર પછી તે તે સર્વ પાત્રોમાં શીતળ જળ નાખે. પછી બુદ્ધિમાન પુરુષે જોઈ - સંભાળીને પ્રણવમંત્ર દ્વારા એમાં નિમ્ન-અંકિત દ્રવ્ય નાખે. ખસ અને ચંદનને પાદ્યપાત્રમાં રાખે. ચમેલીનાં ફૂલ, શીતલચીની, કપૂર, વડનું મૂળ, તથા તમાલ - આ સર્વને યથોચિત - રૂપે વાટી-દળીને ચૂર્ણ

બનાવી લેવું, આચમનીયનું જે પાત્ર છે તેમાં ભેળવી દેવું. એલાયચી અને ચંદનને તો બધાં પાત્રોમાં નાખી દેવાં જોઈએ - દેવાધિદેવ મહાદેવજીના બાજુના ભાગમાં નંદીશ્વરનું પૂજન કરો. ગંધ, ધૂપ અને વિવિધ જાત-ભાતના દીવાઓ દ્વારા શિવની પૂજા કરો. પછી લિંગશુદ્ધિ કરીને મનુષ્યે પ્રસન્નતાપૂર્વક મંત્રસમૂહોના આદિમાં પ્રણવ તથા અંતમાં 'નમઃ' પદ જોડીને પોતાના દ્વારા ઈષ્ટદેવ માટે યથોચિત આસનની કલ્પના કરવી. પછી પ્રણવથી પદ્માસનની કલ્પના કરીને એ ભાવના કરે કે આ કમળનું પૂર્વદળ સાક્ષાત્ અણિમા નામક ઐશ્વર્યરૂપ તથા અવિનાશી છે. દક્ષિણ દળ લઘિમા છે. પશ્ચિમ દળ મહિમા છે. ઉત્તર દળ પ્રાપ્તિ છે. અગ્નિકોણનું દળ પ્રાકામ્ય છે. નૈર્ઋત્યકોણનું દળ ઈશિત્વ છે. વાયવ્યકોણનું દળ વશિત્વ છે. ઈશાનકોણનું દળ સર્વજ્ઞત્વ છે અને એ કમળની કર્ણિકાને સોમ કહેવાય છે. સોમની નીચે સૂર્ય છે, સૂર્યની નીચે અગ્નિ છે અને અગ્નિની પણ નીચે ધર્મ આદિનાં સ્થાન છે. ક્રમશઃ આવી કલ્પના કરીને ત્યાર પછી ચારે દિશાઓમાં અવ્યક્ત, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર તથા એમના વિકારોની કલ્પના કરવી. સોમના અંતમાં સત્ત્વ, રજ અને તમ - આ ત્રણ ગુણોની કલ્પના કરો. એ પછી 'સદ્યોજાતં પ્રપદ્યામિ' ઈત્યાદિ મંત્રથી પરમેશ્વર શિવનું આવાહન કરીને 'ૐ વામદેવાય નમઃ' ઈત્યાદિ વામદેવ-મંત્રથી એમને આસન પર બિરાજમાન કરો. પછી 'ૐ તત્પુરુષાય વિદ્મહે' ઈત્યાદિ રુદ્રગાયત્રી દ્વારા ઈષ્ટદેવનું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત કરીને એમને 'અઘોરેભ્યોઽથ' ઈત્યાદિ અઘોરમંત્રથી ત્યાં નિરુદ્ધ કરો. ત્યાર બાદ 'ઈશાનઃ સર્વવિદ્યાનામ્' વગેરે મંત્રથી આરાધ્યદેવનું પૂજન કરો.

પાદ્ય અને આચમનીય અર્પિત કરીને અર્ઘ્ય આપવો. તે પછી ગંધ અને ચંદનમિશ્રિત જળથી વિધિપૂર્વક રુદ્રદેવને સ્નાન કરાવો. પછી પંચગવ્યનિર્માણની વિધિથી પાંચેય દ્રવ્યોને એક પાત્રમાં લઈને પ્રણવથી જ અભિમંત્રિત કરીને એ મિશ્રિત ગવ્યપદાર્થો દ્વારા ભગવાનને સ્નાન કરાવો. ત્યાર પછી અલગ અલગ દૂધ, દહીં, મધ, શેરડીનો રસ અને ઘીથી નવડાવવા અને સમસ્ત ઈચ્છિત વસ્તુઓના દાતા અને હિતકારી પૂજનીય મહાદેવજી પર પ્રણવના ઉચ્ચારણપૂર્વક પવિત્ર દ્રવ્યો દ્વારા અભિષેક કરો. પવિત્ર જળપાત્રમાં મંત્ર-ઉચ્ચારણપૂર્વક જળ રેડો - રેડતાં પહેલાં સાધકે શ્વેતવસ્ત્રથી એ જળને યથોચિત રીતે ગાળી લેવું - એ જળને ત્યાં સુધી દૂર ન કરવું જ્યાં સુધી ઈષ્ટદેવને ચંદન ન ચઢાવી લેવાય ત્યારે સુંદર અક્ષતો દ્વારા પ્રસન્નતા પૂર્વક શંકરજીની પૂજા કરો. એમની ઉપર કુશ, અપામાર્ગ, કપૂર, ચમેલી, ચમ્પા, ગુલાબ, સફેદ, કરેણ, બેલા, કમળ અને ઉત્પલ વગેરે જાત-જાતનાં અપૂર્વ પુષ્પ અને ચંદન વગેરે ચઢાવીને પૂજા કરો. પરમેશ્વર શિવની ઉપર જળધારા પડતી રહે, એવી પણ વ્યવસ્થા કરવી - જળથી ભરેલાં વિવિધ-પાત્રો દ્વારા મહેશ્વરને સ્નાન કરાવો. મંત્ર-ઉચ્ચારપૂર્વક પૂજા કરવી જોઈએ. એ સમસ્ત ફળને આપનારી છે.

હે તાત! હવે હું સમસ્ત મનોવાંછિત કામનાઓની સિદ્ધિ માટે એ પૂજા સંબંધી મંત્રોને પણ સંક્ષેપમાં બતાવી રહ્યો છું તે સાવધાનીપૂર્વક સાંભળો. પાવમાનમંત્રથી 'વાઙ્મે.' વગેરે મંત્રથી રુદ્રમંત્ર તથા નીલરુદ્રમંત્રથી, સુંદર અને શુભ પુરુષસૂક્તથી - શ્રીસૂક્તથી, સુંદર અથર્વશીર્ષના

મંત્રથી 'આ નો ભદ્રા' વગેરે શાંતિમંત્રથી, શાંતિ સંબંધી બીજા મંત્રોથી, ભારુંડમંત્ર અને અરુણમંત્રોથી, અર્થાભીષ્ટસામ અને દેવવ્રતસામથી 'અભિ ત્વા.' વગેરે રથાન્તર સામથી, પુરુષ સૂક્તથી, મૃત્યુંજયમંત્રથી તથા પંચાક્ષરમંત્રથી પૂજા કરો. એક હજાર અથવા એક સો જળધારાઓ પડ્યા કરે તેવી વ્યવસ્થા કરો. આ બધું વેદમાર્ગથી અથવા નામમંત્રોથી કરવું જોઈએ. તદનન્તર ભગવાન શંકરની ઉપર ચંદન અને ફૂલ વગેરે ચઢાવો. પ્રણવથી મુખવાસ (તાંબૂલ) વગેરે અર્પિત કરો. એ પછી જે સ્ફટિકમણિની જેમ નિર્મલ, નિષ્કલ, અવિનાશી, સર્વલોકકારણ, સર્વલોકમય પરમદેવ છે; જે બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઈન્દ્ર અને વિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓની દૃષ્ટિમાં પણ આવતા નથી; વેદવેત્તા વિદ્વાનોએ જેને વેદાંતમાં મન-વાણીથી અગોચર કહ્યા છે, જે આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છે; અને સમસ્ત રોગીજનો માટે ઔષધરૂપ છે; જેમની શિવતત્ત્વના નામથી ખ્યાતિ છે અને જે શિવલિંગરૂપે પ્રતિષ્ઠિત છે એવા ભગવાન શિવના શિવલિંગના મસ્તક ઉપર પ્રણવમંત્રથી જ પૂજન કરવું. ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, સુંદર તાંબૂલ અને સુરમ્ય આરતી દ્વારા યથોક્ત વિધિથી પૂજા કરીને સ્તોત્ર તથા અન્ય વિવિધ પ્રકારના મંત્રો દ્વારા એમને નમસ્કાર કરો. પછી અર્ઘ્ય આપીને ભગવાનનાં ચરણોમાં ફૂલ પધરાવે અને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને દેવેશ્વર શિવની આરાધના કરે. પછી હાથમાં ફૂલ લઈને ઊભા થઈ જવું અને બંને હાથ જોડીને નિમ્નાંકિત મંત્રથી સર્વેશ્વર શંકરની પુનઃ પ્રાર્થના કરવી -

અજ્ઞાનાદ્યદિ વા જ્ઞાનાજ્જપ પૂજાદિકં મયા।
કૃતં તદસ્તુ સફલં કૃપયા તવ શંકર॥

હે કલ્યાણકારી શિવ! મેં અજાણતાં અથવા જાણીજોઈને જે જપ પૂજા વગેરે સત્કર્મ કર્યાં હોય તે આપની કૃપાથી સફળ થાઓ.

આ રીતે મંત્ર—શ્લોક ભણીને ભગવાન શિવ ઉપર પ્રસન્નતાપૂર્વક ફૂલ ચઢાવવાં. સ્વસ્તિ વાચન[1] કરીને વિવિધ-પ્રકારની આશી[2] પ્રાર્થના કરવી. પછી શિવ ઉપર માર્જન[3] કરવું જોઈએ. માર્જન પછી નમસ્કાર કરીને ક્ષમા[4] પ્રાર્થના કરતાં કરતાં પુનરાગમનને માટે વિસર્જન[5] કરવું જોઈએ. એ પછી 'અઘા'[6]થી આરંભ થનાર મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને નમસ્કાર કરો. પછી સંપૂર્ણ ભાવથી વિભોર થઈને આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરવી -

---

૧. **ૐ સ્વસ્તિ ન ઈન્દ્રો વૃદ્ધશ્રવાઃ સ્વસ્તિ નઃ પૂષા વિશ્વવેદાઃ। સ્વસ્તિ નસ્તાર્ક્ષ્યો અરિષ્ટનેમિઃ સ્વસ્તિનો બૃહસ્પતિર્દધાતુ ॥** ઈત્યાદિ સ્વસ્તિવાચન સંબંધી મંત્ર છે. ૨. **કાલે વર્ષતુ પર્જન્યઃ પૃથિવી શસ્યશાલિની। દેશોઽયં ક્ષોભરહિતો બ્રાહ્મણાઃ સન્તુ નિર્ભયાઃ॥ સર્વે ચ સુખિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ। સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્ દુઃખ ભાગભવેત્॥** વગેરે આશીઃ પ્રાર્થનાઓ છે. ૩. **'ૐ આપો હિ ષ્ઠામયોભુવઃ'** (યજૂ. ૧૧/૫૦-૫૨) વગેરે ત્રણ માર્જન મંત્રો કહેવાય છે. એ ભણતાં ભણતાં ઈષ્ટદેવ પર પાણી છાંટવું 'માર્જન' કહેવાય છે. ૪. **'અપરાધ સહસ્રાણિ ક્રિયન્તેઽહર્નિશં મયા। તાનિ સર્વાણિ મે દેવ ક્ષમસ્વ પરમેશ્વર' ॥** વગેરે ક્ષમાપ્રાર્થના સંબંધી શ્લોક છે. ૫. **યાન્તુ દેવગણાઃ સર્વે પૂજામાદાય મામકીમ્। અભીષ્ટફલદાનાય પુનરાગમનાય ચ ॥** વગેરે વિસર્જન સંબંધી શ્લોક છે. ૬. **'ૐ અદ્યા દેવા ઉદિતા સૂર્યસ્ય નિરંહસ પિપૃતા નિરવદ્યાત્। તન્નો મિત્રો વરુણો મામહન્તામદિતિઃ સિન્ધુઃ પૃથિવી ઉત દ્યૌઃ ॥** (યજૂ. ૩૩/૪૨)

ભાવથી વિભોર થઈને આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરવી-

શિવે ભક્તિઃશિવે ભક્તિઃશિવે ભક્તિર્ભવે ભવે।
અન્યથા શરણં નાસ્તિ ત્વમેવ શરણં મમ॥

'પ્રત્યેક જન્મમાં શિવમાં જ મારી ભક્તિ હો, શિવમાં જ મારી ભક્તિ હો, શિવ સિવાય બીજો કોઈ શરણ આપનાર નથી. હે મહાદેવ! તમે જ મારે માટે શરણદાતા છો'

આ રીતે પ્રાર્થના કરીને સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓના દાતા દેવેશ્વર શિવનું પરાભક્તિ દ્વારા પૂજન કરો. વિશેષતઃ કંઠના અવાજથી ભગવાનને સંતુષ્ટ કરો. પછી સપરિવાર નમસ્કાર કરીને અનુપમ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરતાં કરતાં સમસ્ત લૌકિક કાર્ય સુખપૂર્વક કરતા રહો.

જે આ રીતે શિવભક્તિપરાયણ થઈને દરરોજ પૂજન કરે છે એને અવશ્ય જ પગલે ને પગલે સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઉત્તમ વક્તા થાય છે તથા એને મનોવાંછિત ફળની નિશ્ચય જ પ્રાપ્તિ થાય છે. રોગ, દુઃખ, બીજાઓને નિમિત્ત થતો ઉદ્વેગ, કુટિલતા, અને વિષ વગેરે રૂપે જે કષ્ટ ઉપસ્થિત થાય છે એને કલ્યાણકારી પરમ શિવ અવશ્ય નષ્ટ કરી દે છે. એ ઉપાસકનું કલ્યાણ થાય છે. ભગવાન શંકરની પૂજાથી એનામાં અવશ્ય સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે, બરાબર એવી જ રીતે જેવી રીતે શુક્લપક્ષમાં ચંદ્રમા વધે છે તેમ - હે મુનિશ્રેષ્ઠ નારદ! આ રીતે મેં શિવ પૂજાનું વિધાન બતાવ્યું છે. હવે તમે શું સાંભળવા ચાહો છો? કયો પ્રશ્ન કરવાના છો?

(અધ્યાય ૧૧)

*

ભગવાન શિવની શ્રેષ્ઠતા અને એમના પૂજનની અનિવાર્ય આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન

નારદજી બોલ્યા—હે બ્રહ્મન્, હે પ્રજાપતે, તમે ધન્ય છો, કેમકે, આપની બુદ્ધિ ભગવાન શિવમાં લાગી રહેલી છે. હે વિધે! તમે પુનઃ આ જ વિષયનું સમ્યક્ રીતે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરો.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે તાત! એક સમયની વાત છે. હું સર્વ બાજુએથી ઋષિઓ અને દેવતાઓને બોલાવીને એ બધાંને લઈને ક્ષીરસાગરના તટ પર લઈ ગયો. ત્યાં સર્વના હિત-સાધન કરનાર ભગવાન વિષ્ણુ નિવાસ કરે છે. ત્યાં દેવતાઓના પૂછવા પર શ્રી ભગવાન વિષ્ણુએ સર્વને માટે શિવપૂજનની જ શ્રેષ્ઠતા બતાવીને એમ કહ્યું કે, 'એક મુહૂર્ત અથવા એક ક્ષણ પણ જો શિવનું પૂજન ન થાય તો તે જ

હાનિ છે, એ જ મહાન્ છિદ્ર છે, એ જ અંધાપો છે અને એ જ મૂર્ખતા છે. જે શિવની ભક્તિમાં તત્પર છે, જે મનથી એમને જ પ્રણામ કરે છે અને એમનું જ ચિંતન કરે છે, તે ક્યારેય દુઃખી થતા નથી.* જે મહાન સૌભાગ્યશાળી પુરુષ મનોહર ભવન, સુંદર આભૂષણોથી વિભૂષિત સ્ત્રીઓ, જીતવાથી મનને સંતોષ થાય એટલું ધન, પુત્ર-પૌત્ર વગેરે સંતતિ, આરોગ્ય, સુંદર શરીર, અલૌકિક પ્રતિષ્ઠા, સ્વર્ગીય સુખ, અંતમાં મોક્ષરૂપી ફળ અથવા પરમેશ્વર શિવની ભક્તિ ચાહે છે, તે પૂર્વજન્મોમાં મહાન પુણ્યથી ભગવાન સદાશિવની પૂજા-અર્ચામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જે પુરુષ નિત્ય ભક્તિપરાયણ થઈને શિવલિંગની પૂજા કરે છે એને સફળ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પાપના ચક્કરમાં પડતો નથી.

ભગવાને આ પ્રકારે ઉપદેશ આપ્યો તે ઉપર દેવતાઓએ એ શ્રીહરિને પ્રણામ કર્યા અને મનુષ્યની સમસ્ત કામનાઓની પૂર્તિ માટે એમને શિવલિંગ આપવા માટે પ્રાર્થના કરી. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! એ પ્રાર્થનાને સાંભળીને જીવોના ઉદ્ધારમાં તત્પર રહેવાવાળા ભગવાન વિષ્ણુએ વિશ્વકર્માને બોલાવીને કહ્યું - 'હે વિશ્વકર્મન્! તમે મારી આજ્ઞાથી સંપૂર્ણ દેવતાઓને સુંદર શિવલિંગનું નિર્માણ કરીને આપી દો.' ત્યારે વિશ્વકર્માએ મારી અને શ્રીહરિની આજ્ઞા અનુસાર એ દેવતાઓને એમના અધિકાર પ્રમાણે શિવલિંગ બનાવીને આપ્યાં.

હે મુનિશ્રેષ્ઠ નારદ! કયા દેવતાને કયું શિવલિંગ પ્રાપ્ત થયું એનું વર્ણન આજે હું કરી રહ્યો છું, તે સાંભળો. ઈન્દ્ર પદ્મરાગમણિથી બનેલા શિવલિંગની અને કુબેર સુવર્ણમય લિંગની પૂજા કરે છે. ધર્મ પીતમણિમય (પોખરાજના બનેલા) લિંગની અને વરુણ શ્યામવર્ણના શિવલિંગની પૂજા કરે છે. ભગવાન વિષ્ણુ ઈન્દ્રનીલમય તથા બ્રહ્મા હેમમય લિંગની પૂજા કરે છે. હે મુને! વિશ્વેદેવગણ ચાંદીના શિવલિંગની અને વસુગણ પીત્તળના બનેલા લિંગની તથા બંને અશ્વિનીકુમાર પાર્થિવલિંગની પૂજા કરે છે. લક્ષ્મીદેવી સ્ફટિકમય લિંગની, આદિત્યગણ તામ્રમય લિંગની, રાજા સોમ મોતીના બનેલા લિંગની તથા અગ્નિદેવ, વજ્ર (હીરો)ના લિંગની ઉપાસના કરે છે. શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ અને એમની પત્ની માટીના બનેલા શિવલિંગના, મયાસુર ચંદનનિર્મિત લિંગનાં અને નાગગણ મૂગા (લાલ પદાર્થ)ના બનેલા શિવલિંગનાં પૂજન અર્ચન કરે છે. દેવી માખણથી બનેલા લિંગની, યોગીજન ભસ્મયમ લિંગની, યક્ષગણ દહીંથી બનેલા લિંગની, છાયા દેવી લોટથી બનેલા લિંગની અને બ્રહ્મપત્ની રત્નમય શિવલિંગની નિશ્ચિતરૂપે પૂજા કરે છે. બાણાસુર પારદ (પારો) અથવા પાર્થિવ લિંગની પૂજા કરે છે. બીજા લોકો પણ આવું જ કરે છે. આવાં આવાં શિવલિંગ બનાવીને વિશ્વકર્માએ વિભિન્ન લોકોને આપ્યાં અને એ બધા દેવતા અને ઋષિઓ એ લિંગોની પૂજા કરે છે. ભગવાન વિષ્ણુએ આ રીતે દેવતાઓને એમના હિતની કામનાથી શિવલિંગ આપીને એમને તથા સ્વયં (હું) બ્રહ્માએ પિનાકપાણિ મહાદેવના પૂજનની વિધિ પણ બતાવી. પૂજન-

* ભવભક્તિપરા યે ચ ભવપ્રણતચેતસઃ। ભવસંસ્મરણા યે ચ ન તે દુઃખસ્ય ભાજનાઃ॥
(શિ.પુ.રુ.સૃ.ખં. ૧૨/૨૧)

વિધિસંબંધી એમનાં વચનોને સાંભળીને દેવશિરોમણિઓ સહિત હું બ્રહ્માના હૃદયમાં હર્ષની ભાવના લઈને પોતાના ધામમાં આવી ગયો. હે મુને! ત્યાં આવીને મેં સમસ્ત દેવતાઓ અને ઋષિઓને શિવ-પૂજાની ઉત્તમવિધિ બતાવી, જે સંપૂર્ણ ઈચ્છિત વસ્તુઓનું પ્રદાન કરનારી છે.

એ વખતે મને બ્રહ્માએ કહ્યું—હે સમસ્ત દેવતાઓ સહિત ઋષિઓ! તમે પ્રેમપરાયણ થઈને સાંભળો. હું પ્રસન્નતાપૂર્વક તમને શિવપૂજનની એ વિધિનું વર્ણન કરું છું જે ભોગ અને મોક્ષ પ્રદાયક છે. હે દેવતાઓ અને મુનીશ્વરો! સમસ્ત જંતુઓમાં મનુષ્ય-જન્મ પ્રાપ્ત કરવો પ્રાયઃ દુર્લભ છે. એમાં પણ ઉત્તમ કુળમાં જન્મ તો વધારે દુર્લભ છે. ઉત્તમ કુળમાં પણ આચારવાન બ્રાહ્મણોને ત્યાં ઉત્પન્ન થવું તો ઉત્તમ પુણ્યથી જ સંભવે છે. જો આવો જન્મ સુલભ થઈ જાય તો ભગવાન શિવના સંતોષ માટે એ ઉત્તમ કર્મનું અનુષ્ઠાન કરે, જે પોતાના વર્ણ અને આશ્રમને માટે શાસ્ત્રો દ્વારા પ્રતિપાદિત છે. જે જાતિ માટે જે કર્મ બતાવાયું છે એનું ઉલ્લંઘન ન કરો. જેટલી સંપત્તિ હોય એ અનુસાર જ દાન કરો. કર્મમય સહસ્ર યજ્ઞોથી તપોયજ્ઞ વધારે છે. સહસ્ર તપયજ્ઞથી જપયજ્ઞનું મહત્ત્વ વધારે છે. ધ્યાનયજ્ઞથી વધારે કોઈ વસ્તુ નથી. ધ્યાન જ્ઞાનનું સાધન છે, કેમકે, યોગી ધ્યાન દ્વારા પોતાના ઈષ્ટદેવ સમરસ શિવનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.* ધ્યાનયજ્ઞમાં તત્પર રહેવાવાળા ઉપાસકને માટે ભગવાન શિવ સદાયે સંનિહિત છે. જે વિજ્ઞાન-સંપન્ન છે એ પુરુષોની શુદ્ધિ માટે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેની જરૂર નથી -

મનુષ્યને જ્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાં સુધી તે વિશ્વાસ અપાવવા માટે કર્મથી જ ભગવાન શિવની આરાધના કરે. જગતના અનેક લોકોને એક જ પરમાત્મા અનેક રૂપોમાં અભિવ્યક્ત થઈ રહ્યો છે. એકમાત્ર ભગવાન સૂર્ય એક સ્થાનમાં રહીને પણ જળાશય વગેરે વિભિન્ન વસ્તુઓમાં અનેક રૂપે દેખાય છે. હે દેવતાઓ! સંસારમાં જે જે સત્ અથવા અસત્ વસ્તુ જોઈ અથવા સાંભળી શકાય છે તે સર્વ પરબ્રહ્મ શિવરૂપ જ છે એવું સમજો. જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન ન થઈ જાય ત્યાં સુધી પ્રતિમાની પૂજા જરૂરી છે. જ્ઞાનના અભાવમાં પણ જો પ્રતિમા-પૂજાની અવહેલના કરે છે, એનું પતન નિશ્ચિત છે. એટલા માટે હે બ્રાહ્મણો! આ યથાર્થ વાત સાંભળો. પોતાની જાતિ માટે જે કર્મ બતાવાયું છે, એનું પ્રયત્નપૂર્વક પાલન કરવું જોઈએ. જ્યાં જ્યાં યથાવત્ ભક્તિ હોય, એ એ આરાધ્યદેવનું પૂજન વગેરે અવશ્ય કરવું જોઈએ, કેમકે પૂજન અને દાન વિના પાતક દૂર થતાં નથી.• જેવી રીતે મેલા કપડામાં રંગ બહુ સારી રીતે ચઢતો નથી પરંતુ જ્યારે એને ધોઈને સ્વચ્છ કરીને ઊજળું બનાવાય છે ત્યારે એના પર બધી જ જાતના રંગના સારી રીતે ચઢી શકે છે. એ જ પ્રકારે દેવતાઓની સારી રીતની પૂજાથી જ્યારે ત્રિવિધ શરીર પૂર્ણતયા નિર્મળ થઈ જાય છે

---

* ધ્યાનયજ્ઞાત્પરં નાસ્તિ ધ્યાનં જ્ઞાનસ્ય સાધનમ્ । યતઃ સમરસં સ્વેષ્ટં યોગી ધ્યાનેન પશ્યતિ ॥ (શિ.પુ.રુ.સૃ.ખં. ૧૨/૪૬)

• યત્ર યત્ર યથાભક્તિઃ કર્તવ્યં પૂજનાદિકમ્ । વિના પૂજનદાનાદિ પાતકં ન ચ દૂરતઃ ॥ (શિ.પુ.રુ.સૃ.ખં. ૧૨-૬૯)

ત્યારે એના પર જ્ઞાનનો રંગ ચઢે છે અને ત્યારે જ વિજ્ઞાનનું પ્રાગટ્ય થાય છે. જ્યારે વિજ્ઞાન થઈ જાય છે ત્યારે ભેદભાવની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. ભેદની સંપૂર્ણતયા નિવૃત્તિ થઈ જવાથી દ્વન્દ્વ-દુઃખ દૂર થઈ જાય છે અને દ્વન્દ્વ-દુઃખથી રહિત પુરુષ શિવરૂપ થઈ જાય છે.

મનુષ્ય જ્યાં સુધી ગૃહસ્થ-આશ્રમમાં રહે ત્યાં સુધી પંચ દેવતાઓની તથા એમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન શંકરની પ્રતિમાનું ઉત્તમ પ્રેમ લઈને પૂજન કરે. અથવા જે સર્વના એકમાત્ર મૂળ છે, એવા ભગવાન શિવની જ પૂજા સર્વથી અધિક છે કેમકે, મૂળમાં સિંચન થવાથી શાખાસ્થાનીય સંપૂર્ણ દેવતા સ્વતઃ તૃપ્ત થઈ જાય છે. તેથી જે સંપૂર્ણ મનોવાંછિત ફળને મેળવવા ઇચ્છે છે તેણે પોતાની અભીષ્ટની સિદ્ધિ માટે સમસ્ત પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહીને લોકકલ્યાણકારી ભગવાન શંકરનું પૂજન કરવું જોઈએ.

(અધ્યાય ૧૨)

*

શિવપૂજનની સર્વોત્તમ વિધિનું વર્ણન

બ્રહ્માજી કહે છે—હવે હું પૂજાની સર્વોત્તમ વિધિ બતાવી રહ્યો છું જે સમસ્ત ઇચ્છિત અને સુખને સુલભ કરવાવાળી છે. હે દેવતાઓ તથા ઋષિઓ! તમે ધ્યાન દઈને સાંભળો. ઉપાસકે બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં નિદ્રાત્યાગ કરીને જગદંબા પાર્વતી સહિત ભગવાન શિવનું સ્મરણ કરવું અને હાથ જોડીને માથું નમાવીને ભક્તિપૂર્વક એમની પાસે પ્રાર્થના કરવી - 'હે દેવેશ્વર! ઊઠો ઊઠો, મારા હૃદય-મંદિરમાં શયન કરનારા હે દેવતા! ઊઠો. હે ઉમાકાંત! ઊઠો અને બ્રહ્માંડમાં સૌનું મંગલ કરો. હું ધર્મને જાણું છું, પરંતુ મારી એમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. હું અધર્મને જાણું છું, પરંતુ હું એથી દૂર રહી શકતો નથી. હે મહાદેવ! આપ મારા હૃદયમાં સ્થિત થઈને મને જેવી પ્રેરણા આપો છો એવું જ હું કરું છું.'' આ રીતે ભક્તિપૂર્વક કહીને અને ગુરુદેવની ચરણપાદુકાઓનું સ્મરણ કરીને ગામની બહાર દક્ષિણ દિશામાં જઈને મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરવો. મળત્યાગ કર્યા પછી માટી અને જળથી ધોયા પછી શરીરની શુદ્ધિ કરીને બંને હાથ-પગને ધોઈને દંતમંજન કરવું જોઈએ. સૂર્યોદય પહેલાં દંતમંજન કરીને મુખને સોળ વખત જળની અંજલિઓથી ધોવું જોઈએ. હે દેવતાઓ અને મહર્ષિઓ! છઠ, પડવો, અમાસ અને નોમ તથા રવિવારને દિવસે શિવભક્તે યત્નપૂર્વક દાતણનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. અવકાશને અનુસાર નદી વગેરે સ્થળોએ જઈને અથવા ઘરમાં જ સારી રીતે સ્નાન કરવું. મનુષ્યએ દેશ અને કાળ વિરુદ્ધ સ્નાન ન કરવું જોઈએ. રવિવાર, શ્રાદ્ધ, સંક્રાન્તિ, ગ્રહણ, મહાદાન, તીર્થ, ઉપવાસ-દિવસ અથવા અશૌચ પ્રાપ્ત થવા પર મનુષ્યે ગરમ જળથી સ્નાન ન કરવું જોઈએ. શિવભક્ત મનુષ્યે તીર્થ આદિમાં પ્રવાહની સન્મુખ થઈને સ્નાન કરવું જોઈએ. જો સ્નાન પૂર્વે તેલ લગાડવું હોય તો એણે વિહિત અને નિષિદ્ધ દિવસોનો વિચાર કરીને જ તૈલાભ્યંગ કરવું જોઈએ. જો પ્રતિદિન નિયમપૂર્વક તેલ લગાડતા હો એમને માટે કોઈ પણ દિવસ તૈલાભ્યંગ દૂષિત નથી અથવા જે તેલ અત્તર વગેરેથી વાસિત હોય તો એનું લગાડવું પણ કોઈ દિવસ દૂષિત નથી. સરસિયાનું

તેલ ગ્રહણનો દિવસ છોડીને બીજા કોઈ પણ દિવસે દૂષિત નથી. આ રીતે દેશ-કાળનો વિચાર કરીને જ વિધિપૂર્વક સ્નાન કરવું. સ્નાન કરતી વખતે પોતાના મુખને ઉત્તર અથવા પૂર્વ તરફ રાખવું જોઈએ.

ઉચ્છિષ્ટ વસ્ત્રનો ઉપયોગ ક્યારેય ન કરવો. શુદ્ધ વસ્ત્રથી ઈષ્ટદેવના સ્મરણપૂર્વક સ્નાન કરવું. જે વસ્ત્રને બીજાએ ધારણ કર્યું હોય અથવા જે બીજાને પહેરવાની વસ્તુ હોય તથા જેને પોતે જાતે રાત્રે પહેર્યું હોય એ વસ્ત્ર ઉચ્છિષ્ટ કહેવાય છે. એનાથી ત્યારે જ સ્નાન થાય જ્યારે એ ધોયેલું હોય, સ્નાન પછી દેવતાઓ, ઋષિઓ તથા પિતરોને તૃપ્તિ આપનાર સ્નાનાંગ તર્પણ કરવું જોઈએ. એ પછી ધોયેલું વસ્ત્ર પહેરવું જોઈએ અને પછી આચમન કરવું જોઈએ. હે દ્વિજોત્તમો! ત્યારબાદ છાણ વગેરેથી લિપી-પોતીને સ્વચ્છ કરેલા શુદ્ધ સ્થાનમાં જઈને ત્યાં સુંદર આસનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. એ આસન વિશુદ્ધ લાકડાનું બનેલું હોવું જોઈએ, પૂરતું પહોળું અને વિચિત્ર હોવું જોઈએ. આવું આસન સંપૂર્ણ ઇચ્છિત તથા ફળ પ્રદાયક છે. એની ઉપર પાથરવા માટે યથાયોગ્ય મૃગચર્મ વગેરે ગ્રહણ કરે. શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો પુરુષ તે આસન પર બેસીને ભસ્મથી ત્રિપુંડ્ર લગાવે. ત્રિપુંડ્રથી જપ-તપ તથા દાન સફળ થાય છે. ભસ્મ ન હોય તો ત્રિપુંડ્રથી જપ-તપ તથા દાન સફળ થાય છે. ભસ્મ ન હોય તો ત્રિપુંડ્રનું સાધન જળ વગેરે બતાવ્યું છે. આ રીતે ત્રિપુંડ્ર કરીને મનુષ્ય રુદ્રાક્ષ ધારણ કરે અને પોતાના નિત્ય કર્મનું સંપાદન કરીને પછી શિવની આરાધના કરે. ત્યાર પછી ત્રણ વાર મંત્ર-ઉચ્ચારણપૂર્વક આચમન કરે. પછી ત્યાં શિવની પૂજા માટે અન્ન અને જળ લાવીને રાખે. બીજી કોઈ પણ જરૂરી જે કોઈ પણ વસ્તુ હોય એને યથાશક્તિ ભેગી કરીને પોતાની પાસે જ રાખે. આ રીતે પૂજન સામગ્રીનો સંગ્રહ કરીને ત્યાં ધૈર્યપૂર્વક સ્થિર ભાવથી બેસે. પછી જળ, ગંધ અને ચોખાથી યુક્ત એક અર્ધ્યપાત્ર લઈને એને જમણી બાજુ રાખે, આનાથી ઉપચારની સિદ્ધિ થાય છે. પછી ગુરુનું સ્મરણ કરીને એમની આજ્ઞા લઈને વિધિવત્ સંકલ્પ કરીને પોતાની કામનાને અલગ ન રાખતાં પરાભક્તિથી સપરિવાર શિવનું પૂજન કરે. એક મુદ્રા દેખાડીને સિન્દૂર વગેરે ઉપચારો દ્વારા સિદ્ધિ-બુદ્ધિ-સહિત વિઘ્નહારી ગણેશનું પૂજન કરે. લક્ષ અને લાભથી યુક્ત ગણેશજીનું પૂજન કરીને એમના નામના આરંભમાં પ્રણવ તથા અંતમાં નમઃ જોડીને નામની સાથે ચોથી વિભક્તિનો પ્રયોગ કરતાં કરતાં નમસ્કાર કરે. (યથા - ૐ ગણપતયે નમઃ અથવા ૐ લક્ષલાભયુતાય સિદ્ધિ-બુદ્ધિ સહિત ગણપતયે નમઃ) ત્યાર બાદ એમની પાસે ક્ષમાયાચના કરવી અને તે પછી ભાઈ કાર્તિકેય સહિત ગણેશજીનું પરાભક્તિથી પૂજન કરીને એમને વારંવાર નમસ્કાર કરવા - એ પછી સદા દ્વાર પર ઊભા રહેનારા દ્વારપાલ મહોદયનું પૂજન કરીને સતી-સાધ્વી ગિરિરાજનંદિની ઉમાની પૂજા કરવી જોઈએ. ચંદન, કુંકુમ અને ધૂપ, દીપ વગેરે અનેક ઉપચારો તથા વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેદ્યોથી શિવાનું પૂજન કરીને નમસ્કાર કરીને પછી જ સાધક શિવજીની સમીપે જાય. યથાસંભવ પોતાના ઘરમાં માટી, સોનું, ચાંદી, ધાતુ અથવા અન્ય પારો વગેરેથી શિવ-પ્રતિમા બનાવી અને એને - નમસ્કાર કરીને ભક્તિપરાયણ થઈને એની પૂજા કરે. એમની પૂજા થઈ જવાથી બીજા બધા

દેવતા પૂજિત થઈ જાય છે.

માટીનું શિવલિંગ બનાવીને વિધિપૂર્વક એની સ્થાપના કરવી જોઈએ. પોતાના ઘરમાં રહેનારા કુટુંબીજનોને પણ સ્થાપના સંબંધી બધા નિયમોનું સર્વથા પાલન કરવા કહેવું જોઈએ. ભૂતશુદ્ધિ અને માતૃકાન્યાસ કરીને પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરો. શિવાલયમાં દિક્પાળોની પણ સ્થાપના કરીને એમની પણ પૂજા કરવી જોઈએ. ઘરમાં હંમેશાં મૂળયંત્રનો પ્રયોગ કરીને શિવની પૂજા કરવી જોઈએ. ત્યાં દ્વારપાળોના પૂજનનો સર્વથા નિયમ નથી - ભગવાન શિવની પાસે જ પોતાને માટે આસનની વ્યવસ્થા કરવી. એ વખતે ઉત્તરાભિમુખ બેસીને પણ આચમન કરવું, ત્યાર પછી બંને હાથ જોડવા અને તે પછી પ્રાણાયામ કરવા - પ્રાણાયામ કાળમાં મનુષ્યે મૂળમંત્રની દશ આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. હાથ વડે પાંચ મુદ્રાઓ દર્શાવો. આ પૂજાનું આવશ્યક અંગ છે. આ મુદ્રાઓનું પ્રદર્શન કરીને જ મનુષ્યે પૂજાવિધિનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. તદનંતર ત્યાં દીપ નિવેદન કરીને ગુરુને નમસ્કાર કરવા. અને પદ્માસન અથવા ભદ્રાસન વાળીને બેસવું જોઈએ અથવા ઉત્તાનાસન અથવા પર્યંકાસનનો આશ્રય લઈને સુખપૂર્વક બેસવું જોઈએ અને પુનઃ પૂજનનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. પછી અર્ધ્યપાત્રથી ઉત્તમ શિવલિંગનું પ્રક્ષાલન કરવું. મનને ભગવાન શિવથી અન્યત્ર ન જવા દેવું અને પૂજા સામગ્રીને પોતાની પાસે રાખીને નિમ્નાંકિત મંત્રસમૂહથી મહાદેવજીનું આવાહન કરવું.

આવાહન

કૈલાસશિખરસ્થં ચ પાર્વતીપતિમુત્તમમ્‌॥ ૪૭॥
યથોક્તરૂપિણં શંભું નિર્ગુણં ગુણરૂપિણમ્‌।
પંચવક્ત્રં દશભુજં ત્રિનેત્રં વૃષભધ્વજમ્‌॥ ૪૮॥
કર્પૂરગૌરં દિવ્યાંગં ચંદ્રમૌલિં કપર્દિનમ્‌।
વ્યાઘ્રચર્મોત્તરીયં ચ ગજચર્માંબરં શુભમ્‌॥ ૪૯॥
વાસુક્યાદિપરીતાંગં પિનાકાદ્યાયુધાન્વિતમ્‌।
સિદ્ધયોઽષ્ટૌ ચ યસ્યાગ્રે નૃત્યન્તીહ નિરંતરમ્‌॥ ૫૦॥
જય જયેતિ શબ્દૈશ્ચ સેવિતં ભકતપુંજકૈઃ।
તેજસા દુસ્સહેનૈવ દુર્લક્ષ્યં દેવસેવિતમ્‌॥ ૫૧॥
શરણ્યં સર્વસત્ત્વાનાં પ્રસન્નમુખપંકજમ્‌।
વેદૈઃ શાસ્ત્રૈર્યથાગીતં વિષ્ણુબ્રહ્મનુતં સદા॥ ૫૨॥
ભકતવત્સલમાનંદં શિવમાવાહયામ્યહમ્‌।

(અધ્યાય ૧૩)

જે કૈલાસના શિખર ઉપર નિવાસ કરે છે, પાર્વતીદેવીના પતિ છે, સમસ્ત દેવતાઓથી ઉત્તમ છે, જેમના સ્વરૂપનું શાસ્ત્રોમાં યથાવત્ વર્ણન કર્યું છે, જે નિર્ગુણ હોવા છતાં પણ ગુણરૂપ છે, જેને પાંચ મુખ, દશ ભુજાઓ અને પ્રત્યેક મુખમંડળમાં ત્રણ-ત્રણ નેત્ર છે, જેમની ધ્વજા પર વૃષભનું ચિહ્ન અંકિત છે, અંગકાંતિ કપૂરની જેમ ગૌર છે, જે દિવ્યરૂપધારી, ચંદ્રમારૂપી મુગટથી સુશોભિત અને માથા પર જટાજૂટ ધારણ કરનારા છે, જે હાથીનું ચામડું પહેરે છે અને વ્યાઘ્રચર્મ ઓઢે છે, જેમનું સ્વરૂપ શુભ છે, જેમનાં અંગોમાં વાસુકિ વગેરે નાગ લપેટાયેલા છે, જે પિનાક વગેરે આયુધ ધારણ કરે છે, જેની આગળ આઠેય સિદ્ધિઓ નિરંતર નૃત્ય કરતી રહે છે, ભક્ત સમુદાય જય-જયકાર કરતા કરતા જેની સેવામાં લાગ્યા રહે છે, દુસ્સહ તેજને કારણે જેમની તરફ જોયું પણ કઠણ છે, જે દેવતાઓથી સેવિત છે અને સંપૂર્ણ પ્રાણીઓને શરણ આપનારા છે, જેમનું મુખારવિંદ પ્રસન્નતાથી વિકસિત છે, વેદ અને શાસ્ત્રોએ જેમની મહિમાનું યથાવત્ ગાન કર્યું છે, વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા પણ સદા જેમની સ્તુતિ કરે છે તથા

જે પરમાનંદસ્વરૂપ છે એવા ભક્તવત્સલ શંભુ શિવનું હું આવાહન કરું છું" -

આ પ્રકારે સામ્બ શિવનું ધ્યાન કરીને એમને માટે આસન આપો. ચતુર્થી-અંત પદથી જ ક્રમશઃ સર્વ કાંઈ અર્પિત કરો (યથા - સામ્બાય સદાશિવાય નમઃ આસનં સમર્પયામિ - ઇત્યાદિ) આસન પછી ભગવાન શંકરને પાદ્ય

અને અર્ઘ્ય આપો. પછી પરમાત્મા શંભુને આચમન કરાવીને પંચામૃતસંબંધી દ્રવ્યો દ્વારા પ્રસન્નતાપૂર્વક શંકરને સ્નાન કરાવો. વેદમંત્રો અથવા સમંત્રક ચતુર્થ્યન્ત નામપદોનું ઉચ્ચારણ કરીને ભક્તિપૂર્વક યથાયોગ્ય સમસ્ત દ્રવ્ય ભગવાનને અર્પિત કરો. અભીષ્ટ દ્રવ્યને શંકર ઉપર ચઢાવો. પછી ભગવાન શિવને વારુણ-સ્નાન કરાવો. સ્નાન પછી એમનાં શ્રીઅંગોમાં સુગંધિત ચંદન તથા અન્ય દ્રવ્યોનો યત્નપૂર્વક લેપ કરો. પછી સુગંધિત જળથી જ એમના ઉપર જળધારા ચઢાવીને અભિષેક કરો. વેદમંત્રો, ષડંગો અથવા શિવનાં અગિયાર નામ દ્વારા યથાવકાશ જળધારા ચઢાવીને વસ્ત્રથી શિવલિંગને સારી રીતે લૂછવું. પછી આચમનાર્થ જળ આપવું અને વસ્ત્ર સમર્પિત કરવું. વિવિધ પ્રકારના મંત્રો દ્વારા ભગવાન શિવને તલ, જવ, ઘઉં, મગ અને અડદ અર્પિત કરવા. પછી પાંચ મુખવાળા પરમાત્મા શિવને પુષ્પો ચઢાવવાં. પ્રત્યેક મુખ પર ધ્યાન-પ્રમાણે યથોચિત અભિલાષા કરીને કમળ, શતપત્ર, શંખપુષ્પ, કુશપુષ્પ, ધતૂરો, મંદાર, દ્રોણપુષ્પ (ગૂમા), તુલસીદલ અને બિલ્વપત્ર ચઢાવીને પરાભક્તિની સાથે ભક્તવત્સલ ભગવાન શંકરની વિશેષ પૂજા કરો. અન્ય બધી વસ્તુઓનો અભાવ થઈ જવાથી શિવને કેવળ બિલ્વપત્ર જ અર્પિત કરો. બિલ્વપત્ર સમર્પિત કરવાથી જ શિવની પૂજા સફળ થાય છે. ત્યાર પછી સુગંધિત ચૂર્ણ તથા સુવાસિત ઉત્તમ તેલ (અત્તર વગેરે) વિવિધ વસ્તુઓ બહુ હર્ષપૂર્વક ભગવાન શિવને અર્પિત કરો. પછી પ્રસન્નતાપૂર્વક ગુગળ અને અગરુ વગેરે ધૂપ નિવેદિત કરો. તદન્તર શંકરજીને ઘીથી ભરેલ દીપ આપો. એ બાદ નિમ્નાંકિત મંત્રથી ભક્તિપૂર્વક પુનઃ અર્ઘ્ય આપો અને ભાવભક્તિથી વસ્ત્ર દ્વારા એમના મુખનું માર્જન કરો -

અર્ઘ્યમંત્ર

રૂપં દેહિ યશો દેહિ ભોગં દેહિ ચ શંકર
ભુક્તિમુક્તિફલં દેહિ ગૃહીત્વાર્ઘ્યં નમોઽસ્તુતે

'હે પ્રભો, હે શંકર! આપને નમસ્કાર હો. આપ આ અર્ઘ્યનો સ્વીકાર કરીને મને રૂપ આપો, યશ આપો, ભોગ આપો. અને ભોગ અને મોક્ષરૂપી ફળ પ્રદાન કરો.'

એ પછી ભગવાન શિવને જાતજાતનાં અને ભાતભાતનાં ઉત્તમ નૈવેદ્ય અર્પિત કરો. નૈવેદ્ય પછી પ્રેમપૂર્વક આચમન કરાવો. ત્યારબાદ સાંગોપાંગ તાંબૂલ બનાવીને શિવને સમર્પિત કરો. પછી પાંચ દિવેટોના દીવાની આરતી બનાવીને ભગવાનની આરતી ઉતારો. આરતી આ રીતે કરવી - પગ તરફ ચાર વાર, નાભિમંડળની સામે બે વાર, મુખ સામે એક વાર, અને સંપૂર્ણ અંગો સામે સાત વાર આરતી ફેરવવી - ત્યાર પછી વિવિધ પ્રકારનાં સ્તોત્રો દ્વારા પ્રેમપૂર્વક ભગવાન વૃષભધ્વજની સ્તુતિ કરો. પછી ધીરે ધીરે શિવની પરિક્રમા કરો. પરિક્રમા કર્યા પછી ભક્ત પુરુષે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવા જોઈએ અને નીચે લખેલા મંત્રોથી ભક્તિપૂર્વક પુષ્પાંજલિ આપવી.

પુષ્પાંજલિ

અજ્ઞાનાદ્યદિ વા જ્ઞાનાદ્યદ્યત્પૂજાદિકં મયા।
કૃતં તદસ્તુ સફલં કૃપયા તવ શંકર॥
તાવકસ્ત્વદ્ગતપ્રાણસ્ત્વચ્ચિતોઽહં સદા મૃડ।
ઈતિ વિજ્ઞાય ગૌરીશ ભૂતનાથ પ્રસીદ મે॥
ભૂમૌ સ્ખલિતપાદાનાં ભૂમિરેવાવલંબનમ્।
ત્વયિ જાતાપરાધાનાં ત્વમેવ શરણં પ્રભો॥

(અધ્યાય ૧૩)

'હે શંકર! મેં અજ્ઞાનથી અથવા જાણીને જે પૂજન આદિ કર્યું છે, તે આપની કૃપાથી સફળ થાઓ. હે મૃડ! હું તમારો છું, મારા પ્રાણ સદા આપમાં લાગેલા છે, મારું ચિત્ત સદા તમારું જ ચિંતન કરે છે. એવું જાણીને હે ગૌરીનાથ! હે ભૂતનાથ! આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. હે પ્રભો! આ ધરતી પર જેના પગ ડગમગે છે, એમને માટે ભૂમિ જ સહારો છે; એવી રીતે જેણે આપનો અપરાધ કર્યો છે એમને માટે પણ તમે જ શરણદાતા છો.'

- વગેરે રૂપે બહુ બહુ પ્રાર્થના કરીને ઉત્તમ વિધિથી પુષ્પાંજલિ અર્પિત કર્યા પછી પુનઃ ભગવાનને નમસ્કાર કરવા. પછી નીચે લખેલા મંત્રથી વિસર્જન કરવું જોઈએ.

વિસર્જન

સ્વસ્થાનં ગચ્છ દેવેશ પરિવારયુતઃ પ્રભો।
પૂજાકાલે પુનર્નાથ ત્વયાઽઽગન્તવ્યમાદરાત્॥

'હે દેવેશ્વર પ્રભો! હવે તમે પરિવાર સહિત તમારા પોતાના સ્થાને પધારો. હે નાથ! જ્યારે પૂજાનો સમય હોય ત્યારે પુનઃ આપ અહીં સાદર પદાર્પણ કરજો.'

આ રીતે ભક્તવત્સલ ભગવાનની વારંવાર પ્રાર્થના કરીને એમનું વિસર્જન કરો અને એ જળને પોતાના હૃદયે લગાવો તથા મસ્તક પર ચઢાવો.

હે ઋષિઓ! આ રીતે મેં શિવપૂજનની બધી વિધિ બતાવી દીધી છે, જે ભોગ-મોક્ષપ્રદ છે. હવે બીજું શું સાંભળવા ઈચ્છા રાખો છો?

(અધ્યાય ૧૩)

*

વિભિન્ન પુષ્પો, અન્ન તથા જળ-આદિ ધારાઓથી શિવજીની પૂજાનું માહાત્મ્ય

બ્રહ્માજી બોલ્યા—હે નારદ! જે લક્ષ્મી પ્રાપ્તિની ઈચ્છા રાખતા હોય તેમણે બિલ્વપત્ર, શતપત્ર અને શંખપુષ્પથી ભગવાન શિવની પૂજા કરવી. હે બ્રહ્મન્! જો એક લાખ પુષ્પોથી ભગવાન શિવની પૂજા સંપન્ન થઈ જાય તો તમામ પાપોનો નાશ થઈ જાય છે, અને લક્ષ્મીની

પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, એમાં સંશય નથી. પ્રાચીન પુરુષોએ કમળોનો એક પ્રસ્થ બતાવ્યો છે. એક હજાર બિલ્વપત્રોનો પણ એક પ્રસ્થ કહેવાય છે. એક હજાર શતપત્રથી અર્ધા પ્રસ્થની પરિભાષા કરવામાં આવી છે. સોળ પલોનો એક પ્રસ્થ થાય છે. અને દશ ટંકોનો એક પલ થાય છે. (પ્રસ્થ વગેરે એક પ્રકારનું માપ છે.) આ માપથી પત્ર, પુષ્પ વગેરેને તોલવાં જોઈએ. જ્યારે પૂર્વોક્ત સંખ્યાવાળાં ફૂલોથી શિવની પૂજા થઈ ગયા પછી સકામ પુરુષ પોતાનું સંપૂર્ણ ઈચ્છિત પ્રાપ્ત કરી લે છે. જો ઉપાસકના મનમાં કોઈ કામના ન હોય તો તે આ પૂર્વોક્ત પૂજનથી શિવસ્વરૂપ બની જાય છે.

મૃત્યુંજય-મંત્રના જ્યારે પાંચ લાખ જપ પૂરા થઈ જાય છે ત્યારે ભગવાન શિવ પ્રત્યક્ષ દર્શન આપે છે. એક લાખ જપથી શરીરશુદ્ધિ થાય છે. બીજા લાખ જપથી પૂર્વજન્મની વાતોનું સ્મરણ થાય છે, ત્રીજા લાખ જપથી - પૂરા થઈ જવાથી - કામ્ય વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ચોથા લાખ પૂરા થવાથી સ્વપ્નમાં ભગવાન શિવનાં દર્શન થાય છે અને પાંચમા લાખ જપ જ્યાં પૂરા થયા ત્યાં તો ભગવાન શિવ ઉપાસક સમક્ષ તત્કાળ પ્રગટ થઈ જાય છે. આ જ મંત્રના દશ લાખ જપ થઈ જાય તો સંપૂર્ણ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. જે મોક્ષની અભિલાષા રાખે છે, તે (એક લાખ) દર્ભ દ્વારા શિવનું પૂજન કરે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! સર્વત્ર લાખની જ સંખ્યા સમજવી જોઈએ. આયુષ્યની ઈચ્છાવાળા પુરુષે એક લાખ દૂર્વાથી પૂજન કરવું. જેને પુત્રની અભિલાષા હોય તેણે ધતૂરાનાં એક લાખ ફૂલોથી પૂજા કરવી. લાલ દંડવાળા ધતૂરા પૂજનમાં શુભદાયક માનવામાં આવે છે. અગસ્ત્યનાં એક લાખ ફૂલોથી પૂજા કરનાર પુરુષને મહાન યશની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે તુલસીદળથી શિવની પૂજા કરે તો ઉપાસકને ભોગ અને મોક્ષ બંને સુલભ થાય છે. લાલ અને સફેદ આકડો, અપામાર્ગ અને સફેદ કમળનાં એક લાખ ફૂલો દ્વારા પૂજા કરવાથી પણ એ જ ફળ (ભોગ અને મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે. જપા (અડહુલ)નાં એક લાખ ફૂલથી કરેલી પૂજા શત્રુઓને મૃત્યુ આપનારી હોય છે. કરવીરનાં એક લાખ ફુલ જો શિવજીના ઉપયોગમાં લાવવામાં આવે તો તે ત્યાં રોગોનું ઉચ્ચાટન કરનારાં બને છે. બન્ધૂક (દુપહરિયા)નાં ફૂલની પૂજા કરવાથી આભૂષણની પ્રાપ્તિ તાય છે. ચમેલીથી શિવ-પૂજા કરવાથી મનુષ્યને વાહનની ઉપલબ્ધિ થાય છે, એમાં સંશય નથી. અલશીનાં ફૂલથી શિવપૂજન કરનાર પુરુષ ભગવાન વિષ્ણુનો પ્રિય બને છે. શમીપત્રથી પૂજા કરનાર મનુષ્ય મોક્ષ મેળવી લે છે. બેલાનાં ફૂલ ચઢાવવાથી ભગવાન શિવ અત્યંત શુભલક્ષણા પત્ની પ્રદાન કરે છે. જૂહીનાં ફૂલોથી પૂજા કરવામાં આવે તો ઘરમાં ક્યારેય અન્નનો અભાવ થતો નથી - કરેણનાં ફૂલથી પૂજા કરવાથી મનુષ્યને વસ્ત્રો મળે છે. સેદુઆરિ અથવા શેફાલિકાનાં ફૂલથી શિવનું પૂજન કરવામાં આવે તો મન નિર્મળ થઈ જાય છે. એક લાખ બિલ્વપત્ર ચઢાવવાથી મનુષ્ય પોતાની બધી કામ્ય વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી લે છે. શૃંગારહાર (હરસિંગાર)નાં ફૂલોથી પૂજા કરવાથી સુખ-સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે. વર્તમાન ઋતુમાં ઉત્પન્ન થનાર ફૂલ જો શિવની સેવામાં સમર્પિત કરવામાં આવે તો તે મોક્ષપ્રદ બને છે, એમાં સંશય નથી - રાઈનાં ફૂલ શત્રુઓને મૃત્યુ પ્રદાન કરનારાં બને છે. આ ફૂલોને એક એક લાખની સંખ્યામાં શિવ ઉપર ચઢાવવામાં આવે તો ભગવાન શિવ પ્રચુર ફળ

પ્રદાન કરે છે. ચંપો અને કેવડો છોડીને બાકીનાં બધાં ફૂલ ભગવાન શિવને ચઢાવી શકાય છે.

હે વિપ્રવર! મહાદેવજી ઉપર ચોખા ચઢાવવાથી મનુષ્યોની લક્ષ્મી વધે છે. આ ચોખા અખંડિત હોવા જોઈએ; અને ઉત્તમ ભક્તિભાવથી શિવ ઉપર ચઢાવવા જોઈએ. રુદ્ર પ્રધાન મંત્રથી પૂજા કરીને ભગવાન શિવની ઉપર બહુ સુંદર વસ્ત્રો ચઢાવવાં જોઈએ. અને એ વસ્ત્રો પર ચોખા રાખીને સમર્પિત કરો તો ઉત્તમ કહેવાય - ભગવાન શિવની ઉપર ગંધ, પુષ્પ વગેરેની સાથે એક શ્રીફળ ચઢાવીને ધૂપ આદિનું નિવેદન કરે તો પૂજાનું પૂરેપૂરું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં શિવની સમીપમાં જ બાર બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું. આથી મંત્રપૂર્વક સાંગોપાંગ લક્ષ પૂજા સંપન્ન થાય છે. જ્યાં સો મંત્રો જપવાની વિધિ હોય ત્યાં એક સો આઠ મંત્ર-જપનું વિધાન છે. તલ દ્વારા શિવજીને એક લાખ આહુતિઓ અપાય અથવા એક લાખ તલથી શિવની પૂજા થાય તો એથી મોટાં મોટાં પાપનો નાશ થઈ જાય છે. જવ દ્વારા કરેલી શિવ-પૂજા સ્વર્ગીય સુખની વૃદ્ધિ કરનારી છે, એવું ઋષિઓનું કથન છે. ઘઉંથી બનાવેલાં પકવાનથી શંકરની પૂજા નિશ્ચય જ ખૂબ ઉત્તમ મનાય છે. જો એનાથી એક લાખ વાર પૂજા થાય તો સંતાનની વૃદ્ધિ થાય છે. જો મગથી પૂજા કરવામાં આવે તો ભગવાન શિવ સુખપ્રદાતા બને છે. પ્રિયંગી (કિંગની) દ્વારા સર્વાધ્યક્ષ પરમાત્મા શિવજીનું પૂજન કરવા માત્રથી ઉપાસકના ધર્મ, અર્થ અને કામ-ભોગની વૃદ્ધિ થાય છે અને તે પૂજા સમસ્ત સુખોને આપનારી બને છે. અરહર (તુવેર)નાં પાનાંથી શણગારીને ભગવાન શિવની પૂજા કરો. આ પૂજા વિવિધ પ્રકારનાં સુખો અને સંપૂર્ણ ફળ દેનારી હોય છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! હવે ફૂલોની લક્ષ સંખ્યાનો તોલ બનાવી રહ્યો છું. તે પ્રસન્નતાપૂર્વક સાંભળો. સૂક્ષ્મ માન (માપ)નું પ્રદર્શન કરવાવાળા વ્યાસજીએ એક પ્રસ્થ શંખપુષ્પને એક લાખ બતાવ્યા છે. અગિયાર પ્રસ્થ ચમેલીનાં ફૂલ હોય તો એ જ એક લાખ ફૂલોનું માપ કહેવાય છે. જૂહીનાં એક લાખ ફૂલોનું પણ એ જ માપ છે. રાઈનાં એક લાખ ફૂલોનું માપ સાડા પાંચ પ્રસ્થ છે ઉપાસકને માટે એ જરૂરી છે કે તે નિષ્કામ થઈને મોક્ષને માટે ભગવાન શિવની પૂજા કરે.

ભક્તિભાવથી વિધિપૂર્વક શિવ-પૂજા કરીને ભક્તોએ પછી જળધારા સમર્પિત કરવી જોઈએ. તાવમાં જે માણસ બકવાદ કરે, જલ્પ કરે તેની શાંતિ માટે જળધારા શુભકારક બતાવવામાં આવી છે. શતરુદ્રિય - મંત્રથી, રુદ્રીના અગિયાર પાઠથી રુદ્રમંત્રોના જપથી, પુરુષસૂક્તથી, છ ઋચાવાળા રુદ્રસૂક્તથી, મહામૃત્યુંજયમંત્રથી, ગાયત્રી-મંત્રથી અથવા શિવનાં શાસ્ત્રોક્ત નામોથી આગળ પ્રણવ અને અંતમાં 'નમઃ' પદ જોડીને બનાવેલા મંત્રો દ્વારા જળધારા વગેરે અર્પિત કરવાં જોઈએ. સુખ અને સંતાનની વૃદ્ધિ માટે જળધારા દ્વારા પૂજન ઉત્તમ ગણાયું છે. ઉત્તમ ભસ્મ ધારણ કરીને ઉપાસકે પ્રેમપૂર્વક શુભ અને દિવ્ય દ્રવ્યો દ્વારા શિવની પૂજા કરવી જોઈએ અને શિવ પર એમનાં સહસ્રનામ મંત્રોથી ઘીની ધારા કરવી જોઈએ. આવું કરવાથી વંશનો વિસ્તાર થાય છે એમાં સંશય નથી. આ પ્રકારે જો દશ હજાર મંત્રો દ્વારા શિવ-પૂજન થાય તો પ્રમેહ રોગની શાંતિ થાય છે અને ઉપાસકને મનોવાંછિત ફળની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. જો કોઈને નપુંસકતા આવી ગઈ હોય તો તેણે ઘીથી

શિવજીની સારી રીતે પૂજા કરવી જોઈએ અને બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું જોઈએ. સાથે જ એને માટે મુનીશ્વરોએ પ્રાજાપત્ય વ્રતનું વિધાન પણ કર્યું છે. જો બુદ્ધિ જડ થઈ જાય તો એ અવસ્થામાં સાધકે-પૂજકે માત્ર શર્કરામિશ્રિત દુગ્ધની ધારા ચઢાવવી જોઈએ. આવું કરવાથી એને બૃહસ્પતિ સમાન ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી દશ હજાર મંત્રોના જપ પૂરા ન થઈ જાય ત્યાં સુધી પૂર્વોક્ત દૂધધારા દ્વારા ભગવાન શિવનું ઉત્કૃષ્ટ પૂજન ચાલુ રાખવું જોઈએ. જ્યારે તનમાં - મનમાં અકારણ જ ઉચ્ચાટન થવા લાગે - જીવનમાં નીરસતા આવે, ક્યાંય પ્રેમ ન રહે, કશું ગમે નહિ, દુઃખ વધી જાય અને ઘરમાં ક્લેશ થયા કરે ત્યારે પણ પૂર્વોક્તરૂપે દૂધની ધારા કરવાથી બધાં દુઃખોનો અંત આવે છે, દુઃખો નષ્ટ થઈ જાય છે. જો શિવજીની પૂજા મધથી કરવામાં આવે તો રાજયક્ષ્મા (ક્ષય) રોગ દૂર થઈ જાય છે. જો શિવ પર શેરડીના રસની ધારા કરવામાં આવે તો તે પણ સંપૂર્ણ આનંદને પ્રાપ્ત કરાવી દે છે. ગંગાજળની ધારા તો ભોગ અને મોક્ષ બંને ફળને દેનારી છે. આ બધી જે જે ધારાઓ બતાવવામાં આવી છે, એ સર્વને મૃત્યુંજય-મંત્રથી ચઢાવવી જોઈએ, એમાં પણ ઉત્તમ મંત્રના વિધાનતઃ દશ હજાર જપ કરવા જોઈએ, અને અગિયાર બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું જોઈએ. (અધ્યાય ૧૪)

*

સૃષ્ટિનું વર્ણન

ત્યાર બાદ નારદજીના પૂછવાથી બ્રહ્માજી બોલ્યા—હે મુને! અમને પૂર્વોક્ત આદેશ આપીને જ્યારે મહાદેવજી અંતર્ધાન થઈ ગયા, ત્યારે મેં એમની આજ્ઞાનું પાલન કરીને - કરવા માટે - ધ્યાનમગ્ન થઈને કર્તવ્યનો વિચાર કરવા લાગ્યો. એ વખતે ભગવાન શંકરને નમસ્કાર કરીને શ્રીહરિ પાસેથી જ્ઞાન મેળવીને પરમાનંદને પ્રાપ્ત થઈને મેં સૃષ્ટિ કરવાનો જ નિશ્ચય કર્યો. હે તાત! ભગવાન વિષ્ણુ પણ ત્યાં સદાશિવને પ્રણામ કરીને મને આવશ્યક ઉપદેશ આપીને તત્કાળ અદૃશ્ય થઈ ગયા. તેઓ બ્રહ્માંડની બહાર જઈને ભગવાન શિવની કૃપા પ્રાપ્ત કરીને વૈકુંઠધામમાં જઈ પહોંચ્યા અને સદા ત્યાં જ રહેવા લાગ્યા. મેં સૃષ્ટિની ઈચ્છાથી ભગવાન શિવ અને વિષ્ણુનું સ્મરણ કરીને પહેલેથી જ રચી રાખેલાં જળમાં પોતાની અંજલિ નાખીને જળ ઉપર ઉછાળ્યું એમાંથી જ ત્યાં એક અંડ પ્રગટ થયું, જે ચોવીશ તત્ત્વોનો સમૂહ કહેવાય છે. હે વિપ્રવર! ને વિરાટ આકારવાળો અંડ જળરૂપ જ હતું. એમાં ચેતના ન દેખાવાથી મને મોટો સંશય થયો અને હું અત્યંત કઠોર તપ કરવા લાગ્યો. બાર વર્ષ સુધી ભગવાન વિષ્ણુના ચિંતનમાં લાગી રહ્યો. હે તાત! એ સમય પૂર્ણ થવા પર ભગવાન શ્રીહરિ સ્વયં પ્રગટ થયા અને બહુ પ્રેમથી મારાં અંગોને સ્પર્શ કરવા લાગ્યા, અને પ્રસન્નતાપૂર્વક મને કહેવા લાગ્યા.

શ્રીવિષ્ણુએ કહ્યું—હે બ્રહ્મન્! તમે વરદાન માગો. હું પ્રસન્ન છું. મારે માટે તમે માગો તે ક્યારેય અદેય નથી. ભગવાન શિવની કૃપાથી હું સર્વ કાંઈ આપવામાં સમર્થ છું.

બ્રહ્મા બોલ્યા—(અર્થાત્ મેં કહ્યું) - હે મહાભાગ! આપે જે મારા ઉપર કૃપા કરી છે, તે સર્વથા ઉચિત જ છે, કેમકે, ભગવાન શંકરે જ મને આપના હાથમાં સોંપ્યો છે. હે વિષ્ણો! આપને નમસ્કાર છે. આજે હું આપની પાસે જે કાંઈ માગું છું, એ આપો. હે પ્રભો! આ વિરાટરૂપ ચોવીશ તત્ત્વોથી બનેલું આ અંડ કોઈ પણ પ્રકારે ચેતન બની રહ્યું નથી, જડીભૂત જ દેખાય છે. હે હરે! આ સમયે ભગવાન શિવની કૃપાથી આપ અહીં પ્રગટ થયા છો. તેથી શંકરની સૃષ્ટિ-શક્તિ અથવા વિભૂતિ પ્રાપ્ત થયેલ આ અંડમાં ચેતનતા લાવો.

મારું આવું કહેવાથી શિવની આજ્ઞામાં તત્પર રહેનારા મહાવિષ્ણુએ અનંતરૂપનો આશ્રય લઈને એ અંડમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વખતે એ પરમ પુરુષનાં હજારો મસ્તકો, હજારો નેત્રો અને હજારો પગ હતા. એમણે ભૂમિને ચારે બાજુએથી ઘેરી લીધી હતી અને પછી એ અંડને વ્યાપ્ત કરી લીધું. મેં એમની સારી રીતે સ્તુતિ કરી. સ્તુતિ કરવાથી જ્યારે શ્રીવિષ્ણુએ એ અંડમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તે ચોવીશ તત્ત્વોના વિકારરૂપ એ અંડ સચેતન થઈ ગયું. પાતાલથી લઈને સત્યલોકની અવધિવાળું એ અંડના રૂપમાં ત્યાં સાક્ષાત્ શ્રીહરિ જ બિરાજવા લાગ્યા. એ વિરાટ અંડમાં વ્યાપક હોવાને કારણે જ તે પ્રભુ 'વૈરાજ પુરુષ' કહેવાયા. પંચમુખવાળા મહાદેવજીએ માત્ર પોતાને રહેવા માટે સુરમ્ય કૈલાસ-નગરનું નિર્માણ કર્યું જે સર્વ લોકોથી ઉપર સુશોભિત થઈ રહ્યું છે. હે દેવર્ષે! સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડનો નાશ થઈ જવા છતાં પણ વૈકુંઠ અને કૈલાસ - આ બે ધામો અહીં ક્યારેય નાશ થતો નથી. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! હું સત્યલોકનો આશ્રય લઈને રહું છું. હે તાત! મહાદેવજીની આજ્ઞાથી જ મારામાં સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે. હે બેટા! જ્યારે હું સૃષ્ટિની ઇચ્છાથી ચિંતન કરવા લાગ્યો, એ સમય પહેલાં મારાથી અજાણ્યે જ પાપપૂર્ણ તમોગુણી સૃષ્ટિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, જેને અવિદ્યા-પંચક (અથવા પંચપર્વા અવિદ્યા) કહે છે. ત્યાર પછી પ્રસન્ન ચિત્ત થઈને શંભુની આજ્ઞાથી મેં પુનઃ અનાસક્ત ભાવથી સૃષ્ટિનું ચિંતન કરવા માંડ્યું. એ સમયે મારા દ્વારા સ્થાન પર-સંજ્ઞક વૃક્ષ વગેરેની સૃષ્ટિ થઈ, જેને મુખ્ય-સર્ગ કહે છે. (આ પહેલો સર્ગ છે) એને જોઈને તથા તે પોતા માટે પુરુષાર્થનો સાધક નથી એવું જાણીને સૃષ્ટિની ઇચ્છાવાળા મુજ બ્રહ્માથી બીજો સર્ગ પ્રગટ થયો, જે દુઃખથી પરિપૂર્ણ થયો. એનું નામ છે - તિર્યકસ્રોતા* આ સર્ગ પણ પુરુષાર્થનો સાધક ન હતો. એને પણ પુરુષાર્થ-સાધનની શક્તિથી રહિત જાણીને મેં પુનઃ સૃષ્ટિનું ચિંતન કરવા માંડ્યું, ત્યારે મારાથી તરત જ ત્રીજા સાત્ત્વિક સર્ગનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ ગયો, જેને 'ઊર્ધ્વસ્રોતા' કહે છે. આ સર્ગ દેવસર્ગ નામથી વિખ્યાત થયો. દેવસર્ગ સત્યવાદી તથા અત્યંત સુખદાયક છે. એને પણ મેં પુરુષાર્થસાધનની રુચિ અને અધિકાર રહિત માનીને અન્ય સર્ગ માટે પોતાના સ્વામી શ્રીશિવના ચિંતનનો આરંભ કર્યો. ત્યારે ભગવાન શંકરની આજ્ઞાથી એક રજોગુણી સૃષ્ટિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, જેને

* પશુ, પક્ષી વગેરે તિર્યક્-સ્રોતા કહેવાય છે. વાયુની જેમ ત્રાંસું ઊતરવું) ચાલવાને કારણે એ તિર્યક્ અથવા 'તિર્યક્-સ્રોતા' કહેવાયા.

અર્વાક્સ્રોતા કહેવામાં આવ્યો. આ સર્ગના પ્રાણી મનુષ્ય છે જે પુરુષાર્થ-સાધનનાં ઉચ્ચ અધિકારી છે. ત્યાર પછી મહાદેવજીની આજ્ઞાથી ભૂત વગેરેની સૃષ્ટિ થઈ. આ રીતે મેં પાંચ પ્રકારની વૈકૃત સૃષ્ટિનું વર્ણન કર્યું છે. આ સિવાય ત્રણ પ્રાકૃત સર્ગ પણ કહેવાયા છે, જે મારા એટલે

કે બ્રહ્માના સાંનિધ્યથી પ્રકૃતિથી જ પ્રગટ થયા છે. એમાં પહેલો મહત્ત્વનો સર્ગ છે. બીજો સૂક્ષ્મ ભૂતોનો સર્ગ છે અને ત્રીજો વૈકારિક સર્ગ કહેવાય છે. આ રીતે આ ત્રણ પ્રાકૃત સર્ગ છે. પ્રાકૃત અને વૈકૃત બંને પ્રકારના સર્ગો મળીને આઠ સર્ગો થાય છે. આ ઉપરાંત નવમો કૌમારસર્ગ છે, જે પ્રાકૃત અને વૈકૃત પણ છે. આ સર્વના અવાંતર ભેદ (પેટા વિભાગો)નું વર્ણન હું નથી કરી રહ્યો, કેમકે એનો ઉપયોગ બહુ થોડો છે.

હવે દ્વિજાત્મક સર્ગનું પ્રતિપાદન કરું છું. એનું જ બીજું નામ કૌમાર સર્ગ છે, જેમાં સનક-સનંદન વગેરે કુમારોની મહત્ત્વપૂર્ણ સૃષ્ટિ થઈ છે. સનક વગેરે મારા ચાર માનસ-પુત્ર છે, જે મુજ બ્રહ્માની સમાન જ છે. તેઓ મહાન વૈરાગ્યથી સંપન્ન તથા ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરવાવાળા છે. એમનું મન સદા ભગવાન શિવના ચિંતનમાં જ લાગ્યું રહે છે. તે સંસારથી વિમુખ અને જ્ઞાની છે. એમણે મારો આદેશ મેળવ્યા છતાં સૃષ્ટિકાર્યમાં મન ન પરોવ્યું. હે મુનિશ્રેષ્ઠ નારદ! સનકાદિ કુમારોએ આપેલ નકારાત્મક જવાબને સાંભળીને મેં બહુ ભયંકર ક્રોધ પ્રગટ કર્યો. એ સમયે મારા ઉપર મોહ છવાઈ ગયો હતો. એ અવસરે મેં મનમાં ને મનમાં ભગવાન વિષ્ણુનું સ્મરણ કર્યું. તે શીઘ્ર જ આવી ગયા, અને એમણે મને સમજાવતાં કહ્યું – 'તમે ભગવાન શિવની પ્રસન્નતા માટે તપસ્યા કરો.' હે મુનિશ્રેષ્ઠ' શ્રીહરિએ જ્યારે મને આવી શિક્ષા (સમજણ) આપી ત્યારે મેં મહાઘોર અને ઉત્કૃષ્ટ તપ કરવાનો આરંભ કર્યો. સૃષ્ટિને માટે તપસ્યા કરતાં કરતાં મારી બંને ભ્રમરો અને નાસિકાના મધ્યભાગથી, જે એમનું પોતાનું જ અવિમુક્ત નામક સ્થાન છે, મહેશ્વરની ત્રણ મૂર્તિઓમાંથી અન્યતમ પૂર્ણાંશ, સર્વેશ્વર અને દયાસાગર ભગવાન શિવ અર્ધનારીશ્વરરૂપે પ્રગટ થયા.

જે જન્મથી રહિત, તેજની રાશિ, સર્વજ્ઞ તથા સર્વસ્રષ્ટા છે, એ નીલલોહિત નામધારી સાક્ષાત્ ઉમાવલ્લભ શંકરને સામે જોઈને બહુ ભક્તિથી માથું નમાવીને એમની સ્તુતિ કરીને હું બહુ પ્રસન્ન થયો અને એ દેવદેવેશ્વરને કહ્યું – 'હે પ્રભો! આપ વિવિધ પ્રકારના જીવોની સૃષ્ટિ કરો.' મારી આ વાત સાંભળીને એ

દેવાધિદેવ મહેશ્વર રુદ્રે પોતાના સમાન જ ઘણાબધા રુદ્રગણોની સૃષ્ટિ કરી. ત્યારે મેં

પોતાના સ્વામી મહેશ્વર મહારુદ્રને પુનઃ કહ્યું - 'હે દેવ! આપ એવા જીવોની સૃષ્ટિ કરો જે જન્મ અને મૃત્યુના ભયથી યુક્ત હોય.' હે મુનિશ્રેષ્ઠ! મારી આ વાત સાંભળીને કરુણાસાગર મહાદેવજી હસી પડ્યા અને તત્કાળ આ પ્રકારે બોલ્યા.

મહાદેવજીએ કહ્યું—વિધાતઃ! હું જન્મ અને મૃત્યુના ભયથી યુક્ત અશોભન જીવોની સૃષ્ટિ નહીં કરું, કેમકે તે કર્મને અધીન થઈને દુઃખના સમુદ્રમાં ડૂબેલા હશે. હું તો દુઃખના સાગરમાં નિમગ્ન એ જીવોનો ઉદ્ધાર માત્ર કરીશ. ગુરુનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રદાન કરીને એ સૌને સંસાર સાગરથી પાર કરીશ. હે પ્રજાપતે! દુઃખમાં ડૂબેલા સર્વ જીવોની સૃષ્ટિ તો તમે જ કરો. મારી આજ્ઞાથી આ કામમાં પ્રવૃત્ત હોવાને કારણે તમને માયા બાંધી શકશે નહિ.

મને આવું કહીને શ્રીમાન્ ભગવાન નીલલોહિત મહાદેવ જોતજોતામાં પોતાના પાર્ષદોની સાથે તત્કાળ તિરોહિત થઈ ગયા.

(અધ્યાય ૧૫)

*

સ્વાયંભુવ મન અને શતરૂપાનાં, ઋષિઓનાં તથા દક્ષકન્યાનાં સંતાનોનું વર્ણન તથા સતી અને શિવની મહત્તાનું પ્રતિવાદન

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! ત્યાર પછી મેં શબ્દતન્માત્રા આદિ સૂક્ષ્મ-ભૂતોને સ્વયં જ પંચીકૃત કરીને અર્થાત્ એ પાંચેયનું પરસ્પર સંમિશ્રણ કરીને એમનાથી સ્થૂળ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીની સૃષ્ટિ કરી. પર્વતો, સમુદ્રો અને વૃક્ષો વગેરે ઉત્પન્ન કર્યાં. કલાથી માંડીને યુગપર્યંત જે કાલ વિભાગ છે એની રચના કરી. હે મુને! ઉત્પત્તિ અને વિનાશવાળા બીજા પણ ઘણા પદાર્થોનું મેં નિર્માણ કર્યું. પરંતુ એથી મને સંતોષ થયો નહીં. ત્યારે સાંબ શિવનું ધ્યાન કરીને મેં સાધનપરાયણ પુરુષોની સૃષ્ટિ કરી. પોતાનાં બંને નેત્રોથી મરીચિને, હૃદયથી ભૃગુને, માથાથી અંગિરાને, વ્યાનવાયુથી મુનિશ્રેષ્ઠ પુલહને, ઉદાનવાયુથી પુલસ્ત્યને, સમાનવાયુથી વસિષ્ઠને, અપાનથી ક્રતુને, બંને કાનમાંથી અત્રિને, પ્રાણથી દક્ષને, ખોળામાંથી તમને, છાયાથી કર્દમ મુનિને અને સંકલ્પથી સમસ્ત સાધનોના સાધન ધર્મને ઉત્પન્ન કર્યાં. હે

સમગ્ર ત્રિલોકી ભરેલી છે.

આ રીતે અંબિકાપતિ મહાદેવજીની આજ્ઞાથી પોતાનાં પૂર્વકર્માનુસાર ઘણાં પ્રાણી અસંખ્ય શ્રેષ્ઠ દ્વિજોના રૂપે ઉત્પન્ન થયા. કલ્પભેદથી સાઠ કન્યાઓ બતાવાઈ છે. એમાંથી દશ કન્યાઓનો વિવાહ એમણે ધર્મ સાથે કર્યો. સત્યાવીશ કન્યાઓ ચંદ્રમાની સાથે પરણાવી દીધી અને વિધિપૂર્વક તેર કન્યાઓને દક્ષે કશ્યપને આપી દીધી. હે નારદ! એમણે ચાર કન્યાઓ જે શ્રેષ્ઠ રૂપવાળા તાર્ક્ષ્ય (અરિષ્ટનેમિ) જોડે પરણાવી અને ભૃગુ, અંગિરા અને કૃશાશ્વને બબ્બે કન્યાઓ અર્પિત કરી દીધી. એ સ્ત્રીઓથી એમના પતિ દ્વારા બહુસંખ્યક ચરાચર પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થઈ. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! દક્ષે મહાત્મા કશ્યપને જે તેર કન્યાઓનું વિધિપૂર્વક દાન કર્યું હતું, એમનાં સંતાનોથી સમગ્ર ત્રિલોકી વ્યાપ્ત છે. સ્થાવર અને જંગમ કોઈ પણ સૃષ્ટિ એવી નથી જે કશ્યપનાં સંતાનોથી શૂન્ય હોય. દેવતા, ઋષિ, દૈત્ય, વૃક્ષ, પક્ષી, પર્વત તથા તૃણ-લતા વગેરે બધું કશ્યપપત્નીઓથી પેદા થયેલ છે. આ રીતે દક્ષ-કન્યાઓનાં સંતાનોથી ચરાચર જગત વ્યાપ્ત છે. પાતાળથી લઈને સત્યલોકપર્યંત સમસ્ત બ્રહ્માંડ જ એમનાં સંતાનોથી સદા ભરેલાં રહે છે, ક્યારેય ખાલી હોતું જ નથી.

આ રીતે ભગવાન શંકરની આજ્ઞાથી બ્રહ્માજીએ સારી રીતે સૃષ્ટિ કરી. પૂર્વકાળમાં સર્વવ્યાપી શંભુએ જેમને તપસ્યા માટે પ્રગટ કર્યા હતા તથા રુદ્રદેવે ત્રિશૂલના અગ્રભાગ પર રાખીને જેમની રક્ષા કરી છે, તે જ સતીદેવી લોકહિતનું કાર્ય સંપાદિત કરવાને માટે દક્ષથી પ્રગટ થયાં હતાં. એમણે ભક્તોના ઉદ્ધાર માટે અનેક લીલાઓ કરી. આ રીતે દેવી શિવા જ સતી થઈને ભગવાન શંકર સાથે પરણાવ્યાં ગયાં, કિન્તુ પિતાના યજ્ઞમાં પતિનું અપમાન જોઈને એમણે શરીરનો ત્યાગ કરી દીધો, અને પછી શરીર ગ્રહણ કર્યું નહીં. તે પોતાના પરમ પદને ઉપલબ્ધ થઈ ગયાં. પછી દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી એ જ શિવા પાર્વતીરૂપે પ્રગટ થયાં અને બહુ કઠોર તપસ્યા કરીને પુનઃ ભગવાન શિવને એમણે પ્રાપ્ત કરી લીધા. હે મુનીશ્વર! આ જગતમાં એમનાં અનેક નામ પ્રસિદ્ધ થયાં. એમનાં કાલિકા, ચંડિકા, ભદ્રા, ચામુંડા, વિજયા, જયા, જયન્તી, ભદ્રકાળી, દુર્ગા, ભગવતી, કામાખ્યા, કામદા, અંબા, મૃડાની અને સર્વમંગલા આદિ અનેક નામ છે, જે ભોગ અને મોક્ષ પ્રદાયક છે. આ બધાં નામ એમના ગુણ અને કર્મ અનુસાર છે.

હે મુનિશ્રેષ્ઠ નારદ! આ રીતે મેં સૃષ્ટિક્રમનું તમારી પાસે વર્ણન કર્યું. બ્રહ્માંડનો આ આખો ભાગ ભગવાન શિવની આજ્ઞાથી મેં રચ્યો છે. ભગવાન શિવને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કહ્યા છે. હું, બ્રહ્મા અને રુદ્ર - એ ત્રણ દેવતા ગુણભેદથી એમનાં જ રૂપે બતાવાય છે. તે મનોરમ શિવલોકમાં શિવા સાથે સ્વચ્છંદ વિહાર કરે છે. ભગવાન શિવ સ્વતંત્ર પરમાત્મા છે. નિર્ગુણ અને સગુણ પણ એ જ છે. (અધ્યાય ૧૬)

*

યજ્ઞદત્ત-કુમારને ભગવાન શિવની કૃપાથી કુબેરપદની પ્રાપ્તિ તથા એમની ભગવાન શિવ સાથે મૈત્રી

સૂતજી કહે છે—હે મુનીશ્વરો! બ્રહ્માજીની આ વાત સાંભળીને નારદજીએ વિનયપૂર્વક

મુનિશ્રેષ્ઠ! આ રીતે આ ઉત્તમ સાધકોની સૃષ્ટિ કરીને મહાદેવજીની કૃપાથી મેં મારી જાતને

કૃતાર્થ માની. હે તાત! ત્યાર પછી સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલ ધર્મ મારી આજ્ઞાથી માનવરૂપ ધારણ કરીને સાધકોની પ્રેરણાથી સાધનમાં લાગી ગયો. ત્યાર પછી મેં પોતાનાં વિભિન્ન અંગોથી દેવતા, અસુર વગેરેના રૂપમાં અસંખ્ય પુત્રોની સૃષ્ટિ કરીને એમને ભિન્ન ભિન્ન શરીર પ્રદાન કર્યાં. હે મુને! તદનંતર અંતર્યામી ભગવાન શંકરની પ્રેરણાથી પોતાના શરીરને બે ભાગમાં વિભકત કરીને હું બે રૂપવાળો થઈ ગયો. હે નારદ! અર્ધા શરીરથી હું સ્ત્રી થઈ ગયો અને અર્ધાથી પુરુષ. એ પુરુષે પેલી સ્ત્રીના ગર્ભથી સર્વસાધન સમર્થ ઉત્તમ જોડકાંને ઉત્પન્ન કર્યું. એ જોડકામાં જે પુરુષ હતો તે જ સ્વાયંભુવ મનુના નામથી પ્રસન્ન થયો. સ્વાયંભુવ મનુ ઉચ્ચકોટિના સાધક થયા તથા જે સ્ત્રી થઈ તે શતરૂપા કહેવાઈ. હે તાત! તે યોગિની અને તપસ્વિની થઈ. હે તાત! મનુએ વૈચારિક વિધિથી અત્યંત સુંદરી શતરૂપાનું પાણિગ્રહણ કર્યું - એટલે કે લગ્ન કર્યું - અને એનાથી તે મૈથુનજનિત સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. એમણે શતરૂપાથી પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ નામના બે પુત્ર અને ત્રણ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરી. કન્યાઓનાં નામ હતાં - આકૃતિ, દેવહૂતિ અને પ્રસૂતિ. મનુએ આકૃતિનો વિવાહ પ્રજાપતિ રુચિ સાથે કર્યો. વચલી પુત્રી દેવહૂતિનો વિવાહ કર્દમની સાથે કરી દીધો અને ઉત્તાનપાદની સૌથી નાની બહેન પ્રસૂતિ પ્રજાપતિ દક્ષને આપી દીધી. એમની સંતાન પરંપરાઓથી સમસ્ત સચરાચર જગત વ્યાપ્ત છે.

રુચિથી આકૃતિના ગર્ભથી યજ્ઞ અને દક્ષિણા નામ સ્ત્રી-પુરુષનું જોડકું ઉત્પન્ન થયું. યજ્ઞના દક્ષિણાથી બાર પુત્ર થયા. હે મુને! કર્દમ દ્વારા દેવહૂતિના ગર્ભથી ઘણી પુત્રીઓ ઉત્પન્ન થઈ. દક્ષને પ્રસૂતિથી ચોવીસ કન્યાઓ થઈ. એમાંથી શ્રદ્ધા વગેરે તેર કન્યાઓનો વિવાહ દક્ષે ધર્મ સાથે કરી દીધો. હે મુનિશ્વર! ધર્મની એ પત્નીઓનાં નામ સાંભળો - શ્રદ્ધા, લક્ષ્મી, ધૃતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, મેધા, ક્રિયા, બુદ્ધિ, લજ્જા, વસુ, શાંતિ, સિદ્ધિ અને કીર્તિ - આ સૌ તેર છે. એનાથી નાની જે બાકીની અગિયાર સુલોચના કન્યાઓ હતી એમનાં નામ આ પ્રકારનાં છે - ખ્યાતિ, સતી, સંભૂતિ, સ્મૃતિ, પ્રીતિ, ક્ષમા, સંનતિ, અનસૂયા, ઊર્જા, સ્વાહા તથા સ્વધા - ભૃગુ, શિવ, મરીચિ, અંગિરા મુનિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ મુનિશ્રેષ્ઠ ક્રતુ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, અગ્નિ અને પિતરોએ ક્રમશઃ આ ખ્યાતિ વગેરે કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં. ભૃગુ વગેરે મુનિશ્રેષ્ઠ સાધક છે. એમનાં સંતાનોથી ચરાચર પ્રાણીઓ સહિત

સમગ્ર ત્રિલોકી ભરેલી છે.

આ રીતે અંબિકાપતિ મહાદેવજીની આજ્ઞાથી પોતાનાં પૂર્વકર્માનુસાર ઘણાં પ્રાણી અસંખ્ય શ્રેષ્ઠ દ્વિજોના રૂપે ઉત્પન્ન થયા. કલ્પભેદથી સાઠ કન્યાઓ બતાવાઈ છે. એમાંથી દશ કન્યાઓનો વિવાહ એમણે ધર્મ સાથે કર્યો. સત્યાવીશ કન્યાઓ ચંદ્રમાની સાથે પરણાવી દીધી અને વિધિપૂર્વક તેર કન્યાઓને દક્ષે કશ્યપને આપી દીધી. હે નારદ! એમણે ચાર કન્યાઓ જે શ્રેષ્ઠ રૂપવાળા તાર્ક્ષ્ય (અરિષ્ટનેમિ) જોડે પરણાવી અને ભૃગુ, અંગિરા અને કૃશાશ્વને બબ્બે કન્યાઓ અર્પિત કરી દીધી. એ સ્ત્રીઓથી એમના પતિ દ્વારા બહુસંખ્યક ચરાચર પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થઈ. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! દક્ષે મહાત્મા કશ્યપને જે તેર કન્યાઓનું વિધિપૂર્વક દાન કર્યું હતું, એમનાં સંતાનોથી સમગ્ર ત્રિલોકી વ્યાપ્ત છે. સ્થાવર અને જંગમ કોઈ પણ સૃષ્ટિ એવી નથી જે કશ્યપનાં સંતાનોથી શૂન્ય હોય. દેવતા, ઋષિ, દૈત્ય, વૃક્ષ, પક્ષી, પર્વત તથા તૃણ-લતા વગેરે બધું કશ્યપપત્નીઓથી પેદા થયેલ છે. આ રીતે દક્ષ-કન્યાઓનાં સંતાનોથી ચરાચર જગત વ્યાપ્ત છે. પાતાળથી લઈને સત્યલોકપર્યંત સમસ્ત બ્રહ્માંડ જ એમનાં સંતાનોથી સદા ભરેલાં રહે છે, ક્યારેય ખાલી હોતું જ નથી.

આ રીતે ભગવાન શંકરની આજ્ઞાથી બ્રહ્માજીએ સારી રીતે સૃષ્ટિ કરી. પૂર્વકાળમાં સર્વવ્યાપી શંભુએ જેમને તપસ્યા માટે પ્રગટ કર્યા હતા તથા રુદ્રદેવે ત્રિશૂલના અગ્રભાગ પર રાખીને જેમની રક્ષા કરી છે, તે જ સતીદેવી લોકહિતનું કાર્ય સંપાદિત કરવાને માટે દક્ષથી પ્રગટ થયાં હતાં. એમણે ભક્તોના ઉદ્ધાર માટે અનેક લીલાઓ કરી. આ રીતે દેવી શિવા જ સતી થઈને ભગવાન શંકર સાથે પરણાવ્યાં ગયાં, કિન્તુ પિતાના યજ્ઞમાં પતિનું અપમાન જોઈને એમણે શરીરનો ત્યાગ કરી દીધો, અને પછી શરીર ગ્રહણ કર્યું નહીં. તે પોતાના પરમ પદને ઉપલબ્ધ થઈ ગયાં. પછી દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી એ જ શિવા પાર્વતીરૂપે પ્રગટ થયાં અને બહુ કઠોર તપસ્યા કરીને પુનઃ ભગવાન શિવને એમણે પ્રાપ્ત કરી લીધા. હે મુનીશ્વર! આ જગતમાં એમનાં અનેક નામ પ્રસિદ્ધ થયાં. એમનાં કાલિકા, ચંડિકા, ભદ્રા, ચામુંડા, વિજયા, જયા, જયન્તી, ભદ્રકાળી, દુર્ગા, ભગવતી, કામાખ્યા, કામદા, અંબા, મૃડાની અને સર્વમંગલા આદિ અનેક નામ છે, જે ભોગ અને મોક્ષ પ્રદાયક છે. આ બધાં નામ એમના ગુણ અને કર્મ અનુસાર છે.

હે મુનિશ્રેષ્ઠ નારદ! આ રીતે મેં સૃષ્ટિક્રમનું તમારી પાસે વર્ણન કર્યું. બ્રહ્માંડનો આ આખો ભાગ ભગવાન શિવની આજ્ઞાથી મેં રચ્યો છે. ભગવાન શિવને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કહ્યા છે. હું, બ્રહ્મા અને રુદ્ર - એ ત્રણ દેવતા ગુણભેદથી એમનાં જ રૂપે બતાવાય છે. તે મનોરમ શિવલોકમાં શિવા સાથે સ્વચ્છંદ વિહાર કરે છે. ભગવાન શિવ સ્વતંત્ર પરમાત્મા છે. નિર્ગુણ અને સગુણ પણ એ જ છે. (અધ્યાય ૧૬)

*

યજ્ઞદત્ત-કુમારને ભગવાન શિવની કૃપાથી કુબેરપદની પ્રાપ્તિ તથા એમની ભગવાન શિવ સાથે મૈત્રી

સૂતજી કહે છે—હે મુનીશ્વરો! બ્રહ્માજીની આ વાત સાંભળીને નારદજીએ વિનયપૂર્વક

એમને - પ્રણામ કર્યા અને પુનઃ પૂછ્યું - 'હે ભગવન્! ભક્તવત્સલ ભગવાન શંકર કૈલાસ પર્વત પર ક્યારે ગયા અને મહાત્મા કુબેર સાથે તેમની મૈત્રી ક્યારે થઈ? પરિપૂર્ણ મંગલવિગ્રહ મહાદેવજીએ ત્યાં શું કર્યું? એ બધું મને સમજાવો. એ સાંભળવા મારા મનમાં મોટું કુતૂહલ છે.'

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે નારદ! સાંભળો.

ચંદ્રમૌલિ ભગવાન શંકરના ચરિત્રનું વર્ણન કરું છું. તે કેવી રીતે કૈલાસ પર્વત પર ગયા અને કુબેરની એમની સાથે કયા પ્રકારે મૈત્રી થઈ એ બધું સંભળાવું છું. કામ્પિલ્ય નગરમાં યજ્ઞદત્ત નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તે ખૂબ જ સદાચારી હતા. એમને એક પુત્ર થયો જેનું નામ ગુણનિધિ હતું. તે બહુ મોટો દુરાચારી અને જુગારી થઈ ગયો હતો. પિતાએ પુત્રનો ત્યાગ કરી દીધો. તે ઘેરથી નીકળી ગયો અને કેટલાય દિવસ સુધી ભૂખ્યો ભૂખ્યો ભટક્યા કરતો રહ્યો. એક દિવસ તે નૈવેદ્યની ચોરીની ઈચ્છાથી એક શિવમંદિરમાં ગયો. ત્યાં તેણે પોતાનાં વસ્ત્રોને સળગાવીને અજવાળું કર્યું. આ જાણે કે એના દ્વારા ભગવાન શિવને માટે દીપદાન થઈ ગયું. ત્યાર પછી ચોરીમાં એ પકડાઈ ગયો, અને એને પ્રાણદંડ મળ્યો. પોતાનાં કુકર્મોને કારણે તે યમદૂતો દ્વારા બાંધવામાં આવ્યો. એટલામાં જ ભગવાન શંકરના પાર્ષદ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને એમણે એને બંધનમાંથી મુક્ત કરાવ્યો. શિવગણોના સંગથી એનું હૃદય શુદ્ધ થઈ ગયું હતું. તેથી તે એમની સાથે તત્કાળ શિવલોકમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં બધા દિવ્ય ભોગોનો ઉપભોગ થયો. ઉમામહેશ્વરનું સેવન કરીને કાલાન્તરમાં તે કલિંગરાજ અરિંદમનો પુત્ર થયો. ત્યાં એનું

નામ દમ હતું. તે નિરંતર ભગવાન શિવની સેવામાં લાગ્યો રહેતો. બાળક હોવા છતાં બીજા

બાળકો સાથે શિવનું ભજન કર્યા કરતો હતો. તે જ્યારે ક્રમશઃ યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો અને પિતાના પરલોકગમન પછી રાજસિંહાસન પર બેઠો.

રાજા દમ ખૂબ પ્રસન્નતાપૂર્વક ચારે બાજુ શિવધર્મનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. ભૂપાલ દમનું દમન કરવું બીજાઓ માટે સર્વથા કઠિન હતું. હે બ્રહ્મન્! સમસ્ત શિવાલયોમાં દીપદાન કર્યા સિવાય તે બીજા કોઈ ધર્મને જાણતા ન હતા. એમણે પોતાના રાજ્યમાં રહેનારા સમસ્ત ગ્રામ-અધ્યક્ષોને બોલાવીએ આજ્ઞા આપી દીધી કે 'શિવમંદિરમાં દીપદાન કરવું સૌને માટે ફરજિયાત છે. જે જે ગ્રામ-અધ્યક્ષના ગામની પાસે જેટલાં શિવાલય હોય, ત્યાં ત્યાં કોઈ પણ જાતનો વિચાર કર્યા વિના સદા દીપ પ્રગટાવવો જોઈએ.' આજીવન આ જ ધર્મનું પાલન કરવાને કારણે રાજા દમે બહુ મોટી ધર્મસંપત્તિનો સંચય કરી લીધો. પછી તે કાલ-ધર્મને અધીન થઈ ગયા અર્થાત્ મૃત્યુ પામ્યા. દીપદાનની વાસનાથી યુક્ત હોવાને કારણે એમણે શિવાલયોમાં ઘણા દીપ પ્રગટાવ્યા અને લોકો પાસે પણ પ્રગટાવ્યા અને એના ફલરૂપે જન્મજન્માંતરમાં તે રત્નમય દીપોની પ્રભાનો આશ્રય થઈને અલકાપુરીના સ્વામી થયા. આ રીતે ભગવાન શિવને માટે કરેલું થોડું પણ પૂજન અથવા આરાધન સમયાનુસાર મહાન ફળ આપે છે, એવું જાણીને ઉત્તમ સુખની ઈચ્છા રાખનાર લોકોએ શિવનું ભજન અવશ્ય કરવું જોઈએ. તે દીક્ષિતનો પુત્ર જે હમેશાં સર્વ પ્રકારના અધર્મોમાં જ રચ્યોપચ્યો રહેતો હતો, દૈવયોગથી શિવાલયમાં ધન-ચોરવા માટે ગયો અને પોતાના સ્વાર્થવશ પોતાનાં કપડાંની દીપકની વાટ બનાવીને એના પ્રકાશથી શિવલિંગ પરનું અંધારું દૂર કર્યું - આ સત્કર્મથી તેના ફળસ્વરૂપે તે કલિંગદેશનો રાજા થયો અને ધર્મમાં એનો અનુરાગ થઈ ગયો. પછી દીપકની વાસનાનો ઉદય થવાથી શિવાલયોમાં દીપ પ્રગટાવીને એણે દિક્પાલનું પદ પ્રાપ્ત કરી લીધું. હે મુનીશ્વર! જુઓ તો ખરા, ક્યાં એનું તે કર્મ અને ક્યાં દિક્પાલની પદવી, જેનો આ માનવધર્મ પ્રાણી આ સમયે પણ ઉપભોગ કરી રહ્યો છે. હે તાત! આ તો એના ઉપર શિવના સંતુષ્ટ હોવાની વાત બતાવાઈ છે. હવે એકચિત્ત થઈને એ સાંભળો કે કેવી રીતે સદાને માટે એની ભગવાન શિવ સાથે મિત્રતા થઈ ગઈ. હું આ પ્રસંગનું તમને વર્ણન કરી બતાવું છું.

હે નારદ! પહેલાના પાદ્મકલ્પની વાત છે. મારા બ્રહ્માના માનસપુત્ર પુલસ્ત્યથી વિશ્રવાનો જન્મ થયો અને વિશ્રવાના પુત્ર વૈશ્રવણ (કુબેર) થયા. એમણે પૂર્વકાળમાં અત્યંત ઉગ્ર તપસ્યા દ્વારા ત્રિનેત્રધારી મહાદેવની આરાધના કરીને વિશ્વકર્માની બનાવેલી આ અલકાપુરીનો ઉપભોગ કર્યો. જ્યારે તે કલ્પ વીતી ગયો અને મેઘવાહન કલ્પનો પ્રારંભ થયો, એ સમયે યજ્ઞદત્તનો પુત્ર, જે પ્રકાશનું દાન કરવાવાળો હતો કુબેરરૂપે અત્યંત દુસ્સહ તપસ્યા કરવા માંડ્યો. દીપદાન માત્રથી મળનારી શિવભક્તિના પ્રભાવને જાણીને શિવની ચિત્પ્રકાશિકા કાશિકાપુરીમાં ગયો અને પોતાના ચિત્તરૂપી રત્નમય પ્રદીપોથી અગિયાર રુદ્રોને ઉદ્બોધિત કરીને અનન્ય ભક્તિ અને સ્નેહસંપન્ન થઈને તે તન્મયતાપૂર્વક શિવના ધ્યાનમાં મગ્ન થઈને નિશ્ચલભાવથી બેસી ગયો. જે શિવની એકતાનું મહાન પાત્ર છે. તપરૂપી અગ્નિથી વૃદ્ધિ પામેલું છે, કામ, ક્રોધ વગેરે મહાવિઘ્નરૂપી પતંગોના આઘાતથી શૂન્ય છે,

પ્રાણનિરોધરૂપી વાયુશૂન્ય સ્થાનમાં નિશ્ચલભાવથી પ્રકાશિત છે, નિર્મળ દૃષ્ટિને કારણે સ્વરૂપથી પણ નિર્મળ છે તથા સદ્‌ભાવરૂપી પુષ્પોથી જેની પૂજા કરવામાં આવી છે એવા શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા કરીને તે ત્યાં સુધી તપસ્યામાં લાગી રહ્યો જ્યાં સુધી એના શરીરમાં માત્ર હાડકાં અને ચામડી જ અવશિષ્ટ ન રહી. આ રીતે એણે દશ હજાર વર્ષ સુધી તપસ્યા કરી. તદનંતર, વિશાલાક્ષી પાર્વતીદેવી સાથે ભગવાન વિશ્વનાથ કુબેર પાસે આવ્યા. એમણે પ્રસન્નચિત્તે અલકાપુરીપતિ સામે જોયું. તે શિવલિંગમાં મનને એકાગ્ર કરીને લાકડાનું ઠૂંઠું હોય તેમ સ્થિર ભાવથી બેઠા હતા. ભગવાન શિવે એમને કહ્યું, "હે અલકાપતે! હું વરદાન આપવા માટે ઉદ્યત છું. તમે તમારો મનોરથ બતાવો.'

આ વાણી સાંભળીને તપસ્યાના સ્વામી એવા કુબેરે જ્યાં આંખો ખોલીને જોયું ત્યાં તો ઉમાવલ્લભ ભગવાન શ્રીકંઠને સામે ઊભેલા જોયા. તે ઉદયકાળના સહસ્ર સૂર્યોથી પણ અધિક તેજસ્વી હતા. એમના મસ્તક પર ચંદ્રમા ચાંદની પાથરી રહ્યો હતો. ભગવાન શંકરના તેજથી એમની આંખો ઝંખવાઈ ગઈ. એમનું તેજ પ્રતિહત થઈ ગયું અને એ નેત્ર બંધ કરીને મનોરથથી પણ પાર બિરાજમાન દેવદેવેશ્વર શિવ સામે નિવેદન કરવા લાગ્યા - 'હે નાથ! મારાં નેત્રોમાં એ દૃષ્ટિશક્તિ આપો જેથી આપનાં ચરણકમળોનાં દર્શન થઈ શકે. હે સ્વામિન! આપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાઓ, એ જ મારે માટે સૌથી મોટું વરદાન છે. હે ઈશ! બીજા કોઈ વરદાનથી મારે હવે શું પ્રયોજન છે. હે ચંદ્રશેખર! આપને નમસ્કાર હો.'

કુબેરની આ વાત સાંભળીને દેવાધિદેવ ઉમાપતિએ પોતાની હથેળીઓથી એમનો સ્પર્શ કરીને એમને જોવાની શક્તિ પ્રદાન કરી. દૃષ્ટિશક્તિ મળી જવાથી યજ્ઞદત્તના એ પુત્રે આંખો ફાડી ફાડીને પહેલાં ઉમા તરફ જ જોવાનો પ્રારંભ કર્યો - એ મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યો, 'ભગવાન શંકરની સમીપે આ સર્વાંગ સુંદરી કોણ છે? એણે એવું કયું તપ કર્યું છે, જે મારી તપસ્યાથી પણ વધી ગયું છે. આ રૂપ, આ પ્રેમ, આ સૌભાગ્ય અને અસીમ શોભા - બધું જ અદ્‌ભુત છે.' તે બ્રાહ્મણકુમાર વારે વારે આમ જ બોલવા લાગ્યો. જ્યારે વારે વારે આ પ્રમાણે બોલીને તે ક્રૂર દૃષ્ટિથી એમની તરફ જોવા લાગ્યો ત્યારે તે વામાના અવલોકનથી એની ડાબી આંખ ફૂટી ગઈ. ત્યાર પછી દેવી પાર્વતીએ મહાદેવજીને કહ્યું - 'હે પ્રભો! આ દુષ્ટ તપસ્વી વારે વારે મારી બાજુ જોઈને શું બકી રહ્યો છે? આપ મારી તપસ્યાના તેજને પ્રગટ કરો.' દેવીની આ વાત સાંભળીને ભગવાન શિવે હસતાં હસતાં એમને કહ્યું - 'હે ઉમે! આ તમારો પુત્ર છે. એ તમને ક્રૂર દૃષ્ટિથી નથી જોતો પરંતુ તમારી તપઃસંપત્તિનું વર્ણન કરી રહ્યો છે.' દેવીને આવું કહીને ભગવાન શિવ પુનઃ એ બ્રાહ્મણકુમારને કહેવા લાગ્યા - 'હે વત્સ! હું તારી તપસ્યાથી સંતુષ્ટ થઈને તને વરદાન આપવા ઈચ્છું છું. તું નિધિઓનો સ્વામી અને ગુહ્યકોનો રાજા થઈ જા. હે સુવ્રત! યક્ષ, કિન્નર અને રાજાઓના પણ રાજા થઈને પુણ્યજનોના પાલક અને સર્વને માટે ધનના દાતા બનો. મારી સાથે તમારી સદા મૈત્રી બની રહેશે અને હું નિત્ય તમારી નિકટમાં જ નિવાસ કરીશ. હે મિત્ર! તમારી પ્રીતિની અભિવૃદ્ધિ કરવા માટે હું અલકાની (અલકાપુરી, નગરી) પાસે

જ રહીશ. આવો, આ ઉમાદેવીનાં ચરણોમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરો કેમકે, એ તમારી માતા છે. હે મહાભક્ત યજ્ઞદત્તકુમાર! તમે અત્યંત પ્રસન્નચિત્તે એમનાં ચરણોમાં પડી જાઓ.'

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! આ પ્રકારે વરદાન આપીને ભગવાન શિવે પાર્વતીને કહ્યું - ફરી કહ્યું - 'હે દેવેશ્વરી! આના ઉપર કૃપા કરો. હે તપસ્વિનિ! આ તમારો પુત્ર છે.' ભગવાન શંકરનું આ કથન સાંભળીને જગદંબા પાર્વતીએ પ્રસન્નાચિત્ત થઈને યજ્ઞદત્તકુમારને કહ્યું - 'હે વત્સ! ભગવાન શિવમાં તમારી સદા નિર્મળ ભક્તિ રહ્યા કરો. તમારી ડાબી આંખ તો ફૂટી જ ગઈ છે. એટલે એક જ પિંગલનેત્રથી યુક્ત રહો. મહાદેવજીએ જે વરદાન આપ્યાં છે એ સર્વ તમને એ જ રૂપે સુલભ થાઓ. હે બેટા! મારા રૂપ પ્રત્યે ઈર્ષ્યા કરવાને કારણે તમે કુબેર નામે પ્રસિદ્ધ થશો.' આ પ્રકારે કુબેરને વરદાન દઈને ભગવાન મહેશ્વર પાર્વતીદેવી સાથે પોતાના વિશ્વેશ્વરધામમાં ચાલ્યા ગયા. આ રીતે કુબેરે ભગવાન શિવની મૈત્રી પ્રાપ્ત કરી અને અલકાપુરીની પાસે જે કૈલાસ પર્વત છે તે ભગવાન શંકરનું નિવાસ સ્થાન બની ગયું.

(અધ્યાય ૧૭-૧૯)

*

ભગવાન શિવનું કૈલાસ પર્વત પર ગમન તથા સૃષ્ટિ ખંડનો ઉપસંહાર

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! હે મુને! કુબેરના તપોબળથી ભગવાન શિવનું જે પ્રકારે પર્વતશ્રેષ્ઠ કૈલાસ પર શુભ - આગમન થયું તે પ્રસંગ સાંભળો. કુબેરને વરદાન આપનારા વિશ્વેશ્વર શિવ જ્યારે એમને નિધિપતિ થવાનું વરદાન આપીને પોતાના ઉત્તમ સ્થળે ચાલ્યા ગયા, ત્યારે એમણે મનમાં ને મનમાં જ આ રીતે વિચાર કર્યો - 'બ્રહ્માજીના લલાટથી જેમનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તથા જે પ્રલયનું કાર્ય સંભાળે છે, એ રુદ્ર મારું પૂર્ણ સ્વરૂપ છે. તેથી એમના જ રૂપે હું ગુહ્યકોના નિવાસસ્થાનમાં કૈલાસ પર્વત પર જઈશ. એમના જ રૂપે હું કુબેરનો મિત્ર બનીને એ જ પર્વત પર વિલાસપૂર્વક રહીશ અને બહુ ભારે તપ કરીશ.'

શિવની આ ઈચ્છાનું ચિંતન કરીને એ રુદ્રદેવે કૈલાસ પર્વત પર જ્યા ઉત્સુક ડમરુ વગાડ્યું. ડમરુનો એ અવાજ જે ઉત્સાહવર્ધક હતો, ત્રણે લોકોમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયો. એનો વિચિત્ર અને ગંભીર શબ્દ આહ્વાનની ગતિથી યુક્ત હતો, અર્થાત્ સાંભળનારાઓને પોતાની પાસે આવવાની પ્રેરણા આપી રહ્યો હતો. એ ધ્વનિને સાંભળીને હું તથા શ્રીવિષ્ણુ વગેરે બધા દેવતા, ઋષિ, મૂર્તિમાન આગમ, નિગમ અને સિદ્ધ ત્યાં આવી પહોંચ્યા - દેવતા અને અસુર વગેરે બધા લોકો મોટા ઉત્સાહમાં સભર થઈને ત્યાં આવ્યા. ભગવાન શિવના સમસ્ત પાર્ષદ તથા સર્વલોકવંદિત મહાભાગ ગણપાલ જ્યાં હતા ત્યાંથી આવી ગયા.

આટલું કહીને બ્રહ્માજીએ ત્યાં આવેલા ગણપાલોનો નામોલ્લેખપૂર્વક પરિચય આપ્યો, પછી આ રીતે કહેવાનો આરંભ કર્યો - તે બોલ્યા - ત્યાં અસંખ્ય મહાબલી ગણપાલ પધાર્યા તે બધા ને બધા હજારો ભુજાઓથી યુક્ત હતા, અને મસ્તક પર જટાનો જ મુગટ ધારણ કરેલો હતો. બધા જ ચંદ્રચૂડ, નીલકંઠ અને ત્રિલોચન હતા. હાર, કુંડળ, કેયૂર અને મુગટ વગેરેથી

અલંકૃત હતા. તેઓ મારા, શ્રીવિષ્ણુના તથા ઈન્દ્રની જેમ તેજસ્વી જણાતા હતા. અણિમા વગેરે આઠે સિદ્ધિઓથી ઘેરાયેલા હતા અને કરોડો સૂર્યોની જેમ ઉદ્‌ભાસિત થઈ રહ્યા હતા. એ સમયે ભગવાન શિવે વિશ્વકર્માને એ પર્વત પર નિવાસ-સ્થાન બનાવવાની આજ્ઞા આપી - અનેક ભક્તોની સાથે પોતાના અને બીજાના રહેણાક માટે યથાયોગ્ય આવાસ તૈયાર કરવાનો આદેશ આપ્યો.

હે મુને! ત્યારે વિશ્વકર્માએ ભગવાન શિવની આજ્ઞા અનુસાર એ પર્વત ઉપર જઈને તરત જ વિવિધ પ્રકારનાં ગૃહોની રચના કરી. પછી શ્રીહરિની પ્રાર્થનાની કુબેર પણ અનુગ્રહ કરીને ભગવાન શિવ સાનંદ કૈલાસ પર્વત પર ગયા. ઉત્તમ મુહૂર્તમાં પોતાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરીને ભક્તવત્સલ પરમેશ્વર શિવે સર્વને પ્રેમદાન દઈને સનાથ કર્યા, એ પછી આનંદથી ભાવ-વિભોર બનેલા શ્રીવિષ્ણુ વગેરે સમસ્ત દેવતાઓ, મુનિઓ અને સિદ્ધોએ શિવનો પ્રસન્નતાપૂર્વક અભિષેક કર્યો. હાથમાં વિવિધ પ્રકારની ભેટસોગાદ લઈને બધાંએ ક્રમશઃ એમનું પૂજન કર્યું અને ભારે ઉત્સવની સાથે એમની આરતી ઉતારી. હે મુને! એ સમયે આકાશમાંથી પુષ્પોની વર્ષા થઈ, જે મંગલસૂચક હતી. બધી બાજુએ જયજયકાર અને નમસ્કારના શબ્દો ગૂંજવા લાગ્યા - મહાન ઉત્સાહ ફેલાયેલો હતો, જે બધાંની સુખ - વૃદ્ધિ કરી રહ્યો હતો. એ સમયે સિંહાસન પર બેસીને જ શ્રીવિષ્ણુ વગેરે સર્વ સર્વદેવતાઓ દ્વારા કરેલી યથોચિત સેવાને વારંવાર ગ્રહણ કરતાં કરતાં ભગવાન શિવ ખૂબ શોભી રહ્યા હતા - દેવતા વગેરે સર્વલોકોએ સાર્થક અને પ્રિય વચનો દ્વારા લોકકલ્યાણકારી ભગવાન શંકરનાં પૃથક્ પૃથક્ સ્તવનો કર્યાં. સર્વેશ્વર પ્રભુએ પ્રસન્નચિત્તથી એ સ્તવન સાંભળીને સર્વને પ્રસન્નતાપૂર્વક મનોવાંછિત વરદાન અને ઈચ્છિત વસ્તુઓ પ્રદાન કરી. હે મુને! ત્યાર પછી શ્રીવિષ્ણુની સાથે હું તથા અન્ય સર્વ દેવતા અને મુનિ મનોવાંછિત વસ્તુ મેળવીને આનંદિત થઈને શિવની આજ્ઞાથી પોતપોતાના ધામમાં ચાલ્યા ગયા - કુબેર પણ શિવની આજ્ઞાથી પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના સ્થાને ગયા. પછી ભગવાન શંભુ, જે સર્વથા સ્વતંત્ર છે, યોગપરાયણ અને ધ્યાનતત્પર થઈ પર્વતપ્રવર કૈલાસ પર રહેવા લાગ્યા. થોડો સમય પત્ની વગર જ પસાર કરીને પરમેશ્વર શિવે દક્ષકન્યા સતીને પત્નીરૂપે પ્રાપ્ત કરી લીધી. હે દેવર્ષે! પછી એ મહેશ્વર દક્ષકુમારી સતી સાથે વિહાર કરવા લાગ્યા અને લોકપરાયણ થઈને સુખનો અનુભવ કરવા લાગ્યા - હે મુનીશ્વર! આ પ્રકારે મેં તમને આ રુદ્રના અવતારનું વર્ણન કર્યું, સાથે જ એમનું કૈલાસ પર આગમન અને કુબેર સાથે મૈત્રીનો પ્રસંગ સંભળાવ્યો છે. કૈલાસની અંદર થનારી એમની જ્ઞાનવૃદ્ધિની લીલાનું પણ વર્ણન કર્યું, જે આલોક અને પરલોકમાં સદા સંપૂર્ણ મનોવાંછિત ફળને આપનારી છે. જે એકાગ્રચિત્તે આ કથા સાંભળે અથવા વાંચે છે તે આ લોકમાં ભોગ પામીને પરલોકમાં મોક્ષ લાભ કરે છે.

(અધ્યાય-૨૦)

*

॥ રુદ્રસંહિતાનો સૃષ્ટિખંડ સંપૂર્ણ ॥

*

રુદ્રસંહિતા, દ્વિતીય (સતી) ખંડ

નારદજીના પ્રશ્ન અને બ્રહ્માજી દ્વારા એમના ઉત્તરો, સદાશિવથી ત્રિદેવોની ઉત્પત્તિ અને બ્રહ્માજીથી દેવતા વગેરેની સૃષ્ટિની પછી એક નારી અને એક પુરુષનું પ્રાગટ્ય

નારદજી બોલ્યા—હે મહાભાગ! હે મહાપ્રભો! હે વિધાતઃ! આપના મુખારવિંદથી મંગલકારિણી શંભુકથા સાંભળતાં સાંભળતાં મારું મન હજુ ધરાયું નથી. તેથી ભગવાન શિવનું આખું શુભ ચરિત્ર મને કહી સંભળાવો. હે સંપૂર્ણ વિશ્વની સૃષ્ટિ કરવાવાળા બ્રહ્મદેવ! હું સતીની કીર્તિથી યુક્ત શિવનું દિવ્ય ચરિત્ર સાંભળવા ચાહું છું. શોભાશાલિની સતી કેવી રીતે દક્ષપત્નીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થઈ? મહાદેવજીએ વિવાહનો વિચાર કેવી રીતે કર્યો? પૂર્વકાળમાં દક્ષ પ્રત્યે

રોષને કારણે સતીએ પોતાના શરીરનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો? ચેતનાકાશને પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તે ફરીથી હિમાલયની કન્યા કેવી રીતે થઈ? પાર્વતીએ કેવી રીતે ઉગ્ર તપસ્યા કરી અને એમનો વિવાહ કેવી રીતે થયો? કામદેવનો નાશ કરનાર ભગવાન શંકરના અર્ધા શરીરમાં એ કેવી રીતે સ્થાન પામ્યાં? હે મહામતે! આ સર્વ વાતોને તમે વિસ્તારપૂર્વક કહો. આપના જેવો

બીજો કોઈ સંશયનું નિવારણ કરનાર નથી અને થશે પણ નહીં.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે મુનિ! દેવી સતી અને ભગવાન શિવનો શુભ યશ પરમ પાવન, દિવ્ય

તથા ગોપનીયથી પણ અત્યંત ગોપનીય છે. તે સર્વ મારી પાસેથી સાંભળો. પૂર્વકાળમાં ભગવાન શિવ નિર્ગુણ, નિર્વિકલ્પ, નિરાકાર, શક્તિરહિત, ચિન્મય અને સત્ અને અસત્‌થી વિલક્ષણ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત હતા. પછી એ જ પ્રભુ સગુણ અને શક્તિમાન થઈને વિશિષ્ટરૂપ ધારણ કરીને સ્થિત થયા. એમની સાથે ભગવતી ઉમા બિરાજમાન હતાં. હે વિપ્રવર! તે ભગવાન શિવ દિવ્ય આકૃતિથી સુશોભિત થઈ રહ્યા હતા. એમના મનમાં કોઈ વિકાર ન હતો. તે પોતાના પરાત્પર સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત હતા. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! એમના ડાબા અંગથી ભગવાન વિષ્ણુ, જમણા અંગથી હું-બ્રહ્મા અને મધ્ય અંગથી અર્થાત્ હૃદયથી રુદ્રદેવ પ્રગટ થયા. હું બ્રહ્મા સૃષ્ટિકર્તા થયો, ભગવાન વિષ્ણુ જગતનું પાલન કરવા લાગ્યા અને સ્વયં રુદ્રે સંહારનું કાર્ય સંભાળ્યું. આ રીતે ભગવાન સદાશિવ સ્વયં જ ત્રણ રૂપ ધારણ કરીને સ્થિત થયા. એમની જ આરાધના કરીને મેં લોકપિતામહ બ્રહ્માએ દેવતા, અસુર અને મનુષ્ય વગેરે સંપૂર્ણ જીવોની સૃષ્ટિ કરી. દક્ષ આદિ પ્રજાપતિ અને દેવશિરોમણિઓની સૃષ્ટિ કરીને હું બહુ પ્રસન્ન થયો તથા સ્વયંને સૌથી ઊંચો માનવા લાગ્યો. હે મુને! જ્યારે મરીચિ, અત્રિ, પુલહ, પુલસ્ત્ય, અંગિરા, ક્રતુ, વસિષ્ઠ, નારદ, દક્ષ અને ભૃગુ – આ મહાન પ્રભાવશાળી માનસપુત્રોને મેં ઉત્પન્ન કર્યા ત્યારે મારા હૃદયમાંથી અત્યંત મનોહર રૂપવાળી એક સુંદર નારી ઉત્પન્ન થઈ, જેનું નામ 'સંધ્યા' હતું. તે દિવસે ક્ષીણ થઈ જતી, પરંતુ સાયંકાળમાં એનું રૂપસૌંદર્ય ઝળકી ઊઠતું હતું. તે મૂર્તિમતી સાયં-સંધ્યા હતી, નિરંતર કોઈ મંત્રનો જપ કરતી રહેતી હતી. સુંદર ભ્રમરોવાળી તે નારી સૌંદર્યની ચરમસીમા સુધી પહોંચી ગઈ હતી અને મુનિઓનાં મન પણ મોહી લેતી હતી.

આવી જ રીતે મારા મનથી એક મનોહર પુરુષ પણ પ્રગટ થયો. તે અત્યંત સુંદર હતો. એના શરીરનો મધ્ય ભાગ (કટિપ્રદેશ) પાતળો હતો. દંતપંક્તિઓ ખૂબ જ સુંદર હતી. એનાં અંગોમાંથી મતવાળા હાથી જેવી ગંધ પ્રગટ થતી હતી. એનાં નેત્ર પ્રફુલ્લ કમળની જેમ શોભા આપતાં હતાં. અંગોમાં કેસર લગાડેલું હતું, જેની સુગંધ નાસિકાને તૃપ્ત કરી રહી હતી. એ પુરુષને જોઈને દક્ષ વગેરે મારા બધા પુત્ર અત્યંત ઉત્સુક થઈ ગયા. એમનાં મન વિસ્મયથી ભરાઈ ગયાં. જગતની સૃષ્ટિ કરનાર હું - જગદીશ્વર બ્રહ્માની તરફ અર્થાત્ મારી તરફ જોઈને એ પુરુષે વિનયથી ડોક ઝુકાવી દીધી અને મને પ્રણામ કરીને કહ્યું.

તે પુરુષ બોલ્યો—'હે બ્રહ્મ! હું કયું કાર્ય કરું? મારે યોગ્ય જે કામ હોય એમાં મને લગાડી દો. કેમકે, હે વિધાતા! આજે તમે જ સૌથી અધિક માનનીય અને યોગ્ય પુરુષ છો. આ લોક આપથી જ શોભિત થઈ રહ્યો છે.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—'હે ભદ્રપુરુષ! તમે પોતાના આ જ સ્વરૂપથી તથા પુષ્પથી બનાવેલ પાંચ બાણોથી સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોને મોહિત કરતાં કરતાં સૃષ્ટિના સનાતન કાર્યને ચલાવો. આ ચરાચર ત્રિભુવનમાં આ દેવતા આદિ કોઈ પણ જીવ તમારો તિરસ્કાર કરવામાં સમર્થ થશે નહીં. તમે છૂપા રૂપે પ્રાણીઓના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને સદા સ્વયં એમના સુખનો હેતુ બનીને સૃષ્ટિનું સનાતન કાર્ય ચાલુ રાખો. સમસ્ત પ્રાણીઓનાં જે મન છે, તે તમારાં પુષ્પમય બાણના સદાયે અનાયાસ જ અદ્‌ભુત લક્ષ્ય બને

જશે અને તમે નિરંતર એમને મદમત્ત બનાવતા રહેશો. આ મેં તમારે માટે કર્મ-કાર્ય બતાવ્યું છે, જે સૃષ્ટિનું પ્રવર્તક હશે અને તમારાં ઠીક ઠીક નામ શાં હશે, એ વાતને મારા પુત્રો બતાવશે.

હે સુરશ્રેષ્ઠ! આવું કહીને પોતાના પુત્રોનાં મુખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીને હું ક્ષણભર માટે પોતાના કમલમય આસન પર ચૂપચાપ બેસી ગયો.

(અધ્યાય ૧-૨)

*

કામદેવનાં નામોનો નિર્દેશ, એનો રતિની સાથે વિવાહ તથા કુમારી સંધ્યાનું ચરિત્ર – વસિષ્ઠ મુનિનું ચંદ્રભાગ પર્વત પર એને તપસ્યાની વિધિનું બતાવવું

બ્રહ્માજી કહે છે—હે મુને! ત્યાર પછી મારા અભિપ્રાયને જાણનાર મરીચિ વગેરે મારા પુત્ર બધા મુનિઓએ એ પુરુષનું ઉચિત નામ રાખ્યું. દક્ષ વગેરે પ્રજાપતિઓએ એનું મુખ જોઈને જ પરોક્ષનાં પણ બધાં વૃત્તાંત જાણીને એને રહેવા માટે સ્થાન અને પત્ની પ્રદાન કરી.

મારા પુત્ર મરીચિ વગેરે દ્વિજોએ એ પુરુષનું નામ નિશ્ચિત કરીને એને આ યુક્તિયુક્ત વાત કહી.

ઋષિ બોલ્યા—તમે જન્મ ધારણ કરતાંની સાથે જ અમારાં મનનું પણ મંથન કરવા લાગ્યા. એટલા માટે લોકમાં 'મન્મથ' નામથી તમે વિખ્યાત થશો. હે મનોભવ! ત્રણે લોકમાં તમે ઈચ્છા અનુસાર રૂપ ધારણ કરવાવાળા છો, તમારા સમાન સુંદર બીજું કોઈ નથી, એટલે કામરૂપ હોવાને કારણે તમે 'કામ' નામથી પણ વિખ્યાત થશો. લોકોને મદમત્ત બનાવી દેવાને કારણે તમારું એક નામ 'મદન' હશે. તમે મોટા દર્પથી ઉત્પન્ન થયા છો એટલે 'દર્પક' કહેવાશો અને સદર્પ હોવાને કારણે જ જગતમાં 'કંદર્પ' નામથી તમારી ખ્યાતિ થશે. સમસ્ત દેવતાઓના સમ્મિલિત બલ-પરાક્રમ પણ તમારા સમાન નહીં હોય, તેથી બધાં જ સ્થાનો પર તમારો અધિકાર હશે. તમે સર્વવ્યાપી થશો. જે આદિ પ્રજાપતિ છે એ જ આ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ દક્ષ તમારી ઈચ્છાને અનુરૂપ પત્ની સ્વયં આપશે. એ તમારી કામિની (તમારામાં અનુરાગ રાખનારી) થશે.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે મુને! તદનંતર હું

ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો. એ પછી દક્ષ મારી વાતનું સ્મરણ રાખીને કંદર્પને કહેવા લાગ્યા – 'હે કામદેવ! મારા શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલી મારી આ કન્યા સુંદર રૂપ અને ઉત્તમ ગુણોથી સુશોભિત છે. એને તમે પોતાની પત્ની બનાવવા ગ્રહણ કરો. આ ગુણોની દૃષ્ટિએ સર્વથા તમારે યોગ્ય છે. હે મહાતેજસ્વી મનોભવ! એ સદા તમારી સાથે રહેનારી અને તમારી રુચિ પ્રમાણે ચાલનારી હશે. ધર્મતઃ એ સદા તમારે અધીન હશે.'

આવું કહીને દક્ષે પોતાના શરીરના પરસેવામાંથી પ્રગટ થયેલી એ કન્યાનું નામ 'રતિ' રાખીને એને પોતાની સામે બેસાડી અને 'કંદર્પ'ને સંકલ્પપૂર્વક સોંપી દીધી. હે નારદ! દક્ષની તે પુત્રી બહુ રમણીય અને મુનિઓનાં

મનને પણ મોહી લેનાર હતી. એની સાથે વિવાહ કરીને કામદેવને પણ બહુ મોટી પ્રસન્નતા થઈ. પોતાની 'રતિ' નામક સુંદર સ્ત્રીને જોઈને એના હાવ-ભાવ વગેરેથી અનુરંજિત થઈને કામદેવ મોહિત થઈ ગયો. હે તાત! એ સમયે બહુ મોટો ભારે ઉત્સવ થવા લાગ્યો, જે બધાંના સુખમાં અભિવૃદ્ધિ કરનારો હતો. પ્રજાપતિ દક્ષ એ વાતને વિચારીને બહુ જ પ્રસન્ન હતો કે મારી પુત્રી આ વિવાહથી સુખી છે, કામદેવને પણ મોટું સુખ પ્રાપ્ત થયું, એનાં બધાં દુઃખો દૂર થઈ ગયાં. દક્ષકન્યા રતિ પણ કામદેવને મેળવીને બહુ જ પ્રસન્ન થઈ ગઈ. જેવી રીતે સંધ્યાકાળમાં મનોહારિણી વિદ્યુન્માલાની સાથે મેઘ શોભા આપે છે, એવી રીતે રતિની સાથે પ્રિય વચન બોલનાર કામદેવ ખૂબ શોભી રહ્યો હતો. આ રીતે રતિ તરફ ભારે મોહથી યુક્ત રતિપતિ કામદેવે એને પોતાના હૃદય સિંહાસન પર આસન આપ્યું, જેવી રીતે યોગી પુરુ યોગવિદ્યાને હૃદયમાં ધારણ કરે છે. આ રીતે પૂર્ણ ચંદ્રમુખી રતિ પણ એ શ્રેષ્ઠ પતિને પ્રાપ્ત કરીને એવી જ રીતે શોભિત થઈ, જેવી રીતે શ્રીહરિને મેળવીને પૂર્ણચંદ્રાનના લક્ષ્મી શોભે છે.

સૂતજી કહે છે—બ્રહ્માજીનું આ વચન સાંભળીને મુનિશ્રેષ્ઠ નારદ મનમાં ને મનમાં બહુ પ્રસન્ન થયા, અને ભગવાન શંકરનું સ્મરણ કરીને હર્ષપૂર્વક બોલ્યા – 'હે મહાભાગ! હે વિષ્ણુશિવ! હે મહામતે! હે વિધાતઃ! તમે ચંદ્રમૌલિ શિવની આ અદ્ભુત કહી છે. હવે હું એ જાણવા ચાહું છું કે વિવાહ પછી જ્યારે કામદેવ પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના સ્થાને ચાલ્યા ગયા, દક્ષ પણ પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા, આપ અને આપના માનસપુત્ર પણ પોતપોતાના ધામમાં ગયા, ત્યારે પિતરોને ઉત્પન્ન કરનારી બ્રહ્મકુમારી સંધ્યા ક્યાં ગઈ? એણે શું કર્યું

ક્યા પુરુષની સાથે એનો વિવાહ થયો? સંધ્યાનું એ સર્વ ચરિત્ર વિશેષરૂપે મને કહી બતાવો.'

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે મુને! સંધ્યાનું એ આખું ચરિત્ર સાંભળો, જેનું શ્રવણ કરીને સમસ્ત કામિનિઓ સદાને માટે સતી-સાધ્વી થઈ શકતી હતી. તે સંધ્યા, જે પહેલાં મારી માનસપુત્રી હતી, તપસ્યા કરીને શરીરને છોડીને મુનિશ્રેષ્ઠ મેધાતિથિની બુદ્ધિમતી પુત્રી થઈને અરુન્ધતી નામથી વિખ્યાત થઈ. ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરીને એ દેવીએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશના કહેવાથી શ્રેષ્ઠ વ્રતધારી મહાત્મા વસિષ્ઠની પોતાના પતિ તરીકે પસંદગી કરી. તે સૌમ્ય સ્વરૂપવાળી દેવી સૌની વંદનીયા અને પૂજનીયા શ્રેષ્ઠ પતિવ્રતા રૂપે વિખ્યાત થઈ.

નારદજીએ પૂછ્યું—હે ભગવન્! સંધ્યાએ કેવી રીતે, શા માટે અને ક્યાં તપ કર્યું? કેવી રીતે શરીર છોડીને તે મેધાતિથિની પુત્રી થઈ? બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ – એ ત્રણે દેવતાઓના બતાવ્યા શ્રેષ્ઠવ્રતધારી મહાત્મા વસિષ્ઠને એણે કેવી રીતે પોતાના પતિ બનાવ્યા? હે પિતામહ! આ બધું હું વિસ્તારથી સાંભળવા માગું છું. અરુન્ધતીના આ કુતૂહલપૂર્ણ ચરિત્રનું આપ યથાર્થરૂપે વર્ણન કરો.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે મુને! સંધ્યાના મનમાં એક વાર સકામ ભાવ આવી ગયો, એટલે એ સાધ્વીએ આ નિશ્ચય કર્યો કે 'વૈદિકમાર્ગને અનુસાર હું અગ્નિમાં પોતાના આ શરીરની આહુતિ આપી દઈશ. આજથી આ ભૂતલ પર કોઈ પણ દેહધારી ઉત્પન્ન થતાંની સાથે કામભાવથી યુક્ત ન થાય, એટલા માટે મેં કઠોર તપસ્યા કરીને મર્યાદા સ્થાપિત કરી (તરુણ અવસ્થાથી પૂર્વ કોઈ પર પણ કામનો પ્રભાવ નહીં પડે, એવી સીમા નિર્ધારિત કરીશ) એ પછી આ જીવનનો ત્યાગ કરી દઈશ.'

મનમાં ને મનમાં આવો વિચાર કરીને ચંદ્રભાગ નામક એ શ્રેષ્ઠ પર્વત પર જતી રહી, જ્યાંથી ચંદ્રભાગા નદીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. મનમાં તપસ્યાનો દૃઢ નિશ્ચય લઈને સંધ્યાને શ્રેષ્ઠ પર્વત પર ગયેલી જાણીને મેં મારી સમીપ બેઠેલા વેદ-વેદાંગોના પારંગત, વિદ્વાન, સર્વજ્ઞ, જિતાત્મા અને જ્ઞાનયોગી પુત્ર વસિષ્ઠને કહ્યું – 'હે બેટા વસિષ્ઠ! મનસ્વિની સંધ્યા તપસ્યાની અભિલાષાથી ચંદ્રભાગ નામના પર્વત પર ગઈ છે. તમે જાઓ અને વિધિપૂર્વક એને દીક્ષા આપો. હે તાત! તે તપસ્યાના ભાવને જાણતી નથી. એટલા માટે જે પ્રકારે તમારા યથોચિત ઉપદેશથી એને ઈચ્છિત અભીષ્ટ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે એવો પ્રયત્ન કરો.'

હે નારદ! મેં દયાપૂર્વક વસિષ્ઠને આ પ્રકારે આજ્ઞા આપી ત્યારે તે 'જેવી આજ્ઞા' કહીને એક

તેજસ્વી બ્રહ્મચારીના રૂપે સંધ્યા પાસે ગયા. ચંદ્રભાગા પર્વત પર એક દેવ-સરોવર છે, જે જળાશયોચિત ગુણોથી પરિપૂર્ણ થઈને માનસ સરોવર સમાન શોભી રહ્યું છે. વસિષ્ઠે એ સરોવર જોયું અને એના તટ પર બેઠેલી સંધ્યા તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો. કમળોથી પ્રકાશિત થનાર એ સરોવર તટ પર બેઠેલી સંધ્યાથી ઉપલક્ષિત થઈને એવી રીતે શોભી રહી હતી જેવી રીતે પ્રદોષકાળમાં ઊગેલ ચંદ્રમા અને નક્ષત્રોથી યુક્ત આકાશ શોભે છે તેમ. સુંદર ભાવવાળી સંધ્યાને ત્યાં બેઠેલી જોઈને મુનિએ કુતૂહલપૂર્વક એ બૃહલ્લોહિત નામવાળા સરોવરને સારી રીતે જોયું. એવું જ પ્રાકારભૂત પર્વતનો શિખરથી દક્ષિણ સમુદ્ર તરફ જતી ચંદ્રભાગા નદીનું પણ એમણે દર્શન કર્યું. જેવી રીતે ગંગા હિમાલયમાંથી નીકળીને સમુદ્ર તરફ જાય છે, એવી જ રીતે ચંદ્રભાગાના પશ્ચિમ શિખરને ભેદીને તે નદી સમુદ્ર તરફ જઈ રહી હતી. એ ચંદ્રભાગ પર્વત ઉપર બૃહલ્લોહિત સરોવરને કિનારે બેઠેલી સંધ્યાને જોઈને વસિષ્ઠજીએ આદરપૂર્વક પૂછ્યું.

વસિષ્ઠજી બોલ્યા—'હે ભદ્રે! તું આ નિર્જન પર્વત પર શા માટે આવી છે? કોની પુત્રી છે અને તેં અહીં શું કરવાનો વિચાર કર્યો છે? એ બધું હું સાંભળવા ચાહું છું. જો છુપાવા જેવી વાત ન હોય તો મને કહે.

મહાત્મા વસિષ્ઠની આ વાત સાંભળીને સંધ્યાએ એ મહાત્મા ભણી જોયું. તે મહાત્મા પોતાના તેજથી પ્રજ્વલિત અગ્નિની જેમ પ્રકાશિત થઈ રહ્યા હતા. એમનો જોઈને એવું જણાતું હતું કે જાણે બ્રહ્મચર્ય દેહ ધારણ કરીને આવી ગયું હોય. મસ્તક પર જટા ધારણ કરેલ તે બ્રહ્મચારી ખૂબ શોભી રહ્યા હતા. સંધ્યાએ એ તપોધનને આદર સાથે પ્રણામ કરીને કહ્યું

સંધ્યા બોલી—'હે બ્રહ્મન્! હું બ્રહ્માજીની પુત્રી છું. મારું નામ સંધ્યા છે. હું તપસ્યા કરવા આ નિર્જન પર્વત પર આવી છું. જો મને ઉપદેશ આપવાનું આપને યોગ્ય લાગે તો તમે મને તપસ્યાની વિધિ જણાવો. હું એ જ કરવા ચાહું છું. બીજી કશીય ગોપનીય વાત નથી. હું તપસ્યાના ભાવને – એ કરવાના નિયમોને જાણ્યા વિના જ આ તપોવનમાં આવી ગઈ છું. તેથી ચિંતાથી ક્ષીણ થઈ રહી છું અને મારા હૃદયમાં કંપ થાય છે.

સંધ્યાની વાત સાંભળીને બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજીએ, જે સ્વયં સર્વ કાર્યોના જ્ઞાતા છે, બીજી કોઈ વાત પૂછી નહીં. એ મનમાં ને મનમાં તપસ્યાનો નિશ્ચય કરી ચૂકી હતી અને એ માટે તે અત્યંત ઉદ્યમશીલ હતી. એ સમયે વસિષ્ઠે મનથી ભક્તવત્સલ ભગવાન શંકરનું સ્મરણ કરીને આ પ્રમાણે કહ્યું.

વસિષ્ઠજી બોલ્યા—હે શુભાનને! જે સૌથી મહાન અને ઉત્કૃષ્ટ તેજ છે અને જે ઉત્તમ અને મહાન તપ છે તથા જે સૌના પરમારાધ્ય પરમાત્મા છે એવા ભગવાન શંભુને તમે હૃદયમાં ધારણ કરો. જે એકલા જ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના આદિ કારણ છે, એ ત્રિલોકીના આદિસ્રષ્ટા, અદ્વિતીય પુરુષોત્તમ શિવનું ભજન કરો. આગળ બતાવવામાં આવશે એ મંત્રથી દેવેશ્વર શંભુની આરાધના કરો. એનાથી તમને બધું જ મળી જશે, એમાં સંશય નથી. 'ૐ નમઃ શંકરાય: ૐ' આ મંત્રનો નિરંતર જપ કરતાં કરતાં મૌન તપસ્યાનો આરંભ કરો અને હું જે નિયમ બતાવું છું, એ સાંભળો. તમારે મૌન રાખીને જ સ્નાન કરવું પડશે, મૌનનું આલંબન

લઈને તે અનુસાર જ મહાદેવજીની પૂજા કરવી જોઈએ. પ્રથમ બે વાર છઠ્ઠા સમયમાં તમારે કેવળ જળનો જ પૂર્ણ આહાર કરવો જોઈએ – કરી શકો. જ્યારે ત્રીજી વાર છઠ્ઠો સમય આવે ત્યારે કેવળ ઉપવાસ કર્યા કરો. આ રીતે તપસ્યાની સમાપ્તિ સુધી છઠ્ઠા કાળમાં જલાહાર અને ઉપવાસની ક્રિયા થયા કરે. હે દેવી! આ રીતે થનારી મૌન તપસ્યા બ્રહ્મચર્યનું ફળ આપનારી તથા સંપૂર્ણ મનોવાંછિત મનોરથોને પૂર્ણ કરનારી હોય છે. આ સત્ય છે, આ સત્ય છે એમાં સંશય નથી. પોતાના ચિત્તમાં આવો શુભ ઉદ્દેશ્ય લઈને ઇચ્છાનુસાર શંકરજીનું ચિંતન કરો. તે પ્રસન્ન થશે પછી તમને અવશ્ય જ અભીષ્ટ ફળ પ્રદાન કરશે.

આ રીતે સંધ્યાને તપસ્યા કરવાની વિધિનો ઉપદેશ આપીને મુનિવર વસિષ્ઠ યથોચિતરૂપે વિદાય લઈને ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા.

(અધ્યાય ૩-૫)

*

સંધ્યાની તપસ્યા, એના દ્વારા ભગવાન શિવની સ્તુતિ તથા એનાથી સંતુષ્ટ થયેલા શિવનું એને અભીષ્ટ વરદાન આપવું અને મેધાતિથિના યજ્ઞમાં મોકલવી

બ્રહ્માજી કહે છે—મારા પુત્રોમાં શ્રેષ્ઠ મહાપ્રાજ્ઞ હે નારદ! તપસ્યાના નિયમનો ઉપદેશ આપીને જ્યારે વસિષ્ઠજી પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા ત્યારે તપના એ વિધાનને સમજીને સંધ્યા મનમાં ને મનમાં બહુ પ્રસન્ન થઈ. પછી તો તે સાનંદ મનથી તપસ્વિનીને યોગ્ય એવો વેશ બનાવીને બૃહલ્લોહિત સરોવરના તટ પર જ તપસ્યા કરવા લાગી. વસિષ્ઠજીએ તપસ્યા માટે જે મંત્રનું સાધન બતાવ્યું હતું, એનાથી ઉત્તમ ભક્તિભાવ સાથે તે ભગવાન શંકરની આરાધના કરવા લાગી. એણે ભગવાન શિવમાં પોતાના ચિત્તને જોડી દીધું અને એકાગ્ર મનથી તે બહુ ભારે તપસ્યા કરવા લાગી – એ તપસ્યામાં ને તપસ્યામાં એના ચાર યુગ વ્યતીત થઈ ગયા. ત્યારે ભગવાન શિવ એની તપસ્યાથી સંતુષ્ટ થઈ ખૂબ પ્રસન્ન થયા તથા અંદર-બહાર અને આકાશમાં પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવીને જે રૂપનું એ ચિંતન કરતી હતી એ જ રૂપે એની આંખો સામે પ્રગટ થઈ ગયા. એણે મનથી જેનું ચિંતન કર્યું હતું, એ જ પ્રભુ શંકરને પોતાની સામે ઉપસ્થિત થયેલા જોઈ એ અત્યંત આનંદમાં

નિમગ્ન થઈ ગઈ. ભગવાનનું મુખારવિંદ ખૂબ જ પ્રસન્ન દેખાતું હતું. એમના સ્વરૂપથી જાણે શાંતિની વર્ષા થઈ રહી હતી. તે અચાનક જ ભયભીત થઈને વિચારવા લાગી કે 'હું ભગવાન હરને શું કહું? કેવી રીતે એમની સ્તુતિ કરું?' એ ચિંતામાં પડીને એણે એનાં બંને નેત્રો બંધ કરી લીધાં. નેત્ર બંધ કરી લેવાથી ભગવાન શિવે એના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને એને દિવ્ય જ્ઞાન આપ્યું, દિવ્ય વાણી આપી અને દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રદાન કરી. જ્યારે એ દિવ્ય જ્ઞાન, દિવ્ય દૃષ્ટિ અને દિવ્ય વાણી એને પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે તેણે અત્યંત કઠણતાથી જ્ઞાત થવાવાળા જગદીશ્વર શિવને પ્રત્યક્ષ જોઈને એમની સ્તુતિ કરવા માંડી.

સંધ્યા બોલી—જે નિરાકાર અને પરમ જ્ઞાનગમ્ય છે, જે ન તો સ્થૂળ છે, ન તો સૂક્ષ્મ છે અને ઉચ્ચ પણ નથી તથા જેના સ્વરૂપનાં યોગીજનો હૃદયની અંદર ચિંતન કરે છે, એ લોકસૃષ્ટા તમને ભગવાન શિવને નમસ્કાર છે. જેમને શર્વ કહે છે, જે શાંતસ્વરૂપ, નિર્મળ, નિર્વિકાર અને જ્ઞાનગમ્ય છે, જે પોતાના જ પ્રકાશમાં સ્થિત છે અને પ્રકાશિત થાય છે, જેમનામાં વિકારનો અત્યંત અભાવ છે, જે આકાશમાર્ગની જેમ નિર્ગુણ, નિરાકાર બતાવાયા છે તથા જેમનું રૂપ અજ્ઞાન-અંધકારમાર્ગથી સર્વથા પર છે, એ નિત્ય પ્રસન્ન આપ ભગવાન શિવને હું પ્રણામ કરું છું. જેમનું રૂપ એક (અદ્વિતીય), શુદ્ધ, માયાના પ્રકાશ વિનાનું છતાં પ્રકાશમાન, સચ્ચિદાનંદમય, સહજ નિર્વિકાર, નિત્યાનંદમય, સત્ય, ઐશ્વર્યથી યુક્ત, પ્રસન્ન તથા લક્ષ્મીને આપનાર એવા ભગવાન શિવને નમસ્કાર છે. જેમના સ્વરૂપની જ્ઞાનરૂપે જ ઉદ્ભાવના કરી શકાય છે, જે આ જગતથી સર્વથા ભિન્ન છે અને સત્વપ્રધાન, ધ્યાનને યોગ્ય, આત્મસ્વરૂપ, સારભૂત, સૌને પાર પહોંચાડી દેનારા તથા વસ્તુઓમાં પણ પરમ પવિત્ર છે એવા આપ મહેશ્વરને મારા નમસ્કાર છે. આપનું જે સ્વરૂપ શુદ્ધ, મનોહર, રત્નમય આભૂષણોથી વિભૂષિત તથા સ્વચ્છ કપૂરની જેમ ગૌરવર્ણ છે, જેણે પોતાના હાથમાં વર, અભય, શૂલ અને મુંડ ધારણ કરેલાં છે એ દિવ્ય, ચિન્મય, સગુણ, સાકાર વિગ્રહથી સુશોભિત આપ યોગયુક્ત ભગવાન શિવને નમસ્કાર છે. આકાશ, પૃથ્વી, દિશાઓ, જળ, તેજ અને કાળ-આ જેનાં રૂપ છે એવા આપ પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે.*

પ્રધાન (પ્રકૃતિ) અને પુરુષ જેમના શરીરથી પ્રગટ થયાં છે અર્થાત્ એ બંને જેનાં શરીર છે, એટલા જ માટે જેમનું યથાર્થ રૂપ અવ્યક્ત (બુદ્ધિ વગેરેથી પર) છે, એવા ભગવાન શંકરને વારંવાર નમસ્કાર છે. જે બ્રહ્મા થઈને જગતની સૃષ્ટિ કરે છે, જે વિષ્ણુ થઈને સંસારનું પાલન કરે છે તથા જે રુદ્ર થઈને અંતમાં આ સૃષ્ટિનો સંહાર કરશે, એવા જ આપ ભગવાન સદાશિવને

* નિરાકારં જ્ઞાનગમ્યં પરં યન્નૈવ સ્થૂલં નાપિ સૂક્ષ્મં નો ચોચ્ચમ્ । અંતશ્ચિન્ત્યં યોગિભિસ્તસ્ય રૂપં તસ્મૈ તુભ્યં લોકકર્ત્રે નમોઽસ્તુ । શર્વં શાન્તં નિર્મલં નિર્વિકારં જ્ઞાનગમ્યં સ્વપ્રકાશેઽવિકારમ્ । ખ્વાધ્વપ્રખ્યં ધ્વાન્તમાર્ગાત્પરસ્તાદ્રૂપં યસ્ય ત્વાં નમામિ પ્રસન્નમ્ । એકં શુદ્ધં દીપ્યમાનં વિનાજાં ચિદાનન્દં સહજં ચાવિકારિ । નિત્યાનંદં સત્યભૂતિપ્રસન્નં યસ્ય શ્રીદં રૂપમસ્મૈ નમોઽસ્તુ । વિદ્યાકારોદ્ભાવનીયં પ્રભિન્નં સત્ત્વચ્છન્દં ધ્યેયમાત્મસ્વરૂપમ્ । સારં પારં પાવનાનાં પવિત્રં તસ્મૈ રૂપં યસ્ય ચૈવં નમસ્તે । યત્ત્વાકારં શુદ્ધરૂપં મનોજ્ઞં રત્નાકલ્પં સ્વચ્છકર્પૂરગૌરં । ઇષ્ટાભીતી શૂલમુંડે દધાનં હસ્તૈર્નમો યોગયુક્તાય તુભ્યમ્ । ગગનં ભૂર્દિશશ્ચૈવ સલિલં જ્યોતિરેવ ચ । પુનઃ કાલશ્ચ રૂપાણિ યસ્ય તુભ્યં નમોઽસ્તુ તે ।
(શિવપુરાણ રુ. સં. સ. ખં. ૬।૧૨-૧૬)

વારંવાર નમસ્કાર છે. જે કારણોનાં પણ કારણ છે, દિવ્ય અમૃતરૂપ જ્ઞાન તથા અણિમા વગેરે ઐશ્વર્ય પ્રદાન કરનારા છે, સમસ્ત લોકાન્તરોનો વૈભવ આપવાવાળો છે, સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપ છે તથા પ્રકૃતિથી પણ પર છે એવા પરમેશ્વર શિવને નમસ્કાર છે, નમસ્કાર છે. આ જગત એમનાથી ભિન્ન ન કહી શકાય, જેમનાં ચરણોમાંથી પૃથ્વી તથા અન્યોન્ય અંગોથી સંપૂર્ણ દિશાઓ, સૂર્ય, ચંદ્રમા, કામદેવ અને અન્ય દેવતાઓ પ્રગટ થયા છે અને જેમની નાભિથી અંતરિક્ષનો આવિર્ભાવ થયો છે એવા આપ ભગવાન શંભુને મારા નમસ્કાર હો. હે પ્રભો! આપ જ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ પરમાત્મા છો, તમે જ વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાઓ છો, તમે જ હર (સંહારકર્તા) છો, તમે જ સદ્બ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મ છો, તમે સદા વિચારમાં તત્પર રહો છો. જેને આદિ નથી, મધ્ય નથી અને અંત નથી, જેનાથી આખું જગત ઉત્પન્ન થયું છે તથા જે મન અને વાણીનો વિષય નથી એવા મહાદેવજીની સ્તુતિ હું કેવી રીતે કરી શકીશ.*

બ્રહ્મા આદિ દેવતા તથા તપસ્યાના સ્વામી એવા મુનિ પણ જેનાં રૂપોનું વર્ણન કરી શકતા નથી, એવા પરમેશ્વરનું વર્ણન અથવા સ્તવન હું કેવી રીતે કરી શકું? હે પ્રભો! તમે નિર્ગુણ છો, હું મૂઢ સ્ત્રી આપના ગુણોને કેવી રીતે જાણી શકું? આપનું રૂપ તો એવું છે, જેને ઇંદ્રસહિત સંપૂર્ણ દેવતા અને અસુર પણ નથી જાણતા. હે મહેશ્વર! આપને નમસ્કાર હો. હે તપોમય! આપને નમસ્કાર છે. હે દેવેશ્વર! હે શંભો! મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. આપને વારંવાર નમસ્કાર છે.+

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! સંધ્યાનું આ સ્તુતિપૂર્ણ વચન સાંભળીને એના દ્વારા સારી રીતે પ્રશંસિત થયેલા ભક્ત વત્સલ પરમેશ્વર બહુ પ્રસન્ન થયા. એમનું શરીર વલ્કલ અને મૃગચર્મથી ઢંકાયેલું હતું. મસ્તક ઉપર પવિત્ર જટાજૂટ શોભી રહ્યો હતો. એ સમયે પાલો પડવાથી (ઓસ-ઝાકળ બિંદુઓ) કમળની જેમ વિલાયેલા મુખને જોઈને ભગવાન હરે દયાથી દ્રવિત થઈને એને આ પ્રકારે કહ્યું –

મહેશ્વરે કહ્યું—હે ભદ્રે! હું તમારી આ ઉત્તમ તપસ્યાથી બહુ જ પ્રસન્ન છું. હે શુદ્ધબુદ્ધિવાળી દેવી! તમારા આ સ્તવનથી પણ મને બહુ જ સંતોષ થયો છે, તેથી આ વખતે તમારી ઇચ્છા અનુસાર કોઈ વરદાન માગી લો. જે વરદાનથી તમને પ્રયોજન હોય તથા જે

* પ્રધાન પુરુષૌ યસ્ય કાયત્વેન વિનિર્ગતૌ। તસ્માદવ્યક્તરૂપાય શંકરાય નમો નમઃ॥
યો બ્રહ્મા કુરુતે સૃષ્ટિં યો વિષ્ણુઃ કુરુતે સ્થિતિમ્। સંહરિષ્યતિ યો રુદ્રસ્તસ્મૈ તુભ્યં નમો નમઃ॥
નમો નમઃ કારણકારણાય દિવ્યામૃતજ્ઞાનવિભૂતિદાય। સમસ્ત લોકાન્તર ભૂતિદાય પ્રકાશરૂપાય પરાત્પરાય॥
યસ્યાપરં નો જગદુચ્યતે પદાત્ ક્ષિતિર્દિશઃ સૂર્ય ઇન્દુર્મનોજઃ। બહિર્મુખા નાભિતશ્ચાન્તરિક્ષં તસ્મૈ તુભ્યં શંભવે મે નમોઽસ્તુ॥
ત્વં પરઃ પરમાત્મા ચ ત્વં વિદ્યા વિવિધા હરઃ। સદ્બ્રહ્મ ચ પરં બ્રહ્મ વિચારણપરાયણઃ॥
યસ્ય નાદિર્ન મધ્યં ચ નાન્તમસ્તિ જગદ્યતઃ। કથં સ્તોષ્યામિ તં દેવમવાઙ્મનસગોચરમ્॥
(શિવપુરાણ રુ. સં. સ. ખં. ૬/૧૮-૨૩)

+ યસ્ય બ્રહ્માદયો દેવા મુનયશ્ચ તપોધનાઃ। ન વિપૂર્વન્તિ રૂપાણિ વર્ણનીયઃ કથં સ મે॥
સ્ત્રિયા મયા તે કિં જ્ઞેયા નિર્ગુણસ્ય ગુણાઃ પ્રભો। નૈવ જાનન્તિ યદ્રૂપં સેન્દ્રા અપિ સુરાસુરાઃ॥
નમસ્તુભ્યં મહેશાન નમસ્તુભ્યં તપોમય। પ્રસીદ શંભો દેવેશ ભૂયો ભૂયો નમોઽસ્તુ તે॥
(શિવપુરાણ રુ. સં. સ. ખં. ૬/૨૪-૨૬

તમારા મનમાં હોય, એને હું અહીં અવશ્ય પૂર્ણ કરીશ. તમારું કલ્યાણ હો. હું તમારા વ્રત-નિયમથી બહુ પ્રસન્ન છું.

પ્રસન્નચિત્ત મહેશ્વરનું આ વચન સાંભળીને અત્યંત હર્ષથી સભર થયેલી સંધ્યા એમને વારંવાર પ્રણામ કરીને બોલી – હે મહેશ્વર! જો આપ મને પ્રસન્નતાપૂર્વક વરદાન દેવા ચાહતા હો, જો હું વરદાન પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય હોઉં અને પાપથી શુદ્ધ થઈ ગયેલી હોઉં અને હે દેવ! આ સમયે જો આપ મારી તપસ્યાથી પ્રસન્ન છો તો મારું માગેલું પહેલું વરદાન સફળ કરો. હે દેવેશ્વર! આ આકાશમાં પૃથ્વી આદિ કોઈ પણ સ્થાનમાં જે પ્રાણીઓ છે, તે બધાંને બધાં જ જન્મ લેતાંની સાથે જ કામભાવથી યુક્ત ન થઈ જાય. હે નાથ! મારી સકામ દૃષ્ટિ ક્યાંય ન પડે. મારા જે પતિ હોય તે પણ મારા અત્યંત સુહૃદ હોય. પતિ સિવાય જે કોઈ પુરુષ મને સકામ ભાવથી જુએ – એના પુરુષત્વનો નાશ થઈ જાઓ, તે તત્કાળ નપુંસક થઈ જાય.

નિષ્પાપ સંધ્યાનું આ વચન સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા ભક્તવત્સલ ભગવાન શંકર બોલ્યા – હે દેવી! હે સંધ્યે! સાંભળ. હે ભદ્રે! તેં જે જે વરદાન માગ્યાં છે એ બધાં તારી તપસ્યાથી સંતુષ્ટ થઈને મેં તને આપી દીધાં. પ્રાણીઓના જીવનમાં મુખ્યતઃ ચાર અવસ્થાઓ હોય છે – પહેલી શૈશવ અવસ્થા, બીજી કૌમાર અવસ્થા, ત્રીજી યૌવન અવસ્થા અને ચોથી વૃદ્ધાવસ્થા. ત્રીજી અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં દેહધારી જીવ કામભાવથી યુક્ત થશે. ક્યાંક ક્યાંક બીજી અવસ્થાના અંતિમ ભાગમાં જ પ્રાણી સકામ થઈ જશે. તારી તપસ્યાના પ્રભાવથી મેં આ મર્યાદા સ્થાપિત કરી દીધી છે કે જેથી દેહધારી જીવ જન્મ લેતાંની સાથે જ કામાસક્ત નહીં થઈ જાય. તું પણ લોકમાં એવા જ દિવ્ય સતીભાવને પ્રાપ્ત કર, જેવી રીતે ત્રણે લોકમાં બીજી કોઈ પણ સ્ત્રી માટે સંભવ નહીં થાય. પાણિગ્રહણ કરનાર પતિ સિવાય જે કોઈ પણ પુરુષ તારી સામે જોશે તે તત્કાળ નપુંસક થઈને દુર્બળતાને પ્રાપ્ત થઈ જશે. તારો પતિ મહાન તપસ્વી તથા દિવ્યરૂપથી સંપન્ન એવો એક મહાભાગ મહર્ષિ હશે, જે તારી સાથે સાત કલ્પો સુધી જીવિત રહેશે. તેં જે જે વરદાન માગ્યાં હતાં તે બધાં મેં પૂર્ણ કરી દીધાં. હવે હું તને બીજી વાત કહીશ, જે પૂર્વજન્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેં પહેલેથી જ એ પ્રતિજ્ઞા કરી રાખી છે કે હું અગ્નિમાં મારા શરીરનો ત્યાગ કરીશ. એ પ્રતિજ્ઞાને સફળ કરવાને વાસ્તે હું તને એક ઉપાય બતાવું છું. એ નિઃસંદેહ કર. મુનિવર મેધાતિથિનો એક યજ્ઞ ચાલી રહ્યો છે. જે બાર વર્ષો સુધી ચાલુ રહેવાનો છે. એમાં અગ્નિ પૂર્ણતયા પ્રજ્વલિત છે. તું વગર વિલંબે એ અગ્નિમાં તારા પોતાના શરીરનો ઉત્સર્ગ (ત્યાગ) કરી દે. એ પર્વતની ઉપત્યકામાં ચંદ્રભાગા નદીના તટ પર તામસ-આશ્રમમાં મુનિવર મેધાતિથિ મહાયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરી રહ્યા છે. તું સ્વચ્છંદતાપૂર્વક ત્યાં જા. મુનિ તને ત્યાં જોઈ શકશે નહીં. મારી કૃપાથી તું મુનિની અગ્નિથી પ્રગટ થયેલી પુત્રી થઈ જઈશ. તારા મનમાં જે કોઈને સ્વામી તરીકે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હોય, એને હૃદયમાં ધારણ કરીને એનું જ ચિંતન કરતાં કરતાં તું તારા શરીરને એ યજ્ઞના અગ્નિમાં હોમી દેજે. હે સંધ્યે! જ્યારે તું એ પર્વત પર ચાર યુગો સુધી કઠોર તપસ્યા કરી રહી હતી, એ દિવસોમાં એ ચતુર્યુગીનો સત્યયુગ

વીતી ગયો અને ત્રેતાના પ્રથમ ભાગમાં પ્રજાપતિ દક્ષને ઘણી કન્યાઓ થઈ. એમણે પોતાની તે સુશીલ કન્યાઓનો યથાયોગ્ય વર સાથે વિવાહ કરી દીધો. એમાં સત્યાવીશ કન્યાઓના વિવાહ એમણે ચંદ્રમા સાથે કરી દીધો. ચંદ્રમા અન્ય બધી પત્નીઓને છોડી કેવળ રોહિણી સાથે પ્રેમ કરવા લાગ્યો. આ કારણે ક્રોધથી ભરેલા દક્ષે જ્યારે ચંદ્રમાને શાપ આપી દીધો, ત્યારે સમસ્ત દેવતા તમારી પાસે આવ્યા. પરંતુ હે સંધ્યા! તારું મન તો મારામાં પરોવાયેલું હતું, તેથી તેં બ્રહ્માજી સાથે આવેલા એ દેવતાઓ પર દષ્ટિપાત સુદ્ધાં ન કર્યો. ત્યારે બ્રહ્માજીએ આકાશની સામે જોઈને અને ચંદ્રમા પુનઃ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે એ હેતુ મનમાં રાખીને એને શાપથી મુક્તિ અપાવવા એક નદીની સૃષ્ટિ કરી જે ચંદ્ર અથવા ચંદ્રભાગા નદીના નામે વિખ્યાત થઈ. ચંદ્રભાગા નદીના પ્રાદુર્ભાવ સમયે જ મહર્ષિ મેધાતિથિ ત્યાં ઉપસ્થિત થયા હતા. તપસ્યા દ્વારા એમની સમાનતા કરનાર ન તો કોઈ થયો છે, ન તો કોઈ છે અને ન તો કોઈ થશે. એ મહર્ષિએ વિધિ-વિધાન સાથે લાંબા સમય સુધી ચાલનાર જ્યોતિષ્ટોમ નામક યજ્ઞનો આરંભ કર્યો છે. એમાં અગ્નિદેવ પૂર્ણ રૂપે પ્રજ્વલિત થઈ રહ્યા છે. એ જ અગ્નિમાં તું તારા શરીરને હોમી દે અને પરમ પવિત્ર થઈ જા. આવું કરવાથી એ સમયે તારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ જશે.

આ રીતે સંધ્યાને એના હિતાર્થે ઉપદેશ દઈને દેવેશ્વર ભગવાન શિવ ત્યાં અંતર્ધાન થઈ ગયા. (અધ્યાય ૬)

*

સંધ્યાની આત્માહુતિ, એનું અરુન્ધતીના રૂપે અવતીર્ણ થઈને મુનિવર વસિષ્ઠની સાથે વિવાહ કરવો, બ્રહ્માજીનો રુદ્રના વિવાહ માટે પ્રયત્ન અને ચિંતા તથા ભગવાન વિષ્ણુનું એમને 'શિવા'ની આરાધના માટે ઉપદેશ આપીને ચિંતામુક્ત કરવા

બ્રહ્માજી કહે છે—'હે નારદ! જ્યારે વરદાન આપીને ભગવાન શંકર અંતર્ધાન થઈ ગયા ત્યારે સંધ્યા પણ એ જ સ્થાન પર ગઈ. જ્યાં મુનિ મેધાતિથિ યજ્ઞ કરી રહ્યા હતા. ભગવાન શંકરની કૃપાથી એને ત્યાં કોઈ જોઈ શક્યું નહીં. એણે એ તેજસ્વી બ્રહ્મચારીનું સ્મરણ કર્યું, જેણે એને માટે તપસ્યાની વિધિનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. હે મહામુને! પૂર્વકાળમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠે મને પરમેષ્ઠીની આજ્ઞાથી એક તેજસ્વી બ્રહ્મચારીનો વેશ ધારણ કરીને અને તપસ્યા કરવાને માટે ઉપયોગી નિયમોનો ઉપદેશ કર્યો હતો. સંધ્યા પોતાને તપસ્યાનો ઉપદેશ આપનાર એ જ બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણ વસિષ્ઠને પતિરૂપે મનમાં રાખીને એ મહાયજ્ઞમાં પ્રજ્વલિત અગ્નિની પાસે ગઈ. એ સમયે ભગવાન શંકરની કૃપાથી મુનિઓએ એને જોઈ નહીં. બ્રહ્માજીની તે પુત્રી ખૂબ હરખથી એ અગ્નિમાં પ્રવેશી ગઈ. એનું પુરોડાશમય* શરીર તત્કાળ બળી ગયું. એ

* યજ્ઞ ભાગ

પુરોડાશની અલક્ષિત ગંધ ચારે બાજુ ફેલાઈ ગઈ. અગ્નિએ ભગવાન શંકરની આજ્ઞાથી એના સોના જેવા શરીરને બાળીને શુદ્ધ કરીને પુનઃ સૂર્યમંડળમાં પહોંચાડી દીધું. ત્યારે સૂર્યે પિતરો અને દેવતાઓની તૃપ્તિ માટે એને બે ભાગોમાં વિભક્ત કરીને પોતાના રથમાં સ્થાપિત કરી દીધું.

હે મુનીશ્વર! એના શરીરનો ઉપરનો ભાગ પ્રાતઃસંધ્યા થયો, જે દિવસ અને રાતની વચમાં આવનારી આદિ-સંધ્યા છે અને એના શરીરનો બાકીનો ભાગ સાયં-સંધ્યા થયો અને રાત્રિના મધ્યમાં થનારી અંતિમ-સંધ્યા છે. સાયં-સંધ્યા હંમેશાં જ પિતરોને પ્રસન્નતા પ્રદાન કરનારી હોય છે. સૂર્યોદયથી પહેલાં જ્યારે અરુણોદય

થાય, પ્રાચીના ક્ષિતિજમાં લાલી છવાઈ જાય, ત્યારે પ્રાતઃ સંધ્યા પ્રગટ થાય છે અને તે દેવતાઓને પ્રસન્ન કરનારી હોય છે. જ્યારે લાલ કમલની જેમ સૂર્ય અસ્ત થઈ જાય છે એ જ સમય સદા સાયં-સંધ્યાનો ઉદય થાય છે, જે પિતરોને આનંદ પ્રદાન કરનાર હોય છે. પરમ દયાળુ ભગવાન શિવે એના મનસહિત પ્રાણોને દિવ્ય શરીરથી યુક્ત દેહધારી બનાવી દીધી - જ્યારે મુનિના યજ્ઞનો સમાપ્તિનો અવસર આવ્યો, ત્યારે તે અગ્નિની જ્વાળામાં મહર્ષિ મેધાતિથિને તપાવેલા સુવર્ણ જેવી કાન્તિવાળી પુત્રીરૂપે પ્રાપ્ત થઈ. મુનિએ બહુ આનંદ, આમોદથી સાથે એ પુત્રીને ગ્રહણ કરી. હે મુને! એમણે યજ્ઞને માટે એને સ્નાન કરાવીને પોતાના ખોળામાં બેસાડી લીધી. શિષ્યોથી ઘેરાયેલા મહામુનિ મેધાતિથિનો ત્યાં ખૂબ જ આનંદ પ્રાપ્ત થયો. એમણે એનું નામ 'અરુંધતી' રાખ્યું. તે કોઈ પણ કારણસર ધર્મનો અવરોધ કરતી ન હતી, એટલે એ ગુણને કારણે એણે સ્વયં આ ત્રિભુવન વિખ્યાત નામ પ્રાપ્ત કરી લીધું. હે દેવર્ષે! યજ્ઞને સમાપ્ત કરીને કૃતકૃત્ય થઈને એ મુનિ પુત્રીની પ્રાપ્તિ થવાથી બહુ પ્રસન્ન હતા - અને પોતાના શિષ્યો સાથે આશ્રમમાં રહીને સદા એનું લાલનપાલન કરતા હતા. દેવી અરુન્ધતી ચંદ્રભાગા નદીના તટ પર તાપસારણ્યની અંદર મુનિવર મેધાતિથિના એ આશ્રમમાં ધીરે ધીરે મોટી થવા લાગી. જ્યારે તે વિવાહને યોગ્ય થઈ ગઈ ત્યારે મેં, વિષ્ણુ તથા મહેશ્વરે મળીને હું-બ્રહ્મા મારા પુત્ર વસિષ્ઠ સાથે એનો વિવાહ કરાવી દીધો. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશના હાથથી નીકળેલા જળથી શિપ્રા આદિ સાત પરમ પવિત્ર નદીઓ ઉત્પન્ન થઈ.

હે મુને! મેધાતિથિની પુત્રી મહાસાધ્વી અરુન્ધતી સમસ્ત પતિવ્રતાઓમાં શ્રેષ્ઠ હતી. એ મહર્ષિ વસિષ્ઠને પતિરૂપે મેળવીને એમની સાથે બહુ શોભા મેળવવા લાગી. એને શક્તિ આદિ શુભ અને શ્રેષ્ઠ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! તે પ્રિયતમ પતિ વસિષ્ઠને મેળવીને વિશેષ શોભા મેળવવા લાગી. હે મુનિશિરોમણિ! આ રીતે મેં તમારી સમક્ષ સંધ્યાના પવિત્ર ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું જે સમસ્ત કામનાઓના ફળને દેનારું છે. પરમ પાવન અને દિવ્ય છે. જે સ્ત્રીઓ શુભ વ્રતનું આચરણ કરનારા પુરુષ આ પ્રસંગને સાંભળે છે, તે સંપૂર્ણ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરી લે છે. એમાં અન્યથા બીજો કશો વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીની આ વાત સાંભળીને નારદજીનું મન પ્રસન્ન થઈ ગયું અને એ આ પ્રકારે બોલ્યા.

નારદજીએ કહ્યું—હે બ્રહ્મન્! આપે અરુન્ધતીની અને પૂર્વજન્મમાં એની જ સ્વરૂપભૂતા સંધ્યાની ખૂબ જ ઉત્તમ કથા સંભળાવી છે, જે શિવભક્તિની વૃદ્ધિ કરનારી છે. હે ધર્મજ્ઞ! હવે આપ ભગવાન શિવના એ પરમ પવિત્ર ચરિત્રનું વર્ણન કરો, જે બીજાનાં પાપોનું વિનાશ કરનારું, ઉત્તમ અને મંગલદાયક હોય. જ્યારે કામદેવ રતિ સાથે વિવાહ કરીને હર્ષપૂર્વક ચાલ્યો ગયો, દક્ષ વગેરે અન્ય મુનિ પણ જ્યારે પોતપોતાના સ્થાને જતા રહ્યા અને જ્યારે સંધ્યા તપસ્યા કરવા માટે ચાલી ગઈ એના પછી ત્યાં શું થયું?

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે વિપ્રવર નારદ! તમે ધન્ય છો, ભગવાન શિવના સેવક છો તેથી શિવની લીલાથી યુક્ત જે એમનું શુભ ચરિત્ર છે તેને ભક્તિપૂર્વક સાંભળો. હે તાત! પૂર્વકાળમાં હું એક વાર જ્યારે મોહમાં પડી ગયો અને ભગવાન શંકરે મારો ઉપહાસ કર્યો ત્યારે મને બહુ ક્ષોભ થયો હતો. વસ્તુતઃ તો શિવની માયાએ મને મોહ પમાડ્યો હતો એટલા માટે હું ભગવાન શિવની ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યો. કેવી રીતે, એ બતાવું છું, તમે સાંભળો. હું એ સ્થાન પર ગયો જ્યાં દક્ષરાજ મુનિ ઉપસ્થિત હતા. ત્યાં રતિની સાથે કામદેવ પણ હતા. હે નારદ! એ સમયે મેં બહુ પ્રસન્નતા સાથે દક્ષ તથા બીજા પુત્રોને સંબોધિત કરીને વાર્તાલાપનો આરંભ કર્યો. એ વાર્તાલાપના સમયે હું શિવની માયાથી પૂર્ણતઃ મોહિત હતો તેથી મેં કહ્યું – 'હે પુત્રો! તમારે એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, જેથી મહાદેવજી કોઈ કમનીય કાન્તિવાળી સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કરે.' એ પછી મેં ભગવાન શિવને મોહિત કરવાનો ભાર રતિસહિત કામદેવને સોંપ્યો. કામદેવે પણ મારી આજ્ઞા માનીને કહ્યું – 'હે પ્રભો! સુંદર સ્ત્રી જ મારું શસ્ત્ર છે તેથી શિવજીને મોહિત કરવાને માટે કોઈ નારીની સૃષ્ટિ કરો.' આ સાંભળીને હું ચિંતામાં પડી ગયો અને લાંબા લાંબા શ્વાસ લેવા લાગ્યો. મારા એ નિશ્વાસથી ઢગલે ઢગલા પુષ્પોથી વિભૂષિત વસંતનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. વસંત અને મલયાનિલ – એ બંને મદનને સહાયક થયા. એમની સાથે જઈને કામદેવને મોહ પમાડવાની વારંવાર ચેષ્ટા કરી, પરંતુ સફળતા ન મળી. જ્યારે તે નિરાશ થઈને પરત આવ્યો ત્યારે એની વાત સાંભળીને મને બહુ દુઃખ થયું. એ સમયે મારા મુખથી જે નિશ્વાસ વાયુ ચાલ્યો એનાથી મારગણોની ઉત્પત્તિ થઈ. એમની મદનની સહાયતા કરવાનો આદેશ આપીને મેં પુનઃ એ સૌને શિવજી પાસે મોકલ્યા, પરંતુ મહાન પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ

તે ભગવાન શિવને મોહમાં ન નાખી શક્યા. કામ સપરિવાર પાછો આવ્યો અને મને પ્રણામ કરીને પોતાને સ્થાને ચાલ્યો ગયો.

એના ગયા પછી હું મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે નિર્વિકાર તથા મનને વશમાં રાખનાર યોગપરાયણ ભગવાન શંકર કોઈ સ્ત્રીને પોતાની સહધર્મિણી બનાવવાનું કેવી રીતે સ્વીકારશે? આ જ વિચારતાં વિચારતાં મેં ભક્તિભાવથી પુનઃ શ્રીહરિનું સ્મરણ કર્યું, જે સાક્ષાત્ શિવસ્વરૂપ તથા મારા શરીરના જન્મદાતા છે. મેં દીન વચનોથી યુક્ત શુભ સ્તોત્રો દ્વારા એમની સ્તુતિ કરી. એ સ્તુતિને સાંભળીને ભગવાન શીઘ્ર જ મારી સામે પ્રગટ થઈ ગયા. એમને ચાર ભુજાઓ શોભતી હતી. નેત્ર પ્રફુલ્લ કમળની જેમ શોભતાં હતાં. એમણે હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરેલાં હતાં. એમના શ્યામ શરીર પર પીતાંબર શોભી રહ્યો હતો. તે ભગવાન શ્રીહરિ ભક્તપ્રિય છે – એમને પોતાના ભક્તો બહુ વહાલા-પ્યારા લાગે છે, સર્વના ઉત્તમ શરણદાતા એ શ્રીહરિને એ રૂપમાં જોઈને મારાં નેત્રોમાંથી પ્રેમાશ્રુઓની ધારા વહેવા માંડી અને હું ગદ્ગદ કંઠે વારંવાર એમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. મારાં એ સ્તોત્રોને સાંભળીને પોતાના ભક્તોનાં દુઃખ દૂર કરનાર ભગવાન વિષ્ણુ બહુ પ્રસન્ન થયા અને શરણમાં આવેલ મને - બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા – 'હે મહાપ્રાજ્ઞ વિધાતઃ! લોકસ્રષ્ટા બ્રહ્મન્! તમે ધન્ય છો. એ બતાવો કે તમે કેમ આજે મારું સ્મરણ કર્યું છે, અને કયા નિમિત્તથી આ સ્તુતિ કરી રહ્યા છો? તમારા પર કયું મહાન દુઃખ આવી પડ્યું છે? એ મને આ સમયે કહો. હું એ બધાં દુઃખ મટાડી દઈશ. એ વિષયમાં કોઈ સંદેહ અથવા અન્યથા વિચાર કરવો ન જોઈએ.'

ત્યારે બ્રહ્માજીએ આખો પ્રસંગ સંભળાવીને કહ્યું, 'હે કેશવ! જો ભગવાન શિવ કોઈ પણ રીતે પત્નીને ગ્રહણ કરે તો હું સુખી થઈ જઈશ, મારા અંતઃકરણનાં બધાં દુઃખ દૂર થઈ જશે. આટલા જ માટે હું આપને શરણે આવ્યો છું.'

મારી આ વાત સાંભળીને ભગવાન મધુસૂદન હસી પડ્યા અને મને - લોકસ્રષ્ટાને - મારો હર્ષ વધારતાં વધારતાં મને શીઘ્ર જ આમ કહ્યું – 'હે વિધાતઃ! તમે મારાં વચન સાંભળો. આ તમારા ભ્રમનું નિવારણ કરવાવાળાં છે. મારું વચન જે વેદ-શાસ્ત્ર આદિનો વાસ્તવિક સિદ્ધાંત છે. શિવ જ સર્વના કર્તા-ભર્તા (પાલક) અને હર્તા (સંહારક) છે. એ જ પરાત્પર છે. પરબ્રહ્મ, પરેશ, નિર્ગુણ, નિત્ય, અનિર્દેશ્ય, નિર્વિકાર, અદ્વિતીય, અચ્યુત, અનંત, સર્વનો અંત કરનાર, સ્વામી અને સર્વવ્યાપી પરમાત્મા અને પરમેશ્વર છે. સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહારના કર્તા, ત્રણે ગુણોનો આશ્રય, વ્યાપક, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ નામથી પ્રસિદ્ધ, રજોગુણ, સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણની પાર, માયાથી જ ભેદયુક્ત પ્રતીત થનાર, નિરીહ, માયારહિત, માયાના સ્વામી અથવા પ્રેરક, ચતુર, સગુણ, સ્વતંત્ર, આત્માનંદસ્વરૂપ, નિર્વિકલ્પ, આત્મારામ, નિર્દ્વન્દ્વ, ભક્તપરવશ, સુંદર વિગ્રહથી સુશોભિત યોગી, નિત્ય યોગપરાયણ, યોગમાર્ગદર્શક, ગર્વહારી, લોકેશ્વર અને સદા દીનવત્સલ છે. તમે એમને જ શરણે જાઓ. સર્વાત્મના શંભુનું ભજન કરો. એથી સંતુષ્ટ થઈને તે તમારું કલ્યાણ કરશે. હે બ્રહ્મન્! જો તમારા મનમાં એ વિચાર હોય કે શંકર પત્નીનું પાણિગ્રહણ કરે તો શિવાને પ્રસન્ન કરવાના ઉદ્દેશ્યથી શિવનું સ્મરણ કરતાં કરતાં

ઉત્તમ તપસ્યા કરો. પોતાના એ મનોરથને હૃદયમાં રાખીને દેવી શિવાનું ધ્યાન કરો. એ દેવેશ્વરી જો પ્રસન્ન થઈ જાય તો બધું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જશે. જો શિવા સગુણરૂપે અવતાર ગ્રહણ કરીને લોકમાં કોઈની પુત્રી થઈને માનવ-શરીર ગ્રહણ કરે તો નિશ્ચય જ જાણજો કે તે મહાદેવની પત્ની થઈ શકે છે. હે બ્રહ્મન્! તમે દક્ષને આજ્ઞા આપો, એ ભગવાન શિવને માટે પત્નીનું ઉત્પાદન કરવા માટે નિમિત્તરૂપે સ્વતઃ ભક્તિભાવથી પ્રયત્નપૂર્વક તપસ્યા કરે. હે તાત! શિવા અને શિવ બંનેને ભક્તોને અધીન જાણવાં જોઈએ. તે નિર્ગુણ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ સ્વેચ્છાથી સગુણ થઈ જાય છે.

'હે વિધે! ભગવાન શિવની ઇચ્છાથી પ્રગટ થયેલા અમે બંનેએ એમને પ્રાર્થના કરી, ત્યારે પૂર્વકાળમાં ભગવાન શંકરે જે વાત કહી હતી તે યાદ કરો. હે બ્રહ્મન્! પોતાની શક્તિથી સુંદર લીલાવિહાર કરનારા નિર્ગુણ શિવે સ્વેચ્છાએ સગુણ થઈને મને અને તમને પ્રગટ કર્યા પછી તમને તો સૃષ્ટિ-કાર્ય કરવાનો આદેશ આપ્યો અને ઉમાસહિત એ અવિનાશી સૃષ્ટિકર્તા પ્રભુએ મને એ સૃષ્ટિના પાલનનું કાર્ય સોંપ્યું. પછી વિવિધ લીલા-વિશારદ એ દયાળુ સ્વામીએ હસીને આકાશ તરફ જોઈને બહુ પ્રેમથી કહ્યું – 'હે વિષ્ણો! મારું ઉત્કૃષ્ટ રૂપ આ વિધાતાના અંગથી આ લોકમાં પ્રગટ થશે, જેનું નામ રુદ્ર હશે. રુદ્રનું રૂપ એવું જ હશે જેવું મારું છે. એ મારું પૂર્ણરૂપ હશે, તમારે બંનેએ સદા એની પૂજા કરવી જોઈએ. એ તમારા બંનેની સંપૂર્ણ મનઃકામનાઓની સિદ્ધિ કરનાર થશે. એ જગતનો પ્રલય કરનાર થશે - એ સમસ્ત ગુણોનો દ્રષ્ટા, નિર્વિશેષ અને ઉત્તમ યોગનો પાલક હશે. જોકે ત્રણે દેવતાઓ મારાં જ રૂપ છે તેમ છતાં વિશેષતઃ રુદ્ર મારૂં પૂર્ણરૂપ હશે. હે પુત્રો! દેવી ઉમાનાં પણ ત્રણ રૂપ થશે. એક રૂપનું નામ લક્ષ્મી હશે, જે આ શ્રીહરિની પત્ની થશે. બીજું રૂપ બ્રહ્મપત્ની સરસ્વતી છે. ત્રીજું રૂપ સતીના નામથી પ્રસિદ્ધ થશે. સતી ઉમાનું પૂર્ણરૂપ હશે. એ જ ભાવિ રુદ્રની પત્ની થશે!

આવું કહીને ભગવાન મહેશ્વર અમારા પર કૃપા કરીને પછી ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયા. અમે બંને સુખપૂર્વક પોતપોતાને કાર્ય વળગ્યા. હે બ્રહ્મન્! સમય મેળવીને મેં અને તમે બંને સપત્નીક થઈ ગયા અને સાક્ષાત્ ભગવાન શંકર રુદ્રનામથી અવતીર્ણ થયા. તે આ સમયે કૈલાસ પર્વત પર નિવાસ કરે છે. હે પ્રજેશ્વર! હવે શિવા પણ સતી નામથી અવતીર્ણ થનાર છે. એટલે તમે એમના ઉત્પાદન માટે જ યત્ન કરવા લાગો.'

આવું કહીને મુજ પર બહુ મોટી દયા કરીને ભગવાન વિષ્ણુ અંતર્ધાન થઈ ગયા અને મને એમની વાતો સાંભળી બહુ આનંદ પ્રાપ્ત થયો.

(અધ્યાય ૭-૧૦)

*

દક્ષની તપસ્યા અને દેવી શિવાનું એમને વરદાન દેવું

નારદજીએ પૂછ્યું—હે પૂજ્ય પિતાજી! દૃઢતાપૂર્વક ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનાર દક્ષે તપસ્યા કરીને દેવી પાસેથી કયું વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું તથા એ દેવી કેવી રીતે દક્ષની કન્યા થઈ?

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે નારદ! તમે ધન્ય છો. આ બધા મુનિઓની સાથે ભક્તિપૂર્વક આ પ્રસંગને સાંભળો. મારી આજ્ઞા મેળવીને ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા મહાપ્રજાપતિ દક્ષે ક્ષીરસાગરના ઉત્તર તટ પર સ્થિત થઈને જગદમ્બિકાને પુત્રીરૂપે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા અને એમનાં દર્શનની કામના લઈને એમને હૃદયમંદિરમાં બિરાજમાન કરીને તપસ્યાનો પ્રારંભ કર્યો. દક્ષે મનને સંયમમાં રાખીને દૃઢતાપૂર્વક કઠોર વ્રતનું પાલન કરતાં કરતાં શૌચ-સંતોષ આદિ નિયમોથી યુક્ત થઈને ત્રણ હજાર દિવ્ય વર્ષો સુધી તપ કર્યું. તે ક્યારેક પાણી પીને જ રહેતા, ક્યારેક માત્ર હવા જ લેતા અને ક્યારેક ઉપવાસ કરતા હતા. ભોજનના નામે ક્યારેક સૂકાં પાંદડાં ચાવી જતા.

હે મુનિશ્રેષ્ઠ નારદ! ત્યારપછી યમ-નિયમ આદિથી યુક્ત થઈને જગદંબાની પૂજામાં લાગ્યા રહેતા, એવા દક્ષને દેવી શિવાએ પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં. જગન્મયી જગદંબાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન પામીને દક્ષે પોતાને કૃતકૃત્ય માન્યા. એ કાલિકા દેવી સિંહ પર આરૂઢ હતાં. એમની અંગકાંતિ શ્યામ હતી. મુખ ખૂબ જ મનોહર હતું. એમને ચાર ભુજાઓ હતી, હાથમાં વરદ, અભય, નીલ કમલ અને ખડ્ગ ધારણ કરેલાં હતાં. એમની મૂર્તિ બહુ જ મનોહારિણી હતી. નેત્ર થોડાં લાલ હતાં. ખુલ્લા કેશ બહુ સુંદર દેખાતા હતા. ઉત્તમ પ્રભાથી પ્રકાશિત થનારાં એ જગદંબાને સારી રીતે પ્રણામ કરીને દક્ષ વિચિત્ર વચનાવલિઓ દ્વારા એમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

દક્ષે કહ્યું—હે જગદંબે! હે મહામાયે! હે મહેશ્વરિ! આપને નમસ્કાર હો. આપે કૃપા કરીને મને આપનાં સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. હે ભગવતિ! હે આદ્યે! મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. હે શિવરૂપિણિ! પ્રસન્ન થાઓ. જગન્માયે! આપને મારા નમસ્કાર હો.*

બ્રહ્માજી કહે છે—હે મુને! સંયત ચિત્તવાળા દક્ષની આ પ્રકારની સ્તુતિ કરવાથી મહેશ્વરિ શિવાએ સ્વયં જ એમના અભિપ્રાયને જાણી લીધો છતાં પણ દક્ષને આ પ્રમાણે કહ્યું – 'હે દક્ષ! તમારી આ ઉત્તમ ભક્તિથી હું બહુ જ સંતુષ્ટ છું. તમે તમારું મનોવાંછિત વરદાન માગો. તમારે માટે હું કશુંય અદેય જોતી નથી.'

જગદંબાની આ વાત સાંભળીને પ્રજાપતિ દક્ષ ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા અને એ શિવાને

* પ્રસીદ ભગવત્યાદ્યે પ્રસીદ શિવરૂપિણિ। પ્રસીદ ભક્તવરદે જગન્માયે નમોઽસ્તુ તે।
(શિવપુરાણ સં. સ. ખં. ૧૨/૩૪)

વારંવાર પ્રણામ કરતાં બોલ્યા –

દક્ષે કહ્યું—હે જગદંબ! હે મહામાયે! જો તમે મને વરદાન દેવા તૈયાર થયાં હો તો મારી વાત સાંભળો અને પ્રસન્નતાપૂર્વક મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો. મારા સ્વામી જે ભગવાન શિવ છે, ને રુદ્ર-નામ ધારણ કરીને બ્રહ્માજીને ત્યાં પુત્રરૂપે અવતીર્ણ થયા છે. તે પરમાત્મા શિવના પૂર્ણાવતાર છે. પરંતુ તમારો કોઈ અવતાર થયો નથી. પછી એમની પત્ની કોણ થશે? માટે હે શિવે! તમે ભૂતલ પર અવતીર્ણ થઈને એ મહેશ્વરને તમારા પોતાના રૂપલાવણ્યથી મોહિત કરો. હે દેવી! તમારા સિવાય બીજી કોઈ સ્રી રુદ્રદેવને ક્યારેય મોહિત કરી શકશે નહિ. તેથી તમે મારી પુત્રી થઈને આ સમયે મહાદેવજીનાં પત્ની બનો. આ રીતે સુંદર લીલા કરીને તમે હરમોહિની (ભગવાન શિવને મોહિત કરનારાં) બનો. હે દેવી! આ જ મારું વરદાન છે એ જ તમે મને આપો. આ કેવળ મારા જ સ્વાર્થની વાત હોય એવું ન વિચારવું જોઈએ. આમાં મારી સાથે સંપૂર્ણ જગતનું પણ હિત સમાયેલું છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવમાંથી બ્રહ્માજીની પ્રેરણાથી હું અહીં આવ્યો છું.

પ્રજાપતિ દક્ષનું આ વચન સાંભળીને જગદંબિકા શિવા હસી પડ્યાં અને મનમાં ને મનમાં જ ભગવાન શિવનું સ્મરણ કરીને આ રીતે બોલ્યાં.

દેવીએ કહ્યું—હે તાત! હે પ્રજાપતે! હે દક્ષ! મારી ઉત્તમ વાત સાંભળો. હું સત્ય કહું છું. તમારી ભક્તિથી અત્યંત પ્રસન્ન થઈને તમને સંપૂર્ણ મનોવાંછિત વસ્તુ આપવા માટે હું તૈયાર છું. હે દક્ષ! યદ્યપિ હું મહેશ્વરી છું તેમ છતાં તમારી ભક્તિને આધીન થઈને તમારી પત્નીના ગર્ભથી તમારી પુત્રીરૂપે અવતીર્ણ થઈશ, એમાં સંશય નથી. હે અનઘ! (પાપરહિત) હું અત્યંત દુસ્સહ તપસ્યા કરીને એવો પ્રયત્ન કરીશ જેથી મહાદેવજી પાસેથી વરદાન મેળવીને એમની પત્ની બની જાઉં. આ સિવાય બીજા કોઈ ઉપાયથી કાર્ય સિદ્ધ નહીં થઈ શકે. કેમકે, ભગવાન સદાશિવ સર્વથા નિર્વિકાર છે, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના પણ આરાધ્ય-સેવ્ય છે તથા નિત્ય પરિપૂર્ણરૂપે જ છે. હું સદા એમની દાસી અને પ્રિયા છું. પ્રત્યેક જન્મમાં તે વિવિધરૂપધારી શંભુ જ મારા સ્વામી હોય છે. ભગવાન સદાશિવે પોતે આપેલા વરદાનના પ્રભાવથી બ્રહ્માજીની ભ્રુકુટિથી રુદ્રરૂપે અવતીર્ણ થયા છે. હું પણ એમના વરદાનથી એમની આજ્ઞા અનુસાર અહીં અવતાર લઈશ. હે તાત! હવે તમે તમારે ઘેર જાઓ. આ કાર્યમાં જે મારી દૂતી અથવા સહાયક હશે એને મેં જાણી લીધી છે. હવે શીઘ્ર જ હું તમારી પુત્રી થઈને મહાદેવજીની પત્ની બનીશ.

દક્ષને આ ઉત્તમ વચન કહીને મનમાં ને મનમાં જ શિવની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને દેવી શિવાએ શિવનાં ચરણારવિંદોનું ચિંતન કરતાં ફરી કહ્યું – 'હે પ્રજાપતે! પરંતુ મારું એક પ્રણ છે, એને તમારે સદા ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. હું એ પ્રણ સંભળાવી દઉં છું... તમે એને સત્ય સમજો, મિથ્યા ન માનો. ક્યારેક પણ, કોઈ વખતે મારા પ્રતિ તમારો આદર ઘટી જશે તો એ જ વખતે હું મારા શરીરનો ત્યાગ કરીશ, અને પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થઈ જઈશ. મારું આ કથન સત્ય છે. હે પ્રજાપતે! પ્રત્યેક સર્ગ અથવા કલ્પને માટે તમને આ વરદાન આપી દીધું છે – હું તમારી પુત્રી થઈને ભગવાન

શિવની પત્ની થઈશ.'

મુખ્ય પ્રજાપતિ દક્ષને આવું કહીને મહેશ્વરી શિવા એમની સામે જોતજોતામાં ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા. દુર્ગાજીના અંતર્ધાન થયા પછી દક્ષ પણ પોતાના આશ્રમે પાછા ફર્યા અને એમ વિચારીને પ્રસન્ન રહેવા લાગ્યા કે દેવી શિવા મારી પુત્રી થવાનાં છે.

(અધ્યાય ૧૧-૧૨)

*

બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી દક્ષ દ્વારા મૈથુની સૃષ્ટિનો આરંભ, પોતાના પુત્ર હર્યશ્વો અને શબલાશ્વોને નિવૃત્તિમાર્ગમાં મોકલવાને કારણે દક્ષનો નારદજીને શાપ આપવો

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! પ્રજાપતિ દક્ષ પોતાને આશ્રમે જઈને મારી આજ્ઞા મેળવીને હર્ષથી ભરેલા મન વડે વિવિધ પ્રકારની માનસિક સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. એ પ્રજાસૃષ્ટિને વધતી ન ભાળીને પ્રજાપતિ દક્ષે પોતાના પિતા એટલે મને બ્રહ્માજીને કહ્યું.

દક્ષ બોલ્યા—હે બ્રહ્મન્! હે તાત! હે પ્રજાનાથ! પ્રજા વધતી નથી જતી. હે પ્રભો! મેં જેટલા જીવોની સૃષ્ટિ કરી હતી, એ બધા એટલા ને એટલા જ રહી ગયા છે. હે પ્રજાનાથ! હું શું કરું? જે ઉપાયથી આ જીવ સ્વયં આપોઆપ વધવા માંડે, એ મને બતાવો. તે પ્રમાણે હું પ્રજાની સૃષ્ટિ કરીશ, એમાં સંશય નથી.

બ્રહ્માજી (મેં) એ કહ્યું—હે તાત! હે પ્રજાપતે દક્ષ! મારી ઉત્તમ વાત સાંભળો અને એ પ્રમાણે કાર્ય કરો. સુરશ્રેષ્ઠ ભગવાન શિવ તમારું કલ્યાણ કરશે. હે પ્રજેશ! પ્રજાપતિ પંચજન (વીરણ)ની જે પરમ સુંદરી પુત્રી અસિક્ની છે, એને તમે પત્નીરૂપે ગ્રહણ કરો. સ્ત્રી સાથે મૈથુન-ધર્મનો આશ્રય લઈને તમે પુનઃ આ પ્રજાસર્ગને વધારો. અસિક્ની-જેવી કામિનીના ગર્ભથી ઘણાં સંતાનો ઉત્પન્ન કરી શકશો.

ત્યાર પછી મૈથુન-ધર્મથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવાના હેતુથી પ્રજાપતિ દક્ષે મારી આજ્ઞા અનુસાર વીરણ પ્રજાપતિની પુત્રી સાથે વિવાહ કર્યો. પોતાની પત્ની વીરિણીના ગર્ભથી પ્રજાપતિ દક્ષને દશ હજાર પુત્ર ઉત્પન્ન થયા, જે હર્યશ્વ કહેવાયા. હે મુને! એ બધા જ પુત્રો સમાન ધર્મનું આચરણ કરવાવાળા થયા. પિતાની ભક્તિમાં તત્પર રહીને તે સદા વૈદિક માર્ગ પર જ ચાલતા હતા. એક વખત પિતાએ એમને પ્રજાની સૃષ્ટિ કરવાનો આદેશ આપ્યો. હે તાત! ત્યારે તે બધા દાક્ષાયણ નામધારી પુત્ર સૃષ્ટિના ઉદેશ્યથી તપસ્યા કરવા માટે પશ્ચિમ દિશા તરફ ગયા. ત્યાં નારાયણ-સર નામક પરમ પાવન તીર્થ છે, જ્યાં દિવ્ય સિન્ધુ નદી અને સમુદ્રનો સંગમ થયેલો છે. એ તીર્થજળનો જ નિકટથી સ્પર્શ કરતાં એમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ અને જ્ઞાનથી સંપન્ન થઈ ગયું. એમની આંતરિક મલરાશિ ધોવાઈ ગઈ અને પરમહંસ-ધર્મમાં સ્થિત થઈ ગયા. દક્ષના બધા જ પુત્રો પિતાના આદેશથી બદ્ધ હતા. તેથી મનને સુસ્થિર કરીને પ્રજાની વૃદ્ધિ માટે ત્યાં તપ કરવા લાગ્યા. તેઓ બધા

સત્પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ હતા.

હે નારદ! જ્યારે તમને ખબર પડી કે હર્યશ્વગણ સૃષ્ટિને માટે તપસ્યા કરી રહ્યા છે, ત્યારે ભગવાન લક્ષ્મીપતિના હાર્દિક અભિપ્રાયને જાણીને તમે પોતે એમની પાસે ગયા, અને આદરપૂર્વક આમ બોલ્યા – 'હે દક્ષપુત્ર હર્યશ્વગણ! તમે લોકો પૃથ્વીનો અંત જોયા વગર સૃષ્ટિ-રચના કરવા માટે કેવી રીતે તૈયાર થઈ ગયા?'

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! હર્યશ્વ આળસથી દૂર રહેનાર હતા અને જન્મથી જ બહુ બુદ્ધિમાન હતા. તે બધા તમારા ઉપર્યુક્ત કથનને સાંભળીને એના પર વિચાર કરવા લાગ્યા. એમણે એ વિચાર કર્યો કે 'જે ઉત્તમ શાસ્ત્રરૂપી પિતાના નિવૃત્તિપરક આદેશને નથી સમજતા એ કેવળ રજ આદિ ગુણો પર વિશ્વાસ કરવાવાળા પુરુષ સૃષ્ટિનિર્માણનું કાર્ય કેવી રીતે આરંભ કરી શકે છે?' એવો નિશ્ચય કરીને તે ઉત્તમ બુદ્ધિ અને એકલા, ચિત્તવાળા દક્ષકુમાર નારદને પ્રણામ અને એમની પરિક્રમા કરીને એવા પથ પર ચાલ્યા ગયા, જ્યાં જઈને કોઈ પરત આવતું નથી. હે નારદ! તમે ભગવાન શંકરનું મન છો અને હે મુને! તમે સમસ્ત લોકોમાં એકલા જ વિચર્યા કરો છો. તમારા મનમાં કોઈ વિકાર નથી, કેમકે, તમે સદા મહેશ્વરની મનોવૃત્તિ અનુસાર જ કાર્ય કરો છો, જ્યારે બહુ વખત વીતી ગયો ત્યારે મારા પુત્ર પ્રજાપતિ દક્ષને એ ખબર પડી કે મારા બધા પુત્રો નારદની શિક્ષા મેળવીને નષ્ટ થઈ ગયા છે (મારા હાથથી નીકળી ગયા છે). આથી તેમને બહુ દુઃખ થયું. એ વારંવાર કહેવા લાગ્યા – ઉત્તમ સંતાનોના પિતા થવું શોકનું જ સ્થાન છે, કેમકે, શ્રેષ્ઠ પુત્રોનો વિયોગ થવાથી પિતાને બહુ કષ્ટ થાય છે, શિવની માયાથી મોહિત હોવાને કારણે દક્ષને પુત્રવિયોગને કારણે બહુ શોક થવા લાગ્યો - ત્યારે મેં જઈને પોતાના પુત્ર દક્ષને બહુ પ્રેમથી સમજાવ્યો અને સાંત્વના આપી - દૈવનું વિધાન પ્રબળ હોય છે - વગેરે વાતો કરીને એમના મનને શાંત કર્યું. મારી સાંત્વના પછી દક્ષે પુનઃ પંચજનકન્યા અસિક્નીના ગર્ભથી શબલાશ્વ નામના એક હજાર પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા - પિતાનો આદેશ મેળવીને તે પુત્રો પણ પ્રજાસૃષ્ટિ માટે દઢતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞાપાલનનો નિયમ લઈને એ જ સ્થાન પર ગયા, જ્યાં એમને સિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલા મોટા ભાઈ ગયા હતા. નારાયણ સરોવરના જળના સ્પર્શ માત્રથી એમનાં બધાં પાપ નષ્ટ થઈ ગયાં, અંતઃકરણમાં શુદ્ધતા આવી ગઈ અને એ ઉત્તમ વ્રતના પાલક શબલાશ્વ બ્રહ્મ (પ્રણવ)નો જપ કરતાં કરતાં ત્યાં બહુ ભારે તપસ્યા કરવા લાગ્યા. એમને પ્રજાસૃષ્ટિ માટે તૈયાર થયેલા જાણી તમે પુનઃ પહેલાંની જેમ જ ઈશ્વરીય ગતિનું સ્મરણ કરતાં કરતાં એમની પાસે ગયા અને એ જ વાત કરવા લાગ્યા, જે એમણે પહેલાં એમના ભાઈઓને પહેલાં કહી હતી – હે મુને! તમારું દર્શન અમોઘ છે, એટલા માટે તમે એમને પણ ભાઈઓનો જ માર્ગ બતાવ્યો. તેથી એ ભાઈઓના જ માર્ગનું અનુસરણ કરીને ભાઈઓના જ પથ પર ઊર્ધ્વગતિને પ્રાપ્ત થયા. એ જ વખતે પ્રજાપતિ દક્ષને બહુ ઉત્પાત દેખાવા લાગ્યા. એથી મારા પુત્ર દક્ષને બહુ વિસ્મય થયો અને એ મનોમન દુઃખી થઈ ગયા. પછી એમણે પૂર્વવત્ તમારાં જ કરતૂતથી પોતાના પુત્રોનો નાશ થયો એવું સાંભળી, આથી એમને બહુ

આશ્ચર્ય થયું. એ પુત્રશોકથી મૂર્છિત થઈ ગયા અને અત્યંત કષ્ટનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. પછી દક્ષે તમારા પર બહુ મોટો ક્રોધ કર્યો અને કહ્યું – 'આ નારદ બહુ દુષ્ટ છે.' દૈવવશ એ જ સમયે તમે દક્ષ ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તમને જોતાં જ શોકાવેશથી યુક્ત થયેલા દક્ષના હોઠ ફફડવા લાગ્યા. તમને સામે જોઈને એ ધિક્કારવા અને નિંદા કરવા લાગ્યા.

દક્ષે કહ્યું—ઓ નીચ! તેં આ શું કર્યું? તમે જૂઠ-મૂઠ સાધુઓનો વેશ રાખ્યો છે. એ દ્વારા ઠગીને અમારાં ભોળાંભાળાં બાળકોને જે તેં

ભિક્ષુકોનો માર્ગ બતાવ્યો છે, એ સારું કર્યું નથી. તું નિર્દય અને શઠ છે. એટલે જ તેં અમારાં આ બાળકોને, જે અત્યારે ઋષિઋણ,[1] દેવઋણ[2] અને પિતૃઋણ[3]થી મુક્ત થઈ શક્યા નથી, લોક-પરલોક બંનેના શ્રેયનો નાશ કરી દીધો. જે પુરુષ આ ત્રણ ઋણ (દેવું)ને ઉતાર્યા વિના જ મોક્ષની ઇચ્છા મનમાં રાખીને માતા-પિતાને છોડીને ઘરથી નીકળી જાય - સંન્યાસી થઈ જાય છે, તે અધોગતિને પામે છે. તું બહુ નિર્લજ્જ અને નિર્દય છે. બાળકોની બુદ્ધિમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને સ્વયંના સુયશને જાતે જ નષ્ટ કરી રહ્યો છે. હે મૂઢમતે! તું ભગવાન વિષ્ણુના પાર્ષદોમાં વ્યર્થ જ ઘૂમ્યા-ફર્યા કરે છે. હે અધમાધમ! તેં વારંવાર મારું અમંગલ કર્યું છે. તેથી આજથી ત્રણે લોકમાં વિચરતાં રહીને તારો પગ ક્યાંય સ્થિર નહીં રહે અથવા કોઈ પણ સ્થળે તમને રહેવા માટે સુસ્થિર ઠોર-ઠેકાણું નહીં મળે.'

હે નારદ! જોકે તમે સાધુપુરુષો દ્વારા સન્માનિત છો, તેમ છતાં એ સમયે દક્ષે શોકવશ તમને એવો શાપ આપી દીધો. તે ઈશ્વરની ઇચ્છાને સમજી ન શક્યા. શિવની માયાએ એમને અત્યંત મોહિત કરી દીધા હતા. હે મુને! તમે એ શાપને ચૂપચાપ ગ્રહણ કરી લીધો અને સ્વયંના ચિત્તમાં વિકાર ન આવવા દીધો. આ જ બ્રહ્મભાવ છે. ઈશ્વરકોટિના મહાત્મા પુરુષ સ્વયં શાપનું નિવારણ કરી દેવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ એને સહન કરી લે છે.

(અધ્યાય ૧૩)

*

૧--૩ બ્રહ્મચર્યપાલનપૂર્વક વેદશાસ્ત્રોના સ્વાધ્યાયથી ઋષિ-ઋણ, યજ્ઞ અને પૂજા વગેરેથી દેવઋણ અને પુત્ર-ઉત્પાદનથી પિતૃઋણનું નિવારણ થાય છે.

દક્ષની સાઠ કન્યાઓનો વિવાહ, દક્ષ અને વીરિણીને ત્યાં દેવી શિવાનો અવતાર, દક્ષ દ્વારા એમની સ્તુતિ અને સતીના સદ્‌ગુણો અને ચેષ્ટાઓથી માતાપિતાની પ્રસન્નતા

બ્રહ્માજી કહે છે—હે દેવર્ષે! આ જ સમયે દક્ષના આ વર્તાવને જોઈ-જાણીને હું પણ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને પૂર્વવત્ એમને શાંત કરવા અને સાંત્વના દેવા માંડ્યો. તમારી પ્રસન્નતા વધારતાં મેં દક્ષની સાથે તમારો સુંદર સ્નેહ સંબંધી સ્થાપિત કરાવી દીધો. તમે મારા પુત્ર છો, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ અને સંપૂર્ણ દેવોના પ્રિય છો. એટલે બહુ પ્રેમથી તમને આશ્વાસન દઈને હું પુનઃ મારે સ્થાને આવી ગયો. ત્યારપછી પ્રજાપતિ દક્ષે મારા અનુનયને અનુસાર પોતાની પત્નીના ગર્ભથી સાઠ સુંદર કન્યાઓને જન્મ આપ્યો અને આળસ વગર ધર્મ વગેરે સાથે એ બધાંનો વિવાહ કરી દીધો. હે મુનીશ્વર! હું એ પ્રસંગને ખૂબ જ પ્રેમપૂર્વક કહી રહ્યો છું, તમે સાંભળો. હે મુને! દક્ષે પોતાની દશ કન્યા વિધિપૂર્વક ધર્મ સાથે પરણાવી, તેર કન્યાઓ કશ્યપ મુનિને આપી દીધી અને સત્યાવીશ કન્યાઓનાં લગ્ન ચંદ્રમા સાથે કરી દીધાં. ભૂત (અથવા બહુપુત્ર), અંગિરા અને કૃશાશ્વને એમણે બબ્બે કન્યાઓ આપી અને બાકીની ચાર કન્યાઓનો વિવાહ તાર્ક્ષ્ય (અથવા અરિષ્ટનેમિ)ની સાથે કરી દીધો. આ સર્વની સંતાન પરંપરાથી ત્રણે લોકો ભરેલા પડ્યા છે. તેથી વિસ્તાર-ભયથી એમનું વર્ણન નથી કરી શકાતું. કોઈ કોઈ લોકો શિવા અથવા સતીને દક્ષની જ્યેષ્ઠ (મોટી) પુત્રી કહે છે. બીજા લોકો એને વચલી પુત્ર કહે છે અને કેટલાક લોકો એને સૌથી નાની કન્યા માને છે. કલ્પભેદથી આ ત્રણે મતો સાચા છે. ઠીક છે. પુત્ર અને પુત્રીઓની ઉત્પત્તિ પછી પત્નીસહિત પ્રજાપતિએ બહુ પ્રેમથી મનમાં ને મનમાં જગદંબિકાનું ધ્યાન કર્યું. સાથે જ ગદ્‌ગદ વાણીથી પ્રેમપૂર્વક એમની સ્તુતિ પણ કરી. વારંવાર હાથની અંજલિ કરીને નમસ્કાર કરીને

તે વિનીત ભાવથી દેવીને મસ્તક નમાવતા હતા. આથી દેવી શિવા સંતુષ્ટ થઈ ગયાં અને એમણે પોતાના વરદાનની પૂર્તિ માટે મનમાં ને મનમાં જ એ વિચાર કર્યો કે હવે હું વીરિણીના ગર્ભથી અવતાર લઉં. આવો વિચાર કરીને તે જગદંબા દક્ષના હૃદયમાં નિવાસ કરવા લાગ્યાં. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! એ વખતે વૃક્ષની શોભા વધી ગઈ

હતી. પછી ઉત્તમ મુહૂર્ત જોઈને દક્ષે પોતાની પત્નીમાં પ્રસન્નતાપૂર્વક ગર્ભાધાન કર્યું. ત્યારે દયાળુ શિવા દક્ષ-પત્નીના ચિત્તમાં નિવાસ કરવા લાગ્યાં. એમનામાં ગર્ભધારણનાં બધાં જ ચિહ્નો પ્રગટ થઈ ગયાં. હે તાત! એ અવસ્થામાં વીરિણીની શોભા વધી ગઈ, અને એના ચિત્તમાં અધિક હર્ષ છવાઈ ગયો. ભગવતી શિવાના નિવાસના પ્રભાવથી વીરિણી મહામંગલરૂપિણી થઈ ગઈ. દક્ષે પોતાના કુલ-સંપ્રદાય, વેદજ્ઞાન અને હાર્દિક ઉત્સાહ પ્રમાણે પ્રસન્નતાપૂર્વક પુંસવન વગેરે સંસ્કારસંબંધી શ્રેષ્ઠ ક્રિયાઓ સંપન્ન કરી. એ કર્મોના અનુષ્ઠાન સમયે મહાન ઉત્સવ થયો. પ્રજાપતિએ બ્રાહ્મણોને એમની ઈચ્છા અનુસાર ધન આપ્યું.

આ અવસર પર વીરિણીના ગર્ભમાં દેવીનો નિવાસ થયો છે એવું જાણીને શ્રીવિષ્ણુ વગેરે સર્વ દેવતાઓને ખૂબ જ પ્રસન્નતા થઈ. એ સૌએ ત્યાં જઈને જગદંબાની સ્તુતિ કરી અને સમસ્ત લોકોનો ઉપકાર કરનારી દેવી શિવાને વારંવાર પ્રણામ કર્યા. એ સર્વ દેવતા પ્રસન્નચિત્ત થઈને દક્ષ પ્રજાપતિ અને વીરિણીની ભારે પ્રશંસા કરીને પોતપોતાને સ્થાને જતા રહ્યા. હે નારદ! જ્યારે નવ મહિના વીતી ગયા, ત્યારે લૌકિક ગતિનો નિર્વાહ કરાવીને દશમો મહિનો પૂર્ણ થયો ત્યારે ચંદ્રમા વગેરે ગ્રહો તથા તારાઓની અનુકૂળતાથી યુક્ત સુખદ મુહૂર્તમાં દેવી શિવા શીઘ્ર જ પોતાની માતા સામે પ્રગટ થઈ ગયાં. એમના અવતાર લેતાંની સાથે જ પ્રજાપતિ દક્ષ બહુ પ્રસન્ન થયા અને એમને મહાન તેજથી દેદીપ્યમાન જોઈને એમના મનમાં એ વિશ્વાસ થઈ ગયો કે સાક્ષાત્ શિવાદેવી જ મારી પુત્રીના રૂપે પ્રગટ થયાં છે. આ સમયે આકાશમાંથી ફૂલોની વર્ષા થવા લાગી અને મેઘ જળ વરસાવા લાગ્યા. હે મુનીશ્વર! સતીના જન્મ સાથે જ સંપૂર્ણ દિશાઓમાં તત્કાળ શાંતિ છવાઈ ગઈ. દેવતા આકાશમાં ઊભા રહીને માંગલિક વાજાં વગાડવા લાગ્યા. અગ્નિશાળાઓના હોલવાયેલો અગ્નિ આપોઆપ પ્રજ્વલિત થઈ ગયો. વીરિણીના ગર્ભથી સાક્ષાત્ જગદંબાને પ્રગટ થયેલાં જોઈ દક્ષે બંને હાથ જોડી નમસ્કાર કર્યા અને બહુ ભક્તિભાવથી એમની બહુ મોટી સુંદર સ્તુતિ કરી.

બુદ્ધિમાન દક્ષની સ્તુતિ થઈ ગઈ પછી જગન્માતા શિવા એ સમયે દક્ષને આ પ્રકારે કહેવા લાગ્યાં, એવી રીતે કહેવા લાગ્યાં કે માતા વીરિણી ન સાંભળી શકે.

દેવી બોલ્યાં—હે પ્રજાપતે! તમે પહેલાં પુત્રીરૂપે મને પ્રાપ્ત કરવા માટે મારી આરાધના કરી હતી, તે તમારો મનોરથ સિદ્ધ થઈ ગયો. હવે તમે એ તપસ્યાનું ફળ ગ્રહણ કરો.

એ સમયે દક્ષને આવું કહીને દેવીએ પોતાની માયાથી શિશુરૂપ ધારણ કરી લીધું અને શૈશવભાવ પ્રગટ કરતાં કરતાં ત્યાં તેમણે રડવું શરૂ કર્યું. એ બાલિકાનું રડવું સાંભળીને બધી સ્ત્રીઓ તથા દાસીઓ બહુ વેગથી પ્રસન્નતાપૂર્વક ત્યાં આવી પહોંચી. અસિક્નીની પુત્રીનું અલૌકિક રૂપ જોઈને એ બધી સ્ત્રીઓને બહુ જ હર્ષ થયો. નગરના સૌ જનો એ સમયે જય-જયકાર કરવા લાગ્યા. ગીત અને વાદ્યો સાથે બહુ મોટો ભારે ઉત્સવ થવા લાગ્યો. પુત્રીનું મનોહર મુખ જોઈને સૌને ખૂબ જ પ્રસન્નતા થઈ. દક્ષે વૈદિક અને કુલોચિત આચારનું વિધિપૂર્વક અનુષ્ઠાન કર્યું. બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યું અને બીજાઓને પણ ધન વહેંચ્યું. બધી બાજુ યથોચિત ગાન અને નૃત્ય થવાં લાગ્યાં. વિવિધ પ્રકારનાં મંગલકૃત્યોની સાથે ઘણાં વાજાં વાગવા લાગ્યાં. એ સમયે દક્ષે

સમસ્ત સદ્‌ગુણોની સત્તાથી પ્રશંસિત થનારી પોતાની એ પુત્રીનું નામ પ્રસન્નતાપૂર્વક 'ઉમા' રાખ્યું. ત્યાર પછી સંસારમાં લોકો તરફથી એનાં બીજાં નામો પણ પ્રચલિત કરવામાં આવ્યાં, જે બધાં મહાન મંગલદાયક અને વિશેષતઃ સમસ્ત દુઃખોનો નાશ કરનારાં છે. વીરિણી અને મહાત્મા દક્ષ પોતાની પુત્રીનું પાલન કરવા લાગ્યાં અને એ શુક્લપક્ષની ચંદ્રકલાની જેમ દિવસે દિવસે મોટી થવા લાગી. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! બાલ્યાવસ્થામાં ઉત્તમોત્તમ ગુણ એમાં એવી રીતે પ્રવેશવા લાગ્યા જેવી રીતે શુક્લપક્ષના બાળ ચંદ્રમામાં પણ સમસ્ત મનોહારિણી કલાઓ પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે. દક્ષ કન્યા સતી સખીઓ વચ્ચે બેઠી બેઠી જ્યારે પોતાના ભાવમાં નિમગ્ન થતી હતી, ત્યારે વારંવાર ભગવાન શિવની મૂર્તિનું ચિત્રણ કરવા લાગતી. મંગલમયી સતી જ્યારે બાલ્યોચિત સુંદર ગીત ગાતી ત્યારે સ્થાણુ, હર અને રુદ્ર નામ લઈને સ્મરશત્રુ શિવનું સ્મરણ કર્યા કરતી.

(અધ્યાય-૧૪)

*

સતીની તપસ્યાથી સંતુષ્ટ દેવતાઓનું કૈલાસમાં જવું, ભગવાન શિવનું સ્તવન કરવું

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! એક દિવસ મેં તમારી સાથે જઈને પિતાની પાસે ઊભેલી સતીને જોઈ. એ ત્રણે લોકોની સારભૂતા સુંદરી હતી. એના પિતાએ મને નમસ્કાર કરીને તમારો પણ સત્કાર કર્યો. આ જોઈને લોક-લીલાનું અનુસરણ કરનારી સતીએ ભક્તિ અને પ્રસન્નતા સાથે મને અને તમને પ્રણામ કર્યા. હે નારદ! ત્યાર પછી સતી ભણી જોતાં જોતાં હું અને તમે દક્ષે આપેલા શુભ આસન પર બેઠા. ત્યાર પછી મેં એ વિનયશીલા બાલિકાને કહ્યું – 'હે સતી! જે કોઈ કેવળ તમને જ ચાહે છે અને તમારા મનમાં પણ એકમાત્ર જેમની કામના છે, એ જ સર્વજ્ઞ જગદીશ્વર મહાદેવજીને તમે પતિરૂપે પ્રાપ્ત કરો. હે શુભે! જે તમારા સિવાય બીજી કોઈ પણ સ્ત્રીને પત્નીરૂપે નથી ગ્રહણ કરી શકતા, ન કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ નહીં ગ્રહણ કરે એ ભગવાન શિવ તમારા પતિ થાઓ. એ જ તમારે યોગ્ય છે, બીજું કોઈ નહીં.'

હે નારદ! સતીને આવું કહીને હું દક્ષને ઘેર થોડી વાર રોકાયો, રહ્યો. પછી એમની પાસેથી વિદાય લઈને હું અને તમે બંને પોતપોતાના સ્થાને જતા રહ્યા. મારી વાતને સાંભળીને દક્ષને ખૂબ જ પ્રસન્નતા થઈ. એમની બધી માનસિક ચિંતા દૂર થઈ ગઈ અને એમણે એમની પુત્રીને પરમેશ્વરી સમજીને ખોળામાં લઈ લીધી. આ પ્રકારે કુમારોચિત લીલાવિહારોથી સુશોભિત થઈ રહેલી ભક્તવત્સલા સતી, જે સ્વેચ્છાએ માનવરૂપ ધારણ કરીને પ્રગટ થયાં હતાં, હવે કૌમાર અવસ્થા પાર કરી ગયાં. બાલ્યાવસ્થા વિતાવીને કિંચિત યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી સતી અત્યંત તેજ અને શોભાથી સંપન્ન થઈ સંપૂર્ણ અંગોથી મનોહર દેખાવા લાગી હતી. લોકેશ દક્ષે જોયું કે સતીના શરીરમાં યુવાવસ્થાનાં લક્ષણો પ્રગટ થવા લાગ્યાં છે. ત્યારે એમના મનમાં ચિંતા થવા લાગી કે હું મહાદેવજીની સાથે આનો વિવાહ શી રીતે કરું? સતી સ્વયં

મહાદેવજીને પ્રાપ્ત કરવા પ્રતિદિન અભિલાષા રાખ્યા કરતી હતી. તેથી પિતાના મનોભાવોને સમજીને એ માતા પાસે ગઈ. વિશાળ બુદ્ધિવાળી સતીરૂપિણી પરમેશ્વરી શિવાએ પોતાની માતા વીરિણીને ભગવાન શંકરની પ્રસન્નતાને નિમિત્તે તપસ્યા કરવાની આજ્ઞા માગી. માતાની આજ્ઞા મળી ગઈ. તેથી દૃઢતાપૂર્વક વ્રતનું પાલન કરનારી સ્ત્રીએ મહેશ્વરને પતિરૂપે પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાને ઘેર રહીને જ એમની આરાધનાનો પ્રારંભ કર્યો.

આસો માસમાં નંદા (પ્રતિપદા, છઠ અને અગ્યારસ) તિથિઓમાં એમણે ભક્તિપૂર્વક ગોળ, ભાત અને મીઠું ચઢાવીને ભગવાન શિવનું પૂજન કર્યું અને એમને નમસ્કાર કરીને એ જ નિયમ સાથે એ માસ વ્યતીત કર્યો. કારતક માસની ચૌદશને દિવસે ગોઠવી રાખેલા માલપૂઆ અને ખીરથી પરમેશ્વર શિવની આરાધના કરીને તે નિરંતર એમનું ચિંતન કરવા લાગી. માગસર માસની વદનની આઠમે તલ, જવ અને ચોખાથી હરની પૂજા કરીને જ્યોતિર્મય દીપ પ્રગટાવીને અથવા આરતી કરીને સતી દિવસ પસાર કરી દેતી. પોસ માસમાં સુદ પક્ષની સાતમે રાત આખી જાગરણ કરીને પ્રાતઃકાળે ખીચડીનું નૈવેદ્ય ધરીને શિવની પૂજા કરતી. માઘ માસની પૂનમે રાત્રે જાગરણ કરીને સવારે નદીમાં સ્નાન કરીને ભીનાં વસ્ત્રો પહેરીને જ તટ પર બેસીને ભગવાન શિવની પૂજા કરતી. ફાગણ માસની વદ પક્ષની ચૌદશે રાત્રે જાગરણ કરીને એ રાત્રિએ ચારે પહોરોમાં શિવજીની વિશેષ પૂજા કરતી અને નટો દ્વારા નાટક પણ કરાવતી. ચૈત્ર માસના સુદ પક્ષની ચૌદશે તે દિવસ અને રાત શિવનું સ્મરણ કરીને સમય પસાર કરતી અને ઢાકનાં ફૂલો અને દવનોથી ભગવાન શિવની પૂજા કરતી હતી. વૈશાખ સુદની તૃતીયાએ સતી તલનો આહાર કરતી અને નવા જવનો ભાત બનાવી રુદ્રદેવની પૂજા કરીને એ આખો માસ પસાર કરતી. જેઠ માસની પૂર્ણિમાની રાત્રે સુંદર વસ્ત્ર અને ભટકૈયાનાં ફૂલોથી શંકરની પૂજા કરીને તે નિરાહાર રહીને જ તે માસ વ્યતીત કરતી. આષાઢ માસની સુદ ચૌદશે કાળું વસ્ત્ર અને ભટકૈયાનાં ફૂલોથી તે રુદ્રદેવનું પૂજન કરતાં હતાં. શ્રાવણ માસની સુદ આઠમે અને ચૌદશે તે જનોઈ, વસ્ત્ર અને કુશની પવિત્રીઓથી

શિવની પૂજા કર્યા કરતાં હતાં. ભાદરવાની વદ તેરશે વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પો અને ફળોથી શિવપૂજન થતું, અને સતી ચૌદશે કેવળ પાણી પીને રહેતાં, વિવિધ પ્રકારનાં ફળ, ફૂલ અને મૌસમી અનાજ દ્વારા શિવની પૂજન કરતાં. આખો માસ નિયમિત આહાર કરીને જપમાં લાગ્યાં રહેતાં. બધા જ માસમાં આખો દિવસ

સતી શિવની આરાધનામાં જ સંલગ્ન રહેતાં હતાં. પોતાની ઈચ્છાથી માનવરૂપ ધારણ કરનારાં એ દેવી દૃઢતાપૂર્વક ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરતાં. આ રીતે નંદાવ્રતને પૂર્ણરૂપે પૂરું કરીને ભગવાન શિવમાં અનન્ય ભાવ રાખનારાં સતી એકાગ્રચિત્ત થઈને ભગવાન શિવનું ધ્યાન કરવા લાગ્યાં અને એ જ ધ્યાનમાં નિશ્ચલભાવે એમની સ્થિતિ થઈ ગઈ.

હે મુને! આ વખતે બધા દેવતાઓ ભગવાન વિષ્ણુ અને મને (બ્રહ્માને) આગળ કરીને સતીની તપસ્યા જોવા લઈ ગયા - ત્યાં જઈને દેવતાઓએ જોયું કે સતી જાણે મૂર્તિમતી સિદ્ધિ જ જણાય છે. તે ભગવાન શિવના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ એ સમયે સિદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં હતાં. બધા દેવતાઓએ ખૂબ જ પ્રસન્નતાપૂર્વક બંને હાથ જોડી સતીને નમસ્કાર કર્યા, મુનીઓએ પણ માથાં નમાવ્યાં અને શ્રીહરિ વગેરેના મનમાં પ્રીતિનાં પૂર ચઢી આવ્યાં. શ્રી વિષ્ણુ વગેરે બધા દેવતા અને મુનિ આશ્ચર્યચકિત થઈને દેવીની તપસ્યાની ભારે પ્રશંસા કરવા માંડ્યા. પછી દેવીને પ્રણામ કરીને તે દેવતાઓ અને મુનિઓ તરત જ ગિરિશ્રેષ્ઠ કૈલાસ પર્વત પર ગયા, જે ભગવાન શિવને ખૂબ જ પ્રિય છે. સાવિત્રીની સાથે હું અને લક્ષ્મી સાથે ભગવાન વાસુદેવ પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક મહાદેવજી પાસે ગયા. ત્યાં જઈને ભગવાન શિવને જોતાં જ બહુ વેગથી પ્રણામ કરીને બધા દેવતાઓએ બંને હાથ જોડીને વિવિધ પ્રકારનાં સ્તોત્રોથી એમની સ્તુતિ આરંભી અને અંતમાં કહ્યું -

હે પ્રભો! આપની સત્ત્વ, રજ અને તમ નામની જે ત્રણ શક્તિઓ છે, એમના રાગ વગેરે વેગ અસહ્ય છે. વેદત્રયી અથવા લોકત્રયી આપનું સ્વરૂપ છે. તમે શરણાગતોના પાલક છો તથા આપની શક્તિ ખૂબ જ મોટી છે, અસીમ છે. આપને નમસ્કાર હો. હે દુર્ગાપતે! જેમની ઈન્દ્રિયો દુષ્ટ છે, વશમાં રહેતી નથી એમને માટે આપી પ્રાપ્તિનો કોઈ માર્ગ સુલભ નથી. આપ સદા ભક્તોના ઉદ્ધારમાં તત્પર રહો છો, આપનું તેજ છૂપું છે, આપને નમસ્કાર હો. આપની માયાશક્તિરૂપા જે અહંબુદ્ધિ છે તેનાથી આત્માનું સ્વરૂપ ઢંકાયેલું છે તેથી આ મૂઢબુદ્ધિ જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી. આપના મહિમાનો પાર પામવો અત્યંત કઠણ (કઠણ જ નહીં, સર્વથા અસંભવ) છે. અમે આપ મહાપ્રભુને મસ્તક ઝુકાવીએ છીએ.

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! આ રીતે મહાદેવજીની સ્તુતિ કરીને શ્રીવિષ્ણુ વગેરે બધા દેવતાઓ ઉત્તમ ભક્તિથી મસ્તક ઝુકાવીને પ્રભુ શિવજીની સામે ચૂપચાપ ઊભા રહ્યા.

(અધ્યાય-૧૫)

*

બ્રહ્માજીનો રુદ્રદેવને સતી સાથે વિવાહ કરવાનો અનુરોધ, શ્રીવિષ્ણુ દ્વારા અનુમોદન અને શ્રી રુદ્રદેવની એ માટે સ્વીકૃતિ

બ્રહ્માજી કહે છે—શ્રી વિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓ દ્વારા કરેલી સ્તુતિને સાંભળીને સર્વની ઉત્પત્તિના હેતુભૂત ભગવાન શંકર બહુ પ્રસન્ન થયા અને જોરજોરથી હસવા લાગ્યા. મને બ્રહ્માને અને વિષ્ણુને પોતપોતાની પત્ની સાથે આવેલા જોઈને મહાદેવજીએ અમારી સાથે યથોચિત વાર્તાલાપ

કર્યા અને અમારા આગમનનું કારણ પૂછ્યું.

રુદ્ર બોલ્યા—હે હરે! હે વિધે! તથા હે દેવતાઓ અને હે મહર્ષિઓ! આજે નિર્ભય થઈને અહીં આવવાનું આપ સૌનું ઠીક ઠીક કારણ બતાઓ. તમે લોકો શા માટે અહીં આવ્યા છો અને ક્યું મોટું કાર્ય આવી પડ્યું છે? એ બધું હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. કેમકે, તમારા દ્વારા કરેલી સ્તુતિથી મારું મન બહુ જ પ્રસન્ન છે.

હે મુને! મહાદેવજીના આ પ્રકારે પૂછવા પર ભગવાન શ્રી વિષ્ણુની આજ્ઞાથી મેં વાર્તાલાપનો આરંભ કર્યો.

મેં બ્રહ્માએ કહ્યું—હે દેવદેવ! હે મહાદેવ! હે કરુણાસાગર! હે પ્રભો! અમે બંને આ દેવતાઓ અને ઋષિઓ સાથે જે ઉદ્દેશ્યથી અહીં આવ્યા છીએ તે સાંભળો. હે વૃષભધ્વજ! વિશેષતઃ તમારે માટે જ અમારું અહીં આગમન થયું છે, કેમકે, આપણે ત્રણે સહાર્થી છીએ - સૃષ્ટિચક્રના સંચાલનરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે આપણે એકબીજાના સહાયક છીએ. સહાર્થીઓએ સદા પરસ્પર યથાયોગ્ય સહયોગ કરવો જોઈએ નહિતર આ જગત ટકી શકે નહીં. હે મહેશ્વર! કેટલાક એવા અસુર ઉત્પન્ન થશે, જે મારા હાથે માર્યા જશે. કેટલાક ભગવાન વિષ્ણુ દ્વારા માર્યા જશે અને કેટલાક આપને હાથે નષ્ટ થશે. હે મહાપ્રભો! કેટલાક અસુર એવા હશે જે આપના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રના હાથે જ માર્યા જશે. હે પ્રભો! ક્યારેક જ કોઈ વિરલા જ અસુર એવા હશે જે માયા દ્વારા જ વધને પ્રાપ્ત થશે, આપ ભગવાન શંકરની કૃપાથી જ દેવતાઓને સદા ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થશે. ઘોર અસુરોનો વિનાશ કરીને તમે જગતને સદા સ્વાસ્થ્ય અને અભય પ્રદાન કરશો અથવા એ પણ સંભવ છે કે આપના હાથે કોઈ પણ અસુર ન માર્યા જાય, કેમકે, આપ સદા યોગયુક્ત રહેતા હોઈને રાગ-દ્વેષરહિત છો તથા એક માત્ર દયા કરવામાં જ લાગ્યા રહો છો. હે ઈશ! એ અસુરો પણ આરાધિત હોય - આપની દયાથી અનુગ્રહીત થતા રહે તો સૃષ્ટિનું અને પાલનનું કાર્ય કેવી રીતે ચાલી શકે. તેથી હે વૃષભધ્વજ! તમારે પ્રતિદિન સૃષ્ટિ વગેરેને ઉપયુક્ત કાર્ય કરવાને માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. જો સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહારરૂપ કર્મ ન હોય ત્યારે તો અમે માયાથી જે ભિન્ન ભિન્ન શરીર ધારણ કર્યાં છે, એનો કોઈ ઉપયોગ નહીં રહે, એમાં કોઈ ઔચિત્ય નહીં રહે. વાસ્તવમાં તો અમે ત્રણે એક જ છીએ, કાર્યભેદથી ભિન્ન-ભિન્ન દેહ ધારણ કરીને સ્થિત છીએ. જો કોઈ કાર્યભેદ સિદ્ધ ન હોય તો પછી અમારા રૂપભેદનો કોઈ આશય, ઉદ્દેશ્ય જ નથી રહેતો. હે દેવ! એક જ પરમાત્મા મહેશ્વર ત્રણે રૂપોમાં અભિવ્યક્ત થયા છો. આ રૂપભેદમાં એમની પોતાની માયા જ કારણ છે. વાસ્તવમાં પ્રભુ સ્વતંત્ર છે. એ લીલાના ઉદ્દેશ્યથી જ આ સૃષ્ટિ આદિ કાર્ય કરે છે. ભગવાન શ્રીહરિ એમના ડાબા અંગથી પ્રગટ થયા છે, હું બ્રહ્મા એમના જમણા અંગથી પ્રગટ થયો છું અને આપ રુદ્રદેવ એ સદાશિવના હૃદયથી આવિર્ભૂત થયા છો, તેથી તમે જ શિવના પૂર્ણરૂપ છો. હે પ્રભો! આ રીતે અભિન્નરૂપ હોવા છતાં પણ આપણે ત્રણ રૂપોમાં પ્રગટ છીએ. હે સનાતનદેવ! આપણે ત્રણે એ જ ભગવાન સદાશિવ અને શિવાના પુત્ર છીએ, આ યથાર્થ તત્ત્વનો આપ હૃદયથી અનુભવ કરો. હે પ્રભો! હું અને શ્રીવિષ્ણુ આપના આદેશથી પ્રસન્નતાપૂર્વક લોકની સૃષ્ટિ અને પાલનનું કાર્ય કરી રહ્યા છીએ તથા કાર્યકારણવશ સપત્નીક પણ થઈ ગયા છીએ, તેથી આપ પણ વિશ્વહિતને માટે એક પરમ

સુંદરી રમણીને પત્ની બનાવવા માટે ગ્રહણ કરો. હે મહેશ્વર! એક વાત બીજી પણ છે, એ પણ સાંભળો. મને પહેલાંના વૃત્તાંતનું સ્મરણ થઈ આવ્યું છે. પૂર્વકાળમાં આપે જ શિવરૂપે જે વાત અમારી સામે કરી હતી, એ જ આ સમયે સંભળાવી રહ્યો છું. તમે કહ્યું હતું, 'હે બ્રહ્મન્! મારું આવું જ ઉત્તમરૂપ તમારા અંગવિશેષ-લલાટથી પ્રગટ થશે, જેની પ્રસિદ્ધિ લોકમાં 'રુદ્ર' નામથી થશે. તમે બ્રહ્મા સૃષ્ટિના કર્તા થઈ ગયા, શ્રીહરિ જગતના પાલન કરવાવાળા થયા અને હું સગુણ રુદ્રરૂપ થઈને સંહાર કરનાર બનીશ. એક સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરીને લોકના ઉત્તમ કાર્યની સિદ્ધિ કરીશ.' પોતાની કહેલી વાતને યાદ કરીને તમે પોતાની જ પૂર્વપ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરો. હે સ્વામિન્! આપનો એ આદેશ છે કે હું સૃષ્ટિ કરું, શ્રીહરિ પાલન કરે અને આપ સ્વયં સંહારના હેતુ બનીને પ્રગટ થાઓ. તે તો આપ સાક્ષાત્ શિવ જ સંહારકર્તાના રૂપે પ્રગટ થયા છો. તમારાં વગર અમે બંને પોતપોતાનું કામ કરવામાં સમર્થ નથી તેથી તમે એક એવી કામિનીનો સ્વીકાર કરો, જે લોકહિતનાં કાર્યોમાં તત્પર રહે. હે શંભો! જેવી રીતે લક્ષ્મી ભગવાન વિષ્ણુની અને સાવિત્રી મારી સહધર્મિણી છે. એ જ પ્રકારે આપ આ સમયે આપની જીવનસહચરી પ્રાણવલ્લભાને ગ્રહણ કરો.

મારી આ વાત સાંભળીને લોકેશ્વર મહાદેવજીના મુખ ઉપર હાસ્યની લહેરખી દોડી ગઈ. તે શ્રીહરિની ઉપસ્થિતિમાં મને આમ કહેવા લાગ્યા.

ઈશ્વરે કહ્યું—'હે બ્રહ્મન્! હે હરે! તમે બંને મને સદાથી જ અત્યંત પ્રિય છો. તમને બંનેને જોઈને મને બહુ આનંદ મળે છે. તમે લોકો સમસ્ત દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા ત્રિલોકીના સ્વામી છો. લોકહિતનાં કાર્યોમાં મન લગાડનારા છો. તમારાં બંનેનાં વચન મારી દૃષ્ટિમાં અત્યંત ગૌરવપૂર્ણ છે. પરંતુ હે સુરશ્રેષ્ઠગણ! મારે માટે લગ્ન કરવું ઉચિત નહીં ગણાય કેમકે, હું તપસ્યામાં સંલગ્ન રહીને સદા સંસારથી વિરક્ત જ રહું છું અને યોગીની રૂપે જ મારી પ્રસિદ્ધિ છે, જે નિવૃત્તિનાં સુંદર માર્ગ પર સ્થિત છે, પોતાના આત્મામાં જ રમણ કરે છે. આનંદ માને છે, નિરંજન (માયાથી નિર્લિપ્ત) છે, જેનું શરીર અવધૂત (દિગંબર) છે, જે જ્ઞાની, આત્મદર્શી અને કામનાથી શૂન્ય છે, જેના મનમાં કોઈ વિકાર જેવી, જે ભોગોથી દૂર રહે છે તથા જે સદા અપવિત્ર અને અમંગલકારી છે - એને સંસારમાં કામિનીથી શું પ્રયોજન છે - એટલું તો આ વખતે મને બતાવો તો ખરા.* મને તો સદા કેવળ યોગમાં જ લાગ્યા રહેવામાં આનંદ આવે છે. જ્ઞાનહીન પુરુષ જ યોગને છોડીને ભોગને અધિક મહત્વ આપે છે. સંસારમાં લગ્ન કરવું એટલે પારકાના બંધનમાં બંધાવું. આને સૌથી મોટું બંધન સમજવું જોઈએ. એટલા માટે હું સત્ય સત્ય-સાચે સાચું કહું છું કે લગ્ન માટે મારા મનમાં લેશમાત્ર પણ અભિરુચિ નથી. આત્મા જ મારો ઉત્તમ અર્થ અથવા સ્વાર્થ છે. એનું જ સારી રીતે ચિંતન કરવાને કારણે જ મારી લૌકિક સ્વાર્થમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તેમ છતાં જગતના હિત માટે તમે જે કાંઈ કહ્યું છે, એ કરીશ. તમારાં વચનને

* યો નિવૃત્તિસુમાર્ગસ્થઃ સ્વાત્મારામો નિરંજનઃ। અવધૂત તનુર્જ્ઞાની સ્વદ્રષ્ટા કામવર્જિતઃ ॥
અવિકારી હ્યભોગી ચ સદા શુચિરમંગલઃ। તસ્ય પ્રયોજનં લોકે કામિન્યા કિં વદાધુના ॥
(શિવપુરાણ રુ. સં. સ. ખં. ૧૫:૩૧-૩૨)

ગરિષ્ઠ મધમીઠાં-માનીને અથવા મેં કહેલી વાતને પૂર્ણ કરવા માટે હું અવશ્ય લગ્ન કરીશ, કેમકે, હું સદા ભક્તોના વશમાં રહું છું, પરંતુ જે ક્ષણે નારીને પ્રિય પત્નીરૂપે ગ્રહણ કરીશ અને જે શરતો સાથે ગ્રહણ કરીશ, એ સાંભળો. હે હરે! હે બ્રહ્મન્! હું જે કાંઈ કહું છું તે સર્વથા ઉચિત જ છે. જે સ્ત્રી મારા તેજને વિભાગપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકે, જે યોગિની તથા ઇચ્છા-અનુસાર રૂપ ધારણ કરનારી હોય, એને જ તમે પત્ની બનાવવાને માટે મને બતાવો. જ્યારે હું યોગમાં તત્પર રહું ત્યારે એને પણ યોગિની બનીને રહેવું પડશે અને જ્યારે હું કામાસક્ત થાઉં ત્યારે એણે કામિનીના રૂપે મારી પાસે રહેવું પડશે. વેદવેત્તા વિદ્વાન જેને અવિનાશી બતાવે છે, એ જ્યોતિઃ સ્વરૂપ સનાતન શિવનું હું સદા ચિંતન કરતો રહું છું અને કરતો રહીશ. હે બ્રહ્મન્! એ સદાશિવના ચિંતનમાં જ્યારે હું લાગ્યો ન હોઉં ત્યારે જ એ ભામિનીની સાથે હું સમાગમ કરી શકું છું. જે મારા શિવચિંતનમાં વિઘ્ન કરનારી હશે તે જીવિત નહીં રહી શકે, એને પોતાની જિંદગીથી હાથ ધોઈ નાખવા પડશે. તમે, વિષ્ણુ અને હું ત્રણેય બ્રહ્મસ્વરૂપ શિવના અંગભૂત છીએ. તેથી હે મહાભાગગણ! અમારે માટે તો એમનું નિરંતર ચિંતન કરવું એ જ ઉચિત છે. હે કમલાસન! એમના ચિંતન માટે હું વગર લગ્ને પણ રહી શકીશ (પરંતુ એમનું ચિંતન છોડીને લગ્ન નહીં જ કરીશ) તેથી તમે મને એવી પત્ની પ્રદાન કરો, જે સદા મારા કર્મને અનુસાર ચાલી શકે. હે બ્રહ્મન્! એમાં પણ મારી એક બીજી શરત છે, એને તમે સાંભળો. જો એ સ્ત્રીને મારા ઉપર કે મારા વચન ઉપર અવિશ્વાસ પેદા થશે તો હું એનો ત્યાગ કરી દઈશ.

એમની આ વાત સાંભળીને મેં અને શ્રીહરિએ મંદહાસ્યની સાથે મનમાં ને મનમાં જ પ્રસન્નતા અનુભવી, પછી મેં વિનમ્ર થઈને નિવેદન કર્યું – હે નાથ! હે મહેશ્વર! હે પ્રભો! આપે જેવી સ્ત્રીની શોધ આરંભી છે એવી જ નારી બાબત હું આપને પ્રસન્નતાપૂર્વક કહી રહ્યો છું. સાક્ષાત્ સદાશિવની ધર્મપત્ની જે ઉમા છે, એ જ જગતનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પ્રગટ થયાં છે. હે પ્રભો! સરસ્વતી અને લક્ષ્મી – એ બે રૂપ ધારણ કરીને તે પહેલેથી જ અહીં આવી ચૂક્યાં છે. એમાં લક્ષ્મી તો શ્રીવિષ્ણુની પ્રાણવલ્લભા થઈ ગયાં છે અને સરસ્વતી મારાં પ્રાણવલ્લભા થઈ ગયાં છે. હવે અમારે માટે એ ત્રીજું રૂપ ધારણ કરીને પ્રગટ થયાં છે. હે પ્રભો! લોકહિતનું કાર્ય કરવાની ઇચ્છાવાળાં દેવી શિવા દક્ષપુત્રીના રૂપે અવતીર્ણ થયાં છે. એમનું નામ સતી છે. સતી જ એવી ભાર્યા થઈ શકે છે જે સદા આપને માટે હિતકારિણી હોય. હે દેવેશ! મહાતેજસ્વિની સતી આપને માટે, આપને પતિરૂપમાં પ્રાપ્ત કરવા માટે દૃઢતાપૂર્વક કઠોર વ્રતનું પાલન કરતાં કરતાં તપસ્યા કરી રહ્યાં છે. હે મહેશ્વર! આપ એને વરદાન દેવાને માટે પ્રસ્થાન કરો, કૃપા કરો અને ખૂબ જ પ્રસન્નતાની સાથે એમની તપસ્યાને અનુરૂપ વરદાન આપીને એમની સાથે લગ્ન કરો. હે શંકર! ભગવાન વિષ્ણુની, મારી તથા આ સંપૂર્ણ દેવતાઓની આ જ ઇચ્છા છે. આપ તમારી શુભ દૃષ્ટિથી અમારી આ ઇચ્છાને પૂર્ણ કરો, જેથી કરીને અમે આદરપૂર્વક આ ઉત્સવને જોઈ-માણી શકીએ. આવું થવાથી ત્રણે લોકોમાં સુખ દેનાર પરમ મંગલ થશે અને સર્વની બધી જ ચિંતા સમાપ્ત થશે, એમાં સંશય નથી.'

ત્યાર પછી મારી વાત સમાપ્ત થયા પછી

લીલા-વિગ્રહ ધારણ કરવાવાળા ભક્તવત્સલ મહેશ્વર સાથે મધુસૂદન અચ્યુતે આનું સમર્થન કર્યું.

ત્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાન શિવે હસીને કહ્યું, 'બહુ સારું, એવું જ થશે.' એમનું આવું કહેવાથી અમે બંને એમની પાસેથી આજ્ઞા લઈને પોતાની પત્ની તથા દેવતાઓ અને મુનિઓની સાથે અત્યંત પ્રસન્ન થઈને પોતાના અભીષ્ટ સ્થાને ચાલ્યા આવ્યા.

(અધ્યાય-૧૬)

*

સતીને શિવ પાસેથી વરદાનની પ્રાપ્તિ તથા ભગવાન શિવ દ્વારા બ્રહ્માજીને દક્ષની પાસે મોકલીને સતીનું વરણ કરવું

બ્રહ્માજી કહે છે—હે મુને! બીજી બાજુ સતીએ આસો માસના શુક્લ પક્ષની અષ્ટમી તિથિએ ઉપવાસ કરીને ભક્તિભાવથી સર્વેશ્વર શિવનું પૂજન કર્યું. આ રીતે નન્દાવ્રત પૂર્ણ થવાથી નવમી તિથિએ દિવસમાં ધ્યાનમગ્ન થયેલી સતીને ભગવાન શિવે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યું. એમનો શ્રીવિગ્રહ સર્વાંગસુંદર અને ગૌરવર્ણનો હતો - એમને પાંચ મુખ હતાં અને પ્રત્યેક મુખે ત્રણ-ત્રણ નેત્ર હતાં. ભાલપ્રદેશમાં ચંદ્ર શોભી રહ્યો હતો. એમનું ચિત્ત પ્રસન્ન હતું, કંઠમાં નીલ ચિહ્ન દૃષ્ટિગોચર થઈ રહ્યું હતું. એમને ચાર ભુજાઓ હતી. એમણે હાથમાં ત્રિશૂલ, બ્રહ્મકપાલ, વર તથા અભય મુદ્રાઓ ધારણ કરી હતી. ભસ્મમય અંગરાગથી એમનું સમગ્ર શરીર ઉદ્ભાસિત થઈ રહ્યું હતું. ગંગાજી એમના મસ્તકની શોભા વધારી રહ્યાં હતાં. એમનાં બધાં અંગ ખૂબ જ મનોહર હતાં. એ મહાન લાવણ્યના ધામ જણાતા હતા - એમનાં મુખ કરોડો ચંદ્રમા સમાન પ્રકાશમાન અને આહ્લાદજનક હતાં. એમની અંગકાંતિ કરોડો કામદેવનો જાણે તિરસ્કાર કરી રહી હતી અને એમની આકૃતિ સ્ત્રીઓ માટે સર્વથા પ્રિય હતી. સતીએ આવા સૌંદર્ય-માધુર્યયુક્ત પ્રભુ મહાદેવજીને પ્રત્યક્ષ જોઈને એમનાં ચરણોમાં વંદના કરી. એ સમયે એમનું મુખ લજ્જાથી નમેલું હતું. તપસ્યાના પુંજનું ફળ પ્રદાન કરવાવાળા મહાદેવજી એમને માટે કઠોર વ્રત ધારણ કરનારી સતીને પત્ની બનાવવાને માટે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખતાં પણ એમને આ પ્રમાણે કહ્યું.

મહાદેવજીએ કહ્યું—હે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનાર દક્ષનન્દિની! હું તમારા આ વ્રતથી અત્યંત પ્રસન્ન છું. તેથી કોઈ વરદાન માગો. તમને જે કાંઈ અભીષ્ટ હશે, એ જ વરદાન આપીશ.

બ્રહ્માજી કહે છે—હે મુને! જગદીશ્વર મહાદેવજી જોકે સતીના મનોભાવને જાણતા હતા તો પણ એમની વાત સાંભળવા બોલ્યા – 'કોઈ વરદાન માગો' પરંતુ સતી લજ્જાને આધીન થઈ ગયાં હતાં તેથી એમના હૃદયમાં જે વાત હતી એને એ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી ન શક્યાં. એમનો જે ઇચ્છિત મનોરથ હતો તે લજ્જાથી આચ્છાદિત થઈ ગયો હતો - પ્રાણવલ્લભ શિવનું પ્રિય વચન સાંભળીને સતી અત્યંત પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયાં. આ વાતને જાણીને ભક્તવત્સલ ભગવાન શંકર ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને શીઘ્રતાપૂર્વક વારંવાર કહેવા લાગ્યા –

'વરદાન માગો, વરદાન માગો' સત્પુરુષોના આશ્રયભૂત અંતર્યામી શંભુ સતીની ભક્તિને વશીભૂત થઈ ગયા - ત્યારે સતીએ પોતાની લજ્જાને રોકીને મહાદેવજીને કહ્યું — હે વરદાનપ્રદાન કરનારા પ્રભો! મને મારી ઈચ્છાને અનુસાર એવું વરદાન આપો જે કદી ટળી ન શકે. ભક્તવત્સલ ભગવાન શંકરે જોયું કે સતી પોતાની વાત પૂરી કહી શકતાં નથી ત્યારે એ સ્વયં બોલ્યા — હે દેવી! તમે મારાં ભાર્યા થઈ જાઓ' પોતાના ઈચ્છિત ફળને પ્રગટ કરનાર એમનાં આ વચનને સાંભળીને આનંદમગ્ન થયેલાં સતી ચૂપચાપ ઊભાં રહી ગયાં. કેમકે, તે મનોવાંછિત વરદાન મેળવી ચૂક્યાં હતાં. પછી દક્ષકન્યા પ્રસન્ન થઈને બંને હાથ જોડીને, મસ્તક નમાવીને ભક્તવત્સલ શિવને વારંવાર કહેવા લાગ્યાં.

સતી બોલ્યાં—હે દેવાધિદેવ મહાદેવ! હે પ્રભો! હે જગત્પતે! આપ મારા પિતાને કહીને વૈવાહિક વિધિથી મારું પાણિગ્રહણ કરો.

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! સતીની આ વાત સાંભળીને ભક્તવત્સલ મહેશ્વરે પ્રેમથી એમના તરફ જોયું અને જોઈને કહ્યું – 'હે પ્રિયે! એવું જ થશે.' ત્યારે દક્ષ કન્યા સતી પણ ભગવાન શિવને પ્રણામ કરીને ભક્તિપૂર્વક વિદાય માગી - જવાની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને મોહ અને આનંદથી યુક્ત થઈને માતા પાસે પરત પહોંચી ગયાં. આ બાજુ ભગવાન શિવ પણ હિમાલય પર પોતાના આશ્રમમાં પ્રવેશીને દક્ષકન્યા સતીના વિયોગથી થોડું કષ્ટ અનુભવ્યું અને એમનું જ ચિંતન કરવા લાગ્યા. હે દેવર્ષિ! પછી મનને એકાગ્ર કરીને લૌકિક ગતિનો આશ્રય લઈને ભગવાન શંકરે મનમાં ને મનમાં જ મારું સ્મરણ કર્યું. ત્રિશૂલધારી મહેશ્વરના સ્મરણ કરવાથી એમની સિદ્ધિથી પ્રેરિત થઈને હું તરત જ તેમની સામે જઈને ખડો થઈ ગયો. હે તાત! હિમાલયના શિખર પર જ્યાં સતી વિયોગ અનુભવી રહેલા મહાદેવજી વિદ્યમાન હતા, ત્યાં હું સરસ્વતી સાથે ઉપસ્થિત થઈ ગયો. હે દેવર્ષિ! સરસ્વતીસહિત મને ત્યાં પહોંચેલો જોઈ સતીના પ્રેમપાશમાં બદ્ધ એવા શિવ ઉત્સુકતાપૂર્વક બોલ્યા.

શંભુએ કહ્યું—હે બ્રહ્મન્! હું જ્યારથી વિવાહના કાર્યમાં સ્વાર્થબુદ્ધિ કરી બેઠો છું ત્યારથી હવે મને આ સ્વાર્થમાં જ સ્વત્વ જેવું પ્રતીત થાય છે. દક્ષકન્યા સતીએ બહુ ભક્તિથી મારી આરાધના કરી છે. એના નંદાવ્રતના પ્રભાવથી મેં એમને અભીષ્ટ વરદાન આપવાની ઘોષણા કરી. હે બ્રહ્મન્! ત્યારે એમણે મારી પાસે એ વરદાન માગ્યું કે 'તમે મારા પતિ થઈ જાઓ.' આ સાંભળીને સર્વથા સંતુષ્ટ થઈને મેં પણ કહી દીધું – 'તમે મારાં પત્ની થઈ જાઓ.' ત્યારે દાક્ષાયણી સતી મને કહેવાં લાગ્યાં – 'હે જગત્પતે! તમે મારા પિતાને સૂચિત કરીને વૈવાહિક વિધિથી મને ગ્રહણ કરો.' હે બ્રહ્મન્! એમની ભક્તિથી સંતોષ થવાને કારણે મેં એમનો એ અનુરોધ પણ સ્વીકારી લીધો. હે વિધાતઃ! ત્યારે સતી પોતાની માતાને ઘેર ચાલ્યાં ગયાં અને હું અહીં ચાલ્યો આવ્યો. તેથી હવે તમે મારી આજ્ઞાથી દક્ષને ઘેર જાઓ અને એવો યત્ન કરો, જેથી પ્રજાપતિ દક્ષ શીઘ્ર જ મને પોતાની કન્યાનું દાન કરી દે.

એમની આ પ્રકારે આજ્ઞા મળવાથી હું કૃતકૃત્ય અને પ્રસન્ન થઈ ગયો તથા એ ભક્તવત્સલ વિશ્વનાથને આ પ્રકારે કહેવા લાગ્યો.

મેં બ્રહ્માએ આ પ્રમાણે કહ્યું – હે ભગવાન! હે શંભો! આપે જે કાંઈ કહ્યું છે એ ઉપર સારી રીતે વિચાર કરીને અમે લોકોએ પહેલાંથી એ સુનિશ્ચિત કરી લીધું છે. હે વૃષભધ્વજ! એમાં મુખ્યતઃ દેવતાઓનો તથા મારો પણ સ્વાર્થ છે. દક્ષ સ્વયં જ

આપને પોતાની પુત્રી પ્રદાન કરશે, પરંતુ આપની આજ્ઞાથી હું પણ એમની સામે આપનો સંદેશ કહી દઈશ.

સર્વેશ્વર મહાપ્રભુ મહાદેવજીને આવું કહીને હું અત્યંત વેગશાળી રથ દ્વારા દક્ષને ઘેર પહોંચી ગયો.

નારદજીએ પૂછ્યું—હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાભાગ! હે વિધાતઃ! કહો તો ખરા કે જ્યારે સતી ઘેર પરત આવી ગયાં ત્યારે દક્ષે એમને માટે શું કર્યું?

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—તપસ્યા કરીને મનોવાંછિત વરદાન મેળવીને સતી જ્યારે ઘેર પરત આવ્યાં ત્યારે ત્યાં એમણે માતાપિતાને પ્રણામ કર્યા. સતીએ પોતાની સખી દ્વારા માતાપિતાને તપસ્યા-સંબંધી સર્વ સમાચાર મોકલ્યા. સખીએ એ પણ સૂચિત કહી દીધું કે 'સતીને મહેશ્વર પાસેથી વરદાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે, ભગવાન સતીની ભક્તિથી બહુ જ સંતુષ્ટ

થયા છે.' સખીને મોઢેથી સર્વ વૃત્તાંત સાંભળીને માતાપિતાને આનંદના ઓઘ ઊમટ્યા અને એમણે મહાઉત્સવ કર્યો. ઉદાર એવા દક્ષ અને મહામનસ્વિની વીરિણીએ બ્રાહ્મણોને એમની ઇચ્છા અનુસાર દ્રવ્ય આપ્યું તથા અન્યોન્ય અંધ અને દીનજનોને પણ ધન વહેંચ્યું પ્રસન્નતા વધારનારી પોતાની પુત્રીને હૃદયસરસી ચાંપીને માતા વીરિણીએ એનું મસ્તક સુંઘ્યું અને આનંદમગ્ન થઈને એની વારંવાર પ્રશંસા કરી. ત્યાર પછી કેટલોક સમય વ્યતીત થયો ત્યારે ધર્મજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ એવા દક્ષ એ ચિંતામાં પડ્યા કે હું મારી પુત્રીનો વિવાહ ભગવાન શંકર સાથે કેવી રીતે કરું? મહાદેવજી પ્રસન્ન થઈને આવ્યા હતા પરંતુ એ તો ચાલ્યા ગયા. હવે મારી પુત્રીને માટે પુનઃ અહીં કેવી રીતે આવશે? જો કોઈને શીઘ્ર જ ભગવાન શિવની પાસે મોકલી આપીએ તો એ પણ ઉચિત જણાતું નથી, કેમકે, જો એ આ રીતે અનુરોધ કરવા છતાં પણ મારી પુત્રીને ગ્રહણ ન કરે તો મારી યાચના નિષ્ફળ થઈ જશે.

આ પ્રકારની ચિંતામાં પ્રજાપતિ દક્ષની સામે હું સરસ્વતી સાથે સહસા ત્યાં ઉપસ્થિત થયો. મને-પિતાને આવેલા જોઈને દક્ષે પ્રણામ કરીને વિનીતભાવથી સામે ઊભા રહ્યા. એમણે મને-સ્વયંભૂને યથાયોગ્ય આસન આપ્યું. પછી દક્ષે જ્યારે મારા આગમનનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે મેં સર્વ વાતો બતાવીને એમને કહ્યું – 'હે પ્રજાપતે! ભગવાન શંકરે તમારી પુત્રીને પ્રાપ્ત કરવાને માટે નક્કી જ મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે, આ વિષયમાં જે શ્રેષ્ઠ કૃત્ય હોય, એનો નિશ્ચય કરો. જેવી રીતે સતીએ વિવિધ પ્રકારના ભાવોથી તથા સાત્ત્વિક વ્રત દ્વારા ભગવાન શિવની આરાધના કરી છે, એવી જ રીતે તે પણ સતીની આરાધના કરે છે. તેથી હે દક્ષ! ભગવાન શિવને માટે જ સંકલ્પિત અને પ્રગટ થયેલ આ પુત્રીને તમે અવિલંબ એમની સેવામાં સોંપી દો, આનાથી તમે કૃતકૃત્ય થઈ જશો - હું નારદની સાથે

જઈને એમને તમારે ઘેર લઈ આવીશ. પછી તમે એમને માટે જ ઉત્પન્ન થયેલી તમારી આ પુત્રી એમના હાથમાં આપી દો.'

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! મારી આ વાત સાંભળીને મારા પુત્ર દક્ષને બહુ હર્ષ થયો. તે અત્યંત પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા – 'હે પિતાજી! એવું જ થશે.' હે મુને! ત્યારે હું અત્યંત હર્ષિત થઈને ત્યાંથી એ સ્થાને પરત આવ્યો, જ્યાં લોકકલ્યાણમાં તત્પર રહેનારા ભગવાન શિવ ખૂબ જ ઉત્સુકતાથી મારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા - હે નારદ! મારા પરત આવવા પર સ્ત્રી અને પુત્રી સહિત પ્રજાપતિ દક્ષ પણ પૂર્ણકામ થઈ ગયા. તે એટલા સંતુષ્ટ થયા, જાણે અમૃત પીને ધરાઈ ગયા હોય.

(અધ્યાય-૧૭)

*

બ્રહ્માજી પાસેથી દક્ષની અનુમતિ મેળવીને દેવતાઓ અને મુનિઓ સહિત ભગવાન શિવનું દક્ષને ઘેર જવું, દક્ષ દ્વારા સર્વનો સત્કાર તથા સતી અને શિવનો વિવાહ

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! ત્યાર પછી હું હિમાલયના કૈલાસ-શિખર પર રહેવાવાળા પરમેશ્વર મહાદેવ શિવને લાવવાને માટે પ્રસન્નતાપૂર્વક એમની પાસે ગયો અને એમને આ પ્રકારે કહ્યું – "હે વૃષભધ્વજ! સતી માટે મારા પુત્ર દક્ષે જે વાત કહી છે એ સાંભળો અને જે કાર્યને તે પોતાને માટે અસાધ્ય માનતા હતા, એને સિદ્ધ થયેલું જ જાણો. દક્ષે કહ્યું છે કે 'હું મારી પુત્રી ભગવાન શિવના હાથમાં જ સોંપીશ, કેમકે, એમને માટે જ આ ઉત્પન્ન થઈ છે. શિવની સાથે જ સતીનું લગ્ન થાય એ કાર્ય તો મારે માટે અભીષ્ટ છે, પછી આપના પણ કહેવાથી એનું મહત્ત્વ ઓર પણ અધિક વધી જશે. મારી પુત્રીએ જાતે આ ઉદ્દેશ્યથી ભગવાન શિવની આરાધના કરી છે અને આ સમયે શિવજી પણ મને આ વિષયમાં અન્વેષણ (પૂછપરછ) કરી રહ્યા છે, તેથી મારે મારી કન્યા અવશ્ય જ ભગવાન શિવના હાથમાં સોંપવી છે. હે વિધાતઃ! એ ભગવાન શંકર શુભ લગ્નમાં અને શુભ મુહૂર્તમાં અહીં પધારે. એ સમયે હું એમને શિક્ષા પ્રમાણે પોતાની આ પુત્રી આપી દઈશ. હે વૃષભધ્વજ! મને દક્ષે આવી વાત કહી છે. તેથી તમે શુભ મુહૂર્તમાં એમને ઘેર ચાલો અને સતીને લઈ આવો.'

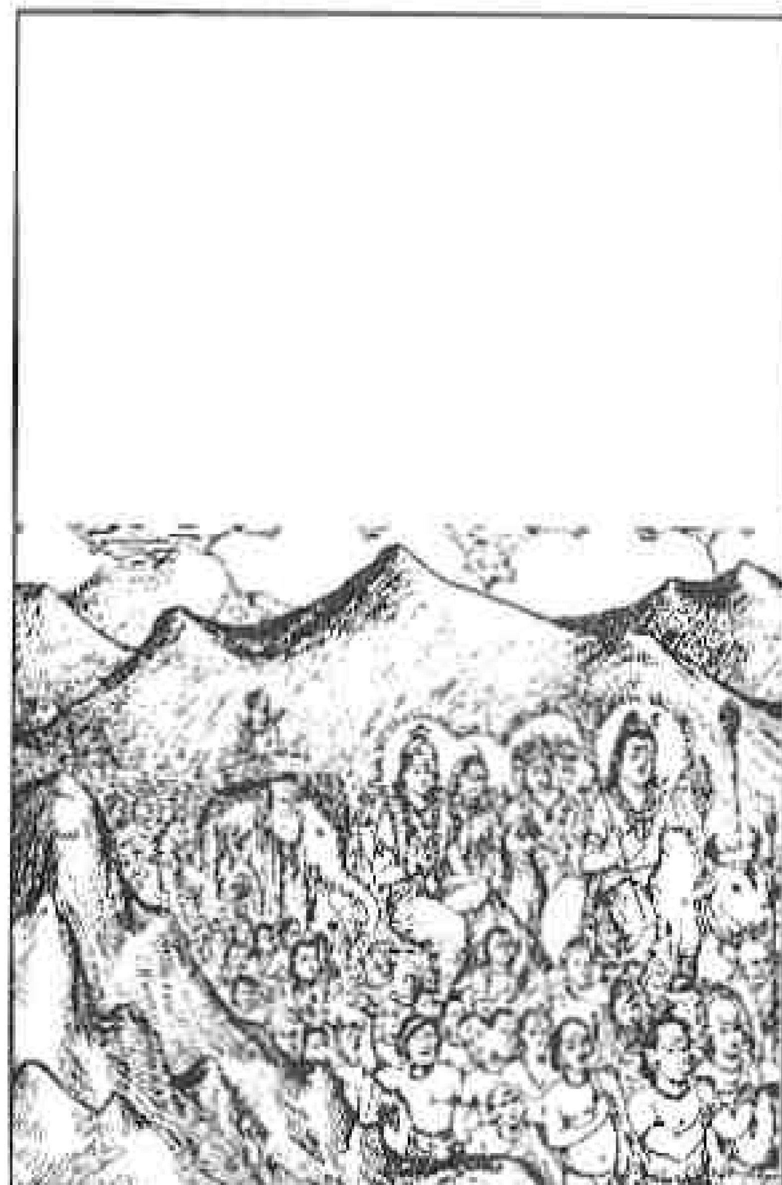

હે મુને! મારી આ વાત સાંભળીને ભક્તવત્સલ રુદ્ર લૌકિક ગતિનો આશ્રય લઈ હસતાં હસતાં તે કહેવા લાગ્યા – 'હે સંસારની સૃષ્ટિ કરનારા બ્રહ્માજી! હું તમારી અને નારદની સાથે જ દક્ષને ઘેર ચાલીશ! તેથી નારદનું સ્મરણ કરો. પોતાના મરીચિ વગેરે માનસપુત્રોને પણ બોલાવી લો. હે વિધે! હું એ સર્વની સાથે દક્ષના નિવાસસ્થાને જઈશ. મારા પાર્ષદ પણ મારી સાથે જ રહેશે.'

હે નારદ! લોકાચારના નિર્વાહમાં લાગેલા ભગવાન શિવની આ પ્રકારે આજ્ઞા મળવા પર મેં તમારું અને મરીચિ વગેરે પુત્રોનું પણ સ્મરણ કર્યું. હું યાદ કરું તેટલામાં જ તમારી સાથે મારા બધા માનસ-પુત્ર મનમાં આદરની ભાવના રાખીને શીઘ્ર જ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એ વખતે તમે લોકો હર્ષથી ઉત્ફુલ્લ થઈ રહ્યા હતા. પછી રુદ્રનું સ્મરણ કરવાથી શિવભક્તોના સમ્રાટ ભગવાન વિષ્ણુ પણ પોતાના સૈનિકો તથા કમલાદેવી સાથે ગરુડ પર આરૂઢ થઈને તરત જ ત્યાં આવી ગયા. ત્યાર પછી ચૈત્ર માસની શુક્લ પક્ષની તેરસે અને રવિવારે પૂર્વાફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં હું બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ આદિ સમસ્ત દેવતાઓની સાથે મહેશ્વરે લગ્ન માટે યાત્રા કરી. માર્ગમાં એ દેવતાઓ અને ઋષિઓની સાથે યાત્રા કરતાં કરતાં ભગવાન શંકર ખૂબ શોભા પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હતા. ત્યાં જનારા દેવતાઓ, મુનિઓ અને આનંદમગ્ન મનવાળા પ્રમથગણોનો રસ્તામાં બહુ મોટો ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો. ભગવાન શિવની ઇચ્છાથી વૃષભ, વાઘ, સર્પ, જટા અને ચંદ્રકલા વગેરે બધાંને બધાં જ એમને માટે યથાયોગ્ય આભૂષણ બની ગયાં. ત્યારપછી વેગથી ચાલનાર બળવાન બલીવર્દ નંદિકેશ્વર પર આરૂઢ થયેલા મહાદેવજી શ્રીવિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓને સાથે લઈને ક્ષણભરમાં જ પ્રસન્નતાપૂર્વક દક્ષને ઘેર જઈ પહોંચ્યાં.

ત્યાં વિનીત ચિત્તવાળા પ્રજાપતિ દક્ષ સમસ્ત આત્મીયજનોની સાથે ભગવાન શિવનું સ્વાગત-સામૈયું કરવા એમની સામે આવ્યા. એ વખતે એમનાં સમસ્ત અંગોમાં હર્ષજનિત રોમાંચ થઈ ગયો હતો. સ્વયં દક્ષે પોતાના દ્વાર પર આવેલા સમસ્ત દેવતાઓનો સત્કાર કર્યો. એ બધા લોકો સુરશ્રેષ્ઠ શિવને બેસાડીને એમની બાજુમાં સ્વયં પણ મુનિઓની સાથે ક્રમશઃ બેસી ગયા. એ પછી દક્ષે મુનિઓ સહિત સમસ્ત દેવતાઓની પરિક્રમા કરી, અને સૌની સાથે ભગવાન શિવને ઘરની અંદર લઈ આવ્યા. એ વખતે દક્ષના મનમાં બહુ પ્રસન્નતા હતી. એમણે સર્વેશ્વર શિવને ઉત્તમ આસન આપીને જાતે જ વિધિપૂર્વક એમનું પૂજન કર્યું. તત્પશ્ચાત્ શ્રીવિષ્ણુનું, મારું, બ્રાહ્મણોનું, દેવતાઓનું અને સમસ્ત શિવગણોનું પણ યથોચિત વિધિથી ઉત્તમ ભક્તિભાવ સાથે પૂજન કર્યું. આ રીતે પૂજનીય પુરુષો તથા અન્ય લોકો સહિત એ સર્વનું યથોચિત આદર સત્કાર કરીને દક્ષે મારા માનસપુત્ર મરીચિ વગેરે મુનિઓની સાથે જરૂરી સલાહ કરી. એ પછી મારા પુત્ર દક્ષે મને-પિતાને-ચરણોમાં પ્રણામ કરીને પ્રસન્નતાપૂર્વક કહ્યું – 'હે પ્રભો! આપ જ વૈવાહિક કાર્ય કરાવો.'

ત્યારે હું પણ હર્ષભર્યા હૃદયથી 'બહુ સારુ' કહીને ઊઠ્યો અને હું સર્વ કાર્ય કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી ગ્રહોના બળથી યુક્ત શુભ લગ્ન અને મુહૂર્તમાં હર્ષપૂર્વક દક્ષે પોતાની પુત્રી સતીનો હાથ ભગવાન શંકરના હાથમાં આપી દીધો. એ સમયે હર્ષથી ભરેલા ભગવાન વૃષભધ્વજે પણ વૈવાહિક વિધિથી સુંદરી દક્ષકન્યાનો હાથ ગ્રહણ કર્યો. પછી

મેં શ્રીહરિને, તમે તથા અન્ય મુનિઓએ, દેવતાઓએ અને પ્રમથગણો ભગવાન શિવને પ્રણામ કર્યા અને સર્વેએ વિવિધ પ્રકારની સ્તુતિઓ દ્વારા એમને સંતુષ્ટ કર્યા. એ સમયે નૃત્ય-ગીત સાથે મહાન ઉત્સવ મનાવાયો. સમસ્ત દેવતાઓને અને મુનિઓએ બહુ આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો. ભગવાન શિવ માટે કન્યાદાન કરીને મારા પુત્ર દક્ષ કૃતાર્થ થઈ ગયા. શિવા અને શિવ પ્રસન્ન થયાં અને આખો સંસાર મંગલનું નિકેતન (સ્થાન) બની ગયું. (અધ્યાય-૧૮)

*

સતી અને શિવ દ્વારા અગ્નિની પરિક્રમા, શ્રીહરિ દ્વારા શિવતત્ત્વનું વર્ણન, શિવનું બ્રહ્માજીને આપેલા વરદાન અનુસાર વેદી પર સદાને માટે અવસ્થાન તથા શિવ અને સતીનું વિદાય થવું અને કૈલાસ પર જવું

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! કન્યાદાન કરીને દક્ષે ભગવાન શંકરને વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ દહેજ (દાયજો)માં આપી. આ બધું કરીને તે બહુ પ્રસન્ન થયા. પછી તેમણે બ્રાહ્મણોને પણ વિવિધ પ્રકારનાં ધન વહેંચ્યાં. તત્પશ્ચાત્ લક્ષ્મીસહિત ભગવાન વિષ્ણુ, શંભુ પાસે આવીને હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા અને આમ બોલ્યા – 'હે દેવદેવ મહાદેવ! દયાસાગર! પ્રભો! તાત! તમે સંપૂર્ણ જગતના પિતા છો અને સતી દેવી સર્વની માતા છે. આપ બંને સત્પુરુષોમાં કલ્યાણ અને દુષ્ટોના દમન માટે સદા લીલાપૂર્વક અવતાર ગ્રહણ કરો છો – એ સનાતન શ્રુતિનું વચન છે. તમે ઘાટા નીલ અંજન સમાન શોભાવાળી સતી સાથે જે રીતે શોભી રહ્યા છો, હું એનાથી ઊલટું લક્ષ્મીની સાથે શોભી રહ્યો છું – અર્થાત્ સતી નીલવર્ણા છે અને આપ ગૌરવર્ણા છો, એથી ઊંધું હું નીલવર્ણનો છું અને લક્ષ્મી ગૌરવર્ણા છે.'

હે નારદ! મેં દેવી સતીની પાસે આવીને ગૃહ્યસૂત્રોક્ત વિધિથી વિસ્તારપૂર્વક સર્વ અગ્નિ કાર્ય કરવા માંડ્યું. હું આચાર્યની તથા બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાથી શિવા અને શિવે બહુ હર્ષપૂર્વક વિધિવિધાનપૂર્વક અગ્નિની પરિક્રમા કરી. એ વખતે ત્યાં બહુ અદ્ભુત ઉત્સવ થયો. વાજાંગાજાં અને નૃત્યની સાથે થનારો એ ઉત્સવ સર્વને ખૂબ જ સુખદ થયો.

ત્યારપછી ભગવાન વિષ્ણુ બોલ્યા – હે સદાશિવ! હું આપની આજ્ઞાથી શિવતત્ત્વનું વર્ણન કરું છું. સમસ્ત દેવતા તથા બીજા-બીજા મુનિ પોતાના મનને એકાગ્ર કરીને આ વિષયને સાંભળે. હે ભગવન્! આપ પ્રધાન અને અપ્રધાન (પ્રકૃતિ અને એથી પણ અતીત) છો. આપના અનેક ભાગ છે. છતાં આપ ભાગરહિત છો. જ્યોતિર્મય સ્વરૂપવાળા પરમેશ્વરના જ આપણે ત્રણે દેવતા અંશ છીએ. આપ કોણ, બ્રહ્મા કોણ, હું કોણ? આપ પરમાત્માના જ આ ત્રણ અંશ છીએ, જે સૃષ્ટિ, પાલન એ સંહાર કરવાને કારણે એકબીજાથી ભિન્ન પ્રતીત થયા કરીએ છીએ. આપ સ્વયંના સ્વરૂપનું ચિંતન કરો. આપે સ્વયં જ લીલાપૂર્વક શરીર ધારણ કર્યું છે. આપ નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપથી એક છો. આપ જ સગુણ બ્રહ્મ છો અને અમે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા રુદ્ર – ત્રણે આપના અંશ છીએ. જેવી રીતે એક જ શરીર ભિન્ન ભિન્ન અવયવ મસ્તક, ગ્રીવા વગેરે નામ ધારણ

કરે છે તથાપિ એ શરીરથી ભિન્ન નથી, એવી જ રીતે આપણે ત્રણેય અંશ આપ પરમેશ્વરનાં જ અંગ છીએ. જે જ્યોતિર્મય, આકાશવત્ સર્વવ્યાપી અને નિર્લેપ, પોતે જ પોતાનું ધામ, પુરાણ, કૂટસ્થ, અવ્યક્ત, અનંત, નિત્ય તથા દીર્ઘ વગેરે વિશેષણો રહિત નિર્ગુણ બ્રહ્મ છો, એ જ શિવ આપ છો, તેથી આપ જ સર્વ કાંઈ છો.

બ્રહ્માજી કહે છે—હે મુનીશ્વર! ભગવાન વિષ્ણુની આ વાત સાંભળીને મહાદેવજી બહુ પ્રસન્ન થયા. ત્યાર પછી એ વિવાહ-યજ્ઞના સ્વામી (યજમાન) પરમેશ્વર શિવ પ્રસન્ન થઈને લૌકિક ગતિનો આશ્રય લઈને હાથ જોડીને ઊભેલા મુજ બ્રહ્માને પ્રેમપૂર્વક કહેવા લાગ્યા.

શિવે કહ્યું—હે બ્રહ્મન્! આપે સર્વ વૈવાહિક કાર્ય સારી રીતે સંપન્ન કરાવી દીધું. હવે હું પ્રસન્ન છું. આપ મારા આચાર્ય છો. હવે બતાવો કે આપને શી દક્ષિણા આપું? હે સુરજ્યેષ્ઠ! આપ દક્ષિણા માગો. હે મહાભાગ! જો તે અત્યંત દુર્લભ હોય તો પણ એ શીઘ્ર કહો. મારે માટે આપને આપવા માટે કશુંય અદેય નથી. એટલે કે હું સર્વ કાંઈ આપી શકું છું.

હે મુને! ભગવાન શંકરનું આ વચન સાંભળીને હું હાથ જોડીને વિનીત ચિત્તથી એમને વારંવાર પ્રણામ કરવા લાગ્યો અને બોલ્યો – 'હે દેવેશ! જો આપ પ્રસન્ન થયા હો અને હે મહેશ્વર! જો હું વરદાન પામવાને યોગ્ય હોઉં તો પ્રસન્નતાપૂર્વક જે વાત કહું છું, એને આપ પૂર્ણ કરો. હે મહાદેવ! આપ આ જ રૂપમાં આ વેદી પર સદા બિરાજમાન રહો, જેથી આપનાં દર્શનથી મનુષ્યોનાં પાપ ધોવાઈ જાય. હે ચંદ્રશેખર! આપનું સાંનિધ્ય હોવાથી હું આ વેદીની પાસે આશ્રમ બનાવીને તપસ્યા કરું – આ જ મારી અભિલાષા છે. ચૈત્ર શુક્લ પક્ષની તેરશે પૂર્વાફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં રવિવારને દિવસે આ ભૂતલ પર જે મનુષ્ય ભક્તિભાવથી આપનાં દર્શન કરે, એનાં તમામ પાપ તત્કાળ નષ્ટ થઈ જાય, વિપુલ પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય અને સમસ્ત રોગોનો સર્વથા નાશ થઈ જાય. જે નારી દુર્ભગા, વંધ્યા, કાણી અથવા રૂપહીના હોય, તે પણ આપનાં દર્શનમાત્રથી જ અવશ્ય નિર્દોષ થઈ જાય.'

મારી આ વાત એમના આત્માને સુખપ્રદ હતી એને સાંભળીને ભગવાન શિવે પ્રસન્ન ચિત્તે કહ્યું – 'હે વિધાતઃ! એવું જ થશે. હું તમારા કહેવાથી સંપૂર્ણ જગતના હિત માટે મારી પત્ની સતીની સાથે આ વેદી પર સુસ્થિરભાવથી સ્થિત રહીશ.'

આવું કહીને પત્નીસહિત ભગવાન શિવ પોતાની અંશરૂપિણી મૂર્તિને પ્રગટ કરીને વેદીના

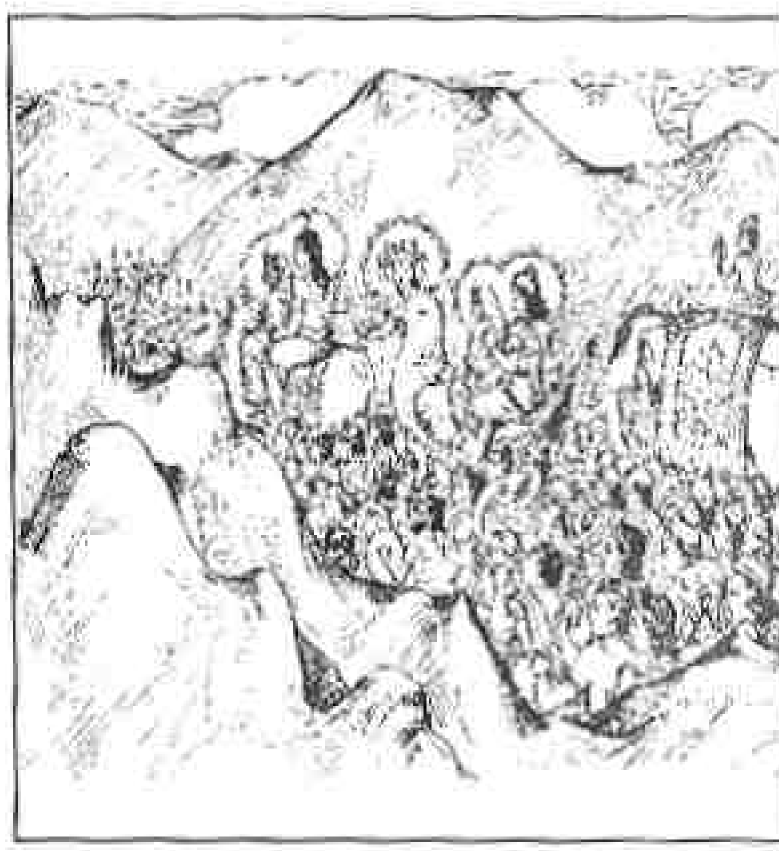

મધ્યભાગમાં બિરાજમાન થઈ ગયા. ત્યારપછી સ્વજનો પર સ્નેહ રાખનારા પરમેશ્વર શંકર દક્ષ પાસેથી વિદાય લઈ પોતાની પત્ની સતીની સાથે

કૈલાસ જવા માટે તૈયાર થયા. એ સમયે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા દક્ષે વિનયથી માથું નમાવીને હાથ જોડીને ભગવાન વૃષભધ્વજની પ્રેમપૂર્વક સ્તુતિ કરી. પછી શ્રીવિષ્ણુ વગેરે સમસ્ત દેવતાઓ, મુનિઓ અને શિવગણોએ નમસ્કારપૂર્વક વિવિધ પ્રકારની સ્તુતિ કરીને ખૂબ આનંદથી જય-જયકાર કર્યો. તે પછી દક્ષની આજ્ઞાથી ભગવાન શિવે પ્રસન્નતાપૂર્વક સતીને વૃષભની પીઠ પર બેસાડ્યાં અને સ્વયં પણ એના પર, વૃષભ પર, આરૂઢ થઈને એ પ્રભુ હિમાલય પર્વત તરફ ચાલ્યા. ભગવાન શંકરની સમીપ વૃષભ પર બેઠેલાં સુંદર દાંત અને મનોહર હાસ્યવાળાં સતી પોતાના નીલશ્યામ વર્ણને કારણે ચંદ્રમામાં નીલી રેખાની જેમ શોભી રહ્યાં હતાં. એ સમયે એ નવદંપતીની શોભા જોઈને શ્રીવિષ્ણુ વગેરે સમસ્ત દેવતા, મરીચિ વગેરે મહર્ષિ તથા બીજા લોકો દંગ રહી ગયા. હાલી-ચાલી પણ ન શકયા અને દક્ષ પણ મોહિત થઈ ગયા. ત્યારપછી કોઈ વાજાં વગાડવા લાગ્યા અને બીજા લોકો મધુર સ્વરે ગીત ગાવા લાગ્યા. કેટલાયે લોક પ્રસન્નતાપૂર્વક શિવના કલ્યાણમય ઉજ્જવળ યશનું ગાન કરતાં કરતાં એમની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. ભગવાન શંકરે રસ્તા વચ્ચેથી દક્ષને પ્રસન્નતાપૂર્વક પરત જવા કહ્યું અને સ્વયં પ્રેમાકુલ થઈ પ્રમથગણોની સાથે પોતાને ધામ જઈ પહોંચ્યા. યદ્યપિ ભગવાન શિવે વિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓને પણ વિદાય આપી દીધી હતી, તો પણ એ બહુ જ પ્રસન્નતા અને ભક્તિ સાથે પુનઃ એમની સાથે થઈ ગયા. એ સર્વ દેવતાઓ, પ્રમથગણો અને પોતાની પત્ની સતીની સાથે હર્ષ ભરેલા શંભુ હિમાલય પર્વતથી સુશોભિત પોતાના કૈલાસધામમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં જઈને એમણે દેવતાઓ, મુનિઓ તથા બીજા લોકોને બહુ આદર-સન્માનપૂર્વક મનમાં પ્રસન્નતાની છાપ લઈને પોતપોતાને ધામે ચાલ્યા ગયા. સદાશિવનું ચિંતન કરવાવાળા ભગવાન શિવ પણ અત્યંત આનંદિત થઈને હિમાલયના શિખર પર રહીને પોતાની પત્ની દક્ષ કન્યા સતીની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યા.

સૂતજી કહે છે—હે મુનિઓ! પૂર્વકાળમાં સ્વાયમ્ભુવ મન્વન્તરમાં ભગવાન શંકર અને સતીનો જે પ્રકારે વિવાહ થયો એ આખો પ્રસંગ મેં તમને કહી દીધો. જે વિવાહકાળમાં, યજ્ઞમાં અથવા કોઈ પણ શુભકાર્યના આરંભમાં ભગવાન શંકરની પૂજા કરીને શાંતચિત્તથી આ કથાને સાંભળે છે, એનું સમગ્ર કર્મ તથા વૈવાહિક આયોજન કોઈ પણ પ્રકારની વિઘ્નબાધા વગર પૂર્ણ થઈ જાય છે અને બીજાં શુભકર્મ પણ સદા નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થઈ જાય છે. આ શુભ ઉપાખ્યાનને પ્રેમપૂર્વક સાંભળીને વિવાહિત થનાર કન્યા પણ સુખ, સૌભાગ્ય, સુશીલતા અને સદાચાર વગેરે સદ્‌ગુણોથી સંપન્ન સાધ્વી સ્રી તથા પુત્રવતી થાય છે.

(અધ્યાય ૧૯-૨૦)

સતીનો પ્રશ્ન તથા તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શિવ દ્વારા જ્ઞાન અને નવધા ભક્તિના સ્વરૂપનું વિવેચન

કૈલાસ તથા હિમાલય પર્વત પર શ્રી શિવ અને સતીના વિવિધ વિહારોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યા પછી બ્રહ્માજીએ કહ્યું – હે મુને! એક દિવસની વાત છે, દેવી સતી એકાંતમાં

ભગવાન શંકરને મળ્યાં અને એમને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરીને બંને હાથ જોડીને ઊભાં રહ્યાં. પ્રભુ શંકરને પૂર્ણ પ્રસન્ન જાણીને નમસ્કાર કરીને વિનીત ભાવે ઊભાં રહીને દક્ષકુમારી સતી ભક્તિભાવથી અંજલિબદ્ધ થઈને બોલ્યાં.

સતીએ કહ્યું—હે દેવદેવ મહાદેવ! કરુણાસાગર! પ્રભો! દીનોદ્ધારપરાયણ! મહાયોગિન્! મારા ઉપર કૃપા કરો. આપ પરમ પુરુષ છો. સર્વના સ્વામી છો. રજોગુણ, સત્ત્વગુણ અને તમોગુણથી પાર છો. નિર્ગુણ પણ છો, સગુણ પણ છો. સર્વના સાક્ષી, નિર્વિકાર અને મહાપ્રભુ છો. હે હર! હું ધન્ય છું, જે આપની કામિની અને આપની સાથે સુંદર વિહાર કરનારી આપની પ્રિયા થઈ. હે સ્વામિન્! આપ સ્વયંની ભક્તવત્સલતાથી પ્રેરિત થઈને મારા પતિ થયા છો. હે નાથ! મેં બહુ વર્ષો સુધી આપની સાથે વિહાર કર્યો છે. હે મહેશાન! હું એથી બહુ સંતુષ્ટ થઈ છું અને હવે મારું મન ત્યાંથી ઊઠી ગયું છે. હે દેવેશ્વર હર! હવે તો હું એ પરમ તત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ચાહું છું, જે નિરતિશય સુખ પ્રદાયક છે - તથા જે દ્વારા જીવ સંસાર-દુઃખથી અનાયાસ જ ઉદ્ધાર મેળવી લે છે. હે નાથ! જે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરીને વિષયી જીવ પણ પરમપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે અને સંસારબંધનમાં બંધાતો નથી, એ આપ બતાવો, મારા ઉપર કૃપા કરો.

બ્રહ્માજી કહે છે—હે મુને! આ રીતે આદિ-શક્તિ મહેશ્વરી સતીએ કેવળ જીવોના ઉદ્ધાર માટે જ્યારે ઉત્તમ ભક્તભાવ સાથે ભગવાન શંકરને પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે એમના એ પ્રશ્નને સાંભળીને સ્વેચ્છાએ શરીર ધારણ કરવાવાળા તથા યોગ દ્વારા ભોગથી વિરક્ત ચિત્તવાળા સ્વામી શિવે અત્યંત પ્રસન્ન થઈને સતીને આ પ્રકારે કહ્યું.

શિવ બોલ્યા—હે દેવી! દક્ષનન્દિનિ! મહેશ્વરિ! સાંભળો. હું એ જ પરમતત્ત્વનું વર્ણન કરું છું, જેથી વાસનાબદ્ધ જીવ તત્કાળ મુક્ત થઈ શકે છે. હે પરમેશ્વરિ! તમે વિજ્ઞાનને પરમ તત્ત્વ જાણો. વિજ્ઞાન એ છે કે જેના ઉદય થવાથી 'હું બ્રહ્મ છું' એવા દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે, બ્રહ્મ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુનું સ્મરણ રહેતું નથી તથા એ વિજ્ઞાની પુરુષની બુદ્ધિ સર્વથા શુદ્ધ થઈ જાય છે, હે પ્રિયે! એ વિજ્ઞાન દુર્લભ છે. આ ત્રિલોકીમાં એનો જ્ઞાતા કોઈ વિરલો જ હોય છે. એ જે અને જેવો છે, સદા મુજ સ્વરૂપ છે, સાક્ષાત્પરાત્પર બ્રહ્મ છે. એ વિજ્ઞાનની માતા છે મારી ભક્તિ, જે ભોગ અને મોક્ષરૂપ ફળ પ્રદાન કરવાવાળી છે. તે મારી કૃપાથી સુલભ થાય છે. ભક્તિ નવ પ્રકારની બતાવાઈ છે. હે સતી! ભક્તિ અને જ્ઞાનમાં કોઈ ભેદ નથી. ભક્ત અને જ્ઞાની બંનેને જ સદા સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જે ભક્તિનો વિરોધી છે, એને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. હે દેવી! હું સદા ભક્તને આધીન રહું છું અને ભક્તિના પ્રભાવથી નીતિહીન નીચ મનુષ્યોના ઘરોમાં પણ ચાલ્યો જાઉં છું, એમાં સંશય નથી,* હે સતી! એ ભક્તિ બે પ્રકારની છે. સગુણા અને નિર્ગુણા. જે વૈધી (શાસ્ત્રવિધિથી પ્રેરિત) અને સ્વાભાવિકી

* ભક્તૌ જ્ઞાને ન ભેદો હિ તત્કર્તુઃ સર્વદા સુખમ્। વિજ્ઞાનં ન ભવત્યેવ સતિ ભક્તિવિરોધિનઃ॥
ભક્તાધીનઃ સદાહં વૈ તત્પ્રભાવાદ્ ગૃહેષ્વપિ। નીચાનાં જાતિહીનાનાં યામિ દેવિ ન સંશયઃ॥
(શિ. પુ. રુ. સં. સ. ખં. ૨૩/૧૬,૧૭)

હૃદયના સહજ અનુરાગથી પ્રેરિત) ભક્તિ હોય છે, તે શ્રેષ્ઠ છે તથા એથી ભિન્ન જે કામનામૂલક ભક્તિ હોય છે તે નિમ્નકોટિની માની ગઈ છે. પૂર્વોક્ત સગુણા અને નિર્ગુણા – આ બંને પ્રકારની ભક્તિ નૈષ્ઠિકી અને અનૈષ્ઠિકી એવા ભેદથી બે પ્રકારની છે. નૈષ્ઠિકી ભક્તિ છ પ્રકારની છે એવું જાણો. અનૈષ્ઠિકી ભક્તિ એક જ પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. વિદ્વાન પુરુષ વિહિતા અને અવિહિતા વગેરે ભેદથી એને અનેક પ્રકારની માને છે. આ વિવિધ ભક્તિના બહુ જાતના ભેદ-પ્રભેદ હોવાને કારણે એના તત્ત્વનું અન્યત્ર વર્ણન કર્યું છે. હે પ્રિયે! મુનિઓએ સગુણા અને નિર્ગુણા બંને ભક્તિનાં નવ અંગ કહ્યાં છે. હે દક્ષનન્દિનિ! હું એ નવેનવ અંગોનું વર્ણન કરું છું, તમે પ્રેમથી સાંભળો. હે દેવી! શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, સેવન, દાસ્ય, અર્ચન, સદા મને વંદન, સખ્ય અને આત્મસમર્પણ – આ વિદ્વાનોએ ભક્તિનાં નવ અંગ માન્યાં છે.* હે શિવે! ભક્તિનાં ઉપાંગો પણ ઘણાં બતાવાયાં છે.

હે દેવી! હવે તમે મન લગાડીને મેં ભક્તિનાં પૂર્વોક્ત નવેનવ અંગોનું પૃથક્-પૃથક્ લક્ષણ કહું છું તે સાંભળો. એ નવ લક્ષણ ભોગ તથા મોક્ષ પ્રદાયક છે. જે સ્થિર આસનથી બેસીને તન-મન વગેરેથી મારાં કથા-કીર્તન વગેરેનું નિત્ય સન્માન કરતાં કરતાં પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના કાનને એના અમૃતોપમ રસનું પાન કરીને ભરી દે છે એને એટલે કે એવા સાધનને 'શ્રવણ' કહે છે. જે હૃદયાકાશ દ્વારા મારાં દિવ્ય જન્મ-કર્માંને ચિંતવે છે અને પ્રેમથી વાણી દ્વારા એનું ઉચ્ચ સ્વરથી ઉચ્ચારણ કરે છે એના આવા ભજન-સાધનને 'કીર્તન' કહે છે. હે દેવી! મુજને-નિત્ય મહેશ્વરને - સદા અને સર્વત્ર વ્યાપક જાણીને નિરંતર નિર્ભય રહે છે એને જ સ્મરણ કહેવાય છે. અરુણોદયથી લઈને પ્રત્યેક સમયે સેવ્યની અનુકૂળતાનું ધ્યાન રાખતાં રાખતાં હૃદય અને ઇન્દ્રિયોથી જે નિરંતર સેવા કરવામાં આવે છે તે જ 'સેવન' નામક ભક્તિ છે. પોતાને પ્રભુનો કિંકર માનીને હૃદયામૃતના ભોગથી સ્વામીનું સદા પ્રિય-સંપાદન કરવું 'દાસ્ય' કહેવાવામાં આવે છે. પોતાના ધન-વૈભવ અનુસાર શાસ્ત્રીય વિધિથી મને-પરમાત્માને સદા પાદ્ય વગેરે સોળ ઉપચારો જે સમર્પિત કરે છે એને 'અર્ચન' કહે છે. મનથી ધ્યાન અને વાણીથી વંદનાત્મક મંત્રોનું ઉચ્ચારણપૂર્વક આઠે અંગોથી ભૂતલનો સ્પર્શ કરતાં કરતાં જે ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે એને 'વન્દન' કહે છે. ઈશ્વર મંગલ અથવા અમંગલ જે કાંઈ પણ કરે છે, એ સર્વ મારા મંગલ અર્થે જ છે. આવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો 'સખ્ય' ભક્તિનું લક્ષણ છે* દેહ વગેરે જે કાંઈ પણ પોતાની કહી શકાય એવી વસ્તુ છે, એ સર્વ

* શ્રવણં કીર્તનં ચૈવ સ્મરણં સેવનં તથા। દાસ્યં તથાર્ચનં દેવી વન્દનં મમ સર્વદા ॥
સખ્યમાત્માર્પણં ચેતિ નવાઙ્ગાનિ વિદુર્બુધાઃ।

(શિ. પુ. રુ. સં. સ. ખં. ૨૨/૨૩)

* મંગલામંગલં યદ્ યત્ કરોતીતીશ્વરો હિ મે। સર્વં તન્મંગલાયેતિ વિશ્વાસઃ સખ્યલક્ષણમ્ ॥

(શિ. પુ. રુ. સં. સ. ખં. ૨૩/૩૨)

ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે એમને જ સમર્પિત કરીને પોતાના નિર્વાહ માટે પણ કશું જ બચાવી ન રાખવું અથવા નિર્વાહની ચિંતાથી પણ રહિત થઈ જવું 'આત્મ સમર્પણ' કહેવાય છે. આ મારી ભક્તિનાં નવ અંગ છે જે ભોગ અને મોક્ષ પ્રદાયક છે. એથી જ્ઞાનનું પ્રાગટ્ય થાય છે અને આ સર્વ સાધન મને અત્યંત પ્રિય છે. મારી ભક્તિનાં ઘણાં ઉપાંગો પણ કહેવાયાં છે, જેમ કે બિલ્વ વગેરેનું સેવન વગેરે એને વિચારથી સમજી લેવાં જોઈએ.

હે પ્રિયે! આ રીતે મારી ભક્તિ સાંગોપાંગ સર્વથી ઉત્તમ છે. એ જ્ઞાન-વૈરાગ્યની જનની છે અને મુક્તિ એની દાસી છે. આ સદા સર્વ સાધનોની ઉપર બિરાજમાન છે. એ દ્વારા સંપૂર્ણ કર્મોનાં ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ભક્તિ મને સદા તમારી સમાન જ પ્રિય છે. જેના ચિત્તમાં નિરંતર નિત્ય આ ભક્તિ નિવાસ કરે છે, એ સાધક મને અત્યંત પ્રિય વહાલો લાગે છે. હે દેવેશ્વરિ! ત્રણે લોકમાં, ચારે યુગોમાં ભક્તિની સમાન બીજો કોઈ સુખદાયક માર્ગ નથી. કલિયુગમાં તો આ વિશેષ સુખદ અને સુવિધાજનક છે.* હે દેવી! કળિયુગમાં ઘણું કરીને જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો કોઈ ગ્રાહક નથી. તેથી એ બંને વૃદ્ધ, ઉત્સાહશૂન્ય અને જર્જર થઈ ગયા છે. પરંતુ ભક્તિ કળિયુગમાં તથા અન્ય સર્વ યુગોમાં પણ પ્રત્યક્ષ ફળ દેનારી છે. ભક્તિના પ્રભાવથી હું સદા એના વશમાં રહું છું, એમાં સંશય નથી. સંસારમાં જે ભક્તિમય પુરુષ છે એને હું સદા સહાયતા કરું છું અને એનાં સર્વ વિઘ્નો દૂર હટાવું છું, એ ભક્તનો જે શત્રુ હોય તેને હું દંડ આપું છું, સજા ફટકારું છું, એમાં પણ સંશય નથી. હે દેવી!• હું મારા ભક્તોનો રક્ષક છું. ભક્તની રક્ષા માટે જ મેં કુપિત થઈને મારા નેત્રજનિત અગ્નિથી કાળને પણ દગ્ધ કરી દીધો હતો. હે પ્રિયે! ભક્તને માટે મેં પૂર્વકાળમાં સૂર્ય પર પણ અત્યંત ક્રુદ્ધ થઈ ગયો હતો અને શૂલ લઈને એમને મારી ભગાવ્યા હતા - હે દેવી! ભક્તને માટે મેં સૈન્યસહિત રાવણને પણ ક્રોધપૂર્વક છોડી દીધો દીધો હતો અને એનો ક્યારેય પક્ષપાત કર્યો ન હતો. હે સતી! હે દેવેશ્વરિ! બહુ કહેવાથી શો લાભ? હું સદાયે ભક્તોને અધીન રહું છું અને ભક્તિ કરનાર પુરુષના અત્યંત વશમાં થઈ જાઉં છું –

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! આ રીતે ભક્તનું મહત્ત્વ સાંભળીને દક્ષકન્યા સતીને બહુ હર્ષ થયો. એમણે અત્યંત પ્રસન્નતાપૂર્વક ભગવાન શિવને મનોમન પ્રણામ કર્યા. હે મુને! સતી દેવીએ પુનઃ ભક્તિકાંડવિષયક શાસ્ત્રના વિષયમાં ભક્તિપૂર્વક પૂછ્યું. એમણે જિજ્ઞાસા કરી કે જે લોકમાં સુખદાયક તથા જીવોના ઉદ્ધારનાં સાધનોનો પ્રતિપાદક છે એ શાસ્ત્ર ક્યાં છે. એમણે યંત્ર-મંત્ર, શાસ્ત્ર, એમનું માહાત્મ્ય તથા અન્ય જીવોદ્ધારક ધર્મમય સાધનોના વિષયમાં

* ત્રૈલોક્યે ભક્તિસદૃશઃ પન્થા નાસ્તિ સુખાવહઃ। ચતુર્યુગેષુ દેવેશિ કલૌતુ સુવિશેષતઃ॥
(શિ. પુ. રુ. સં. સ. ખં. ૨૩/૩૮)

• યો ભક્તિમાન્પુમાઁલ્લોકે સદાહં તત્સહાયકૃત્। વિઘ્નહર્તા રિપુસ્તસ્ય દંડ્યો નાત્ર ચ સંશયઃ॥
(શિ. પુ. રુ. સં. સ. ખં. ૨૩/૪૧)

વિશેષરૂપે જાણવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી. સતીના આ પ્રશ્નને સાંભળીને શંકરજીના મનમાં બહુ પ્રસન્નતા થઈ. એમણે જીવોના ઉદ્ધાર માટે સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રેમપૂર્વક વર્ણન કર્યું. મહેશ્વરે પાંચેય અંગોસહિત તંત્રશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર તથા ભિન્ન ભિન્ન દેવેશ્વરોના મહિમાનું વર્ણન કર્યું. હે મુનીશ્વર! ઈતિહાસ-કથાસહિત એ દેવતાઓના ભક્તોનો મહિમા અને વર્ણાશ્રમધર્મોનું તથા રાજધર્મોનું પણ નિરૂપણ કર્યું. પુત્ર અને સ્ત્રીના ધર્મનો મહિમા, ક્યારેય નષ્ટ ન થનાર વર્ણાશ્રમધર્મનો અને જીવોને સુખપ્રદાયક વૈદકશાસ્ત્ર તથા જ્યોતિષશાસ્ત્રનું પણ વર્ણન કર્યું. મહેશ્વરે કૃપા કરીને ઉત્તમ સામુદ્રિક શાસ્ત્રનું તથા બીજાં પણ ઘણાં શાસ્ત્રોનું તત્ત્વતઃ વર્ણન કર્યું. આ રીતે લોકોપકાર કરવા માટે સદ્‌ગુણસંપન્ન શરીર ધારણ કરવાવાળા, ત્રિલોક-સુખદાયક અને સર્વજ્ઞ સતી-શિવ હિમાલયના કૈલાસશિખર પર તથા અન્યોન્ય સ્થાનોમાં વિવિધ પ્રકારની લીલા કરતા હતા. એ બંને દંપતી સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે. (અધ્યાય ૨૧-૨૩)

*

દંડકારણ્યમાં શિવને શ્રીરામ પ્રતિ મસ્તક નમાવતાં જોઈને સતીનો મોહ તથા શિવની આજ્ઞાથી એમના દ્વારા શ્રીરામની પરીક્ષા

નારદજી બોલ્યા—હે બ્રહ્મન્! હે વિધિ! હે પ્રજાનાથ! હે મહાપ્રાજ્ઞ! હે દયાનિધે! આપે ભગવાન શંકર તથા દેવી સતીના મંગલકારી સુયશનું શ્રવણ કરાવ્યું. હવે આ સમયે પુનઃ પ્રેમપૂર્વક એમના ઉત્તમ યશનું વર્ણન કરો. એ શિવદંપતીએ ત્યાં રહીને કયું ચરિત્ર કર્યું હતું?

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે મુને! તમે મારી પાસેથી સતી અને શિવના ચરિત્રનું પ્રેમથી શ્રવણ કરો. એ બંને દંપતી ત્યાં લૌકિક ગતિનો આશ્રય લઈને નિત્ય-નિરંતર ક્રીડા કરતાં હતાં. તે પછી મહાદેવી સતીને પોતાના પતિ શંકરનો વિયોગ થયો, એવું કેટલાક શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનોનું કથન છે. પરંતુ હે મુને! વાસ્તવમાં એ બંનેનો પરસ્પર વિયોગ કેવી રીતે થઈ શકે? કેમકે, એ બંને વાણી અને અર્થની જેમ એકબીજા સાથે સદા મળેલા-ભળેલા છે. શક્તિ અને શક્તિમાન છે તથા ચિત્સ્વરૂપ છે. છતાં પણ એમનામાં લીલા-વિષયક રુચિ થવાને કારણે બધું કાંઈ સંઘટિત થઈ શકે છે. સતી અને શિવ યદ્યપિ ઈશ્વર છે તેમ છતાં લૌકિક રીતિનું અનુસરણ કરીને તે જે જે લીલાઓ કરે છે, તે સર્વ સંભવ છે. દક્ષકન્યા સતીએ જ્યારે જોયું કે મારા પતિએ મારો ત્યાગ કર્યો છે ત્યારે તે પોતાના પિતા દક્ષના યજ્ઞમાં ગયાં અને ત્યાં ભગવાન શંકરનો અનાદર જોતાં એમણે એમના શરીરનો ત્યાગ કરી દીધો. એ જ સતી પુનઃ હિમાલયને ઘેર પાર્વતી નામથી પ્રગટ થયાં અને બહુ ભારે તપસ્યા કરીને એમણે પુનઃ ભગવાન શિવને લગ્નમાં પતિરૂપે પ્રાપ્ત કર્યા.

સૂતજી કહે છે—હે મહર્ષિઓ! બ્રહ્માજીની આ વાત સાંભળીને નારદજીએ વિધાતાને શિવા અને શિવના મહાન યશ વિશે આ રીતે પૂછ્યું.

નારદજી બોલ્યા—હે મહાભાગ વિષ્ણુશિષ્ય! હે વિધાતઃ! આપ મને શિવ અને શિવાના ભાવ

તથા આચાર સાથે સંબંધ રાખનાર એમના ચરિત્રને વિસ્તારપૂર્વક સંભળાવો. હે તાત! ભગવાન શંકરે પોતાના પ્રાણોથી પણ વધારે પ્રિય ધર્મપત્ની સતીનો કેમ ત્યાગ કર્યો? આ ઘટના તો મને બહુ જ વિચિત્ર લાગે છે. તેથી એ આપ અવશ્ય કહો. હે અજ! આપના પુત્ર દક્ષના યજ્ઞમાં ભગવાન શિવનો અનાદર કેવી રીતે થયો? અને ત્યાં પિતાના યજ્ઞમાં જઈને સતીએ પોતાના શરીરનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો? એ પછી ત્યાં શું થયું? ભગવાન મહેશ્વરે શું કર્યું? એ સર્વ વાતો મને કહો. એ સાંભળવા માટે મારા મનમાં બહુ જ શ્રદ્ધા છે.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે મારા પુત્રોમાં શ્રેષ્ઠ! હે મહાપ્રાજ્ઞ! હે તાત નારદ! તમે મહર્ષિઓની સાથે ખૂબ પ્રેમથી ભગવાન ચંદ્રમૌલિનું આ ચરિત્ર-વૃત્તાંત સાંભળો. શ્રીવિષ્ણુ આદિ દેવતાઓ દ્વારા સેવિત પરબ્રહ્મ મહેશ્વરને નમસ્કાર કરીને હું એમના અદ્ભુત ચરિત્રનું વર્ણન શરૂ કરું છું. હે મુને! આ સર્વ ભગવાન શિવની લીલા જ છે. તે પ્રભુ અનેક પ્રકારની લીલા કરનારા, સ્વતંત્ર અને નિર્વિકાર છે. દેવી સતી પણ તેવાં જ છે. અન્યથા એવું કર્મ કરવામાં સમર્થ પણ કોણ થઈ શકે છે. પરમેશ્વર શિવ જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે.

એક સમયની વાત છે કે, ત્રણે લોકોમાં વિચરનાર લીલાવિશારદ ભગવાન રુદ્ર સતીની સાથે બળદ પર આરૂઢ થઈને ભૂતલ પર ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા. ફરતાં ફરતાં દંડકારણ્યમાં આવ્યા. ત્યાં એમણે લક્ષ્મણસહિત ભગવાનશ્રીરામને જોયા. જે રાવણ દ્વારા છળપૂર્વક હરણ કરાયેલી પોતાની પ્રિય પત્ની સીતાની શોધ કરી રહ્યા હતા. તે 'હા સીતે!' એવું ઉચ્ચ સ્વરથી બોલી રહ્યા હતા - જ્યાં ત્યાં નજર ફેરવતા હતા, અને વારંવાર રડતા હતા. એમના મનમાં વિરહનો આવેશ છવાઈ ગયો હતો. સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન, વીર ભૂપાલ, દશરથનંદન, ભરતાગ્રજ શ્રીરામ આનંદરહિત થઈને લક્ષ્મણની સાથે વનમાં ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા, અને એમની કાંતિ ફીકી પડી ગઈ હતી. એ સમયે ઉદારચેતા પૂર્ણકામ ભગવાન શંકરે બહુ પ્રસન્નતાથી એમને પ્રણામ કર્યા અને જયજયકાર કરીને એ બીજી બાજુ ચાલ્યા ગયા. ભક્તવત્સલ શંકરે એ સમયે વનમાં શ્રીરામની સામે સ્વયંને પ્રગટ ન કર્યા. ભગવાન શિવની મોહમાં નાખનારી આવી લીલા જોઈને સતીને બહુ વિસ્મય થયો. એ એમની યોગમાયાથી મોહિત થઈને એમને આ પ્રકારે કહેવા માંડ્યા.

સતીએ કહ્યું—હે દેવદેવ સર્વેશ! પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરે બધા દેવતા આપની જ સદા સેવા કરે છે. આપ જ સર્વ દ્વારા પ્રણામ કરવાને યોગ્ય છો. સર્વને આપનું જ સર્વદા સેવન અને ધ્યાન કરવું જોઈએ. વેદાન્ત-શાસ્ત્ર દ્વારા યત્નપૂર્વક જાણવાયોગ્ય નિર્વિકાર પરમ પ્રભુ આપ જ છો. હે નાથ! આ બંને પુરુષો કોણ છે, એમની આકૃતિ વિરહવ્યથાથી વ્યાકુળ જણાય છે. એ બંને ધનુર્ધર વીર વનમાં વિચરતાં વિચરતાં ક્લેશયુક્ત અને દીન થઈ રહ્યા છે. એમાં જ જ્યેષ્ઠ, મોટા છે, એમની અંગકાંતિ નીલકમલની જેમ શ્યામ છે. એમને જોઈને કયા કારણે આપ આનંદવિભોર થઈ ગયા હતા? આપનું ચિત્ત કેમ અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગયું હતું? આપ આ સમયે ભક્તની જેમ વિનમ્ર કેમ થઈ ગયા હતા? હે સ્વામિન્! હે કલ્યાણકારી શિવ! આપ મારો સંશય

સાંભળો. હે પ્રભો! સેવ્ય સ્વામી પોતાના સેવકને પ્રણામ કરે એ ઉચિત જણાતું નથી.

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! કલ્યાણમયી પરમેશ્વરી આદિશક્તિ સતી દેવીએ શિવની માયાને વશીભૂત થઈને જ્યારે ભગવાન શિવને આ પ્રકારે પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે સતીની આ વાત સાંભળીને લીલાવિશારદ પરમેશ્વર શંકર હસીને આ પ્રકારે બોલ્યા.

પરમેશ્વરે કહ્યું—હે દેવી! સાંભળો. હું પ્રસન્નતાપૂર્વક યથાર્થ વાત કહું છું. એમાં છળ નથી. વરદાનના પ્રભાવથી જ મેં એમને આદરપૂર્વક પ્રણામ કર્યા છે. હે પ્રિયે! આ બંને ભાઈ વીરો દ્વારા સન્માનિત છે. એમનાં નામ છે શ્રીરામ અને લક્ષ્મણ. એમનું પ્રાગટ્ય સૂર્યવંશમાં થયું છે. એ બંને રાજા દશરથના વિદ્વાન પુત્રો છે. એમાં જે ગોરા રંગના નાના ભાઈ છે, તે સાક્ષાત્ શેષના અંશ છે. એમનું નામ લક્ષ્મણ છે. એમના મોટા ભાઈનું નામ શ્રીરામ છે. એમના રૂપે ભગવાન વિષ્ણુ જ પોતાના સંપૂર્ણ અંશથી પ્રગટ થયા છે. ઉપદ્રવ એમનાથી દૂર જ રહે છે. તે સાધુપુરુષોની રક્ષા અને અમારા લોકોના કલ્યાણ માટે જ પૃથ્વી પર અવતીર્ણ થયા છે.

આવું કહીને સૃષ્ટિકર્તા ભગવાન શંભુ ચૂપ થઈ ગયા. ભગવાન શિવની આવી વાત સાંભળીને સતીના મનને વિશ્વાસ થયો નહીં. આવું કેમ ન થાય, ભગવાન શિવની માયા બહુ પ્રબળ છે, તે તો સંપૂર્ણ ત્રિલોકીને મોહમાં નાખવાવાળી છે. સતીના મનમાં મારી વાત પર વિશ્વાસ નથી એવું જાણીને લીલાવિશારદ પ્રભુ સનાતન શંભુ આમ બોલ્યા.

શિવે કહ્યું—હે દેવી! મારી વાત સાંભળો. જો તમારા મનમાં મારા કથન પર વિશ્વાસ ન હોય તો તમે ત્યાં જઈને સ્વયંની બુદ્ધિથી જ શ્રીરામની પરીક્ષા કરી લો. હે પ્યારી સતી! જેવી રીતે તમારો મોહ અથવા ભ્રમ નષ્ટ થઈ જાય, એ જ કરો. તમે ત્યાં જઈને પરીક્ષા કરો. ત્યાં સુધી હું આ વડના ઝાડ નીચે ઊભો છું.

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! ભગવાન શિવની આજ્ઞાથી ઈશ્વરી સતી ત્યાં ગયાં અને મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યાં કે 'હું વનચારી રામની પરીક્ષા કેવી રીતે કરું, ચાલો સારું, હું સીતાનું રૂપ ધારણ કરીને રામની પાસે પહોંચું. જો રામ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે તો તો બધું જાણી લેશે, નહિ તો એ મને નહીં ઓળખે.' એવો વિચાર સતી સીતા બનીને શ્રીરામની પાસે એમની પરીક્ષા લેવા માટે સતી ગયાં. સતીને સીતાના રૂપમાં સામે આવેલાં જોઈને શિવ-શિવનો જપ કરતાં કરતાં રઘુકુળનંદન શ્રીરામ બધું જાણી ગયા અને હસતાં હસતાં એમને નમસ્કાર કરીને બોલ્યા.

શ્રીરામે પૂછ્યું—હે સતીજી! આપને નમસ્કાર છે. આપ પ્રેમપૂર્વક બતાવો કે ભગવાન શંભુ ક્યાં ગયા છે? તમે પતિ વિના એકલાં જ આ વનમાં કેમ કેવી રીતે આવ્યાં? હે દેવી! તમે તમારું રૂપ છોડીને શા માટે આ નૂતન રૂપ ધારણ કર્યું છે? મારા પર કૃપા કરીને એનું કારણ જણાવો.

શ્રીરામચંદ્રજીની આ વાત સાંભળીને સતી એ સમયે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. તે શિવજીએ કહેલી વાતનું સ્મરણ કરીને અને એને યથાર્થ સમજીને બહુ લજ્જિત થયાં. શ્રીરામને સાક્ષાત્ વિષ્ણુ જાણીને પોતાના રૂપને પ્રગટ કરીને મનમાં ને મનમાં જ ભગવાન શિવના

ચરણારવિંદોનું ચિંતન કરી પ્રસન્નચિત્ત થયેલાં સતી એમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં – 'હે રઘુનંદન! સ્વતંત્ર પરમેશ્વર ભગવાન શિવ મારા તથા અન્ય પાર્ષદોની સાથે પૃથ્વી પર ભ્રમણ કરતાં કરતાં આ વનમાં આવી ગયા હતા. અહીં એમણે સીતાની શોધમાં લાગેલા લક્ષ્મણસહિત આપને જોયા. એ વખતે સીતાને માટે તમારા મનમાં ક્લેશ, દુઃખ વધારે હતાં અને તમે વિરહશોકથી પીડિત જણાતા હતા. એ અવસ્થામાં તમને પ્રણામ કરીને એ ચાલ્યા ગયા અને પેલા વડના વૃક્ષની નીચે હજુ સુધી ઊભા છે. ભગવાન શિવ બહુ આનંદ સાથે તમારા વૈષ્ણવરૂપના ઉત્કૃષ્ટ મહિમાનું ગાન કરી રહ્યા હતા. જોકે એમણે તમને ચતુર્ભુજ વિષ્ણુરૂપે નથી જોયા તેમ છતાં દર્શન કરતાં જ એ આનંદવિભોર થઈ ગયા હતા - આ નિર્મલરૂપને જોતાં એમને ખૂબ આનંદ થયો. આ વિશે મારા પૂછવાથી ભગવાન શંભુએ જે વાત કહી, એને સાંભળીને મારા મનમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન થઈ ગયો. તેથી હે રાઘવેન્દ્ર! મેં એમની આજ્ઞા લઈને આપની પરીક્ષા કરી છે. હે શ્રીરામ! હવે મને જણાયું કે તમે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છો. તમારી સમગ્ર પ્રભુતા મેં મારાં નેત્રો વડે જોઈ છે. હવે મારો સંશય દૂર થઈ ગયો છે તો પણ હે મહામતે! તમે મારી વાત સાંભળો. મને સાચેસાચું બતાવો કે તમે ભગવાન શિવના વંદનીય કેવી રીતે થઈ ગયા? મારા મનમાં આ જ એક સંદેહ છે. એ દૂર કરી દો અને શીઘ્ર જ મને પૂર્ણ શાંતિ પ્રદાન કરો.'

સતીનું આ વચન સાંભળીને શ્રીરામનાં નેત્ર પ્રફુલ્લ કમળની સમાન ખીલી ઊઠ્યાં. એમણે મનમાં ને મનમાં પોતાના પ્રભુ ભગવાન શિવનું સ્મરણ કર્યું. સાથે એમના હૃદયમાં પ્રેમનાં પૂર રેલાયાં. હે મુને! આજ્ઞા ન હોવાને કારણે તે સતીની સાથે ભગવાન શિવની નિકટ ન ગયા અને મનમાં ને મનમાં એમના મહિમાનું વર્ણન કરીને શ્રીરઘુનાથજીએ સતીને કહેવાનો આરંભ કર્યો. (અધ્યાય-૨૪)

*

શ્રીશિવ દ્વારા ગોકુલધામમાં શ્રીવિષ્ણુનો ગોપેશ પદ પર અભિષેક અને એમને પ્રણામ કર્યા તે પ્રસંગ સાંભળીને શ્રીરામનો સતીના મનનો સંદેહ દૂર કરવો, સતીનો શિવ દ્વારા માનસિક ત્યાગ

શ્રીરામ બોલ્યા—હે દેવી! પ્રાચીનકાળમાં એક સમયે પરમ સ્રષ્ટા ભગવાન શંભુએ પોતાની પરાત્પર ધામમાં વિશ્વકર્માને બોલાવીને એમના દ્વારા પોતાની ગોશાળામાં એક રમણીય ભવન બનાવડાવ્યું, જે બહુ જ વિસ્તૃત હતું. એમાં એક સિંહાસનનું પણ નિર્માણ કરાવ્યું. એ સિંહાસન પર ભગવાન શંકરે વિશ્વકર્મા દ્વારા એક છત્ર બનાવડાવ્યું, જે ખૂબ જ દિવ્ય, સદાને માટે અદ્ભુત અને પરમ ઉત્તમ હતું. ત્યાર પછી એમણે બધી જ બાજુએથી ઇન્દ્ર આદિ દેવગણો, સિદ્ધો, ગંધર્વો, નાગ આદિક તથા સંપૂર્ણ ઉપદેવોને પણ ત્યાં બોલાવ્યા. સમસ્ત વેદ અને આગમો, પુત્રોસહિત બ્રહ્માજીને, મુનિઓને તથા અપ્સરાઓ સહિત સમસ્ત દેવીઓને, જે વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓથી સંપન્ન હતી, એ સૌને આમંત્રણ આપ્યું. એ સિવાય પણ દેવતાઓ,

ઋષિઓ, સિદ્ધો અને નાગલોકની સોળ-સોળ કન્યાઓને પણ બોલાવી, જેમના હાથમાં માંગલિક વસ્તુઓ હતી. હે મુને! વીણા, મૃદંગ વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડીને સુંદર ગીતો દ્વારા મહાન ઉત્સવ રચ્યો. સંપૂર્ણ ઔષધિઓની સાથે રાજ્યાભિષેકને યોગ્ય દ્રવ્ય એકત્ર કરવામાં આવ્યું. પ્રત્યક્ષ તીર્થોનાં જળથી ભરેલા પાંચ કલશ પણ મંગાવવામાં આવ્યા. એ સિવાય પણ બીજી ઘણીબધી દિવ્ય સામગ્રી ભગવાન શંકરે પાર્ષદો દ્વારા મંગાવી અને ઉચ્ચ સ્વરથી વેદ-મંત્રોનો ઘોષ કરાવડાવ્યો.

હે દેવી! ભગવાન વિષ્ણુની પૂર્ણ ભક્તિથી મહેશ્વરદેવ સદા પ્રસન્ન રહેતા હતા. એટલા માટે એમણે પ્રીતિયુક્ત હૃદયથી શ્રીહરિને વૈકુંઠથી બોલાવ્યા અને શુભ મુહૂર્તમાં શ્રીહરિને એ શ્રેષ્ઠ સિંહાસન પર બેસાડીને મહાદેવજીએ સ્વયં જ પ્રેમપૂર્વક એમને સર્વપ્રકારનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત કર્યા. એમના માથા પર મનોહર મુગટ પહેરાવ્યો અને અનેક મંગલ-કૌતુક થયાં. આ બધું થઈ ગયા પછી મહેશ્વરે સ્વયં બ્રહ્માંડમંડપમાં શ્રીહરિનો અભિષેક કર્યો અને એમને પોતાનું બધું જ ઐશ્વર્ય પ્રદાન કર્યું, જે બીજાઓની પાસે ન હતું. ત્યાર પછી સ્વતંત્ર ઈશ્વર ભક્તવત્સલ શંભુએ શ્રીહરિનું સ્તવન કર્યું અને પોતાની પરાધીનતા (ભક્તપરવશતા)ને સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ કરતાં એ લોકકર્તા બ્રહ્માને આ પ્રકારે કહેવા લાગ્યા.

મહેશ્વરે કહ્યું—હે લોકેશ! આજથી મારી આજ્ઞા અનુસાર એ વિષ્ણુહરિ સ્વયં મારા વંદનીય થઈ ગયા છે. આ વાતને બધા જ સાંભળી રહ્યા છો. હે તાત! તમે સંપૂર્ણ દેવતાઓની સાથે શ્રીહરિને પ્રણામ કરો અને આ વેદ મારી આજ્ઞાથી મારી જેમ જ આ શ્રીહરિનું વર્ણન કરે.

શ્રીરામચંદ્રજી કહે છે—હે દેવી! ભગવાન વિષ્ણુની શિવભક્તિ જોઈને પ્રસન્નચિત્ત થયેલા વરદાયક ભક્તવત્સલ રુદ્રદેવે ઉપર્યુક્ત વાત કહીને સ્વયં જ શ્રીગરુડધ્વજને પ્રણામ કર્યા. ત્યારપછી બ્રહ્મા આદિ દેવતાઓ, મુનિઓ અને સિદ્ધો વગેરેએ પણ એ સમયે શ્રીહરિની વંદના કરી. ત્યારપછી અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા ભક્તવત્સલ મહેશ્વરે દેવતાઓ સમક્ષ શ્રીહરિને મોટાં મોટાં વરદાનો આપ્યાં.

મહેશ બોલ્યા—હે હરે! તમે મારી આજ્ઞાથી સંપૂર્ણ લોકોના કર્તા, પાલક અને સંહારક થાઓ. ધર્મ, અર્થ અને કામના દાતા તથા દુર્નીતિ અથવા અન્યાય કરનારા દુષ્ટોને દંડ દેનારા બનો, મહાન બળ-પરાક્રમથી સંપન્ન, જગત્પૂજ્ય જગદીશ્વર બની રહો. સમરાંગણમાં તમને કોઈ જીતી શકે નહીં. મારાથી પણ ક્યારેય તમે પરાજિત નહીં થાઓ, તમે મારી આપેલી ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ ગ્રહણ કરો. એક તો ઈચ્છા-આદિની સિદ્ધિ, બીજી વિવિધ પ્રકારની લીલાઓ પ્રગટ કરવાની શક્તિ અને ત્રીજી ત્રણે લોકમાં નિત્ય સ્વતંત્રતા. હે હરે! જેઓ તમારો દ્વેષ કરવાવાળા છે તેઓ નિશ્ચય જ મારા દ્વારા પ્રયત્નપૂર્વક દંડનીય થશે. હે વિષ્ણો! હું તમારા ભક્તોને ઉત્તમ મોક્ષ પ્રદાન કરીશ. તમે આ માયાને પણ ગ્રહણ કરો, જેનું નિવારણ કરવું દેવતા વગેરેને માટે પણ કઠણ છે તથા જેથી મોહિત થઈને આ વિશ્વ જડરૂપ થઈ જશે. હે હરે! તમે મારી ડાબી ભુજા છો અને વિધાતા મારી જમણી ભુજા છે. તમે વિધાતાના પણ ઉત્પાદક અને પાલક થશો. મારા હૃદયરૂપ જે

રુદ્ર છે, એ જ હું છું. એ રુદ્ર તમારા અને બ્રહ્મા વગેરે દેવતાઓના પણ નક્કી પૂજ્ય જ છો. તમે અહીં રહીને વિશેષરૂપે સંપૂર્ણ જગતનું પાલન કરો. વિવિધ પ્રકારની લીલાઓ કરનાર વિભિન્ન અવતારો દ્વારા સદા સર્વની રક્ષા કરતા રહો. મારા ચિન્મય ધામમાં તમારું જે આ પરમ વૈભવશાળી અને અત્યંત ઉજ્જવળ સ્થાન છે, તે ગોલોક નામથી પ્રખ્યાત થશે. હે હરિ! ભૂતળ પર જે તમારા અવતાર થશે, તે સર્વના રક્ષક અને મારા ભક્ત હશે. હું એમનાં અવશ્ય દર્શન કરીશ. તેઓ મારા વરદાનથી સદા પ્રસન્ન રહેશે.

શ્રીરામચંદ્રજી કહે છે—હે દેવી! આ રીતે શ્રીહરિને પોતાનું અખંડ ઐશ્વર્ય સોંપીને ઉમાવલ્લભ ભગવાન હર સ્વયં કૈલાસ પર્વત પર રહીને પોતાના પાર્ષદોની સાથે સ્વચ્છંદ ક્રીડા કરે છે. ત્યારથી ભગવાન લક્ષ્મીપતિ ત્યાં ગોપવેશ ધારણ કરીને આવ્યા અને ગોપ-ગોપી તથા ગાયોના અધિપતિ થઈને ખૂબ જ પ્રસન્નતાથી સાથે રહેવા લાગ્યા. તે શ્રીવિષ્ણુ પ્રસન્નચિત્ત થઈને સમસ્ત જગતની રક્ષા કરવા લાગ્યા. તે શિવની આજ્ઞાથી વિવિધ પ્રકારના અવતાર ગ્રહણ કરીને જગતનું પાલન કરે છે. આ સમયે એ જ શ્રીહરિ ભગવાન શંકરની આજ્ઞાથી ચાર ભાઈઓના રૂપે અવતીર્ણ થયા છે. એ ચાર ભાઈઓમાં સૌથી મોટો હું રામ છું, બીજા ભરત, ત્રીજા લક્ષ્મણ છે અને ચોથા ભાઈ શત્રુઘ્ન છે. હે દેવી! હું પિતાની આજ્ઞાથી સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે વનમાં આવ્યો હતો. અહીં કોઈ નિશાચરે મારી પત્ની સીતાને હરી લીધી છે અને હું વિરહી થઈને ભાઈની સાથે આ વનમાં મારી પ્રિયાની શોધમાં છું. જ્યારે આપનું દર્શન પ્રાપ્ત થઈ ગયું ત્યારથી મારું કુશળ-મંગળ જ થશે. હે મા સતી! આપની કૃપાથી આવું થવામાં કોઈ સંદેહ નથી. હે દેવી! નિશ્ચય જ આપના તરફથી મને સીતાની પ્રાપ્તિવિષયક વરદાન પ્રાપ્ત થશે. આપના અનુગ્રહથી સર્વ દુઃખદાયી રાક્ષસને મારીને હું સીતાને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરીશ. આજે મારું મહાન સૌભાગ્ય છે જે આપ બંનેએ મારા પર કૃપા કરી. જેના ઉપર આ બંને દયાળુ થઈ જાય, એ પુરુષ ધન્ય અને શ્રેષ્ઠ છે.

આ રીતે ઘણી વાતો કહીને કલ્યાણમયી સતી દેવીને પ્રણામ કરીને રઘુકુળ-શિરોમણિ શ્રીરામ એમની આજ્ઞાથી એ વનમાં વિચરણ કરવા લાગ્યા. પવિત્ર હૃદયવાળા શ્રીરામની આ વાત સાંભળીને સતી મનમાં ને મનમાં જ શિવભક્તિપરાયણ રઘુનાથજીની પ્રશંસા કરતાં બહુ જ પ્રસન્ન થયાં. પણ પોતાના કર્મને યાદ કરીને મનમાં બહુ શોક કરવા લાગ્યાં. એમની અંગકાંતિ ફીકી પડી ગઈ. તે ઉદાસ થઈને શિવજી પાસે પરત આવ્યાં. માર્ગમાં જતાં જતાં દેવી સતી વારંવાર ચિંતા કરવા લાગ્યા કે મેં ભગવાન શિવની વાત ન માની અને શ્રીરામ પ્રત્યે કુત્સિત બુદ્ધિ કરી લીધી. હવે શંકરજી પાસે જઈને એમને શો ઉત્તર આપીશ. આ રીતે વારંવાર વિચાર કરીને એમને એ સમયે બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો. શિવ પાસે જઈને સતીએ મનોમન એમને પ્રણામ કર્યા. એમના મુખ પર વિષાદ છવાઈ રહ્યો હતો. તે શોકથી વ્યાકુળ અને નિસ્તેજ થઈ ગયાં હતાં. સતીને દુઃખી જોઈને ભગવાન હરિએ એમના કુશળ-સમાચાર પૂછ્યા અને પ્રેમપૂર્વક કહ્યું – 'તમે કેવી રીતે પરીક્ષા કરી?' એમની આ વાત સાંભળીને સતી

મસ્તક ઝુકાવીને એમની પાસે ઊભાં રહી ગયાં. એમનું મન શોક અને વિષાદમાં ડૂબેલું હતું. ભગવાન મહેશ્વરે ધ્યાન લગાવીને સતીનું આખું ચરિત્ર જાણી લીધું અને એમને મનથી એમનો ત્યાગ કરી દીધો. વેદધર્મનું પ્રતિપાલન કરનારા પરમેશ્વર શિવે પોતાની પહેલાં કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો નાશ ન થવા દીધો. સતીનો મનથી ત્યાગ કરીને તે પોતાના નિવાસભૂત કૈલાસ પર્વત પર ચાલ્યા ગયા. માર્ગમાં જતાં મહેશ્વર અને સતીને સંભળાવતાં આકાશવાણી થઈ – 'હે પરમેશ્વર! તમે ધન્ય છો અને તમારી આ પ્રતિજ્ઞા પણ ધન્ય છે. ત્રણે લોકોમાં તમારા જેવો મહાયોગી અને મહાપ્રભુ બીજો કોઈ નથી.'

આ આકાશવાણી સાંભળીને દેવી સતીની કાંતિ ફીકી પડી ગઈ. એમણે ભગવાન શિવને પૂછ્યું – 'હે નાથ! હે મારા પરમેશ્વર! આપે કઈ પ્રતિજ્ઞા કરી છે? બતાવો તો ખરા.' સતીના આ પ્રકારે પૂછવા પર પણ એમનું હિત ચાહનારા

પ્રભુએ પહેલાં પોતાના વિવાહના વિષયમાં ભગવાન વિષ્ણુ સામે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, એને ન બતાવી. હે મુને! એ સમયે સતીએ પોતાના પ્રાણવલ્લભ પતિ ભગવાન શિવનું ધ્યાન કરીને એ સમસ્ત કારણને જાણી લીધું જેથી એમના પ્રિયતમે એમનો ત્યાગ કર્યો હતો. 'શંભુએ મારો ત્યાગ કરી દીધો છે' એ વાતને જાણીને દક્ષકન્યા સતી શીઘ્ર જ અત્યંત શોકમાં ડૂબી ગયાં અને વારંવાર ડૂસકે ચઢી ગયાં. સતીના મનોભાવ જાણીને શિવે એમને માટે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી એને ગુપ્ત જ રાખી હતી અને એ બીજી બાજુ બહુ જ કથાઓ કહેવા લાગ્યા. વિવિધ પ્રકારની કથાઓ કહેતાં કહેતાં તે સતીની સાથે કૈલાસ પર જઈ પહોંચ્યા અને શ્રેષ્ઠ આસન પર સ્થિત થઈને ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધપૂર્વક સમાધિ લગાવીને સ્વસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. સતી મનમાં અત્યંત વિષાદ લઈને પોતાના એ ધામમાં રહેવા લાગ્યાં. હે મુને! શિવા અને શિવના એ ચિત્રને કોઈ જાણતું ન હતું. હે મહામુને! સ્વેચ્છાથી શરીર ધારણ કરીને લોકલીલાનું અનુસરણ કરનારા એ બંને પ્રભુઓનું આ પ્રકારે ત્યાં રહીને ઘણો દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ ગયો. તત્પશ્ચાત્ ઉત્તમ લીલા કરનારા મહાદેવજીએ ધ્યાન તોડ્યું. આ જાણીને જગદંબા સતી ત્યાં આવ્યાં અને એમણે વ્યથિત હૃદયથી શિવનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. ઉદારચેતા શંભુએ એમને પોતાની સામે બેસવા માટે આસન આપ્યું અને બહુ પ્રેમથી ઘણી મનોરમ કથાઓ કહી. એમણે એવી જ લીલા કરીને સતીના શોકને તત્કાળ દૂર કરી દીધો. તેઓ પૂર્વવત્ સુખી થઈ ગયાં. તેમ છતાં પણ શિવજીએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા છોડી નહીં. હે તાત! પરમેશ્વર શિવના વિષયમાં આ કોઈ આશ્ચર્યની વાત ન સમજવી જોઈએ. હે મુને!

મુનિઓ શિવ અને શિવાની આવી જ કથા કહે છે. કેટલાક એ બંનેમાં વિયોગ માને છે. પરંતુ એમનામાં વિયોગ કેવી રીતે સંભવી શકે? શિવા અને શિવના ચરિત્રને વાસ્તવિકરૂપે કોણ જાણે છે. એ બંને સદા પોતાની ઇચ્છાથી રમે છે અને વિવિધ પ્રકારની લીલાઓ કરે છે. સતી અને શિવ વાણી અને અર્થની જેમ એકબીજાથી જોડે નિત્ય સંયુક્ત છે. એ બંનેમાં વિયોગ થવો અસંભવ છે. એમની ઇચ્છાથી જ એમનામાં લીલા-વિયોગ થઈ શકે છે.* (અધ્યાય-૨૫)

*

પ્રયાગમાં સમસ્ત મહાત્મા મુનિઓ દ્વારા કરેલા યજ્ઞમાં દક્ષનો ભગવાન શિવને તિરસ્કારપૂર્વક શાપ દેવો તથા નંદી દ્વારા બ્રાહ્મણકુલને શાપ-પ્રદાન, ભગવાન શિવનું નંદીને શાંત કરવા અંગે આશ્વાસન

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! પૂર્વકાળમાં સમસ્ત મહાત્મા મુનિ પ્રયાગમાં એકત્ર થયા હતા. ત્યાં સંમિલિત થયેલા એ સર્વ મહાત્માઓનો વિધિ-વિધાનપૂર્વક એક બહુ મોટો યજ્ઞ થયો. એ યજ્ઞમાં સનકાદિ સિદ્ધગણ, દેવર્ષિ, પ્રજાપતિ, દેવતા તથા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરનારા જ્ઞાની પણ પધાર્યા હતા. હું પણ મૂર્તિમાન મહાતેજસ્વી નિગમો અને આગમોથી યુક્ત થઈને સપરિવાર ત્યાં ગયો હતો. અનેક પ્રકારના ઉત્સવો સાથે ત્યાં એમનો વિચિત્ર સમાજ એકત્ર થયેલો હતો. વિવિધ શાસ્ત્રો બાબત જ્ઞાનચર્ચા અને વાદ-વિવાદ થઈ રહ્યો હતો. હે મુને! એ જ અવસર પર સતી તથા પાર્ષદોની સાથે ત્રિલોક હિતકારી, સૃષ્ટિકર્તા અને સૌના સ્વામી ભગવાન રુદ્ર પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ભગવાન શિવને આવેલા જોઈને સંપૂર્ણ દેવતાઓ, સિદ્ધો તથા મુનિઓએ અને મેં પણ ભક્તિભાવપૂર્વક એમને પ્રણામ કર્યા અને એમની સ્તુતિ કરી. પછી શિવની આજ્ઞા મેળવીને બધા લોકો પ્રસન્નતાપૂર્વક યથાસ્થાન બેસી ગયા. ભગવાનનાં દર્શન પામીને બધા લોકો સંતુષ્ટ થયા અને પોતપોતાના ભાગ્યની પ્રશંસા કરતા હતા. એ જ દરમિયાન પ્રજાપતિઓના પણ પતિ પ્રભુ દક્ષ, જે બહુ તેજસ્વી હતા, અકસ્માત્ ફરતાં ફરતાં પ્રસન્નતાપૂર્વક ત્યાં આવ્યા. એ મને પ્રણામ કરીને મારી આજ્ઞા લઈને ત્યાં બેઠા. દક્ષ એ દિવસોમાં સમસ્ત બ્રહ્માંડના અધિપતિ બનાવ્યા ગયા હતા, તેથી સર્વ દ્વારા સન્માનનીય હતા. પરંતુ પોતાના આ ગૌરવપૂર્ણ પદને લીધે એમના મનમાં મોટો અહંકાર હતો, કેમકે, તે તત્ત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય હતા. એ સમયે સમસ્ત દેવર્ષિઓએ નતમસ્તક થઈને સ્તુતિ અને પ્રણામ દ્વારા બંને હાથ જોડીને ઉત્તમ તેજસ્વી દક્ષનો આદર-સત્કાર કર્યો. પરંતુ જે વિવિધ પ્રકારે લીલા વિહાર કરનાર, સર્વના સ્વામી અને ઉત્કૃષ્ટ લીલાકારી સ્વતંત્ર પરમેશ્વર છે એ મહેશ્વરે એ સમયે દક્ષને મસ્તક ન ઝુકાવ્યું. તે પોતાના આસન પર જ બેસી રહ્યા (ઊભા થઈને દક્ષનું સ્વાગત ન કર્યું). મહાદેવજીને ત્યાં મસ્તક ન ઝુકાવતાં જોઈને મારા પુત્ર પ્રજાપતિ મનમાં ને મનમાં અપ્રસન્ન

* વાગર્થાવિવ સમ્પૃક્તૌ સદા ખલુ સતીશિવૌ। તયોર્વિયોગોઽસંભાવ્યઃ સમ્ભવેદિચ્છયા તયોઃ ॥
(શિ. પુ. રુ. સં. સ. ખં. ૨૫।૬૭)

થઈ ગયા. એમને રુદ્ર પર અચાનક ક્રોધ થઈ ગયો, તે જ્ઞાનશૂન્ય અને અહંકારી હોવાને કારણે મહાપ્રભુ રુદ્રને ક્રૂર દૃષ્ટિથી જોઈને બધાંને સંભળાય એ રીતે ઉચ્ચ સ્વરમાં કહેવા લાગ્યા.

દક્ષે કહ્યું—આ બધા દેવતા, અસુર, શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ તથા ઋષિ મને વિશેષરૂપે મસ્તક ઝુકાવે છે. પરંતુ તે જે પ્રેત અને પિશાચોથી ઘેરાયેલા મહામનસ્વી બનીને બેઠો છે, તે દુષ્ટ મનુષ્યની જેમ કેમ મને પ્રણામ કરતો નથી? સ્મશાનમાં નિવાસ કરનારો આ નિર્લજ્જ જે મને આ સમયે પ્રણામ નથી કરતો એનું કારણ શું છે? એનાં વેદોક્ત કર્મ લુપ્ત થઈ ગયાં છે. એ ભૂતો અને પિશાચો દ્વારા સેવિત થઈને મતવાલો બનીને ફરે છે અને શાસ્ત્રીય વિધિની અવહેલના કરીને નીતિમાર્ગને હંમેશાં કલંકિત કર્યા કરે છે. એની સાથે રહેનારા, એનું અનુસરણ કરનારા લોકો પાખંડી, દુષ્ટ, પાપાચારી તથા બ્રાહ્મણને જોઈને ઉદ્દંડતાપૂર્વક એની નિંદા કરનારા હોય છે. એ સ્વયં જ સ્ત્રીમાં આસક્ત રહેનારો તથા રતિકર્મમાં જ દક્ષ છે. તેથી હું શાપ આપું છું, શાપ આપવા તૈયાર થયો છું. આ રુદ્ર ચારે વર્ણોથી પૃથક્ અને કુરૂપ છે. એને યજ્ઞથી બહિષ્કૃત કરવામાં આવે. એ સ્મશાનમાં નિવાસ કરનારો તથા ઉત્તમ કુળ અને જન્મથી હીન છે. એટલે દેવતાઓની સાથે એને યજ્ઞમાં ભાગ નહીં મળે.

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! દક્ષની કહેલી આ વાત સાંભળીને ભૃગુ વગેરે ઘણાબધા મહર્ષિ રુદ્રદેવને દુષ્ટ માનીને દેવતાઓ સાથે એમની નિંદા કરવા લાગ્યા.

દક્ષની વાત સાંભળીને નંદીને બહુ ક્રોધ થયો. એમનાં નેત્ર ચંચળ થઈ ગયાં અને એ દક્ષને શાપ આપવાના વિચારથી તરત જ આ પ્રકારે બોલ્યા.

નંદીશ્વરે કહ્યું—અરે રે મહામૂઢ! દુષ્ટબુદ્ધિ શઠ દક્ષ! તેં મારા સ્વામી મહેશ્વરને યજ્ઞથી બહિષ્કૃત કેમ કર્યા? જેના સ્મરણમાત્રથી યજ્ઞ સફળ અને તીર્થ પવિત્ર થઈ જાય છે એ જ મહાદેવજીને તે શાપ કેવી રીતે દઈ દીધો? હે દુર્બુદ્ધિ દક્ષ! તેં બ્રાહ્મણમતિની ચપળતાથી પ્રેરાઈને આ રુદ્રદેવને અમસ્તો જ શાપ દઈ દીધો. મહાપ્રભુ રુદ્ર સર્વથા નિર્દોષ છે તેમ છતાં તે વ્યર્થ જ એમનો ઉપહાસ કર્યો છે. હે બ્રાહ્મણાધમ! જેમણે આ જગતની સૃષ્ટિ કરી છે, જે એનું પાલન કરે છે અને અંતમાં જેમના દ્વારા આનો સંહાર થશે, એ જ આ મહેશ્વરરૂપને તેં શાપ કેવી રીતે આપી દીધો.

નંદીના આ પ્રકારના ફટકારથી પ્રજાપતિ દક્ષ ક્રોધથી જાણે બળવા લાગ્યો અને એમને શાપ આપતાં આપતાં બોલ્યો – 'અરે રુદ્રગણો!

તમે સૌ વેદથી બહિષ્કૃત થઈ જાઓ. વૈદિક માર્ગથી ભ્રષ્ટ તથા મહર્ષિઓ દ્વારા પરિત્યક્ત થઈ જાઓ અને પાખંડવાદમાં લાગી જાઓ અને શિષ્ટાચારથી દૂર રહો. માથા પર જટા વધારો અને શરીરે ભસ્મ ચોળો અને હાડકાંનાં આભૂષણો ધારણ કરીને મદ્યપાનમાં આસક્ત રહો.'

જ્યારે દક્ષે શિવના પાર્ષદોને આ પ્રકારે શાપ આપી દીધો, ત્યારે એ શાપને સાંભળીને શિવના પ્રિયભક્ત નંદી અત્યંત ક્રોધને વશીભૂત થઈ ગયા. શિલાદપુત્ર નંદી ભગવાન શિવના પ્રિય પાર્ષદ અને તેજસ્વી છે. તે ગર્વથી ભરેલા મહાદુષ્ટ દક્ષને તત્કાળ આ પ્રમાણે ઉત્તર આપવા લાગ્યા –

નંદીશ્વર બોલ્યા—અરે શઠ! દુર્બુદ્ધિ દક્ષ! તને શિવ-તત્ત્વનું બિલકુલ જ્ઞાન નથી. તેથી તેં શિવના પાર્ષદોને વ્યર્થમાં જ શાપ આપ્યો છે. હે અહંકારી દક્ષ! જેના ચિત્તમાં દુષ્ટતા ભરી છે, એ ભૃગુ વગેરેએ પણ બ્રાહ્મણત્વના અભિમાનમાં આવીને મહાપ્રભુ મહેશ્વરનો ઉપહાસ કર્યો છે. તેથી અહીં જે ભગવાન રુદ્રથી વિમુખ એવા તારા જેવા દુષ્ટ બ્રાહ્મણ વિદ્યમાન છે, એમને હું રુદ્રતેજના પ્રભાવથી શાપ આપી રહ્યો છું. તારા જેવા બ્રાહ્મણ કર્મફળના પ્રશંસક વેદવાદમાં ફસાઈ જઈને વેદના તત્ત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય થઈ જાઓ. એ બ્રાહ્મણ સદા ભોગમાં તન્મય રહીને સ્વર્ગને જ સૌથી મોટો પુરુષાર્થ માનતા 'સ્વર્ગથી અધિક બીજી કોઈ વસ્તુ નથી' એવું કહેતા રહે અને ક્રોધ, લોભ અને મદથી યુક્ત થઈને નિર્લજ્જ ભિક્ષુક બની જાય. કેટલાય બ્રાહ્મણ વેદમાર્ગને સામે રાખીને શૂદ્રોને યજ્ઞ કરાવનારા અને દરિદ્ર થશે. સદા દાન લેવામાં જ લાગ્યા રહેશે, દૂષિત દાન ગ્રહણ કરવાને કારણે એ બધા જ નરકગામી થશે. એમાંથી કેટલાક બ્રાહ્મણો તો બ્રહ્મરાક્ષસ પણ થશે. જે પરમેશ્વર શિવને સામાન્ય દેવતા જાણીને એમનો દ્રોહ કરે છે, એ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પ્રજાપતિ દક્ષ તત્ત્વજ્ઞાનથી વિમુખ થઈ જાઓ. એ વિષયસુખની ઇચ્છાથી કામનારૂપી કપટથી મુક્ત ધર્મવાળા ગૃહસ્થાશ્રમમાં આસક્ત રહીને કર્મકાંડની તથા કર્મફળની પ્રશંસા કરનારા સનાતન વેદવાદનો વિસ્તાર કરતા રહો. એનું આનંદદાયી મુખ નષ્ટ થઈ જાઓ. એ આત્મજ્ઞાનને ભૂલી જઈને પશુ સમાન થઈ જાઓ તથા આ દક્ષ કર્મભ્રષ્ટ થઈને શીઘ્ર જ બકરાના મુખથી યુક્ત થઈ જાઓ.

આ પ્રકારે કુપિત થયેલા નંદીએ જ્યારે બ્રાહ્મણોને અને દક્ષને મહાદેવજીનો શાપ આપ્યો ત્યારે ત્યાં મહાન હાહાકાર મચી ગયો. હે નારદ! હું વેદોનો પ્રતિપાદક હોવાને કારણે શિવતત્ત્વને જાણું છું, એટલે દક્ષનો આ શાપ સાંભળીને મેં વારંવાર એની તથા ભૃગુ વગેરે બ્રાહ્મણોની પણ

નિંદા કરી. સદાશિવ મહાદેવજી પણ નંદીની વાત સાંભળીને હસતાં હસતાં મધુર વાણીમાં બોલ્યા – એ નંદીને સમજાવવા લાગ્યા.

સદાશિવે કહ્યું—હે નન્દિન્! મારી વાત સાંભળો. તમે તો પરમ જ્ઞાની છો. તમારે ક્રોધ ન કરવો જોઈએ. તમે ભ્રમથી એમ સમજી બેઠા કે મને શાપ અપાયો છે, તમે વ્યર્થમાં જ બ્રાહ્મણકુળને શાપ આપી દીધો. વાસ્તમાં તો મને કોઈનોયે શાપ સ્પર્શી કરી જ ન શકે, તેથી તમારે ઉત્તેજિત થવું જરૂરી ન હતું, ન થવું જોઈએ. વેદ મંત્ર-અક્ષરમય અને સૂક્તમય છે. એના પ્રત્યેક સૂકતમાં સમસ્ત દેહધારીઓના આત્મા (પરમાત્મા) પ્રતિષ્ઠિત છે. તેથી એ મંત્રોના જ્ઞાતા નિત્ય આત્મવેત્તા છે. એટલા માટે તમે રોષવશ એમને શાપ ન દો. કોઈની પણ બુદ્ધિ ગમે તેટલીય દૂષિત કેમ ન હોય, તે ક્યારેય વેદોને શાપ આપી શકે જ નહીં. આ સમયે મને શાપ મળ્યો નથી એ વાતને તમારે સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ. હે મહામતે! તમે સનકાદિ સિદ્ધોને પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપનારા છો. તેથી શાંત થઈ જાઓ. હું જ યજ્ઞ છું. હું જ યજ્ઞકર્મ છું, યજ્ઞોનો સમસ્ત અંગભૂત ઉપકરણ પણ હું જ છું. યજ્ઞનો આત્મા હું છું. યજ્ઞપરાયણ યજમાન પણ હું છું અને યજ્ઞથી બહિષ્કૃત પણ હું જ છું. આ કોણ, તમે કોણ અને આ બધા કોણ? વાસ્તવમાં સર્વ કંઈ હું જ છું. તમે સ્વયં તમારી બુદ્ધિથી વિચાર કરો. તમે બ્રાહ્મણોને નકામો જ શાપ આપી દીધો. હે મહામતે! હે નન્દિન્! તમે તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા પ્રપંચ-રચનાનો બાધ કરીને આત્મનિષ્ઠ જ્ઞાની અને ક્રોધ આદિથી શૂન્ય થઈ જાઓ.

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! ભગવાન શંભુના આ પ્રકારે સમજાવવાથી નંદીકેશ્વર વિવેકપરાયણ થઈને ક્રોધરહિત થઈને શાંત થઈ ગયા. ભગવાન શિવ પણ પોતાના પ્રાણપ્રિય નંદીને શીઘ્ર જ તત્ત્વબોધ કરાવીને પ્રમથગણો સાથે ત્યાંથી પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા. આ બાજુ રોષ-આવેશથી યુક્ત દક્ષ પણ બ્રાહ્મણોથી ઘેરાયેલા પોતાના સ્થાને પાછા જતા રહ્યા. પરંતુ એમનું ચિત્ત શિવદ્રોહમાં જ તત્પર હતું. એ સમયે રુદ્રને શાપ દીધાની ઘટનાનું સ્મરણ સદા મહાન રોષભર્યા થઈને કરતા રહ્યા. એમની બુદ્ધિ પર મૂઢતા છવાઈ ગઈ હતી. એ શિવ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને છોડીને શિવપૂજકોની નિંદા કરવા લાગ્યા. હે તાત નારદ! આ રીતે પરમાત્મા શંભુની સાથે દુર્વ્યવહાર કરીને દક્ષે પોતાની જે દુષ્ટબુદ્ધિનો પરિચય આપ્યો હતો, એ મેં તમને બતાવી દીધો. હવે તમે એમની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી દુર્બુદ્ધિનો વૃત્તાંત સાંભળો. હું બતાવી રહ્યો છું. (અધ્યાય-૨૬)

*

દક્ષ દ્વારા મહાન યજ્ઞનું આયોજન, એમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, દેવતાઓ અને ઋષિઓનું આગમન, દક્ષ દ્વારા સૌનો સત્કાર, યજ્ઞનો આરંભ, દધીચ દ્વારા ભગવાન શિવને બોલાવવાનો અનુરોધ અને દક્ષે વિરોધ કરવાથી શિવભક્તોનું ત્યાંથી નીકળી જવું

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! એક સમયે દક્ષે એક બહુ મોટા યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. એ

યજ્ઞની દીક્ષા લઈને એમણે એ સમયે સમસ્ત દેવર્ષિઓને, મહર્ષિઓને તથા દેવતાઓને બોલાવ્યા. તે સૌ એ યજ્ઞમાં પધાર્યા. અગસ્ત્ય, કશ્યપ, અત્રિ, વામદેવ, ભૃગુ, દધીચિ, ભગવાન વ્યાસ, ભારદ્વાજ, ગૌતમ, પૈલ, પરાશર, ગર્ગ, ભાર્ગવ, કકુષ, સિત, સુમન્તુ, ત્રિક, કંક અને વૈશમ્પાયન – આ તથા બીજા બહુસંખ્યક મુનિ પોતાના સ્ત્રીપુત્રોને સાથે લઈને મારા પુત્ર દક્ષના યજ્ઞમાં હર્ષપૂર્વક સંમિલિત થયા હતા. એ સિવાય સમસ્ત દેવગણ, મહાન અભ્યુદયશાળી લોકપાલગણ અને બધા ઉપદેવતા પોતાની ઉપકારક સૈન્યશક્તિ સાથે ત્યાં પધાર્યા હતા. દક્ષે પ્રાર્થના કરીને સદલ-બલ મને વિશ્વસ્રષ્ટા બ્રહ્માને પણ સત્યલોકથી બોલાવ્યા હતા. આ રીતે વિવિધ પ્રકારની સાદર પ્રાર્થના કરીને વૈકુંઠલોકથી ભગવાન વિષ્ણુને પણ એ યજ્ઞમાં બોલાવ્યા હતા. શિવદ્રોહી દુરાત્મા દક્ષે એ બધાનો ખૂબ મોટો ભારે સત્કાર કર્યો. વિશ્વકર્માએ અત્યંત દીપ્તિમાન, વિશાળ અને બહુમૂલ્ય દિવ્ય ભવનો બનાવ્યાં હતાં. દક્ષે એ જ ભવન પધારેલા અતિથિઓને રહેવા માટે આપ્યાં. સર્વ લોક સન્માનિત થઈને એ સંપૂર્ણ ભવનોમાં યથાયોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને રહેવા લાગ્યા. દક્ષનો આ મહાયજ્ઞ એ સમયે કનખલ નામક તીર્થમાં થઈ રહ્યો હતો. એમાં દક્ષે ભૃગુ આદિ તપોધનોને ઋત્વિજ બનાવ્યા. સંપૂર્ણ મરુદ્‌ગણોની સાથે સ્વયં ભગવાન વિષ્ણુ એના અધિષ્ઠાતા હતા. હું વેદત્રયીની વિધિ દેખાડનાર બ્રહ્મા બન્યો હતો. આ રીતે સંપૂર્ણ દિક્‌પાલ પોતાનાં આયુધો અને પરિવારો સાથે દ્વારપાલ અને રક્ષક બન્યા હતા અને સદા કુતૂહલ પેદા કરતા હતા. સ્વયં યજ્ઞ સુંદર રૂપ ધારણ કરીને દક્ષના એ યજ્ઞમંડપમાં ઉપસ્થિત હતો. મહામુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ બધા મહર્ષિ સ્વયં વેદોને ધારણ કરનારા હતા. અગ્નિએ પણ એ યજ્ઞમહોત્સવમાં શીઘ્ર જ હવિષ્ય ગ્રહણ કરવા માટે પોતાનાં હજારો રૂપ પ્રગટ કર્યાં હતાં. ત્યાં અઠ્ઠાસી હજાર ઋત્વિજ એકસાથે હવન કરતા હતા. ચોસઠ હજાર દેવર્ષિઓ ઉદ્‌ગાતા હતા. અધ્વર્યુ અને હોતા પણ એટલા જ હતા. નારદ આદિ દેવર્ષિ અને સપ્તર્ષિ પૃથક્-પૃથક્-ગાથા-ગાન કરી રહ્યા હતા. દક્ષે પોતાના એ મહાયજ્ઞમાં ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, સિદ્ધો, બાર આદિત્યો, એમના ગણો, યક્ષો તથા નાગલોકમાં વિચરણ કરનારા નાગનું પણ બહુ મોટી સંખ્યામાં વરણ કરવામાં આવ્યું હતું. બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ અને દેવર્ષિનો સમુદાય તથા બહુસંખ્યક નરેશ પણ એમાં આમંત્રિત હતા, જે પોતાના મંત્રીઓ, મિત્રો તથા સેનાઓ સાથે આવ્યા હતા. યજમાન દક્ષે એ યજ્ઞમાં વસ્તુ આદિ સમસ્ત દેવતાગણોનું પણ વરણ કર્યું હતું. કૌતુક અને મંગલાચાર કરીને જ્યારે દક્ષે યજ્ઞની દીક્ષા લીધી તથા જ્યારે એમને માટે વારંવાર સ્વસ્તિવાચન થવા લાગ્યાં, ત્યારે તે પોતાની પત્ની સાથે ખૂબ જ શોભી રહ્યા હતા.

આટલું બધું કરવા છતાં પણ દુરાત્મા દક્ષે એ યજ્ઞમાં ભગવાન શંભુને આમંત્રિત કર્યા ન હતા. એમની દૃષ્ટિમાં કપાલધારી હોવાને કારણે તે નિશ્ચય જ યજ્ઞમાં ભાગ લેવા યોગ્ય ન હતા. સતી પ્રજાપતિ દક્ષની પ્રિય પુત્રી હતાં તો પણ કપાલીની પત્ની હોવાના કારણે દોષદર્શી દક્ષે એમને યજ્ઞમાં ન બોલાવ્યાં. આ રીતે દક્ષનો યજ્ઞ-મહોત્સવ આરંભ થયો અને યજ્ઞમંડપમાં આવેલા બધા ઋત્વિજ પોતપોતાના કાર્યમાં જોડાઈ ગયા, એ સમયે ત્યાં ભગવાન શંકરને

ઉપસ્થિત ન જોતાં શિવભક્ત દધીચનું ચિત્ત અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું અને એ આ પ્રમાણે બોલ્યા.

દધીચે કહ્યું—હે મુખ્ય મુખ્ય દેવતાઓ તથા મહર્ષિઓ! આપ સૌ લોકો પ્રશંસાપૂર્વક મારી વાત સાંભળો. આ યજ્ઞ મહોત્સવમાં ભગવાન શંકર નથી આવ્યા એનું શું કારણ છે? યદ્યપિ આ દેવેશ્વર, મોટા મોટા મુનિઓ અને લોકપાલો અહીં પધાર્યા છે તથાપિ એ મહાત્મા પિનાકપાણિ શંકર વગર આ યજ્ઞ અધિક શોભતો નથી. મોટા મોટા વિદ્વાનો કહે છે કે મંગલમય ભગવાન શિવની કૃપાદૃષ્ટિથી જ સમસ્ત મંગલકાર્ય સંપન્ન થાય છે, એ પુરાણ-પુરુષ વૃષભધ્વજ, પરમેશ્વર શ્રીનીલકંઠ અહીં કેમ નથી દેખાતા? હે દક્ષ! જેના સંપર્કમાં આવવાથી અને જેના સ્વીકાર કરી લેવાથી અમંગલ પણ મંગલ થઈ જાય છે અને જેનાં પંદર નેત્રોથી દૃષ્ટ મોટાં મોટા નગર તત્કાલ મંગલમય થઈ જાય છે, એમનું આ યજ્ઞમાં પદાર્પણ થવું અત્યંત આવશ્યક છે. એટલા માટે તમે સ્વયં જ પરમેશ્વર શિવને અહીં શીઘ્ર બોલાવવાની વ્યવસ્થા કરો અથવા બ્રહ્મા, પ્રભાવશાળી ભગવાન વિષ્ણુ, દેવરાજ ઇંદ્ર, લોકપાલગણ, બ્રાહ્મણો અને સિદ્ધોની સહાયતાથી સર્વથા પ્રયત્ન કરીને આ સમયે યજ્ઞની પૂર્તિ માટે તમારે ભગવાન શંકરને અહીં લઈ આવવા જોઈએ. આપ સૌ લોકો એ સ્થાન પર જાઓ જ્યાં મહેશ્વર દેવ બિરાજમાન છે. ત્યાંથી દક્ષનંદિની સતીની સાથે ભગવાન શંભુને અહીં તરત જ લઈ આવો. હે દેવેશ્વરો! જગદંબાસહિત એ પરમાત્મા શિવ જો અહીં આવી ગયા તો એમના થકી બધું જ પવિત્ર થઈ જશે, એમના સ્મરણથી, એમનું નામ લેવાથી સમગ્ર કાર્ય પુણ્યમય બની જાય છે. તેથી પૂર્ણ પ્રયત્ન કરીને ભગવાન વૃષભધ્વજને અહીં લઈ આવવા જોઈએ. ભગવાન શંકરનું પદાર્પણ થતાં જ આ યજ્ઞ પવિત્ર થઈ જશે; નહીંતર આ પૂરો નહીં થઈ શકે – આ હું સત્ય કહું છું.

દધીચનું આ વચન સાંભળીને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મૂઢ દક્ષે હસતાં હસતાં જાણે રોષપૂર્વક કહ્યું – 'ભગવાન વિષ્ણુ સંપૂર્ણ દેવતાઓનું મૂળ છે, જેમનામાં સનાતન ધર્મ પ્રતિષ્ઠિત છે. જ્યારે એમને મેં સાદર બોલાવી લીધા છે ત્યારે આ યજ્ઞકાર્યમાં શું ક્યારેય કશી ખોટ હોઈ શકે ખરી? જેમાં વેદ, યજ્ઞ અને વિવિધ પ્રકારનાં સમસ્ત કર્મ પ્રતિષ્ઠિત છે, એ ભગવાન વિષ્ણુ તો અહીં આવી જ ગયા છે. એમના સિવાય સત્યલોકથી બ્રહ્મા વેદો, ઉપનિષદો અને વિવિધ આગમો સાથે અહીં પધાર્યા છે. દેવગણોની સાથે સ્વયં દેવરાજ ઇન્દ્રનું પણ શુભાગમન થઈ ગયું છે તથા આપ જેવા નિષ્પાપ મહર્ષિ પણ અહીં આવી ગયા છે. જે જે મહર્ષિ યજ્ઞમાં સંમિલિત થવાને યોગ્ય છે, શાંત અને સુપાત્ર છે, વેદ અને વેદાર્થ તત્ત્વને જાણનારા છે અને દૃઢતાપૂર્વક વ્રતનું પાલન કરનારા છે એ બધા અને સ્વયં આપ પણ જ્યારે અહીં પદાર્પણ કરી ચૂક્યા છો, ત્યારે અમારે રુદ્રથી શું પ્રયોજન છે? હે વિપ્રવર! મેં બ્રહ્માજીના કહેવાથી જ મારી કન્યા રુદ્ર સાથે પરણાવી દીધી હતી. આમ તો હું જાણું છું કે હર કુલીન નથી. એમને નથી માતા અને નથી પિતા. એ ભૂતો-પ્રેતો અને પિશાચોના સ્વામી છે. એકલા જ રહે છે. એમનું અતિક્રમણ કરવું બીજાઓ માટે અત્યંત કઠિન છે. તે આત્મપ્રશંસક, મૂઢ, જડ મૌની અને ઇર્ષ્યાળુ છે. આ યજ્ઞકાર્યમાં બોલાવાને યોગ્ય નથી. એટલા માટે મેં એમને

બોલાવ્યા નથી. તેથી હે દધીચજી! તમારે ફરી ક્યારેય આવી વાત કહેવી ન જોઈએ. મારી પ્રાર્થના છે કે તમે સૌ મળીને મારા આ મહાન યજ્ઞને સફળ બનાવો.'

દક્ષની આ વાત સાંભળીને દધીચે સમસ્ત દેવતાઓ અને મુનિઓ સાંભળે એમ સારગર્ભિત વાત કહી.

દધીચ બોલ્યા—હે દક્ષ! એ ભગવાન શિવ વિના આ મહાન યજ્ઞ અયજ્ઞ થઈ ગયો – હવે આ યજ્ઞ કહેવાને યોગ્ય જ નથી રહ્યો. વિશેષતઃ આ યજ્ઞમાં તમારો વિનાશ થઈ જશે.

આવું કહીને દધીચ દક્ષની યજ્ઞશાળામાંથી એકલા જ બહાર જતા રહ્યા અને તરત પોતાના આશ્રમે ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી જે મુખ્ય મુખ્ય શિવભક્ત તથા શિવના મતના અનુસરણ કરનારા હતા, એ પણ દક્ષને આવો જ શાપ આપીને તરત જ ત્યાંથી રવાના થઈને પોતપોતાના આશ્રમે ચાલ્યા ગયા. મુનિવર દધીચ તથા બીજા ઋષિઓના એ યજ્ઞમંડપમાંથી જતા રહેવા પર દુષ્ટબુદ્ધિ શિવદ્રોહી દક્ષે એ મુનિઓનો ઉપહાસ કરતાં કહ્યું.

દક્ષ બોલ્યા—જેમને શિવ પ્રિય છે, તે નામમાત્રના બ્રાહ્મણ દધીચ ચાલ્યા ગયા. એમના સમાન જ જે બીજા હતા તે પણ મારી યજ્ઞશાળામાંથી જતા રહ્યા છે. આ બહુ શુભ વાત થઈ. મને સદા આ અભીષ્ટ છે. હે દેવેશ! દેવતાઓ અને મુનિઓ! હું સત્ય કહું છું – જેમની ચિત્તની વિચારશક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે, જે મંદબુદ્ધિ છે અને મિથ્યાવાદમાં લાગ્યા રહે છે એવા વેદબહિષ્કૃત દુરાચારી લોકોનો યજ્ઞકર્મમાં ત્યાગ જ હોવો જોઈએ. વિષ્ણુ વગેરે તમે સૌ દેવતા અને બ્રાહ્મણ વેદવાદી છો. તેથી મારા આ યજ્ઞને શીઘ્ર જ સફળ બનાવો.

બ્રહ્માજી કહે છે—દક્ષની આ વાત સાંભળીને શિવની માયાથી મોહિત થયેલા સમસ્ત દેવર્ષિ એ યજ્ઞમાં દેવતાઓનું પૂજન અને હવન કરવા લાગ્યા. હે મુનીશ્વર નારદ! આ પ્રકારે એ યજ્ઞને જે શાપ મળ્યો એનું વર્ણન થયું. હવે યજ્ઞના વિધ્વંસની ઘટનાને બતાવાય છે, આદરપૂર્વક સાંભળો. (અધ્યાય-૨૭)

*

દક્ષયજ્ઞના સમાચાર જાણીને સતીનો શિવજીને ત્યાં જવાનો અનુરોધ, દક્ષના શિવદ્રોહને જાણીને ભગવાન શિવની આજ્ઞાથી દેવી સતીનું પિતાના યજ્ઞમંડપ તરફ અને શિવગણોની સાથે પ્રસ્થાન

બ્રહ્માજી કહે છે—હે નારદ! જ્યારે દેવર્ષિગણ બહુ ઉત્સાહ અને હર્ષસહિત દક્ષના યજ્ઞમાં જઈ રહ્યા હતા, એ સમયે દક્ષકન્યા દેવી સતી ગંધમાદન પર્વત પર આચ્છાદનથી-ચંદરવાથી યુક્ત ધારાગૃહમાં સખીઓ સાથે ઘેરાયેલાં હતાં. જાતજાતની ઉત્તમ ક્રીડા કરી રહ્યાં હતાં. પ્રસન્નતાપૂર્વક ક્રીડામાં વ્યસ્ત દેવી સતીએ એ સમયે રોહિણી સાથે દક્ષયજ્ઞમાં જતા ચંદ્રમાને જોયો. તે જોઈને તે પોતાની હિતકારિણી પ્રાણપ્રિય સખી વિજયાને કહેવા લાગ્યાં – 'હે મારી સખીઓમાં શ્રેષ્ઠ પ્રાણપ્રિયે વિજયે! જલદી જઈને પૂછ તો કે આ ચંદ્રદેવ રોહિણી સાથે ક્યાં જઈ રહ્યા છે?'

સતીની આ પ્રકારે આજ્ઞા મળવાથી વિજયા